

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

HÜRRİYET VE İTİLÂF FİRKASI

II. Meşrutiyet devrinde İttihat ve Terakki'ye karşı çıkanlar

ALİ BİRİNCİ

Dergâh Yayınları : 128
Tarih dizisi : 12

Bu araştırma "II.Meşrutiyet Devrinde İttihat ve Terakkiye Karşı Çıkanlar - Hürriyet ve İtilâf Fırkası" adıyla Doç. Dr. Tuncer Baykara (Başkan), Prof. Dr. Rifat Önsoy (Üye) ve Doç. Dr. Sina Akşin'den (Üye) kurulu jüri tarafından, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsünde, Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı'nda Doktora Tezi olarak kabul edilmiştir (18.6.1986). Kitap halinde neşredilirken ismi değiştirilmiş, bazı değişiklikler ve küçük ilâveler yapılmıştır.

Hürriyet ve İtilâf Fırkası'nın yayın hakları Dergâh Yayınları'na aittir.

Ali Birinci

HÜRRİYET VE İTİLÂF FIRKASI

II.Meşrutiyet Devrinde İttihat ve Terakki'ye Karşı çıkanlar

*Büyük insan hocam Nurettin Topçu merhumun aziz hâtırasına,
-rahle-i tedrisinde geçen demlerin tahassürü içinde-
Hakk' tan rahmet ve mağfiret niyazıyla*

DERGÂH YAYINLARI
Gedikpaşa Cami Sok. No: 57/1
Çemberlitaş/İSTANBUL
516 00 47 - 516 12 62

BİRİNCİ BASKI : NİSAN 1990

***Hürriyet ve İtilâf Fırkası*, Dergâh Yayınları'nda hazırlanmış,
Emek Matbaacılık'ta basılmıştır.**

ÖNSÖZ

Tarih ikna etmek için değil, izah etmek için yazılır.

Lâtin Atasözü

Her tarih çalışması, bir bakıma, mâzinin yeniden inşa edilmesi demektir. Ancak bu hükmün, kısmî doğrularla beraber mâsum bir aldatıcılığı da vardır: En küçük bir zaman ve zemin dilimi bile, herhangi bir yönden, kemâliyle anlatılamaz. Ne derece tütiz olursa olsun hiçbir araştırma bu bakımdan mükemmeliyete erişebilmiş değildir. Bir tarih tetkikinden beklenen kendisine konu olarak seçtiği mesele üzerine yeni ve mânâlı birkaç çizgi getirebilmesidir. Kabul etmek zorundayız ki bu gayeye hizmet edebilmek için Tarihçi, daima çok dikkatle çalışmak zorundadır: Objektif olduğuna inandığı vakalar ve bu vakalar etrafında çeşitlenen sübjektif yorumlar. En küçük ve en hurda teferruat bile bu vetirede el altında bulundurulmalıdır. Mümkün merteye sağlam, makûl ve beşerî yorumlara varabilmek için küçük ayrıntıların, bazen birkaç mühim bütünü birbirine bağlayan, kritik ve güç farkedilir hususiyetler taşıdığı âşikârdır.

II. Meşrutiyetin ilânıyla başlayan modern mânâdaki siyasî hayatımızın dikkate değer ve çok tartışılan bir partisi, Hürriyet ve İtilâf Fırkası hakkında yaptığımız bu araştırmada esas yaklaşımımız da böyledir: Netice itibariyle bu fırka hakkında ötedenberi söylenegelen kanaat ve yorumların en azından yeniden tartışılması gerektiğine inanıyoruz.

Siyasî hayatımızın yakın devrinde Meşrutiyetin ikinci kere ilânı, tek sesli icradan çok sesliliğe geçişe benzeyen bünyevî bir değişimin de başlangıcı olmuş, tepeden inme modern mânâda siyasî hayat, hiç değilse nazarı olarak, kurulmuştur. **Dar mânâsıyla** siyaset birden fazla sesin, farklı düşünce ve sosyal taleplerin te'lifi, bir başka ifadeyle, farklı niyetlerin tek bir karar haline getirilebilmesidir; siyasî kararların tek merkezli oluşu, bu merkez bir kişi, grup ya da bir organ dahi olsa, siyasetin bu tarifiyle bağdaşmaz ve onun varlık sebebini ve sonuç olarak kendisini **ortadan kaldırır**.

Meşrutiyetin ilânında temel hususiyet, siyasileşmenin ve ona kaçınılmaz bir şekilde bağlı olarak cemiyetleşmenin ve sosyal hayatta çok seslilik devrinin başlamış olmasıdır.

Genç Osmanlılardan bu yana, devletin kurtulması için ileri sürülen çözüm yollarının (meşveret, kanun-ı esasi ve meşrutiyet) kuvveden fiile geçirilebilmesi, siyasî hayatımızda peyderpey bir yapı değişikliğine yol açmıştır: Tek ve tartışılmaz otorite ve karar mercii yerince, her cinsten muhtelif cemiyetin, Ordunun ve matbuatın baskı grupları olarak ortaya çıkışı bu cümledendir. Siyasî otoritenin birden fazla ve farklı odaklarda yoğunlaşmasıyla bu defa “Meşrutiyetin nasıl uygulanacağı” yolunda bir usûl tartışmasının başlaması mukadderdi. Bu tartışmada söz sahibi olan Ordunun, cemiyetlerin ve bilhassa siyasî partilerin davranışlarını biz, herşeyden önce iktidar mücadelesi değil, bir usûl tartışması olarak görmek ve yorumlamaktan yanayız. Türk siyasî hayatında usûl tartışması, bugün de devam eden ve bu vasfı ile hâlâ yaşayan bir vakiadır.

Kısaca siyasî tarihimiz bu bakımdan siyasî hayatımıza hâkim olması gereken usûl ve kaidelerin kurulması ve gelenek haline getirilmesi yolunda yapılan tartışmaların tarihi olarak da görülmelidir. Bu tartışma zaman zaman kesintiye uğrasa bile, gelişmenin temel istikametinin değişmediği kanaatindeyiz. İkinci Meşrutiyet, hâlâ devam edegelen bu hareketliliğin başlama noktası hükmündedir; 1908-1918 yılları ise bu vetirenin en dikkate değer faslını teşkil ediyor.

Siyasî hayatımızın bu devrine dair araştırmalar küçümsenemeyecek bir hacme ulaşmış bulunmaktadır; cemiyetler ve siyasî partiler hakkında sadece Tarık Zafer Tunaya tarafından yapılan araştırmalar ve neşredilen vesikalar bile bir çok hususta kâfi bilgi edinmek imkânını veriyor. Esasen bu yoldaki diğer çalışmalar, Tunaya’nın bu vadideki çığır açıcı neşriyatına pekçok şey borçludur. Ancak “ilk olma”nın kazandırdığı onur, tabii olarak, yapılagelmekte olan yorumları biçimlendiren araştırmacı olmak hasebiyle Tunaya’nın sorumluluğunu da beraberinde getirmektedir.

Yakın tarihimizin en hareketli ve karmaşık safhalarından birini teşkil eden (1908-1918) devri hakkında yapılacak araştırmalarda zaman zaman yolumuzu kesen zorlukları belirtmemiz gerekiyor: Bunlardan ilki “mümessil” yâni temsil edici vasıftaki hâdiselerin farkedilmesi ve seçilmesidir. İkinci güçlük, bu hâdiselerin yorumlanması için gerekli bilgilerin farklı ve çok dağınık kaynaklardan temin edilebilmesidir. Bu devir için sağlam, güvenilir ve tartışmaya değer yorumların yapılabilmesi, bu türden yorumlar için nirengi noktaları sayılabilecek monografilerin yazılmasına ihtiyaç gösteriyor.

Hürriyet ve İtilâf Fırkası, bu türden müşküllerin gadrine uğramış bir siyasî parti olarak hâlâ eksik ve iyi birleştirilmemiş bilgilerin alacakaranlığında, II. Meşrutiyet’in günah çocuğu gibi değerlendirilmektedir. Bu isimle Mütareke devrinde, kurulan ikincisi ise bu fırkanın adını daha da meş’um bir kanaat ile karartmış bulunuyor. Halbuki bu hususta yapılan araştırmaların kifayetsizliği, fırkanın lehinde veya aleyhinde, bu türden acele hükümlere henüz imkân tanımamaktadır.

Bu çalışma Hürriyet ve İtilâf Fırkası hakkında, “ilk olma” şerefini taşıyor: Ancak diğerlerinden çok farklı kaynaklara ve fırkanın sesini duyurmağa çalıştığı belli başlı gazetelere dayandırılarak yapılmış ilk etraflı çalışma olduğunu söyleyebiliriz. Bu meyanda ilk müstakil araştırma 1945’ten İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih bölümünde yapılmış bir mezuniyet tezidir. (Nilüfer Tuna, *Hürriyet ve İtilâf*, 1945, 65 s.). Tezde Rıza Nur ve Şehbenderzade Ahmet Hilmi’nin kitaplarından ve Ziya Şakir’in yazı dizisinden alınan kısımlar bir düzen içinde sıralanmış bulunmaktadır ve ilk müstakil çalışma olmaktan

başka bir şey ifade etmemektedir.

Fırka hakkında ilk bilgiler Tunaya'nın *Türkiye'de Siyasî Partiler*'inde (İstanbul, 1952, s. 315-334) verilmiştir. Fırkaya ayrılan sayfalar onun hakkındaki ilk dikkate değer bilgilerin ve hâlâ tartışmadan kabul edilen yorumların da kaynağını teşkil etmektedir ki bu yorumlar kitabın 32 sene sonra yapılan yeni baskısında da (*Türkiye'de Siyasal Partiler*, İstanbul, 1984, C.I., s.263-285) bu defa biraz daha pekiştirilerek, tekrar edilmiştir. I. baskıda tam metin halinde verilen fırka nizamnâmesi ise bu defa üç madde (25, 26 ve 27) cksiğiyle neşredilmiştir. Diğer taraftan ilk baskıdaki birçok doğru tarih ise yanlış şekilde verilmiştir. Meselâ meclisin kapatılma tarihi olarak ilk baskıda 18 Ocak 1912 tarihi bulunuyor. (s. 326, dipnot 50); ikincisinde ise bu tarih 1911 şeklinde girmiş, yine aynı sene içinde gerçekleşen ikinci kapatılma (4 Ağustos 1912) hâdisesi için 1913 senesi zikredilmiştir. Diğer taraftan Kâmil Paşa'nın ölüm tarihi de (14 Kasım 1913) yanlış bir şekilde 1912 olarak (s. 335, dipnot 99) gösterilmiştir. Tunaya'nın fırkaya ilişkin yorumları çalışmamızda, yeri geldikçe, tartışılmıştır.

Son olarak bir ansiklopedi maddesi şeklinde (Kurtuluş Kayalı, "Hürriyet ve İtilâf", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, İstanbul, 1986, s. 1436-1439) fırka hakkında neşredilen yazı da esas itibariyle Tunaya'nın yorumlarını tekrarlar mahiyettedir.

Fırka hakkındaki çalışmamızda en küçük bilgilerin bile değerlendirilmesine itina gösterilmiş, bilhassa risâle ve fırka taraftarı gazetelere ve İ T'nin yayın organı *Tanin*'e dayanılarak anahtarların ortaya konulmasına çalışılmıştır. Başbakanlık arşivinde yapılan araştırmalarda ise bulunan dikkate değer vesikalardan bazılarının neşredilmesi gerekli görülmüştür. Arşiv idarecilerinin ve diğer mensuplarının yardımlarını bu vesile ile ifade etmek gerekir. Bu arada çok umumî hükümlerden bilhassa kaçınılmış, daha doğrusu yorum payı bir ölçüde de okuyanlara bırakılmıştır.

Araştırmanın birinci bölümünde II. Meşrutiyetin ilânı ile başlayan cemiyetleşme ve siyasîleşme vetiresine, İ T'nin siyasî hayattaki tavrına, aydınların siyaset ve parti telâkkilerine, H İ Fırkasından önce kurulmuş bulunan siyasî cemiyetlere ve fırkalara dair kısa bilgiler verilerek çok partili siyasî hayatın H İ Fırkasından önceki tablosu ortaya konmaya çalışılmıştır. "Siyasetin Zemini" başlıklı kısmının da bu tabloyu daha belirgin hale getireceği düşünülmüştür.

İkinci bölümde fırkanın kuruluşu, teşkilâtı, iç yapısı, temel görüşleri, yegâne kongresi ve İ T ile münasebetleri anlatılmıştır.

Üçüncü bölüm fırkanın bir bakıma ikbâl devri sayabileceğimiz zamanına tahsis edilmiştir. Bu bölümde fırkanın İstanbul ara seçim zaferi (11 Aralık 1911), iktidar ümitleri, buna karşı İ T'nin Meclis-i Mebusân'ı feshi, iktidar ümitlerinin seçimlerin bilinen cereyan tarzı ve neticesinden ötürü ortadan kalkması üzerinde durulmuştur.

Dördüncü bölüm, H İ Fırkasının çöküş devrini ve sonunu anlatmaktadır. Kongreden sonra Münevveran Takımının uzaklaşması ve fırkanın yeni bir hüviyet kazanması, Ahmet Muhtar Paşa'nın kabinesinin kurulmasından önceki gelişmeler ve fırkanın hükümetle ilişkileri ele alınmıştır. Yine bu sıralarda Hürriyet ve İtilâf Fırkasına hiçbir zaman katılmamış Müstakiller Grubunun önderlerinden Ahmet Ferid'in kurduğu Millî Meşrutiyet Fırkası ile münasebetleri incelendikten sonra 29 Ekim 1912'de kurulan Kâmil Paşa hükümeti zamanında H İ Fırkasının hükümetle münasebetleri, nihayet çoğu zaten

terkedilmiş bulunan taşra şubelerinin ikinci reis Sadık Beyin şahsî tasarrufuyla kapatılması, yani fırkanın ortadan kalkması (1 Ocak 1913), Bâbü'lî Baskını sonrasının temel siyasî gelişmeleri ortaya konmaya çalışılmıştır. Bu arada fırkadan ayrılan Münevveran Takımından Lütfî Fikri tarafından kurulmak istenen Müceddidîn Fırkasına da, kıt kaynakların elverdiği ölçüde değinilmiştir. Bundan sonra Mahmut Şevket Paşa'nın katli ve bu hâdiseden ötürü H İ Fırkasına yüklenen sorumluluk tartışılmış, nihayet muhaliflerin 1913-1918 devresinde yurtdışı faaliyetlerinin üzerinde en çok durulanları hakkında kısa bir bölüm eklenmiştir. Son söz, bu araştırmanın uyandırdığı intibaların ve kazandırdığı kanaatlerin bir muhassalasıdır.

Böylece 21 Kasım 1911'de kurulan ve 1 Ocak 1913'de resmen kapatılmış bulunan H İ Fırkası araştırma merkezi kabul edilmiş, 1908-1918 devrinin bu fırka dışındaki cemiyet ve fırkalarının siyasî faaliyetleri hakkında sadece ana çizgiler verilmiştir.

Araştırmamızın ortaya çıkmasında küçümsenemeyecek yardımları gördüğüm kişileri ve meslekdaşlarımı bu arada anmak isterim. Kütüphanesindeki kıymetli risâle ve kitaplardan faydalanmam hususundaki cömertçe yardımlarından ötürü Ziya Uygur Bey'e ve çalışmalarımı nakden destekleyen Türk Petrol Vakfının muhterem umumî kâtibi Uğur Derman Bey'e bilhassa müteşekkirim.

C.Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü mensubu meslekdaşlarımdan Ahmet Turan Alkan'a tezimin şekillenmesinde tenkidleriyle değerli katkılarda bulunduğu için ötürü; Ömer Demirel'e, Adnan Gürbüz'e ve Saim Savaş'a tezin daktilosunu yaptıklarından dolayı sonsuz teşekkürler ediyorum. Baştan beri yakın alâka ve desteklerini gördüğüm Tarih bölümü mensubu Yrd. Doç. Dr. Hakkı Acun'a ve ötedenberi yazılarımızı itina ile tebyiz eden sekreterimiz Fatma Çiftçi'ye çok şeyler borçluyum.

Tezimi okuyup aydınlatıcı ve yapıcı tenkidlerde bulunan ve neşri safhasında da alâkasını esirgemeyen Doç. Dr. Sina Akşin'e ve bilhassa tezimi yönetmek zahmetine katlanan ve istikbâldeki çalışmalarım için cesaret veren hocam Doç. Dr. Tuncer Baykara'ya bu vesile ile şükranlarımı arz ediyorum. Tezimde bulunabilecek okunmaya değer satırlarda her iki hocamın da büyük payı ve emeği vardır: Bunu samimiyetle belirtmek isterim. Tabiatıyla görülebilecek eksiklik ve yanlışlıklardan doğacak mesuliyetin bize ait olduğu da açıktır. Tek tesellimiz yeni çalışmalarımızla bunları azaltabileceğimiz yolunda beslediğimiz ümittir. Çalışmamızın kitap haline getirilmesini ise Dergâh Yayınlarına borçluyum. Bu vesile ile yayınevi idarecilerine, bu cümleden olarak Ezel Erverdi'ye, Mustafa Kutlu'ya ve vesikaları kontrol eden meslektaşım İsmail Kara'ya, fotoğrafları çeken İbrahim Tabakoğlu'na ve sanatkâr mürettip Mustafa Modanlıoğlu'na müteşekkirim.

Nihayet bu çalışma II. Meşrutiyet devri siyasî hayatımızın üzerinc mütevazî de olsa mânâlı bir ışık demeti düşürebilir ve bu zamana kadar yapılmış olan benzeri çalışmalara küçük bir katkıda bulunabilirse kendimi bahtiyar addedeceğim.

Gayret kuldân, yardım Haktandır.

Sivas, 5.10.1987

Ali BİRİNCİ

İçindekiler

ÖNSÖZ, 5

KISALTMALAR, 11

BİRİNCİ BÖLÜM-II. MEŞRUTİYETİN İLÂNİ VE SİYASİLEŞME, 13-14

I-İLMEŞRUTİYETİN İLÂNİ VE CEMİYETLEŞME SÜRECİNİN BAŞLAMASI, 15/A-SİYASETİN ZEMİNİ, 17/a-İktisadî ve Ticarî Durum, 17/b-Sosyal Hayat, 20/c- Halkın İlâlet-i Rûhiyesi, 21/d- Askerlerin Durumu, 22/B-CEMİYETLEŞME SÜRECİNİN BAŞLAMASI, 24/a-Sosyal Cemiyetler, 25/b-Azınlık Cemiyetleri, 25/c-Öğrenci Cemiyetleri, 26/d-Meslek Cemiyetleri, 26/e-Kadın Cemiyetleri, 26

II-SİYASÎ CEMİYETLERİN ORTAYA ÇIKIŞI, 28/A-SİYASİLEŞME SÜRECİNE GİRİLMESİ, 28/B-İTTİHAT VE TERAKKİ'NİN SİYASÎ BİR GÜÇ OLARAK ORTAYA ÇIKMASI VE TEKELCİ TAVRI, 31/C-AYDINLARDA SİYASÎ TELÂKKİLER, 34/D-HÜRRİYET VE İTİLÂF FIRKASINDAN ÖNCEKİ SİYASÎ CEMİYETLER VE FIRKALAR, 36/a-Fedakârân-ı Millet cemiyeti, 36/b-Ahrar Fırkası, 37/c-İttihâd-ı Muhammedî, 38/d-Mutedil Hürriyetperveran Fırkası, 38/e-Osmanlı İslahat-ı Esasiye Fırkası, 39/f-Osmanlı Demokrat Fırkası, 39/g-Osmanlı Sosyalist Fırkası, 40/h-Ahâlî Fırkası, 40

İKİNCİ BÖLÜM-HÜRRİYET VE İTİLÂF FIRKASININ ORTAYA ÇIKIŞI, 43

I-HÜRRİYET VE İTİLÂF FIRKASININ KURULUŞU, 45/A-FIRKANIN KURULUŞ ÇALIŞMALARI, 45/B-FIRKANIN KURULUŞU, 48/C-FIRKAYA KATILANLAR VE DIŞINDA KALANLAR, 50/1-AZINLIKLAR VE FIRKA, 50/a-Araplar, 50/b-Rumlar, 50/c-Ermeniler, Bulgarlar, Arnavutlar, Yahudiler, 51/2-HÜRRİYET VE İTİLÂF FIRKASINA KATILAN ÖTEKİ FIRKALAR, 51/a-Osmanlı Demokrat Fırkası, 51/b-Ahali Fırkası, 52/c-Mutedil Hürriyetperveran Fırkası, 52/3-FIRKA DIŞINDA KALANLAR, 53/a-Müstakiller Grubu, 53/b-Sabahaddin Bey Taraftarları ve diğerleri, 54

II-HÜRRİYET VE İTİLÂF FIRKASININ PROGRAMI VE TEMEL GÖRÜŞLERİ, 55/a-Fırkanın Temel Görüşleri, 55/b-Fırkanın Dış Politikada Temel Tavrı, 58/c-Fırkanın İttihad-ı Anasır Hakkındaki Görüşü, 61/d-Fırkanın Diğer Görüşleri, 63

III-FIRKANIN MERKEZ VE TAŞRA TEŞKİLÂTI, 65/a-Merkez Teşkilâtı, 65/b-Fırkanın Şubeleri, 66

IV-HÜRRİYET VE İTİLÂF FIRKASINI DESTEKLEYEN MATBUAT, 72

V-FIRKANIN MÂLÎ KAYNAKLARI, 82

VI-HÜRRİYET VE İTİLÂF FIRKASINA KATILANLARIN ÜMİTLERİ, 84/a-Fırkaya Katılanların Ümitleri, 84/a- Fırkaya Katılanların Ümitleri, 84/b-Fırka ve Saray İlişkileri, 90

VII-HÜRRİYET VE İTİLÂF FIRKASININ YEGÂNE KONGRESİ, 91

VIII-HÜRRİYET VE İTİLÂF FIRKASINDAKİ HİZİPLER, 93

IX-HÜRRİYET VE İTİLÂF FIRKASI İLE İTTİHAT VE TERAKKİ'NİN BİRBİRLERİNE KARŞI TAVIRLARI, 97

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM-SİYASÎ HAYATTA HÜRRİYET VE İTİLÂF FIRKASI, 101

I- ARA SEÇİMLERDE FIRKANIN BAŞARISI VE İKTİDAR ÜMİTLERİ, 103

II-35'İNCİ MADDENİN TADİLİ MESELESİ, 105/a-Maddenin Tadilî Hakkında İttihat ve Terakki Fırkasının Görüşleri, 105/b-Maddenin Tadilî Hakkında Hürriyet ve İtilaf Fırkasının Görüşleri, 107/c-35'inci Maddenin Tadilinde Meclis-i Mebusan Çalışmaları, 113/d-Meclis-i Mebusan'ın Feshini

- İsteyen İrade-i Seniyenin Ayân Meclisinde Görüşülmesi, 116/e-Meclisin Feshedülmesinin Akisleri, 118
- III-1912 SEÇİMLERİ, 120/A-1912 SEÇİMLERİNDE İTTİHAT VE TERAKKİ FIRKASI, 122/B-1912 SEÇİMLERİNDE HÜRRİYET VE İTİLÂF FIRKASI, 129/C-FIRKANIN SEÇİM MÜTTEHİKLERİ, 137/a-Rumlar, 137/b-Ermeniler, 139/c-Bulgarlar, 140/d-Armavutlar, 140/e-Sosyalistler, 141/D-1912 SEÇİMLERİNİN YAPILMASI, 142/a-İttihat ve Terakki'nin Seçim Taktiği, 143/b-Hürriyet ve İtilâf'ın Seçim Taktiği, 144/E-SEÇİM HÂDİSELERİ, 146/F-SEÇİM YOLSUZLUKLARI, 152/G-SEÇİM ŞİKÂyetLERİ, 154/H-SEÇİM NETİCELERİ, 156
- DÖRDÜNCÜ BÖLÜM-HÜRRİYET VE İTİLÂF FIRKASININ KÜÇÜLME VE DAĞILMA DEVRİ, 159
- I-SEÇİMLERDEN SONRA HÜRRİYET VE İTİLÂF FIRKASI, 161
- II-AHMET MUHTAR PAŞA HÜKÜMETİNİN KURULMASI, 164/A-İTTİHAT VE TERAKKİ'NİN İKTİDARDAN UZAKLAŞMASINDAN ÖNCEKİ GELİŞMELER, 164/a-Armavutluk Hâdiseleri, 164/b-Halâskâran-ı Zabitan Grubu Hareketi, 166
- III-AHMET MUHTAR PAŞA KABİNESİNİN KURULMASINDAN SONRA MECLİS-İ MEBUSAN'IN FESHİ, 174
- IV-HALÂSKÂRAN-I ZABİTAN HAREKETİ DOLAYISIYLA ORDU-SİYASET İLİŞKİLERİNİN BİR KERE DAHA TARTIŞILMASI, 176
- V-MECLİS-İ MEBUSAN'IN FESHİ ETRAFINDA TARTIŞMALAR VE HÜRRİYET VE İTİLÂF FIRKASINDA YENİ ÜMİTLER, 178
- VI-MİLLÎ MEŞRUTİYET FIRKASININ KURULMASI VE HÜRRİYET VE İTİLÂF FIRKASIYLA İLİŞKİLERİ, 181/a-Firkanın Kuruluşu, 181/b-Firkanın Temel Görüşleri, 184/c-Hürriyet ve İtilaf Firkasının Millî Meşrutiyet Firkasına Karşı Tavrı, 186/d-Millî Meşrutiyet Firkasının Neşriyat Hayatı, 188/e-Millî Meşrutiyet Firkasının Sonu, 189
- VII-HÜRRİYET VE İTİLÂF FIRKASININ AHMET MUHTAR PAŞA HÜKÜMETİYLE İLİŞKİLERİ, 190
- VIII-KAMİL PAŞA HÜKÜMETİ ZAMANINDA (29 EKİM 1912-23 OCAK 1913) HÜRRİYET VE İTİLÂF FIRKASI, 193/a-Hürriyet ve İtilaf Firkasının Kâmil Paşa Hükümetiyle İlişkileri, 193/b-Hürriyet ve İtilaf Firkasının Dağılması (1 Ocak 1913) ve Bâbîâlî Baskını, 197/c-Hürriyet ve İtilaf Firkasından Aynlanlar Tarafından Kurulmak İstenen Müceddidin Firkası, 200
- IX-BABİÂLÎ BASKININDAN SONRA MUHALEFET, 201/A-MUHALEFETİN YURTDIŞINA ÇIKMAK ZORUNDA KALMASI, 201/B-TAKLİB-İ HÜKÜMET TEŞEBBÜSÜ, 204/C-MAHMUT ŞEVKET PAŞANIN ZAMANINDA (23 OCAK-11 HAZİRAN 1913) MUHALEFET, 206/a-Mahmut Şevket Paşa'nın Katli ve Ferdî Muhalefetin Sonu, 206/b-Mahmut Şevket Paşa'nın Katline Dair Görüşler, 211/c-Paşa'nın Katlinden sonra Siyasî Sürgünler, 215/D-MUHALEFETİN YURT DIŞINDAKİ FAALİYETLERİ (1913-1918), 217/IIÂSİL-İ KELÂM, 221/SUMMARY, 229
- EKLER, 231/A-HATIRLATMAK BÂBINDA HÂL TERCÜMELERİ, 231/1-Dukakinzade Hasan Basri Gün Tekin, 233/2-Gümölcineli İsmail Hakkı, 234/3. Müşir Fuad Paşa, 235/4-Ömer Lütfi Fikri, 236/5. Mustafa Sabri Efendi, 238/6- Rıza Nur, 240/7- Rıza Tevfik Bölükbaşı, 242/8- Sadık Bey, 243/9- Şaban Ağa, 244
- B- VESİKALAR, 245/1-Osmanlı Demokrat Fırkası Hakkında, 247/2-İttihâd-ı Muhammedî Cemiyeti Hakkında, 251/3-İttihat ve Terakki Hakkında, 255/4- Hürriyet ve İtilaf Firkası Programı, 259/5- Hürriyet ve İtilaf Firkası Nizâmname-i Dâhilîsi, 268/6- Hürriyet ve İtilaf Firkasının Merkez ve Taşra Şubeleri, 274/7- Hürriyet ve İtilaf Firkası ile Rum Meşrutiyet Kulübünün İtilâfname-i, 275/8-Hürriyet ve İtilaf Firkasıyla, Sosyal Demokrat Hınçakyan Firkası Arasında Vuku Bulan İtilâfname, 276/9- Refik Halid Karay'ın "Tam Bir Muhalif" Başlıklı Yazısı, 277
- KİTAPİYAT, 281
- İNDEKS, 289

KISALTMALAR

Açık Söz	<i>Açıksöz (Hürriyet ve İtilâf Fırkasının) Redd-i İtirazat</i> , İstanbul, 1330
Ali Kemali Aksüt, Mehmet Ali Aynî	Ali Kemali Aksüt, <i>Profesör Mehmet Ali AYNÎ, Hayatı ve Eserleri</i> , İstanbul, 1944
Sina Akşin, Jön Türkler	Sina Akşin, <i>Jön Türkler ve İttihat ve Terakki</i> , İstanbul, 1980
Bayur, Türk İnkılâbı	Yusuf Hikmet Bayur, <i>Türk İnkılâbı Tarihi</i> , C.II, Kısım. I, II, III, IV, Ankara, 1943-1952
Ali Çankaya, Mülkiyeliler	Mücellidoğlu Ali Çankaya, "Son Asır Türk Tarihinin Önemli Olayları ile Birlikte" <i>Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler</i> , C. 3, Ankara, 1968-1969
M. Şükrü Hanioğlu, Abdullah Cevdet	M. Şükrü Hanioğlu, <i>Bir Siyasal Düşünür Olarak Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi</i> , İstanbul, 1981
Hİ	Hürriyet ve İtilâf
İT	İttihat ve Terakki
Kuran, İnkılâp Hareketleri	Ahmet Bedevi Kuran, <i>Osmanlı İmparatorluğu'nda İnkılâp Hareketleri ve Millî Mücadele</i> , İstanbul, 1959
Rıza Nur, Hürriyet ve İtilâf	Rıza Nur, <i>Hürriyet ve İtilâf Nasıl Doğdu, Nasıl Öldü?</i> , İstanbul, 1919
Ahmet Reşit Rey, Gördüklerim	Ahmet Reşit Rey, (H. Nâzım), <i>Gördüklerim-Yaptıklarım (1890-1922)</i> , İstanbul, 1945
Selâmet-i Vatan İçin	<i>Selâmet-i Vatan İçin: Irşad-ı Hürriyet ve İtilâf Fırkası Programının Tenkidini, İkâzat-ı Mürşidâne'yi İlavidir</i> , Bursa, 1329
İbrahim Temo, İttihad ve Terakki	Doktor İbrahim Temo, <i>İttihad ve Terakki Cemiyetinin Teşekkülü ve Hizmeti Vatanıye ve İnkılâbı</i>

- Tunaya, Siyasal Partiler** *Millîye Dair Hatıratım*, Mecidiye, 1939
Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye’de Siyasal Partiler*, C. I, İstanbul, 1984
- Ubeydullah, Kime Rey Verelim** Hatipzade (Mehmed) Ubeydullah (Hatiboğlu), *Kime Rey Verelim, İttihad ve Terakki - Hürriyet ve İtilâf, Hangisi İyi?*, İstanbul, 1328
- Ziya Şakir, “Hürriyet”** Ziya Şakir (Soko), *Hürriyet ve İtilâf Fırkası Nasıl Doğdu, Nasıl Yaşadı, Nasıl Battı?*, *Tan* (29.10.1937 : 14.3.1938)

Mühim not: Bir dipnotta birden fazla yerde ve birbirini takiben geçen yazar, mecmua veya gazete isimlerini tekrarlamadık.

BİRİNCİ BÖLÜM
II. MEŞRUTİYET'İN İLÂNİ VE SİYASÎLEŞME

I. II. MEŞRUTİYETİN İLÂNİ VE CEMİYETLEŞME SÜRECİNİN BAŞLAMASI

"Mukaddes su, bir baştan yüzlerce başa dağıldı."

Stuart Mill

II. Meşrutiyetin ilânı, ilkinin ilânından çok farklı gelişmelerin, hadiselerin ve geleneklerin ortaya çıkmasına zemin teşkil etmiştir. 23 Aralık 1876 da I. Meşrutiyetin ilânından sonra sadece Meclis-i Mebusan ve Âyân toplanmış (19 Mart 1877) ve II. Abdülhamid tarafından tatil edilinceye (13 Şubat 1878) kadar 10 ay 25 gün faaliyette bulunmuştu.

23 Temmuz 1908 de II. Meşrutiyetin ilânından sonra ise bir dizi yeni gelişmelerin ortaya çıktığı görülüyor. Bir emrivâki şeklinde sansüre bizzat matbuat mensupları tarafından son verilmiş; kelimelerin tam mânasıyla birçok gazete ve cemiyet türemiş ve bir cemiyet, İttihat ve Terakkinin ismi hemen her yeni hâdisce ve silesiyle anılır olmuştu.

İlk zamanlarda ortaya çıkan otorite boşluğu, ortalık durulduktan sonra, İ T'nin ismiyle doldurulmaya çalışılmış, bir gaynresmî iktidar odağı bir cemiyet etrafında oluşmaya başlanmıştı. Daha önce sadece II. Abdülhamid'in, daha doğrusu Yıldız Sarayında birikenlerin elinde bulunan iktidar fiilî bir şekilde parçalanmış ve paylaşılmıştır.

İktidarın ortakları arasındaki fiilî durum herhangi bir kaideden veya anlaşmadan güç almıyordu ve bir gelenekten de, tabiatıyla mahrumdu. Önceleri Pa-dışah, hükümetler yâni Bâbîâlî, İ T ve yanında Ordu ile Matbuat bu iktidarın ortaklarıydı. 17 Aralık ta açılmasından itibaren Meclis-i Mebusan ve Âyân da ortaklarıydı. 17 Aralık ta açılmasından itibaren Meclis-i Mebusan ve Âyân da ortaklığa katılmıştır ve ilk zamanlarda, yâni karşı partiler kuruluncaya kadar, bilhassa Meclis İ T'nin yanında yer almıştır. Mebusların İ T'nin başında bulunan küçük bir ekip tarafından yönlendirildiği gözönünde tutulursa durum daha açık bir şekilde ortaya çıkar.

Fakat burada bir hususu gözden kaçırmamak gerekir: İ T, Meşrutiyetin ilânıyla başlayan devreyi, bilhassa ilk seneler, tek başına kontrolünde tutamamış ve hâdiselerin akışına sahip olamamıştır. İ T'nin bu devredeki müsbet veya menfî

birçok işte ve icraatta sözü veya payı bulunduğu açıktır. Ancak, Meşrutiyetin ilânının başlatıldığı gelişmeler, herhangi bir kuruluşun veya makamın kontrol edemeyeceği derecede girift ve vüs'at bakımından ise tahminlerin çok fevkinde olmuştur. Bu bakımdan İ T'nin siyasî iktidarının Mahmut Şevket Paşanın kâline (11 Haziran 1913) kadar olan devresinin denetleme iktidarı şeklinde isimlendirilmesi gerçekçidir. Ancak bundan sonra İ T tam ve qriaksız iktadara kavuşabilmiştir.

Zannedildiğinin aksine çok zayıf bir yapı ve bunu gizleyen büyük ve esrarlı bir şöhetle siyasî hayatına başlayan İ T ilk zamanlarda kabinelerle temsilci sokmak gibi bir hareketi, birçok ürkekliğini yenerek gerçekleştirebilmiş; birkaç örnekten sonra (Manyasizade Refik Bey gibi) ise ilk defa iki önderini Talât ve Cavid Beyle-ri 1 Mayıs 1909 da kurulan Tefvîk Paşa hükümetine sokabilmişti. İ T'nin bu durumunu sadece zayıflığı veya ona fırsat verilmemesi gibi engellerle açıklayamayız. Osmanlı geleneğinde çok uzun bir bürokratik hayattan sonra gelinebilen bu büyük ve mühim makamların yarattığı ürkekliği bilhassa gözönünde tutmalıdır; bu meselede tayin edici âmil bu olsa gerektir. Bir taraftan her idarî kademede gençlere fırsat verilerek kaht-ı ricâl çemberinin kırılması, diğer taraftan da genç mebusların müsteşarlıklara tayin edilerek tecrübe kazanmaları yolundaki fikirlerin yarattığı münakaşaların gerisinde de yine bu temel âmil bulunmaktadır.

İ T, zayıflığını gizleyen yapısıyla gayriresmî olarak, kuvvetlendiği nisbette ise resmî olarak hemen her hükümet icraatını ve siyasî gelişmeleri yönlendirmeye çalışırken, diğer taraftan da kendi dışında bir siyasî, hâtta sosyal cemiyetlere hayat hakkı tanımayan tutumunu serletmiştir.

Toplumsal bir bütün halinde yeniden düzenlenerek kötü durumdan kurtulabileceği kanaati İ T'nin bu tavrının temel sebeplerinden biridir. Tabii bir diğer sebebi ise bizzat varlığını koruma duygusu olmuştur. Aşağıda izah edileceği gibi karşısına çıkan siyasî telâkkiler, mensupları tarafından bir iman gibi benimsenen İ T'nin varlığıyla çatışan bir muhtevaya sahiptiler. O, varlığını tehdit eden siyasî telâkkiler ve her çeşit kuruluşlar ile bu endişenin ve biraz da zayıflık duygusunun verdiği hırçınlık ve sertlikle sekte bir mücadele yürütmüştür.

Diğer taraftan İ T'nin karşısına çıkan siyasî kişiler ve kuruluşlar da kendi kanaatlerine, İ T'nin tavrına benzer bir şekilde, samimiyetle ve inançla sarılmışlar ve aynı hırçın ve sekte tavrı içinde görünmüşlerdir. Azınlıkların siyasî icraatlarını yorumlamanın ise daha farklı bir zemini olduğunu da bu arada hatırlatalım.

II. Meşrutiyetin ilânıyla başlayan devre, bir bakıma, İ T'nin hemen her alanda yürüttüğü varlık ve iktidar mücadelesinin hikâyesidir. Diğer taraftan ise İ T'ye karşı çıkanların, cemiyet ve fırka halinde varlıklarına devam ettirebilmek veya gazete, mecmua ve kitap neşrederek seslerini duyurabilmek yolunda verdikleri bir yaşama mücadelesinin hikâyesidir. Hemen her sayfası dikkate değer olan bu hikâyenin ilk fasılları süratle geçilerek, Hürriyet ve İtilâf adı altındaki sayfaları, mümkün olduğu kadar teferruatlı ve yakından gözler önüne serilmeye çalışılmıştır; herkesin hakkı gözetilerek ve rollerinin gerçek ağırlıkları tartılarak ve en mühimmi "karşı tarafı da dinle" düsturundan taviz verilmemeye çalışılarak.

A. SİYASETİN ZEMİNİ

II. Meşrutiyetin ilânıyla başlayan çok cemiyetli ve partili hayatın içinde cereyan ettiği sosyal şartların tamamını, siyasetin zemini başlığı altında isimlendiriyoruz. Siyasî hayata dair verilecek bilgileri bu şekilde daha iyi anlamak ve değerlendirmek mümkün olacaktır kanaatindeyiz. Bununla bir bakıma Meşrutiyetin sahnesi tasvir edilmeye çalışılmıştır.

a) İktisadî ve Ticarî Durum

Meşrutiyetin ilân edildiği sırada Anadolu ve Rumeli de, hemen hemen bütün şehirlerde iki unsur birarada yaşıyordu: Müslümanlar, yâni Türkler ve Rumeli'de Müslüman Amavutlar; Müslüman olmayanlar, yâni Rum, Yahudi, Ermeni ve Bulgar azınlıkları... Çok ana hatlarıyla yapılan bu ayırım dinî gibi görünmesine rağmen yakından bakıldığında iktisadî bir kıstasa dayanıyordu.

Köylerde hububat türünden ürünler yetiştiren Türkler, meselâ Rumeli'de bağcılık ve ippek böcekçiliği ve tütün ticareti gibi işlerden çok uzaktılar. Ziraat ürünlerinin pazarlamasını ise Rumlar yapıyordu. Bu şekilde zenginleşen yerli Hristiyanlara Çorbacı, ecnebilere ise Çelebi adı veriliyordu (1). Türkler ne zenaat sahibiydi, ne de servet... Ziraat dışında yaptıkları hammallık, amelelik, arabacılık, nalbantlık ve saraçlıktı. Bir zanaat sahibi olanları binde bir denecek kadar azdı (2).

"Kasaba ve şehirlerde Avrupa mallarını satanlar, yâni manifaturacı, beyaz, camcı, hırdavatçı, kırtasiyeci ve diğer bütün esnaflık-başta Ermeniler olmak üzere-Yahudilerin ve Rumların işiydi. Büyük ithalatçılığı da Ermeni, Yahudi ve Rumlar yapıyorlardı. Sanatkarlar da büyük ölçüde onlardandı. Demircilik Ermenilerin, mandıracılık Yahudilerin, eczacılık (3) Rumların ve Ermenilerin, hekimlik ve bil-hassa dişçilik ve büyük şehirlerde berberlik, değirmencilik (4), kunduracılık,

1. Rahmi Apak, *Yetmişlik Bir Subayın Hatıraları*, Ankara, 1957 s. 3

2. Apak *Yetmişlik Bir subayın Hatıraları*, s. 20; Şerif Güralp, *Dinler-Devrimler*, İstanbul, 1961, s. 39.

3. A. İhsan, *Matbuat Hatıralarım*, İstanbul, 1931, c. 2, s. 3.

4. İlhami Masar, *Bir ömür Boyunca*, İstanbul, 1974, s. 138.

balıkçılık, sarraflık ve bankacılık dahi bu azınlıkların ellerinde idi. Hâsılı nerde kolay ve bol para kazanılırsa, orasını onlar tutmuşlardı" (5)

Hristiyanlar askerlik müddetince senede yedibuçuk kuruş vergi verirler; dükkân açar, mağaza işletir, sanat sahibi olurlar, faizcilik yaparlardı ve bir ifadeye göre refah ve saadet içinde güzel konaklarda, köşklerde, mevsimine göre yazlık ve kışlık evlerde otururlardı (6).

Ticarî hayata hakim olan azınlıklardan Erzurum, Kayseri ve Vanlı Ermeniler, bütün Türkiye'de ticarethaneler, binalar, hanlar, apartmanlar ve geniş arazi elde ediyorlardı (7). Bilhassa İstanbul'da ve bu arada başka vilâyetlerde de ticarî bakımdan en işlek caddeler Hristiyanların ellerine geçiyordu. *"Galata'dan Altıncı Daireye, Kasımpaşa sırtlarına kadar arazi ve emlâk kâmilten İslâmların ye'dinde idi. Bu yerler tedricen Hristiyanların, Ecnebilerin eline geçti. İstanbul'un en mûtenâ mahallâtını da kaybetmek üzereyiz"* (8) yolunda şikâyetler görülüyordu. İzmir'in iktisadî durumunun bir Türk aydını üzerindeki tesiri de, konumuz bakımından dikkate değer: *"İzmir âdeta bir Rum ve ecnebi şehri idi. Her şey onların elinde bulunuyordu. Onlar bizim memleketimizde hür ve mes'ud, refah ve saadet içinde yaşıyorlardı. Biz kendi esir ve muzdarib olarak yaşıyorduk. Onların evlerinde piyanolar çalınır, kanaryalar öterdi. Bizim fakirhanelerimiz hergün ah ve figân ile dolardı... Memleketin bu hali bilhassa Jöntürk neşriyatı dimağımı altüst etmişti. İstibdad idaresi boğazımı sıkıyordu. Sanki nefes alamıyordum. Hürriyete susamıştım. Geniş bir ufka açılmak, serbest bir nefes almak istiyordum"* (9)

Bu arada Trabzon gibi bazı şehirlerde Türklerin, ticarî hayattaki rollerinin Hristiyanlardan daha fazla olduğu dikkati çekmektedir (10).

Diğer taraftan İstanbul'da, Anadolu'da ve Arabistanda, birçok Alman ticarî faaliyette bulunuyordu. Hele İzmirde ticaret Yunan tâcirlerinin elindeydi denilebilir. Onların yanında İngiliz ve Fransızlar da dikkati çekiyordu. Türk tacirler ise sayılabilecek kadar azdı. Adana'da çiftlikler ve tarlalar İngilizlerin eline geçiyor; Anadolu Demiryolları hatı boyunda ve Filistin sahillerinde Alman kolonileri teşekkül ediyordu (11). Azınlıklarla Müslümanların dışında kalan ve ceplerinde başka devletlerin pasaportunu taşıyan bir kısım insanlar da, kapitülasyonların gölgesinde kontrolsüz ve vergisiz bir şekilde yaşıyorlardı ki, bunlar halkın Frenk ismini verdiği Levanten'lerdi. Bunların İzmir'de aynı bir mahalleleri bile vardı. İstanbul'da Beyoğlu, onların saltanat sürdükleri sembolleşmiş bölgeleriydi (12). Lûtf kabi-

5. Apak, *Yetmişlik Bir Subayın Hatıraları*, s. 3.

6. Güralp, *Dinler-Devrimler*, s. 39.

7. İbrahim Hilmi, *Milletin Kusurları*, İstanbul, 1328, s. 58-59.

8. İbrahim Hilmi, *Milletin Kusurları*, İstanbul s. 13-14, 17, 19

9. Bezmi Nusret Kaygusuz, *Bir Roman Gibi*, İzmir, 1955, s. 16-17; Falih Rıfkı Atay, *Pazar Konuşmaları*, İstanbul, 1966, s. 89.

10. Ahmet Faik Hurşit Günday, *Hayatım ve Hatıralarım*, İstanbul, 1960, s. 20.

11. İbrahim Hilmi, *Milletin Kusurları*, s. 56 vd.

12. Ahmet İhsan, *Matbuat Hatıralarım*, C. 2, s. 113.

linden bazılarının altında Türkçesi de bulunan Fransızca tabelâlarla dolu Beyoğlu'nda demiryollarında ve tramvaylarda konuşma lisanı Fransızcaydı ve buralarda tek bir Türk çalışmazdı. Büyük memurlar ecnebi, küçükleri ise Rum ve Ermeni idi. Yolculuklarında ise Türkler her türlü eziyet ve hakareti görüyorlardı (13).

Zengin denildiğinde Saray ve Babıâlf büyükleri ile rüşvetçiler yahut yerli Hristiyanlarla Frenkler akla geliyordu. Bunların dışında birkaç ordu müteahhidi Karadenizli zahire tüccan ve âşâr mültezimleri sayılabilir (14).

İstanbul'da bir aydının kalemıyla İstanbul'daki azınlıkların durumu şöyle anlatılmaktadır: "*İstanbul Başdeftardarlığında bulunmuş olan büyükbabam Muhtar Efendi'den kalma Vaniköyü'ndeki yalımızda ben dünyayı ilk görüp anlamağa başladığım vakit, aile doktorumuzun adı Andonoki, eczacımızın ismi Petraki idi; Babamın sarrafı Artin'di. Bakkalımız Bodosaki, terzimiz Karnik, kuyumcumuz Garbis, berberimiz Yani idi. Yalımızın önünden kayıkla geçen Tefeci Mişon, Gevrekçi Yanko, Yemişçi Vasil bize her gün mal satardı. Yalıda sandalcımız Dimitri idi, ayvazın adı İstipan idi; eve gelen bohçacı kadın Mannik Dudu idi. Biz, bu bir sürü yabancıların alışverişini çok tabii buluyorduk*" (15).

İstanbul'daki Türklerden Kadılık tahsisatı veya Arpalık parası alan Sanklılar yahut kalceme devam eden memurlar ve zabıtlar ekseriyetteydi. Ticaret, sanayi ve esnaflık işlerine hakaretle, en azından yüz buruşturularak bakılır; hiçbir İstanbul delikanlısı bu gibi işleri kendisine lâıyk görmeczdi. Katib türkölere geçen bir memur tipi olarak mektepli zâbitle beraber bilhassa son zamanlarda Osmanlı Efendiliğinin bir sembolü haline gelmişti (16). Biraz tahsil görüp bir diploma aldıktan sonra Devlete kapılanmak ve "*maaşla efendi gibi geçinmek*" revaçtaydı. Kunduracılık, marangozluk, duvarcılık, boyacılık, terzilik hor görülen ve yapılmayan mesleklerdendi (17). Bu durum Meşrutiyetin ilânından sonra çok sık şikâyet edilen hususlardan olmuş (18) ve gençlerin bir sanat öğrenmesi, memuriyete heves etmemeleri (19) istenmiş ve ticaret gazetemizin olmadığına dikkat çekilmişti (20).

13. Apak, *Yetmişlik Bir Subayın Hatıraları*, s. 15.

14. Falih Rıfkı Atay, *Batış Yılları*, İstanbul, 1963, s. 14-15; Ahmet Emin Yalman, *Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim*, İstanbul, 1970, C.1, s.50

15. Ahmet İhsan, *Matbuat Hatıralarım*, C.2, s.112

16. Ahmet İhsan, *Matbuat Hatıralarım*, C.2, s. 112; Atay, *Batış Yılları*, s. 17; Masar *Bir Ömür Boyunca*, s. 57.

17. Böcüzâde Süleyman Sami (Haz. Suat Seren), *Kuruluşundan Bugüne Kadar Isparta Tarihi*, İstanbul, 1983, s. 267.

18. Hasan Sâdi, *İttihat ve Terakkinin İflâsı*, İstanbul, (1328) s. 15

19. Mustafa Adli, "Saat-Memuriyet", *Hikmet*, nu. 36 (9 Kânun-ı evvel 1326) s. 5; Hüseyin Cahid "Türk Unsuru", *Tanin*, nu. 970 (2 Mayıs 1327) s. 1; Şahabettin Süleyman, *Osmanlılıkta Vahime-i Mes'uliyet*, İstanbul, 1331, s. 5

20. Ahmet Şükrü, "Ne İçin-Bizde Ticaret Hevesi Yok mu?", *Hukuk-u Umumiye*, nu. 55 (27 Teşrin-i evvel 1324) s. 2; Ahmet Hilmi, "Paramız mı Yok, Tedbir ve Teşebbüsümüz mü?" *Hikmet*, nu. 26 (30 Eylül 1326) s. 1-3

Diğer taraftan Osmanlı Bankasının yalnız İstanbul şubesinde, en azından kırk bin müslümanın parası olduğu ifade edilerek, esas meselenin parasızlık değil teşebbüs noksanlığı olduğu ileri sürülüyordu. Türk zenginlerinin bu sıralarda ticaret vapurları satın almaları sevinçle karşılanarak bunun büyük bir adım olduğu ifade ediliyor, o adımı attıran ise önce Avusturya, sonra Yunan mallarına karşı ilân edilen boykotajdır hükmü veriliyordu (21).

I. Dünya Harbinde benimsenen millî iktisat politikasına (22) rağmen Rumlar ve Ermeniler bu harp dolayısıyla çekildikten sonra Anadolu çarşıları kepenkleri indirilmesine kapanmıştır. İstanbul'da bulunan Müslüman esnaf, Batılı tarzda giyinmeye başlayanlara hizmet götürecek yeni bir teşkilâtlanmaya kavuşmamıştı. Yeni giyim tarzını benimseyenler Hristiyan mağaza sahiplerinin müşterisiydiler. Müslümanların elindeki esnaflık Tanzimat öncesinin çarşılarında barınıyordu. *"Müslüman terzisi şalvar diker, Müslüman kunduracı mes, yemeni, takunya, nalın ve terlik"* (23) yapardı.

İstanbul'daki Ermeni vakasından (1895) sonra Türkler arasında ticaretle atılma hevesleri uyanmış ise de kısa bir müddet sonra durum yine eskisi gibi olmuştu. Babıâlf caddesinde bir ara beş-on Türk kitapçısı açılmış, fakat çabucak kapanmıştı (24). Gazetecilik, kitapçılık ve matbaacılık da esas itibarıyla Türk olmayanların elinde bulunuyordu. Gazetelerin sahipleri Çörçil, Filip, Mihran ve Nikolaidi isimlerini taşıyordu. Mecmualar Karabet, Kaspar ve Ohannesler tarafından çıkarılmaktaydı. Mihran'ın Sabah'ı 1895 Ermeni hâdisesi dolayısıyla kapatılınca, gazete yokluğundan halk *İkdam*'ı almaya başlamış, ona alışmış ve gazete böylece içinde çirpindiği mâlf sıkıntılardan kurtulmuştu (25). Bunların yanısıra o sıralarda yanlış bir şekilde Acem ismi verilen birçok kitapçı ise, daha çok halka hitab eden bir yayın faaliyeti içinde bulunuyorlardı. Bastıkları, ekseriyetle tasvirli cenk ve âşık kitaplarıydı (26).

b) Sosyal Hayat

Bu devirde sosyal hayatın kovani mahalle idi. Bilhassa orta tabakanın ekseriyeti teşkil ettiği mahalleler için bu durum söz konusudur (27).

Hristiyanlar ve Müslümanlar ayrı mahallelerde otururlardı; fakat mahallelerdeki bakkal, kasap, zerzevatçı büyük ölçüde Sur dışında oturan Hristiyanların mesleği idi (28).

21. "Bir Haftalık Vukuat", *Hikmet*, nu. 24 (16 Eylül 1326) s. 8

22. Geniş bilgi için: Zafer Toprak, *Türkiyede "Millî İktisat"* (1908-1918), Ankara, 1982, 464 s.

23. Atay, *Batış Yılları*, s. 14

24. İbrahim Hilmi, *Milletin Kusurları*, s. 50-51

25. Ahmet İhsan, *Matbuat Hatıralarım*, C. 2, s. 112-113

26. Atay, *Batış Yılları*, s. 15

27. Burhan Felek, *Yaşadığımız Günler*, İstanbul, 1974, s. 76 vd.

28. Atay, *Batış Yılları*, s. 15

Böyle bir vasatta Arap, Arnavut, Rum, Emceni ve diğer azınlıklar kendi isimleriyle anılırken Türkler daha çok Osmanlı ismiyle zikrediliyorlardı. Hukuk düzeninin dışında cemiyette üst makama, daha zengine, efendi ve bey olduğuna inanılan kimselere karşı saygı gösterme şeklinde bir sosyal disiplinin olduğunu da belirtmek gerekir. (29)

Bilhassa İstanbul'da halkın iki korkusu vardı: Yangın ve soygun. Müslümanların en büyük arzularından biri de, birgün Hristiyanlar gibi kârgir bir binada oturmak (30). Cemiyette zaman duygusu bile çok farklılık gösteriyordu. Namaz vakitlerinin “sularında” buluşuluyor ve bir çok kişi dakika diye bir zaman diliminin de varlığını “Hüggen'in trenlerine yetişmek için koşarken” öğreniyordu (31).

Sosyal hayatın kovani olarak görülen mahalle, kontrol ve baskı kurumları bakımından bir bütünlük arzietmekteydi. Bu hayatın nabızı bir bakıma mahalle kahvesinde atıyordu. Burası mahallenin birbirini tanıyan yaşlılarının buluştukları bir kulüp ve kamuoyunun oluştuğu bir merkez vazifesini görüyordu. Kahvelere ortalık karardıktan sonra entari ve hırka ile adetâ evlerin alt katına iner gibi, gidilirdi (32). Çok partili siyasî hayata geçişle birlikte, kahveler de yüksek siyasî tansiyondan paylarını alarak, birer dedikodu ve münakaşa merkezi haline düşüp, eski sıcaklıklarını ve samimî atmosferlerini kaybettiler.

c) Halkın Hâlet-i Rûhiyesi

Osmanlı devletinin son zamanlarında halk, savaş meydanlarındaki sürekli kayıplarını kendince bir yoruma tâbi tutarak psikolojik bir çıkış yolu bulmaya çalışmıştır. Esas itibarıyla kaderci bir tavırla bu yorumlar dinî bir kisveye de büründürülmüştür. Dinden uzaklaşıldığı için Kıyamet gününün yaklaştığını ileri süren yayınlarla da bu duygusu beslenmiş (33), diğer taraftan da olan-biten hâdiselerin veya daha geniş bir çerçevede dünyanın değersizliği etrafında kalıp değerler üretilmeye başlanmıştır. Halk, tedirginlik duyduğu siyasî gelişmeleri, menfî kabul edilse bile, bu şekilde yorumlayarak ürettiği değerlerin manevî huzuruna kavuşuyordu. Bu rahatlığı sağlayan kalıp değerlerden bazılarını şöyle sıralayabiliriz: “Dünyasını seven Ahiretten olur. Allah sevdiği kuluna dünyalık vermez (34). Cennetin yolu virârelikten geçer. Dünya Hristiyanların, Ahiret

29. Atay, *Batış Yılları*, s. 18

30. Atay, *Batış Yılları*, s. 15, 21

31. Atay, *Batış Yılları*, s. 23

32. Atay, *Batış Yılları*, s. 15; Felek, *Yaşadığımız Günler*, s. 78-83

33. Bu gibi fikirleri besleyen Şeyh Ahmed'in vasiyetnâmesi için: Lûtfi Fikri, “Gayrimeşru Silâhlar”, *İfham*, nu. 269-85 (27 Mayıs 1328) s. 1; Hüseyin Cahid, “Düşünülecek Me-sele”, *Tanin*, nu. 1354 (25 Mayıs 1328) s. 1; Metni için: Yusuf Ziya Ersal, *Şeyh Ahmed'in Vasiyetnâmesinin Tenkidi*, Ankara, 1982, 30 s.

34. Mehmet Fetgeri Şoenu, *Eşgâl-i Hayat*, İstanbul, 1331, s. 203-213

İslâmların. Medeniyet dediğin binâ ile zinâdır. Müslüman ya illetten, ya killetten, ya zilletten hâli olamaz. Evvelimiz Şam, aherimiz Şam" (35). Dinin bu menfî yorumu bir bakıma "*bir lokna, bir hurka*" şeklinde sembolleşiyordu (36).

Batının baskısı karşısında inançlarını yeni bir yorumla kavuşturan ve böylece rahatlayıp manevî bir çıkış yolu bulan halk için başımıza gelenlerin sorumluluğu, aydınların kanaatinin aksine pâdişâha ait değildi (37). Yalnız bir ara 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbinin başlaması üzerine halk, Abdülhamid isminin uğursuz olduğunu; birincisi zamanında Kırım'ın elden çıktığını; ikinci zamanında ise Rumeli'nin kaybedileceğın ileri sürmüştü (38). Ancak bu kanaatin savaşın tesiriyle ortaya çıktığı ve uzun ömürlü olmadığını zannediyoruz. Aydınlardaki karamsarlığa karşı halkın maneviyatının yerinde olduğu şeklindeki hükümler (39) bu kanaatimizin temelini teşkil etmektedir. Bu sıralarda cemiyette sosyal tepki dinî bir muhtevada tezahür ediyor ve "*yazıktır, Allah râzı değildir*" şeklinde ifadesini buluyordu (40). Diğer taraftan Rumeli'nde Bulgar eşkıyalarının çetecilik faaliyetleri de halktaki karamsarlığı besliyordu. Geceleri Rumeli'de Edime'ye kadar olan topraklarda yakılan köylerin, harmanların ve samanlıkların kızılıkları korkulara sebep oluyordu. Osmanlı-Rus Harbi sonunda Anadolu'ya ve İstanbul'a göç etmek zorunda kalan Türklerin ve göç edemeyenlerin Bulgarlardan ve Rumlardan gördükleri zulmün hazin hikâyeleri körpe dimağlarda ilk milliyet duygularını kıvılcımlandırmıştı. 1897 Osmanlı-Yunan Harbi bu duyguları besleyen bir edebiyatın hamle sebebi oldu. Mehmed Emin'in "*Çenge Giderken*" isimli şiirini (41) bilmeyen kasaba çocuğu yok gibiydi ve bilhassa Rumeli'de şehir hayatı akşamları hiçkimsenin evinden çıkma cesareti gösterememesine yol açacak kadar güven duygusundan uzaktı (42).

d) Askerlerin Durumu

Osmanlı Devletinde Yeniçeriliğın kaldırılmasından (1826) sonra kurulan Harbiye'ye (1834) rağmen ordu içinde Mektepli adı verilen subayların sayısının yanı sıra, Alaylıların sayısı da küçümsenemeyecek bir miktarda bulunuyordu. Erlerden kabiliyetli görülenler önce erbaş yapıyor, daha sonra en üst rütbelere kadar yükselebiliyorlardı. Siyasî fikirlere açık olan zümre ise Mektepli subaylardı. Bunlar bilhassa merkezi Selânik'de bulunan III. Orduya gönderiliyorlar, Bulgar ve Rum çetelerini takip ediyorlar, demiryollarının korunmasında yaz-kış nöbet tutuyor-

35. Kâzım Karabekir, *Cihan Harbine Neden Girdik, Nasıl Girdik, Nasıl İdare Ettik*, İstanbul, 1937, Kitap. 2, s. 127; Alpak, *Yetmişlik Bir Subayın Hatıraları*, s. 49

36. Apak, *Yetmişlik Bir Subayın Hatıraları*, s. 20

37. Atay, *Batış Yılları*, s. 7

38. Bötüzâde Süleyman Sami, *Isparta Tarihi*, s. 232

39. Atay, *Batış Yılları*, s. 12-13

40. Ahmet Hamdi Başar, *Hürriyet Buhranı*, İstanbul, 1946, s. 95

41. Apak, *Yetmişlik Bir Subayın Hatıraları*, s. 4, 7, 14

42. Ahmet Reşit Bey, (H. Nâzım) *Gördüklerim*, İstanbul, 1945, s. 63

lardı. Rumeli'deki siyasî hareketlilik ve Makedonya'nın elden gideceği korkusu içindeki bu subaylar siyasî cereyanlara yatkın bir durumda bulunuyorlardı. Yaşadıkları şartların güçlüğünden başka maaş durumları da pek içaçıcı değildi (43).

Meşrutiyet ilân edildiğinde bir mülâzım maaşı 237,5 kuruştı. Ayrıca er tayin zammı veriliyordu. Mülâzım-ı sâni 300, yüzbaşı ise 400 kuruş alıyordu. İki er tayini ile epey miktara varan bu maaşların zamanında verilemediğini de gözden uzak tutmamak gerekir. Muvazzaf askerlik hizmeti altı yıldır ve ekseriya on yıla kadar uzayabiliyordu. İstanbul'da ve Hicaz'da doğanlar askerlikten muaf, Bedevîler ve Arnavutlar asker kaçığıydılar. Azınlıklar zaten askerlik yapmıyorlardı. Askerliğin yükü Anadolu ve Rumeli delikanlıların omuzundaydı.

Askerlikten kurtulmak için verilen bedel 50 altındır ve bunu redifler (yedekler) askere alındığında bir kere daha ödemek gerekiyordu (44). Yalnız öksüz kız alanlarla, dul kadınların tek oğulları askerlik hizmetinden kurtuluyordu. Bundan dolayı da öksüz kızlar hâli-vakti yerinde olanlar tarafından hemen nikâh altına alınıyordu (45).

Diğer taraftan Medreselerde talebe olanlar da askerlikten muaf tutuluyordu. Askerlikten kaçmak için kaydolanların birçoğu ise tahsile devam etmiyordu. İmtihansız olarak, medrese müdürünün tasdikiyle alınmış herhangi bir evrakla askerlikten kurtulmak mümkün oluyordu. Meselâ rivayete göre (46) Of'da Meşrutiyet'in ilânı esnasında 70 Medrese vardı ve askerlik çağındaki hemen herkes bu medreselere kayıtlı bulunuyordu.

43. Güralp, *Dinler-Devrimler*, s. 39-41

44. Günday, *Hayatım ve Hatıralarım*, s. 15; Hilmi Uran, *Hatıralarım*, Ankara, 1959, s. 77; Güralp, *Dinler-Devrimler*, s. 38-39

45. Güralp, *Dinler-Devrimler*, s.39-40

46. Günday, *Hayatım ve Hatıralarım*, s.14; Apak, *Yetmişlik Bir Subayın Hatıraları*, s. 24

B. CEMİYETLEŞME SÜRECİNİN BAŞLAMASI

II. Meşrutiyetin ilânıyla başlayan sosyal çözülme ve dağılma beraberinde yeni bir temel gelişmenin de tohumlarını ve sürükleyici âmilini getiriyordu ki biz bunu cemiyetleşme şeklinde isimlendiriyoruz. Bu vakanın en büyük sebebinin ise siyasî otoritenin, Meşrutiyetin ilânıyla sahip değiştirmesi, hattâ ilk zamanlar için söyleyecek olursak, ortadan kalkması teşkil etmektedir. Daha önce kurulan cemiyetlerin varlığına rağmen denebilir ki memleketimizdeki çok cemiyetli sosyal hayat Meşrutiyetin ilânıyla başlamıştır. Yoksa bu cemiyetleşmenin yâni siyasî, meslekî, edebî ve sosyal gruplaşmaların temelinde, Batı dünyasında olduğu gibi iktisadî gelişmeleri ve şehirleşme meselesini bulmak mümkün değildir. Daha önce de farklı cemiyetlerin varlığı bahis mevzuudur (47). Ancak modern mânâda cemiyetlerin ortaya çıkışı ve bu yeni sosyal vakanın bir mevzuata kavuşturulması ihtiyacı Meşrutiyetin ilânına bağlı olarak kendini hissettirmiştir. Gerçekten ilk cemiyetlerin ortaya çıkışından sonra bir kanun boşluğu veya yokluğu hissedilmiş; ilk olarak 16 Ağustos 1909 tarihli Cemiyetler Kanunu 23 Ağustos 1909 gün ve 310 numaralı *Takvim-i Vekayi* ile neşredilmiştir. Yakın tarihimizde belki de ilk defa, birçok örneğin aksine, kanun sosyal bir değişimin zaruretiyle, bu sosyal değişmeyi takiben çıkarılmıştır. Cemiyet kurmak izne tâbi değildi ve kuruluşu bildirme esası getiriliyordu.

Hemen her sosyal ve etnik grup veya bunların daha alt dilimleri bir cemiyet çerçevesinde güvenlik veya kendini ifade duygusu aramış, diğer taraftan da bu cemiyetlerle birşeyler başarma heyecanını bulmaya çalışmıştır. Bu meyanda bugün daha garip karşılanabilecek isimlerde cemiyetler, herhangi bir faaliyet gösterememiş olsalar bile, kurulabilmişlerdir. Bu cemiyetleşmenin hukukî bir altyapısı olmadığı gibi cemiyetleşme kültüründen de kaynaklanmadığını, kurulanlardan pek azının düzenli bir faaliyet gösterebildiğini söylemek mümkündür. Bunların düzenlilerine örnek diye en çok zikredilenler Donanma Cemiyeti, Hilâl-i Ahmer Cemiyeti, Balkan Mezalimi Neşr-i Vesaik Cemiyetidir (48). Aynı gerçek birçok ti-

47. Erol Güngör, *Türk Kültürü ve Milliyetçilik*, İstanbul, 1976, s. 68; Cemiyet sözünün farklı ve devirlere göre değişen mânâları ve bilhassa Meşrutiyet öncesinde kurulan cemiyetler hakkında geniş bilgi için: Hüseyin Hâtemi, *Medenî Hukuk Tüzelkişiler*; I. İstanbul, 1979, s. 165 vd.

48. İbrahim Hilmi, *Milletin kusurları*, s. 67

carret şirketi için de sözkonusudur. Kurulan cemiyetlerin tamamını bir liste olarak tanzim etmek bile bu çalışmanın sınırlarını aşar. Biz ana başlıklar altında, Meşrutiyetin ilânından sonra başlayan ve siyasî cemiyetleri de içine alan cemiyetleşme sürecine dikkati çekebilmek için, bazı örnekler vermek istiyoruz.

a) Sosyal Cemiyetler: Evlendiriciler Cemiyeti (49) İçki Düşmanları Cemiyeti (50), Fukaraperver Cemiyeti (51), Umumî Konferanslar Cemiyeti (52), Men-i İsrâfat Cemiyeti (53), Antalya Osmanlılar İttihat Kulübü (54), Anadolu Muhipleri Cemiyeti (55), Maarifpervân Cemiyeti (56), Eğin İttihat ve Terakki Kulübü (57).

b) Azınlık Cemiyetleri: Meşrutiyetin ilânıyla birlikte Müslim veya Gaynmüslim azınlıkların da yarı siyasî sayılabilecek bir çok cemiyetler kurduklarını görüyoruz. Bunlardan bazıları, Musevi Gençler Kulübü (58), Ermeni Kadınları Cemiyeti (59), Meşrutiyet-i Osmaniye Ermeni Cemiyeti (60), Meşrutiyet-i Osmaniye Kulübü (Ermeni) (61), Amavutluk Başkım Kulübü (62), Rum Siyasî Kulübü (63), Sırp Osmanlı Kulübü (64), Devlet-i Osmaniye Bulgar Meşrutiyet Kulüpleri (65) ve Çerkes Kadınları İttihad Teavün Cemiyeti, Çerkes İttihat ve Teavün Cemiyeti (66).

49. Karadeniz Ereğlisinde kurulan bu cemiyet için: *Tanin*, nu. 592 (13 Nisan 1326) s. 3; Memleketin her tarafında kurulmasının ciddiyetle arzu edildiği yolunda bir okuyucu mektubu için: nu. 624 (15 Mayıs 1326) s. 3
50. Yine aynı kazada kurulan bu cemiyetin medihkâr bir ilânı için: *Tanin*, nu. 650 (10 Haziran 1326) s. 2
51. Diyarbakır'da kurulan bu cemiyet için: *İkdam*, nu. 5336 (21 Mart 1325) s. 3
52. Yeni kurulduğu haberi için: *Tanin*, nu. 1530 (20 Şubat 1328) s. 4
53. Edremit'deki cemiyetin kuruluş haberi için: *Tanin*, nu. 710 (10 Ağustos 1326) s. 3
54. 25 Eylül 1324'de kurulan dernek için: *BBA-BEO*, Dahiliye Giden Evrak, Defter nu. 107-3-56, sıra nu. 2081.
55. 3 Nisan 1328'de kurulan cemiyet için *Tanin*, nu. 1303 (4 Nisan 1328) s. 3
56. Nizamnâmesi için: *İktihâm*, nu. 53 (5 Nisan 1328)
57. Kuruluş haberi için: *Tanin*, nu. 593 (14 Nisan 1326) s. 3
58. Kuruluş haberi için: *Tanin*, nu. 921 (14 Mart 1327) s. 3
59. Kuruluş haberi için: *Serbestî*, nu. 157 (10 Nisan 1325) s. 3
60. Neşrettiği seçim beyannâmesi için: *İkdam*, nu. 5223 (26 Teşrin-i sâni 1324) s. 3
61. Kuruluş haberi için: *İkdam*, nu. 5103, (27 Temmuz 1324) s. 3
62. Kapatıldığı ve tekrar kontrol edilmek şartıyla açılmasına izin verildiği hakkında arşiv kayıtları için: *BBA-BEO*, Dahiliye Giden Evrak, Dosya nu. 289428
63. Yorgi Boşo'nun reisliğe seçildiği haberi için: *Tanin*, nu. 836 (19 Kânun-ı Evvel 1326) s. 3
64. Kulübün penceresinden sarkıtılan Sırp ve Karadağ bayraklarının yasaklanması hakkında: *BBA-BEO*, Dahiliye Giden Evrak, Defter nu. 107-3-56, sıra nu. 3610, 3667
65. Programı için: *İkdam*, nu. 5171 (3 Teşrin-i evvel 1324) s. 4; nu. 1574 (6 Teşrin-i evvel 1324) s. 3
66. Talimatnâme ve nizamnâmeleri için: Sefer E. Berzeg, *Gurbetteki Kafkasyadan Belgeler*, Ankara, 1985, s. 1-35

c) Öğrenci Cemiyetleri: Meşrutiyetin ilânından sonra çok yayılan öğrenci cemiyetleri de yüksek mektepler seviyesinde siyasîleşme sürecinin hızlandırıcı kuvvetini teşkil etmişlerdir (67). Bunlardan birkaçının ismini veriyoruz: Mekteb-i Mülkiye Kulübü (68), Darül-fünun Talebe Cemiyeti (69), Mekteb-i Mülkiye Mezunları İttihat ve Teavün Cemiyeti (70), Sivas Talebe Cemiyeti (71), Cemiyet-i Tıbbiye-i Osmaniye (72),

d) Meslek Cemiyetleri: Cemiyetleşme esnaf ve değişik meslekler katında da hızlı bir şekilde cereyan etmiş ve ismen de olsa ortaya birçok cemiyet çıkmıştır. Bunlardan kaçının faaliyetlerini düzenli bir şekilde sürdürebildiği suali, üzerinde durulmaya değer hususlardandır. Bazıları şöylece sıralanabilir: İstanbul Kitapçılar Cemiyeti, (73), Dersaadet Zennet Caket İşçiler Cemiyeti (74), Eimme-i Mahallât Cemiyeti (75), Kaldırımcı Esnafı Cemiyeti (76), Sandalcı Esnafı Cemiyeti (77), İstanbul Umum Kasap Esnafı Cemiyeti (78), Dersaadet Dâvâ Vekilleri Cemiyeti (79), Osmanlı Berri ve Bahri Makinistler Cemiyeti (80), Nakkaş ve Kalemkâr ve Sıvacı Esnafı Cemiyeti (81),

e) Kadın Cemiyetleri: Meşrutiyet devrinde sosyal faaliyetlere büyük bir heyecanla katılan kadınlar, bilhassa İstanbul'da değişik isimlerle cemiyet kurmuşlardı. Bunlar kadın hakları ve hürriyeti meselesi üzerinde durmuşlar ve kadının yetiştirilmesi ve cemiyet hayatında yükselmesine yönelik faaliyetler göstermişlerdir. Birkaçının ismini veriyoruz: Müdafaa-i Hukuk-i Nisvân Cemiyeti, Mâmulât-ı Dahiliye İstihlâki Kadınlar Cemiyet-i Hayriyesi (82), Tealî-i Nisvân Cemiyeti (83),

67. Mülkiyedeki öğrenci cemiyetleri ve faaliyetleri için: Zeki Mesut Alsan, *Mustafa'nın Romanı*, İstanbul, 1943, s. 129, 131.

68. Mülkiyedeki siyasî zümreler ve Taninci-İkdamcı, Ali Kemalci-Hüseyin Cahitçi grupları için: Alsan, *Mustafanın Romanı*, s. 127 vd.; Ahmet Hilmi Kalaç, *Kendi Kitabım*, Ankara, 1960, s. 31-33; *Ceride*, nu. 25 (9 Mart 1325) S. 460'da Kulübün sadece ismi verilmektedir.

69. Cemiyetin beyannâmesi için: *Hikmet*, nu. 69 (28 Temmuz 1327) s. 5-6

70. Bu cemiyetin bir fırka kurmak teşebbüsü için: *Mülkiye*, nu.3 (1 Nisan 1325) s.58 vd.

71. 27 Nisan Cuma günü açılacağı haberi için: *Tanin*, nu. 1326, (27 Nisan 1328) s. 5

72. Bir toplantı ilânı için: *Tanin*, nu. 1136 (19 Teşrin-i evvel 1327) s. 5

73. Hakkında bir haber için: *Tanin*, nu. 847 (30 Kanûn-ı evvel 1326) s. 2

74. Yeni kurulduğu haberi için: *Teminat*, nu. 225 (16 Şubat 1327) s. 4

75. Hakkında bir haber için: *Tanin*, nu. 1253 (14 Şubat 1327) s. 3

76. Yeni kurulduğu haberi için: *İktiham*, nu. 71 (23 Nisan 1328) s. 3

77. Yeni kurulduğu haber için: *Tanin*, nu. 1586 (17 Nisan 1329) s. 5

78. Yeni kurulduğu haberi için: *Tesisat*, nu. 137 (18 Teşrin-i sâni 1327) s. 4

79. Hakkında bir haber için: *Tanin*, nu. 964 (26 Nisan 1327) s. 5

80. Kurulduğu ve programını neşrettiği hakkında *Tazminat*, nu.31-8 (16 Mayıs 1327) s.2

81. Yeni idare heyeti seçileceği ilâmı için: *Tanin*, nu. 1350 (21 Mayıs 1328), s. 5

82. Geniş bilgi için: Ruşen Zeki, "Bizde Hareket-i Nisvân", *Nevsâl-i Millî*, İstanbul, 1330, s. 248

83. Kadınlara yönelik eğitim faaliyetleri için: *Tanin*, nu. 1619 (20 Mayıs 1329) s. 3

Tealf-i Vatan Osmanlı Hanımlar Cemiyeti (84), Terakki-i İnâs Cemiyeti (85), Osmanlı Kadınlar Terakkiperver Cemiyeti (86), Teavün-i Nisvân-ı Osmâniye Cemiyeti (87), Makrûk-ı Himaye-i Etfal Osmanlı Hanımlar Cemiyeti (88).

84. Hakkında bir haber için: *Tanin*, nu. 556 (8 Mart 1325) s. 3
85. Bursa'da kurulan bu cemiyetin, 12 Teşrin-i sâni 1325'de kurulduğu hakkında: *BBA-BEO*, Dahiliye Gelen Evrak, Defter nu. 75-3-24, sıra nu. 3144
86. 7 Maddelik programı için: *Hukuk-u Umumiye*, nu. 121 (13 Kânun-ı sâni 1324) s. 4
87. Kuruluş haberi için: *İkdam*, nu. 5167 (20 Eylül 1324) s. 4
88. Kuruluş münasebetiyle tertiplenen bir müsamerenin programı için: *İfham*, nu. 278 (5 Haziran 1328) s. 4

II. SİYASÎ CEMİYETLERİN ORTAYA ÇIKIŞI

A. SİYASİLEŞME SÜRECİNE GİRİLMESİ

*Her gece bir âşık eyler imiş arz-ı cemâl
O sebepten hayli demdir biz de nevbet bekleriz
Niğdeli Hakkı Eroğlu*

II. Meşrutiyetin ilân edildiği esnada İstanbul'da İ T Cemiyetine kayıtlı bulunanların sayısı yok denecek kadar azdı. (89) Ancak Meşrutiyetten sonra başlayan kalabalık gösteriler bu gerçeğin farkedilmesini engellemiştir. Hemen herkes yeni isme, yani İ T Cemiyetine yanaşarak bir güven duygusuna kavuşmak istiyordu. Anadolu'da İ T Cemiyeti, bu isimle gönderilen Meşrutiyeti müjde telgraflarından doğmuştu (90). Bu şekilde kurulan şubeler ise taşradaki siyasîleşmenin alt yapısını teşkil etmişlerdir. Siyasîleşme denilen vakanın en alt kademesinde hemen hergün çok miktarda cereyan eden siyasî hadiselerin, kahvehane sohbetlerine malzeme teşkil etmesinde buluruz. Bu hızlı siyasîleşmeden duyulan şikâyetler 1912'de, bu sürecin çok yavaşladığı bir zamanda bile, halkın "*humûd-i siyasete*" tutulduğu şeklinde ifade ediliyordu (91). Bir yazara göre (92) kahvehaneler "*diplomatlar meclisi*" halini almış ve anlayan-anlamayan herkes siyasetten dem vurmaya başlamıştı. Hemen herkesin, hattâ esnaf ve hammalların bile yegâne meşgalesi siyasetti (93). Diğer taraftan taşrada, bilhassa ilk günlerin otorite boşluğu yüzünden ahâlî ile eşraf ve ahâlî ile memurlar karşı karşıya gelmişler, eski hesapları görme sevdasına düşmüşlerdi (94).

Dile getirilen bir diğer şikâyet de, Meşrutiyetin ilânıyla çok gelişeceği ümit edilen edebiyatın ihmâl edilmesi, şiir, musiki ve edebiyat sohbetlerinin bir kenara

89. Selim Sırrı Tarcan, *Hatıralarım*, İstanbul, 1946, s. 29

90. Ahmet Reşit Rey, *Gördüklerim...* s. 79-80

91. İsmail Hakkı, "Memurin ve Siyaset", *Tanin*, nu. 1383 (23 Haziran 1328) s. 1

92. Cemil, *Mahşerde bir Hutbe*, İstanbul, 1328, s. 25

93. Mevlânzâde Rifat, *Hakk-ı Vatan yahut Tarik-i Mücahedede Hakikat Ketm Edilemez*, İstanbul, 1328, s. 6

94. *Maşrık-ı İrfan*, nu. 129 (17 Haziran 1326) s. 1

birakılması olmuştu (95). Yalnız siyasîleşmeyi, siyasîci sevmek şeklinde almamak gerekir. Müsbet veya menfi, bundan etkilenmek de yine aynı kavram içinde mütâlâ edilmelidir. Bilhassa devlet geleneğimizde bir ihtilâl sayılabilecek gelişme, yâni nâzırların sık sık değişmesi, halktaki güven ve alışılmışın verdiği huzur duygusunu sarsarak bir soğukluk yaratmıştı. İlk zamanların sonu gelmeyen gösterileri ve ateşli nutuklar İstanbul'un ağırbaşlı ortamında pek hoş karşılanmamıştır (96). Aynı şekilde tanınmamış kişilerin yüksek memuriyetlere getirilmesi de tepkilere yol açmıştır. Bu durum sandalye değişikliği şeklinde isimlendiriliyordu (97).

Siyasîleşme sürecinin sürükleyici âmilini, devlet teşkilâtına, bilhassa personel bakımından yeniden şekil verme teşebbüsü, yâni Tensikat teşkil etmiştir. Daha önceleri kalemlerden birine çırağ olup, bazen senclerce karşılıksız devam ettikten sonra, bir memurun ölmesiyle münhal kalan maaştan alınan yirmi kuruşla işe başlanan bir bürokrasi geleneğinde Meşrutiyetten sonra yapılanlar, ancak ihtilâl kelimesiyle anlatılabilir. Akşamdan sabaha, hem de maaşı nisbeten muntazaman ödenen memuriyetlere girebilme ihtimâl ve ümidinin ortaya çıkması, siyasîleşmeyi bir patlama noktasına getirmiştir (98). Bilhassa İslâm unsuru için İstanbul'da başlıbaşına bir ekmeç kapısı olan memuriyet hayatındaki bu değişiklikler, çok geniş bir sayıdaki alâkalılar için hayat-memat mescalesi oluyordu (99). Tensikat iki başlı bir tesir icra ediyor; bir taraftan "*sâbık ve liyakatsiz*" sayılanlar başta olmak üzere bir kısım memurların işten çıkarılma korkusu, diğer taraftan bunların yerine daha az miktarda da olsa yenilerinin alınması veya memuriyette yükselmeleri ümidinin ortaya çıkması, siyasîleşmenin temel hareket noktasını teşkil ediyordu. Her iki gelişmeyi, yâni memuriyetten çıkarılma ve yeni memuriyete kabul yüzdelerin toplamını biz, "*memuriyet devir hızı*" olarak isimlendiriyoruz. Diğer değişkenler sabit kalmak şartıyla memuriyet devir hızı hemen her memlekette siyasîleşme sürecini, o memleketin şartlarına göre az veya çok, fakat doğru orantıda etkiler. Memuriyetin geçinme bakımından mühim olduğu memleketlerde ise bu etki ve dolayısıyla siyasîleşme hızı çok fazla olur.

Tabii, siyasîleşmeyi hızlandıran bizzat Tensikat olduğu kadar, bunun uygulanma şeklidir de; Tensikat (100) etrafında çok geniş bir tartışma zemini teşekkül et-

95. Raif Necdet, *Hayat-ı Edebiye*, İstanbul, 1922, s. 14; Fazlı Necib, *Külhanî Edipler*, İstanbul, 1930, s. 219-220
96. Ahmet Saip, *Nereye Gidiyoruz*, İstanbul, 1327, s. 17
97. İbn'üz-Ziya, "İcmâl-i Dahilî", *İstîşâre*, nu. 12 (27 Teşrin-i sâni 1324) s. 571
98. Krş. Asaf Muammer, "Yad-ı Hâtırat", *Mukavemet*, nu. 261-5 (26 Kanun-ı sâni 1327) s. 2; nu. 262-6 (27 Kânun-ı sâni 1327) s. 2; Yeni kadrolar için tesbit edilen yeni maaşlar hakkında: *İkdam*, nu. 5344 (29 Mart 1325) s. 3
99. Asaf Muammer, "Yad-ı Hâtırat" *Mukavemet*, nu. 268-12 (2 Şubat 1327) s. 2; Bizde memuriyetin önemli olduğu hakkında: Lutfi Fikri, *Selânik'de Bir Konferans*, İstanbul, 1326, s. 42-43
100. Taşra Tensikat Komitelerinin vazife ve selâhiyetleri hakkında: *BBA-BEO*, Dahiliye Gelen Evrak, 75-3-24, nu. 2962

miş (101), bu sıralarda bilhassa İstanbul'da halkın en çok üzerinde konuştuğu hususların başında yer almıştır (102). Halk katında ise İ T'ye karşı oluşun mühim bir sebebinin teşkil etmiştir (103). Bir ifadeye göre Tensikat “*karanlıkta ve kalabalıkta savrulan sopa gibi rastgeldiğini*” yaralamış, bir Tensikatzedecân sınıfı yaratmıştı (104). Bu meyanda dile getirilen şikâyetlerden biri de, işten çıkarılanlara bol miktarda tazminat verilmesiydi (105). Bir diğer şikâyet işbilen mülkî ve askerî kişilerin kadro harici bırakıldığı, yerlerine ise acemîlerin alındığı şeklinde oldu. Üstelik işler yürümeyince kadro harici bırakılan pekçok memur sessiz sedasız işe alınmışlardı (106). Tensikatta tartışılan ölçülerden biri de kimlerin “*erbâb-ı liyâkatten*” sayılması gerektiği olmuştu (107).

101. Tensikat tartışmaları için: A. Raci, *Yıldızda Yeni Casuslar Cemiyeti yahut Yâveran Tensikâtı*, İstanbul, 1324, s. 4-15; T.H., *Bu Gidiş İyi Bir Gidişe Benzemiyor*, (İstanbul), (1324), s. 8; Hidayet Keşfi, *Zaten Millet Kan Ağlıyor*, İstanbul, 1328, s. 8
102. Hüseyin Cahid, “Tensikat ve Memurin”, *Tanin*, nu. 264, (15 Mayıs 1325) s. 1
103. Asaf Tugay, *İbret*, İstanbul, 1962, C. 2, s. 34
104. Bir Kızıltopraklı, “Memurin Tensikâtı”, *İstîşare*, nu. 1 (4 Eylül 1324) s. 37-38
105. Tazminatlardan şikâyet için: Şeyhzade Necmeddin, *Divan-ı Âlîde İttihat ve Terakki Kabinesi*, İstanbul, 1327
106. İbn-ül Emin Mahmut Aşım, “Tensikat Böyle midir?” *Hukuk-u Umumiye*, nu. 14, (16 Eylül 1324) s. 1; Refik Halid Karay, *Kirpinin Dedikleri*, İstanbul, 1336, s. 146
107. Dâmât Mehmet Şerif Paşa'nın (Çavdaroglu) “erbâb-ı liyâkatten olduğu” için Şûrayı Devlet'de bırakıldığı hakkında: *BBA-BEO*, Dahiliye Giden Evrak, Dosya nu. 266767

B. İTTİHAT VE TERAKKİ'NİN SİYASÎ BİR GÜÇ OLARAK ORTAYA ÇIKMASI VE TEKELCİ TAVRI

*"Bütün bunlar gösteriyor ki memlekette bir teşkilât
idare kabiliyeti, bir samimiyet ve vatan muhabbeti
varsa bu yalnız İttihad ve Terakkide toplanmıştı."*

Hüseyin Cahid

Meşrutiyetin ilânıyla birlikte İ T ismi yarı korku, yarı saygıyla anılmaya başlanmış ve onun adına söylenen sözler kaale alınır olmuştu. 31 Mart Vak'asına kadar siyasî güç Padişahlık, İ T ve Matbuat arasında sahipsiz kalmış gibiydi (108). Bu vakadan sonra Mehmed Reşat gibi çok uysal tabiatlı bir padişah, artık iktidar ortaklığından bir pay sahibi olmak hevesinde görünmüyordu. Şeref sokagındaki İ T merkezi (Kırmızı Konak) iktidardaki en büyük pay sahibi olarak kabul ediliyordu. İ T iktidarı ele alamamasına rağmen yapılan veya yapılması düşünülen bütün işler hakkında tavır ortaya koyuyor, "*denetleme iktidarı*" olarak isimlendirilen bir gücün sahibi bulunuyordu (109). İlk anlarda hükümete mensuplarından, bilhassa gençlerden birini sokmamasını, nâzırlık gibi daha önce seneler süren bir bürokratik veya askerî hayattan sonra elde edilebilen yüksek memuriyetlere geçme cesaretsizliğine olduğu kadar (110) oligarşik yapısını henüz teşekkül ettirememiş olmasına da yorumlayabiliriz. Kanaatimizce böyle bir sürecin erken başlaması halinde İ T yapısını tamamlayamadan parçalanabilirdi. Nâzırlıkların paylaşılması mesleci böyle bir gelişmenin sebebinin teşkil edebilirdi. Onun için de en yaşlı-başlı bir mensubuna, Manyâsizâde Refik Bey'e nâzırlık teklifi bir mesele halini almamıştır.

Bu arada "*yeni bir idare, yeni adamlar ister*" formülüyle de gençlerin yavaş yavaş işbaşına geçmesine zemin hazırlanmaktaydı (111). İşe nâzırlıkla değilse bile

108. 31 Mart hakkında geniş bilgi için: Sina Akşin, *31 Mart Olayı*, Ankara, 1971, 313 s.

109. M.Z., *İttihat ve Terakki Cemiyetinin Fırıldakları yahut Tarih-i Mâtem*, İstanbul, 1328, s. 8

110. Sina Akşin, *Jöntürkler ve İttihat ve Terakki*, İstanbul, 1980, s. 85

111. Yusuf Kemal Tengirşenk, *Vatan Hizmetinde*, İstanbul, 1967, s.

müştarlıkla başlanabilir kanaati ortaya çıkmıştı. İlk defa Mayıs 1909'da gazetelerde, Meclis-i Mebusan âzâlarının nezaretlere müştar tayin edilebilmesi için bir kan'un lâyihası hazırlandığı haberleri görülmeye başlandı (112). Bu, beş-altı kişinin müştar olmak isteyişi şeklinde yorumlanmış (113), Hüseyin Cahid ise bu uygulamaya kontrolden kaçan nâzırların karşı çıktığını ileri sürmüştü (114). Yine onun dediğine göre rütbeliler zincirini kırsak "*kaht-ı ric'âl*" den kurtulacak; nâzırlıklar, valilikler ve mutasarrıflıklar için rütbesiz muktedirleri, yani gençleri seçersek devlet yapısını düzeltebilecektik (115). Nihayet 11 Ağustos 1909 (29 Temmuz 1325) tarihli *Tanin*, Talât Paşa'nın (Bey) Dahiliye Nâzırı olarak Hüseyin Hilmi Paşa kabinesine girmesinin alkışlarla karşılandığı haberini veriyordu. "*Posta memuru Talât Efendi*" nin nâzırlık makamına gelmesi, bu makama talip olabileceklerin sayısını artırmış, siyasileşme sürecini hızlandırmış ve İ T'ye karşı çıkanların uzun müddet üzerinde durdukları bir gelişme olmuştu (116).

Talât Paşa'nın Dahiliye Nâzırlığına getirildiği andan itibaren İ T'nin hükümet seviyesinde kontrolü artmış, ancak tam ve doğrudan iktidar devri, 11 Haziran 1913'de Mahmut Şevket Paşa'nın katlinden sonra kurulan Said Halim Paşa hükümetiyle başlamıştır.

İ T, iktidarla içiçe olduğu nisbette, tekelci tavırlarını da artırmış, "*İttihat kuvvettir*" diyerek hemen herkesi kendisine tâbi olmaya davet etmeye başlamıştı. Bu tavrı, "*İttihattan maksat niçin İttihat ve Terakki Cemiyeti olsun?*" sorusunu da beraber getiriyordu (117). 1908 seçimlerinde kaybeden Ali Haydar Midhat'a, Sabahaddin Bey'i kasederek, her ikisinin Avrupaya avdetlerinin hayırlı olacağı hatırlatılıyordu (118). Bilhassa 1908 seçimlerinde kendini gösteren tekelci tavırlarının, bu arada kolay bir şekilde gazetecileri katletmelerinin, Makedonya Komiteciliğinden ilham aldığı da ileri sürülmekteydi (119).

İ T kendisine kaydolmayanları düşman telâkki ediyor ve ilk fırsatta tavrı ortaya koyuyordu. Meselâ ilk İ T mensuplarında tıp müderrisi Kadri Raşit (Anday), Mülkî ve Askerî Tıbbiyeler birleştirilirken, İ T'ye karşı tanındığı için açığa çıkarılmış, bu hareketi protesto eden diğer yedi müderris de Divan-ı Harb'e verilmekle tehdit edilerek istifaları geri alınmıştı (120).

İ T'nin bu katır tavrının şekillenmesinde, başta *Tanin* olmak üzere, taraftarı

112. *Tanin*, nu. 265 (16 Mayıs 1325) s. 2

113. Hüseyin Cahid, "Bir Hâlet-i Rûhiye" *Tanin*, nu. 283 (9 Haziran 1325) s. 1

114. Hüseyin Cahid, "Mecliste Ekseriyet" *Tanin*, nu. 286 (6 Haziran 1325) s. 1; "Kaht-ı Ric'âl", *Tanin*, nu. 13 (31 Temmuz 1324) s. 1

115. Hüseyin Cahit, "Yeni Dahiliye Nâzırı" *Tanin*, nu. 338 (29 Temmuz 1325) s. 1

116. *Vatan Müdafilerine Risâle*, (Paris), (1911), s. 82; Ahmet Bedevi Kuran, *Hüseyin Cahit Yalçın Bey'e Açık Mektup*, İstanbul, 1955) s. 39

117. Lütfi Fikri, "İttihat" *Tazminat*, nu. 49-26 (3 Haziran 1327) s. 1

118. Ali Haydar Midhat, *Hatıralarım*, İstanbul, (1946), s. 201

119. Sina Akşin, "İttihat ve Terakki Üzerine", *Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, Ankara, 1971, C. XXVI, Sayı. 1, s. 167

120. Kadri Raşit Anday, *Hatıralarım*, İstanbul, 1947, s. 88

diğer gazetelerin de büyük payı olduğunu düşünüyoruz. Meselâ Hüseyin Cahid'e göre “*Memlekette bir teşkilât ve idare kabiliyeti, bir samimiyet ve Vatan muhabbeti varsa bu yalnız İttihat ve Terakki’de toplanmıştı. Onun haricindeki kuvvetler, sırf kendi şahsî ve millî menfaatleri namına Türk vatanını yıkmak için çalışan menfî, muzırr ve hain unsurlardan, yahut hakikati bilmeyecek kadar düşüncesizlerden ibaretti*” (121). Taşra gazeteleri de cemiyetin ve cemiyete mensup olanların hatâlarından bahseden herkesi Mürtecilik veya benzeri sıfatlarla suçluyorlardı (122). “Cemiyet-i Mukaddese” ve “Müncî-i Millet” olarak görülen İ T'nin bu tavrı, kuvvellendiği nisbette artmaya devam etmiştir (123).

121. Hüseyin Cahid Yalçın, “Meşrutiyet Hatıraları”, *Fikir Hareketleri*, Sayı. 171 (1937) s. 230
122. “İttihat ve Terakkinin Dostu Kim, Düşmanı Kim?” *Hikmet*, nu. 61 (2 Haziran 1327) s. 1
123. Sina Akşin, “*İttihat ve Terakki Üzerine*”, s. 173

C. AYDINLARDA SİYASÎ TELÂKKİLER

Gittikçe İ T'den uzaklaşan aydınların, İT'ye yönelttiği suçlamaların belki de birincisi, Onun hükümetin her işine, hem de teferruatına kadar karıştığı şeklinde oldu. Bir diğeri ise memurların Avrupa'daki gibi belli bir nisbette yeni iktidarlar tarafından değiştirilebileceği, fakat bu hususta Avrupa'yı taklitte aşırı gittiğimiz yolundaydı. Denildiğine göre bu değişiklikler Avrupa için fazla mühim olmadığı halde, bizim gibi devletlerde mühim bir ekmek kapısını teşkil eden memuriyetin, bu şekilde düzenlenmesi ciddi ve zararlı sonuçlar doğurabilirdi (124). Siyasî hayat hakkında temel tavır ise “*bârîka-i hakikat, müsademe-i efkârdan doğar*” kaidesine dayandırılıyor ve Meşrutiyet hayatı için en büyük şartın, siyasî partiler olduğu ifade ediliyordu (125)..

Bu görüşleri ileri süren Lutfi Fikri'ye göre memleketimizde muhtelif siyasî fırkaların gereği, 31 Mart hâdisesiyle Meclisin tatili arasında geçen bir kaç ay zarfında, İ T mensupları da dahil olmak üzere herkesin dikkatini çekmişti. Çünkü, Mecliste başka fırka olmadığından dolayı, bu defa İ T mensuplarının kendi aralarında şiddetli münakaşalar ortaya çıkıyordu. Halbuki başka fırkalar da Mecliste bulunsaydı, bu durum görülmecekti ve İ T'li mebuslar diğer fırkaya karşı birbirleriyle kenetlenecekler ve kaynaşacaklardı. Yine O'na göre Meşrutiyet sonrasında en esaslı gelişme siyasî fırkaların kurulması olmuştur. İ T Cemiyeti Meşrutiyeti elde ettiğine inanıyorsa, kendisi Nigehbân-ı Meşrutiyet olarak bir kenara çekilmeli ve siyasî fırkaların kuruluşunu teşvik etmeliydi. Hattâ cemiyet gizli kalmalıydı ki, nüfuzu daha da artmış olsun. Cemiyetin yapması gereken, İ T Fırkası ve Cemiyetini bir isim altında toplamak ve yeni programını ilân etmektir. Ancak bu durumda İ T Fırkasından bahsedilebilirdi. Meşrutiyeti elde etmek maksadıyla bir arada bulunan farklı düşünceli kişiler, artık dağılmalı ve siyasî görüşlere uygun fırkalara gitmeliydiler. Bunun için de İ T Cemiyetinin tasfiye edilmesi gerekliydi. Bundan sonra üç fırkanın kurulması uygundu: 1- Muhafazakârlar, 2- Merkezde Mutedil Fırkası, 3- İfratla ileri gitmek isteyenlerin kuracağı Ahrar Fırkası yanî Sol cenah. (126) Diğer taraftan itidal poliükası gitmek ve sekter olmamak lâzımdı (127).

124. Lutfi Fikri, *Selânik'de Bir Konferans*, s. 41

125. Lutfi Fikri, *Selânik'de Bir Konferans*, s. 3-4

126. Lutfi Fikri, *Selânik'de Bir Konferans*, s. 4-29; “İttihat ve Terakki Kongresi” *Tanzimat*, nu. 4 (19 Nisan 1327) s. 1

127. Lutfi Fikri, *Selânik'de Bir Konferans*, s. 44-45

İ T'den ilk ayrılanlardan (128) Rıza Nur da benzer görüşler ileri sürülüyordu. İ T'nin hükümet içinde hükümet olduğu ve hükümetin işlerine karıştığı gibi şikâyetlilerden sonra şöyle diyordu, “Avrupa’da olduğu gibi Mecliste muhtelif fırkalardan yekdiğeri ile boğuşurcasına kavga eden iki mebusun, koridora çıkınca kolkola gelip muhabbet ve mülâtefe ettiklerini ne vakit göreceğiz? Olur ya, en aziz dostlar meslek-i siyasetçe muhalif olurlar.” (129)

Rıza Nur’a göre hükümet fırkanın taşra şubelerini ilga etmeli, Mecliste başka fırkalar da bulunmalı ve İ T bunları hemen “hain-i vatan, mehîni millet, İrticâiyyun” sözleriyle suçlamamalıdır. *Meclisde en azından bir fırka-i muvafika, bir de fırka-i muhalefe olmalı. Olmazsa Meşrutiyet de olmaz. Biri hükümeti muhafazaya çalışır, diğeri her şeyden yanlışlarını bulup yüzüne vurarak daire-i itidal ve sevaba ircâ eder ki selâmet-i millet de bundadır. Fırkalar bir böyle mücadele edecek, bu lâzım. Fakat fırkaların elinde kalem, ağzında dil hareket edecek. Eğer bir fırkanın elinde kalem yerine kılıç bulunursa, bir tahakküm-ü cebri var demektir. Aradan kılıcı kaldırmalı”* (130).

Diğer bir aydın tavrı ise hakikatlerin açık-şecik konuşulması isteği olmuştu. (131). Öte yandan İ T *Makyavelizm*’le (132) ve “*tecrübesiz hükümdar*” olmakla suçlanıyordu (133). Mensupların tavırları vakarlı, ağırbaşlı ve alçakgönüllü Türk milletine de ters gelmişti (134). Bu siyasî değil, beşerî bir tavidir. İfade edildiğince göre (135) “A be” diye söze başlayan yeni devrin imtiyazlıları, bilhassa İstanbul’un Türk halkına eski devrin paşazâdelerinden, damat beylerinden ve saraylılarından daha sevimsiz görünüyordu. Artık cemiyet-i muhtereme adına, ama yine aynı sevimsiz tavırlar sergileniyordu. Üstelik eskiden tek ve mâlum olan müstebid sayısı da şimdi çoğalmıştı ve bunların kimler olduğu da belli değildi, bilinmiyordu (136).

128. Hüseyin Cahid Yalçın, “Meşrutiyet Hatıraları”, *Fikir Hareketleri*, s. 99 (1935) s. 326

129. Rıza Nur, “Görüyorum ki iş fena gidiyor”, *İkdam*’dan naklen *Volkan*, nu. 74 (2 Mart 1325) s. 4

130. Rıza Nur, “Görüyorum ki İş Fena Gidiyor”, s. 3; *Cemiyet-i Hafiye*, İstanbul, 1330, s. 10

131. Ali Kemal, “Fena Alâim”, *İkdam*, nu. 5345 (3 Mart 1325) s. 1

132. Basri, “Millet, Hükümet ve Cemiyet”, *Drita*’dan naklen, *Tesisat*, nu. 131 (12 teşrin-i sâni 1327) s. 2

133. Rıza Nur, *Cemiyet-i Hafiye*, s. 9

134. Bu hüküm için: Yakup Kadri Karaosmanoğlu, *Hüküm Gecesi*, Ankara, 1966, s.240

135. Ziya Şakir, “Hürriyet ve İtilâf, Nasıl Doğdu, Nasıl Yaşadı, Nasıl Öldü”, *Tan*, nu. 900 (3.10.1937) s. 9; Hasan Sadi, *İttihat ve Terakkinin İflâsı*, s. 2

136. Cemil, *Mahşerde Bir Hutbe*, s. 24

D. HÜRRİYET VE İTİLÂF FIRKASINDAN ÖNCEKİ SİYASÎ CEMİYETLER VE FIRKALAR

Hürriyet ve İtilâf Fırkasından önce kurulan siyasî cemiyet ve fırkaların geniş bir tarihçesini vermekten ziyade onları hatırlatmak için kuruluş tarihlerine göre, kısa bilgilerle anmayı uygun gördük.

a) *Fedâkârân-ı Millet Cemiyeti*

Meşrutiyetin ilânından sonra İstanbul, hürriyet kahramanlarını takiben, ikinci bir zümrenin istilâsına uğradı. Bunlar, günün çok kullanılan bir isimlendirmesiyle, “*mağdurîn-i siyâsî*” lardı. İ T'nin dışarda tuttuğu bu zümre 1908'in Ağustos ayında Fedakârân-ı Millet Cemiyeti adı altında toplandılar. (137) Sürgünlerin bir araya geldiği bir yardımlaşma cemiyeti olarak kurulan bu cemiyet, bilhassa sürgünlerle ilgili hususlarda siyaset yapıyordu. Sürgünlerin tercihan işe alınmalarını temin için siyasetle pek içli-dışlı (138) olan bu cemiyetin, “*Türkiye'nin ilk muhafet kuruluşu*” sayılması hiç de yanlış bir değerlendirme olmaz (139) ve İ T'ye karşı muhalefet hareketinin gelişmesindeki katkıları inkâr edilemez. (140) Fedâkârân-ı Millet Cemiyeti fikrî plânda Sabahaddin Bey'in görüşlerini sahipleniyor ve bunların geçerliliğini isbat için mücadele vermeğe gayret ediyordu. (141) Cemiyetin

137. Geniş bilgi için: Sina Akşin, “Fedakârân-ı Millet Cemiyeti”, *Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, C. XXIX, Sayı. 1-2 s. 125-136; Tarık Zafer Tunaya, *Türkiyede Siyasal Partiler*, İstanbul, 1984, s. 131-135
138. Krş. *İl hukuk-u Umumiye*, nu. 15 (17 Eylül 1324), s. 1; Münir Süleyman Çapanoğlu, *Türkiyede Sosyalizm Hareketleri ve Sosyalist Hilmi*, İstanbul, 1964, s. 23
139. Bu hüküm için: Sina Akşin, “31 Mart Olayına Değin, Sabahaddin ve Ahrar Fırkası” *Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, Ankara, 1973 C. XXVII, Sayı. 3, s. 566; Halide Nusret Zorlutuna, *Bir Devrin Romanı*, Ankara, 1978, s. 26; Zorlutuna, Cemiyetin başkanı Avnullah el-Kâzımî'nin (asıl adı Mehmed Selim) kızıdır.
140. Asaf Tugay, *İbret*, C. 2, s. 20
141. Krş. *İl hukuk-u Umumiye*, nu. 16 (18 Eylül 1324) s. 4

bir diğer faaliyeti de menfîler için yardım toplamaktır. (142) Yıldız'dan ve başka yerlerden şantaj yolu ile para aldıkları yolunda rivayetler de mevcuttur. (143)

Cemiyetin sözkonusu faaliyetleri ve tavırları İ T'yi pek çabuk bir şekilde karar vermeye itiyor ve neticede 12 Aralık 1908'da cemiyetin, Gedikpaşa, Hamam caddesi, Fazlı Paşa Karakolu karşısında numara: 3 adresinde bulunan merkezi Avcı Taburlarından bir bölük tarafından aramaya tâbi tutuluyordu. (144) Cemiyetin arama kararına tepkisi, söz konusu fiili Meşrutiyet ve Kanûn-ı Esâsi adına tenkid etmekten ibaret kalmıştır. (145) İ T'nin Fedâkârân-ı Millet Cemiyetini ortadan kaldırmak için bir komplo teşebbüsünde dahi bulunduğu bilinmektedir (146). Buna karşılık cemiyet, fiilen ortadan kalktığı 31 Mart vak'asına kadar, İ T'yi tenkid etmeyi ısrarla sürdürmüştü. Ancak, cemiyetin reisi Avnullah el-Kâzımî'nin İ T'nin takibinden kurtulamadığını görüyoruz. Avnullah el-Kazımî Kerkük Mutasarrıflığı (147) ile İstanbul'dan uzaklaştırılmış, (148) bir ara evi de zabıtaca aranmıştı (149).

b) Ahrar Fırkası

Sabahaddin Bey'in adem-i merkezîyetçi görüşünün Meşrutiyet sonrasındaki uzantısı olan Osmanlı Ahrar Fırkası 14 Eylül 1908'de kurulmuştur. Başkanlık makamı boş bırakılan fırkanın Sabahaddin Bey'in idaresinde olduğuna inanılıyordu. Fırka olarak 1908 seçimlerince, İ T'den sonra, yalnız o katılabiliyordu. Ancak İ T'nin engellemelerinin de tesiriyle sadece Ankara'dan Mahir Said'i Meclise sokabilmiş, bununla beraber İ T'nin Türkçü politikasından memnun olmayan Arap, Arnavut, Rum ve Ermeni mebusları tarafından da desteklenmiştir. Pek kuvvetli görünmeyen bu fırka, İ T'nin sert muhalefetiyle karşılaşmış, 31 Mart Vakasından sonra pek bir varlık gösteremiyerek, 30 Ocak 1910'da kendini feshet-

142. Topladığı bazı yardımların listesi için: *Hukuk-u Umumiye*, sayı. 85 (26 Teşrin-i sâni 1324) s. 1
143. Ahmet Bedevi Kuran, *Harbiye Mektebinde Hürriyet Mücadelesi*, İstanbul, 1957), s. 112-113
144. İkdam, nu. 5256 (31 Kânun-ı evvel 1324) s. 3; *Hukuk-u Umumiye*, nu. 118 (10 Kânun-ı sâni 1324) s. 1-2
145. Tenkidler için: *Hukuk-u Umumiye*, nu. 117 (9 Kânun-ı sâni 1324) s. 1
146. Kırş. İrfan Hayatî, *Tarihçe-i Seyyiat*, İstanbul, 1330, s. 9 Cemiyetin bir iftiraya uğradığının tahakkuk ettiği haberi için: İbn-üz-Ziya, "İcmâl-i Dahili" *İştişâre*, nu. 20 (28 Kânun-ı sâni 1324) s. 956; Sina Akşin, "Fedâkârân-ı Millet Cemiyeti" s. 135
147. Kerkük Mutasarrıflığına tayin edildiği haberi için *Serbesti*, nu. 128 (12 Mart 1325) s. 2
148. Zorlutuna, *Bir Devrin Romanı*, s. 29
149. BBA-BEO, Dahiliye Giden Evrak, dosya nu. 271258

miştir. Hürriyet ve İtilâf Fırkasına esas itibariyle bu fırkanın görüşleri ve azınlıklara karşı tutumu miras kalmış, fırkanın bazı mensupları, başta Mahir Said olmak üzere, H İ'ye kaulmişti (150).

c) İttihâd-ı Muhammedî Cemiyeti

31 Mart Vakasının başlıca tahrikçilerinden biri olan ve hâlâ üzerinde durulan siyasî cemiyetlerinden biri de 5 Nisan 1909'da (23 Mart 1325) kurulduğu kabul edilen İttihâd-ı Muhammedî Cemiyetidir. (151) Kıbrıslı Derviş Vahdetî'nin ismiyle bütünleşen bu cemiyetin nizamnâmesi ilk defa 17 Şubat 1909'da (4 Şubat 1324) de neşredilmişti (152). Cemiyet daha çok ulemâ zümresine dayanıyor ve Meşrutiyetin dinî bir yorumunu yapıyordu. İ T'ye karşı şiddetli ve cesaretli tenkidlerini 31 Mart Vakasına kadar çıkarabildiği Volkan gazetesiyle duyurmuştur. (153) İ T'ye karşı hareket etmesi için Orduya davetiye çıkaran cemiyet, diğer taraftan Talebe-i Ulûm'a da sahip olmaya çalışmıştır. (154) Muş ve Şam gibi şehirlerde de şube açan cemiyet 31 Mart Vakasından sonra siyasî hayattan silinmiştir. (155)

d) Mutedil Hürriyetperverân Fırkası

Kasım 1909'da ilk defa mebuslar tarafından kurulan bu fırka İ T'ye karşı muhalefet hareketine başlamıştır. (156) Fırkada Amavut ve bilhassa Arap mebusların çokluğu dikkat çekiyordu. (157) Mart 1909'da yapılan toplantısında İsmail Kemal başkanlığına, Tokat mebusu İsmail Hakkı Paşa ile Nâfi Paşa da ikinci başkanlıklara seçilmişlerdi ve bu toplantıya katılan 52 mebusuyla büyük bir fırka görünümündeydi. (158) Kendisinden sonra yine Meclisde kurulan Ahâlî

150. Geniş bilgi için, Sina Akşin "31 Mart olayına Değin Sabahaddin Bey ve Ahrar Fırkası" s. 541-560; Tunaya, *Siyasal Partiler*, s. 142 vd.

151. Cemiyet hakkında geniş bilgi için: Tunaya, *Siyasal Partiler*, s. 182 vd.

152. Cemiyetin nizamnâmesi için: *Volkan*, nu. 48 (4 Şubat 1324) s. 1-2

153. Krş. *Volkan*, nu. 5 (2 Kânun-ı evvel 1324) s. 2-3; Vahdetî "Hakikat Hakikattir", nu. 7 (4 Kânun-ı evvel 1324) s. 3-4

154. Krş. Vahdetî, "Alaylı-Mektepli Zabitanla" *Volkan*, nu. 82 (9 Mart 1325) s. 2

155. Bkz. *BBA-BEO*, Dahiliye Giden Evrak, dosya nu. 266039, 267234, 265948 (bkz. s. 243-247)

156. 16 Maddelik programı için: *Tanzimat*, nu. 1 (16 Nisan 1327) s. 2; Tunaya, *Siyasal Partiler*, s. 214-217

157. Rıza Nur, *Hürriyet ve İtilâf Nasıl Doğdu, Nasıl, Öldü?*, İstanbul, 1335, s. 9

158. *Maşrik-ı İrfan*, nu. 104 (18 Mart 1326)

Fırkasıyla birleşmek için biraraya gelmişlerse de (5 Ocak 1911) mümkün olamamıştı. (159) Fırkanın Basra şubesini de daha sonra burada H İ Fırkası şubesini kuran Talip Bey açmıştı. (160) Fırkanın bilhassa azınlıklar hakkındaki görüşleri kurucularından olduğu H İ Fırkasına da yansımıştır. (161)

e) Osmanlı Islahât-ı Esasiye Fırkası

1909'da eski İ T mensubu ve Pangaltı şubesinin reisi Şerif Paşa tarafından Paris'de kurulan bu fırkanın iç siyasette mühim bir tesiri görülmemiştir (162). Ancak bir ara her halde yurt içinde teşkilâtlanma gayretlerinde iken bu fırka adına çalıştığı ileri sürülen Rıza Nur ve daha başka birçok kişi tevkif edilmiş ve bu vesile ile muhalifler İ T tarafından sindirilmeye çalışılmıştır (163). Fırka, 1913'de H İ mensuplarından bir kısmının katılmasıyla bu ikinci fırkanın ismini almış ve ortadan kalkmıştır.

f) Osmanlı Demokrat Fırkası

Meşrutiyetin bu üç isimli (Fırka-i İ'bâd, Genç Demokrat Fırkası) fırkasının kuruluş tarihi 6 Şubat 1910'dur (24 Kânun-u sâni 1325). Meşrutiyetin ilânından önce kurulan Selâmet-i Umûmiye Kulübünün yeniden teşkilâtlandırılmasıyla ortaya çıkmıştır (164). İki ünlü Jöntürk, Abdullah Cevdet ve İbrahim Temo da fırkanın mensubuydular (165). Meclis içinde tek mensubu Görice mebusu Şahin Taki Beydi. Bir ara Ahâlî Fırkasıyla birleşme düşüncesi ortaya atılmışsa da, fırkanın bu sıralardaki reisi Gümülcineli İsmail'in haris şöhretinden ötürü gerçekleşememiştir (166). İ T'nin sert muhalefetiyle karşılaşan fırka İbrahim Temo'nun tekrar Romanya'ya gitmesiyle hareketsizlik devresine girmiş (167), ancak

159. Jöntürk'ten naklen *Tanin*, nu. 841 (24 Kânun-ı evvel 1326) s. 2

160. *Islahat*, nu. 88 (3 Teşrin-i evvel 1327) s. 4

161. Krş. Lutfi Fikri, "İdare-i Vilâyet", *Tanzimat*, nu. 6 (21 Nisan 1327) s. 1; "Mutedil Hürriyetperveran Fırkası", nu. 10 (25 Nisan 1327) s. 1

162. Geniş bilgi için: Tunaya, *Siyasal Partiler*, s. 219 vd.; Rıza Nur, *Hürriyet ve İtilâf*, s. 63

163. Cemiyet-i Hafiye meselesinde geniş bilgi için: Rıza Nur, *Cemiyet-i Hafiye*, İstanbul, 1330, 548 s.

164. Bezmi Nusret Kaygusuz, *Bir Roman gibi*, s. 59-61 -

165. İbrahim Temo, *İttihat ve Terakki Cemiyetinin Teşekkülü ve Hidemat-ı Vataniye ve İnkılâb-ı Milliye dair Hatıralarım*, Mecidiye, 1948, s.245; Şükrü Hanioglu, *Bir Siyasal Düşünür Olarak Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi*, İstanbul, 1981, s. 288

166. Bezmi Nusret Kaygusuz, *Bir Roman Gibi*, s. 92

167. Krş. Cemal, "Hakikat Karşısında Hacâlet", *Meslek*, nu. 218-5 (3 Kânun-ı evvel 1327) s. 1; Fırkanın Manastır şubesi tarafından verilen bir şikâyet dilekçesi için:

Bezmi Nusret'in katılmasıyla bir ara canlanabilmişse de, öteki mensuplarının hemen tamamının H İ Fırkasına katılmasıyla ortadan kalkmıştır (168).

g) Osmanlı Sosyalist Fırkası

Meşrutiyetin ilânı üzerine *Serbest İzmir* gazetesini kapatarak İstanbul'a gelmiş olan Hüseyin Hilmi tarafından 15 Eylül 1910'da kurulan Osmanlı Sosyalist Fırkası bir bakıma kurucusunun ismiyle birleşiyordu. Paris'de bulunan şubesinin kurucusu Refik Nevzat ise *Beşeriyet* gazetesini çıkarıp, risâleler neşretmekten ibaret bir faaliyet içindeydi (169). Fırkanın Baha Tevfik'in tavsiyesiyle kurulduğu ve Hüseyin Hilmi için bir geçim yolu olduğu ileri sürülmektedir. 1912 seçimlerinde H İ Fırkası ile işbirliği içinde olmuştur (170).

h) Ahali Fırkası

21 Şubat 1910'da kurulan bu fırka, H İ'ye katılınca kadar Meclis içine münhasır kalan şiddetli muhalefet faaliyetinde bulundu. Bu tavrında bilhassa mensuplarından ve Berat mebusu eski Jöntürk İsmail Kemal'den sonraki reisi olan Gümülcineli İsmail'in büyük payı olmuştur (171). H İ'ye katılan bu fırkanın Meclis içinde 42 mebusu bulunuyordu (172).

Bunlardan başka faaliyetlerine dair geniş bilgimiz olmayan siyasi kuruluşların da isimleri kaynaklara geçmiş bulunmaktadır. Terakkiperverân Fırka (173),

BBA-BEO, Dahiliye Giden Evrak, dosya nu. 282679; Fırkanın kuruluş dilekçesi üzerine hakkında yapılan bir araştırma için: *BBA-BEO*, Dahiliye Giden Evrak, dosya nu. 283055 (bkz. s.239-242)

168. Ziya Şakir, "Hürriyet" *Tan*, nu. 905 (4.11.1937) s. 9

169. Bezmi Nusret Kaygusuz, *Bir Roman Gibi*, s. 78; Fırka hakkında geniş bilgi için: Fethi Tevetoğlu, *Türkiye'de Sosyalist ve Komünist Faaliyetler (1910-1960)*, Ankara, 1967, s. 16-27; Mete Tuncay, *Türkiye'de Sol Akımlar*, Ankara, 1978, s. 31 vd; Tunaya, *Siyasal Partiler*, s. 247 vd.

170. Münir Süleyman Çapanoğlu, *Türkiyede Sosyalizm Hareketleri, ve Sosyalist Hilmi*, s. 51; Hüseyin Hilmi'nin dikkate değer bir portresi için: Refik Halid (Karay), *Tanıdıklarım*, İstanbul (t.y.) s. 46-50, "İştirakçi" başlıklı yazı.

171. Rıza Nur, *İlirriyet ve İtilâf*, s. 9; Ahmet Hilmi, *Muhalefetin İflâsı*, İstanbul, 1331, s. 19; geniş bilgi için: Tunaya, *Siyasal Partiler*, s. 234 vd.

172. *İştirak*, nu. 7 (27 Mart 1326) s. 106-107

173. Fırkanın programı ve dahili nizamnâmesi basılmıştır: *Meclis-i Mebusân-ı Osmanî'de Terrakkiperveran Fırkasının Siyasi Programı-Meclis-i Mebusan-ı Osmanî'de müteşekkil Terakkiperverân Fırkasının Nizamnâme-i Dahilisi*, İstanbul, (t.y.), 8.s

İttihâd-ı Anâsır Fırkası (Manastır'da) (174) ve Siyasî Meşrutiyet Cemiyeti (175) bunlardan dikkati çeken başlıcalandır. Ayrıca Meclis içinde herhangi bir yazılı nizamnâme veya programına raslayamadığımız fiilî gruplar da zaman zaman görülmüştür. Bunlardan Lütî Fikri'nin önderliğindeki Fırka-i Müzâhere'nin yirmi mebustan ibaret olduğu kaydedilmektedir (176). Daha sonra Mayıs 1911'de adı duyulan Hizb-i Terakki ile sadece ismi bilinen Fırka-i İstiklâlîye mensupları birleşerek, Ahmet Ferit'in önderliğinde Müstakiller Grubunu kurmuşlardı (177). Bu grup H İ Fırkasına katılmamış ve gerçekten ismi gibi hep müstakil kalmıştı. Bu gruptan, Ağustos 1912'de Millî Meşrutiyet Fırkasının kurucuları çıkmıştır.

174. İttihâd-ı Anâsır Fırkasının on maddelik programı için: *Tanin*, nu. 299 (19 Haziran 1325) s. 4
175. Nizamnâmesi için: *Dersaadette Vâki Siyasî Meşrutiyet Cemiyeti Nizamnâmesidir*, İstanbul, 1326, 23 s.
176. Fırkanın hedef aldığı tavır için: İbrahim İhsan, "İcmâl-i Dahilî", *İstişare*, nu. 24 (26 Şubat 1324) s. 1145; Lütî Fikri, "*Selânik'de Bir Konferans*", s. 4-5
177. *Jöntürk*'den naklen *Tanin*, nu. 1135 (17 Teşrin-i evvel 1327) s. 4; *Tanzimat*, nu. 19 (4 Mayıs 1327) s. 1

İKİNCİ BÖLÜM
HÜRRİYET VE İTİLÂF FİRKASININ ORTAYA ÇIKIŞI

I. HÜRRİYET VE İTİLÂF FIRKASININ KURULUŞU

A. FIRKANIN KURULUŞ ÇALIŞMALARI

Meclis içinde ve dışında bulunan İ T aleyhtarlarını bir çatı altında toplamak düşüncesi, H İ Fırkasının kurulmasından çok önce ortaya çıkmıştı (1) ve esasen böyle bir niyetle birbirinden müstakil birçok küçük siyasi toplantı yapılıyordu (2).

Fırkanın kurucularından Miralay Sadık'ın ismi, Hizb-i Cedit hâdisesinden hemen sonra, daha Temmuz ayının (1911) ortalarından itibaren, bir fırka kuracağı haberleriyle gazete sütunlarına geçmeye başlamıştı. Ancak O, bu husustaki ilk haberi, İ T'deki yeni kadrolaşma dışında kalmış birçok eski Jöntürk'ün yaptığı gibi Meşrutiyet uğrunda yaptıklarını dile getirdikten sonra, tekzip etmişti (3). Daha sonra ise İttihat-ı Osmanî adıyla bir fırka kurmak niyetiyle onun neşir organı olmak üzere çıkarılacak *Misak* adlı bir gazetenin de ruhsatını aldığı haberi verilmişti (4). Hattâ, kısa bir müddet sonra Sadık Beyin kuracağı fırkaya ait olduğu söylenerek, Meşrutiyet-i Osmaniye Fırkası programı satılmaya başlanmışsa da, bunun doğru olmadığı anlaşılmıştır. Nihayet 3 Haziran 1327 tarihinde Terakkiperveran Fırkasını kurduğu ve kendisine de yetmiş mebusun katıldığı haberi gazetelerde yer almıştı (5).

Diğer taraftan Arap mebusların da İ T karşısında kuvvetli bir fırka kurma ihtiyacını hissettikleri ve bu hususta toplantılar yaptıkları görülüyor. Ancak bu konuda ayrıntılı bilgi alınabilecek kaynaklar şimdilik bulunmamaktadır (6).

Kuruluş hazırlıkları için gerekli zeminin teşekkülünde, sonraları fırka için Münevveran Takımı olarak anılan aydınlar etrafında toplayan *Şehrah* gazetesinin

1. Krş. Rıza Nur, *Hürriyet ve İtilâf*, s. 8; Ahmet Reşit Rey, *Gördüklerim*, s. 127
2. Rıza Nur, *Hürriyet ve İtilâf*, s. 9 vd.; Ziya Şakir, "Hürriyet", *Tan*, nu. 921 (20. 11. 1937) s. 9; nu. 929 (28. 11. 1937) s. 9
3. Süvari Miralaylığından Mütkeaid Sâdık, "Muhterem Hemrâh Gazetesine", *Hemrâh*, nu. 80-12 (13 Temmuz 1327) s. 1
4. *Hemrâh*, nu. 82-14 (16 Temmuz 1327) s. 2
5. *Darbe*, nu. 88-3 (22 Temmuz 1327) s. 2; *Temps*'dan naklen *Tazminat*, nu. 49-26 (3 Haziran 1327) s. 2
6. Ziya Şakir, "Hürriyet", *Tan*, nu. 921 (20. 11. 1937) s. 9

de bir katkısı olduğu kabul edilmektedir (7).

Verdiği bir ziyafet esnasında Dâmât Ferit tarafından Rıza Tevfik, Rıza Nur ve Lütü Fikri'ye bir fırka kurulması için teklifte bulunulmuş ve teklif kabul görmüştü. Fırkanın kuruluş toplantıları bundan sonra muhtelif yerlerde, bu arada üç defa da Rıza Nur'un Beyoğlundaki evinde yapılmış ve nizamnâmesi ile programı kaleme alınmıştı. Bunun takiben bir defa da Salih Paşa'nın yalısında toplanılmıştı (8). Kuruluşun önderliği adları zikredilen aydınların yanısıra Ahmet Reşit (Rey), Kemal Midhat, Mahir Sait, Hüseyin Siret (Özsever) tarafından yapılıyordu.

Fırkaya, imkânlar nisbetinde kuvvetli olmasını temin etmek için, şöhretli siyasîlerin daveti prensip itibarıyla kabul edilmişti. Bu hususta akla gelen ilk isimlerden biri de Sadık Bey olmuştu. O, Orduda ve bilhassa Bahriye zabıtları arasında, kendisinin Meclâmîliği dolayısıyla taraftarlarını çokluğa inanılarak, biraz da Kemal Midhat'ın ısrarıyla fırkaya davet edilmişti. Önce Hüseyin Siret ve Mahir Sait Beyler, sonra da Rıza Nur kendisiyle bu hususta görüşmüşlerdi (9). Onların habersiz olarak Sadık Bey tarafından fırkaya davet edilen Ferit Paşa isci; Sabahaddin Bey, İsmail Kemal ve Şerif Paşa fırkaya dahil değiller isci girebileceklerini söylemiş, Sadık Bey'in bu hususta verdiği teminat üzerine daveti kabul etmişti (10). Paşanın bu tavrı Sabahattin Bey'in fırkaya hâkim olmasından çekindiklerini de göstermektedir.

Fırkanın, Meclis-i Mebusan seviyesindeki kuruluş çalışmalarına ise Türk, Arap, Arnavud, Rum ve Ermeni olmak üzere yüz kadar mebusun katıldığı ifade edilmektedir (11).

Fırkanın kuruluşunda, “şöhret ve haysiyet sahibi, yaşlı başlı” kimselere, “müessis-i faal” ve gençlere de “heyet-i idare âzâsı” ünvanı verilmişti. Bu sırada fırka içinde ilk anlaşmazlık olarak zikredilen hâdise meydana gelmiş ve Arnavutlukdan arkadaş olduğu Dukakinade Basri Bey'in hem müessis ve hem de heyet-i idare âzâsı olmasını ileri süren Sadık Bey'in isteği ise, çok fazla ısrarına rağmen,

7. Ahmet Reşit Rey, *Gördüklerim*, s. 127; *Şehrah* ve onu takiben çıkarılan diğer gazeteler hakkında: Zafer Toprak, “Bir Evrak-ı Muzır: Şehrah Gazetesi” *Tarih ve Toplum*, İstanbul, 1987, Sayı. 37, s. 45-47
8. Rıza Nur, *Hürriyet ve İtilâf*, s. 15; Ziya Şakir, “Hürriyet”, *Tan*, nu. 929 (28.11.1937) s. 9
9. Rıza Nur, *Hürriyet ve İtilâf*, s. 8-9; Ziya Şakir, “Hürriyet”, *Tan*, nu. 933 (2. 12. 1937) s. 9; Rıza Nur, bu kanaatlerin doğru olmadığını sonradan anlaşıldığını ve bunun Münevveran Takımında hayâl kırıklığı yarattığını ifade ediyor (s.18)
10. Rıza Nur, *Hürriyet ve İtilâf*, s. 15; Ziya Şakir, fırkanın kuruluş çalışmaları hususunda bu yazı dizisi için esas aldığı birkaç kaynaktan biri olan Rıza Nur'un kitabından aktarmalar yapmaktadır. Krş. “Hürriyet”, *Tan*, nu. 935 (4.12.1937) s. 9
11. Rıza Nur, *Hürriyet ve İtilâf*, s. 9; Ancak en kuvvetli olduğu zamanlar bile fırkanın mensubu olarak gösterilen mebus sayısının 75'i geçmediği kabul edilmektedir (Krş. Ahmet Bedevi Kuran, *Osmanlı İmparatorluğunda İnkılâp Hareketleri ve Milli Mücadele*, İstanbul, 1959, s. 533).

fırkanın gençleri tarafından reddedilmişti (12). Çünkü başta alınmış bulunan prensip kararına göre müessis olanlar heyet-i idare âzâlığına getirilemeyecekti. Bu şekildeki düzenlemenin gayesi ise müessislik statüsü ile bir takım yaşlı, temiz şöhretli ve haysiyetli kişileri fırkaya bağlayarak, fırkaya bu kişiler vasıtasıyla kuvvet ve itibar kazandırmaktı (13).

Fırka kurucularının sayısı hakkındaki sualler, bugün da kat'î bir cevap bulamamıştır. Ancak sayılarının gazelerde ilân edilenlerden daha çok olduğu anlaşılmaktadır (14). Fırkanın kuruluş çalışmalarına, onun programını kaleme alacak derecede katılan A. Reşit ise, "*program memurlarının siyâsî fırkalara dühûlünü men ediyor; ben de memurum ve memuriyet maaşıyla geçinmeye mecburum*" diyerek fırkaya kaydolmamışsa da (15) kuruluşu takiben her müracaat edenin kaydolması yüzünden aşırı bir hızla büyüyünce, fırkaya girme arzusu göstermiş ve Sadık Beyle, Gümölcineli İsmail'in muhalefetine rağmen, diğerlerinin ısrarı üzerine fırkanın merkez idare heyetine seçilmişti. Fakat kısa bir süre sonra meclisin feshi söz konusu olunca da istifa etmişti (16). Diğer taraftan Damat Salih Paşa, başlangıçta ne müessislik ve ne de heyet-i idare âzâlığını kabul etmiş; ancak sonradan Sadık Bey Hizbinin bir mensubu sıfatıyla fırkanın her işine karışır olmuştu (17).

12. Rıza Nur, *Hürriyet ve İtilâf*, s. 14-15; Ziya Şakir, "Hürriyet", *Tan*, nu. 935 (4.12.1937) s. 9; *Bedâhet*, nu. 242-1 (27 Kânun-ı evvel 1327)
13. Rıza Nur, *Hürriyet ve İtilâf*, s. 15; Ziya Şakir, "Hürriyet", *Tan*, nu. 928 (27.11.1937) s. 9; Ziya Şakir, Müşir Fuad Paşa ile Mâbeynci Nuri Paşa'nın kendilerine yapılan fırkaya girme tekliflerini düşünmeyi, kuruluştan sonraya bırakmalarını, Müşir Kâzım Paşa' (1839-1936) nın ise katiyetle reddettiğini yazmaktadır. Diğer ikisinin fırkaya girip, girmedikleri hususunda bilgimiz yoktur. Ancak Müşir Fuad Paşa, yazdığının aksine fırkanın kurucularındandı. Bâbîâli Baskınından (10 Kânun-ı sâni 1328) kısa bir müddet öncesine kadar fırkanın reisliğini yapmıştır.
14. Fırkanın kurucuları gazetelerde ilân edilenlerden çoktu ve bunlardan biri de Sâbık Şeyhülislâm Hüseyin Hüsnü Efendiydi (*Tesisat*, nu. 131, 12 Teşrin-i sâni 1327, s. 3). Şeyhülislâmın oğlu Sarım Hüsnü Çelebioğlu tarafından yazılan kitapta (*Şeyhülislâm Erzurumî Çelebizâde Hüseyin Hüsnü Efendinin Hâl Tercümesi*, İstanbul, 1958, 35 s.) bu hususta bilgi yoktur. Fırka içinde adından söz ettiren Mütেকaid Mülâzım Kayserili Şaban Ağa'nın da kuruculardan biri sayılması, (Mevlânzade Rıfat, *İlakk-ı Vatan Yahut Tarik-i Mücahadede Hakikat Ketmedilemez*, s. 104) bu bakımdan pek yanlış olmasa gerektir.
15. Ahmet Reşit Rey, *Gördüklerim*, s. 128
16. Rıza Nur, *Hürriyet ve İtilâf*, s. 21; Ziya Şakir, "Hürriyet", *Tan*, nu. 951 (22.12.1937) s. 9
17. Rıza Nur, *Hürriyet ve İtilâf*, s. 29

B. FIRKANIN KURULUŞU

21 Kasım 1911 (8 Teşrin-i sâni 1327) tarihinde Mahir Said, Kemal Midhat, Hüseyin Siret ve Rıza Nur'dan kurulu bir heyet tarafından fırkanın programı ve kuruluş beyannâmesi İstanbul valisi Emin Bey'e verilmeye kadar kurulacağı sezilen fırka hakkında İ T'nin sağlam bilgilere sahip olmadığı anlaşıyor (18). İlk defa büyüklüğü ile dikkati çeken fırkanın İ T mensuplarında bir telâş ve endişe uyandırdığı görülüyor (19).

Fırka kurucularının sayısının, hükümete sunulan beyannâmede yazılanlardan daha çok olduğu ifade edilmektedir (20). Esasen fırkanın kuvvetli bir tabana ve tanınmış isimlere dayanmak yoluna başvurduğunu söylemiştik.

Hükümete beyannâmede meclis-i idare âzâsı olarak bildirilen isimler şöyle sıralanabilir: Sadık Bey, Rıza Nur, Lütü Fikri Bey, Gümölcineli İsmail Bey, Şükrü el-A'selî Bey, Basri Bey, Hamdi Efendi, Mahir Said Bey, Rıza Tevfik Bey, Midhat Fraşeri Bey, İsmail Sıdkı Bey, Hüseyin Siret Bey, Kemal Midhat Bey. Merkez idare heyetinde ise Amasya mebusu İsmail Hakkı Paşa, Müşir Fuad Paşa, Dâmât Ferit Paşa, Ferik mütekaiddi Süleyman Paşa, Sivas mebusu Dr. Nazaret Dağavaryan, Hama mebusu Abdülhamid Zehravî Efendi, Priştine mebusu Hasan Beyle Sadık Bey bulunuyordu (21).

18. Rıza Nur, *Hürriyet ve İtilâf*, s. 9-10; Ziya Şakir, "Hürriyet", *Tan*, nu. 929 (28.11.1937) s. 9; Gazetelerin fırkanın kuruluşunu 13 Teşrin-i sâni 1327 tarihli nüshalarında verdiğini yazan Ziya Şakir, bu tarihi ismini vermeden kullandığını zannettiğimiz Lütü Simavi'nin kitabından aktarmış olsa gerekir (*Sultan Mehmed Reşad Han'ın ve Halefinin Sarayında Gördüklerim*, İstanbul, 1340, C. 2, s. 41); ayrıca, *Tanin*, nu. 1130 (13 Teşrin-i evvel 1327) s. 3-4
19. Krş. Rıza Nur, *Hürriyet ve İtilâf*, s. 11; Lütü Fikri, "Son Silâh", *Tesisat*, nu. 137 (18 Teşrin-i sâni 1327) s. 1; Böyle bir fırkanın kurulacağı Hüseyin Cahid tarafından tahmin ediliyordu (Krş. "Anlaşamamanın Sebeplerinden" *Tanin*, nu. 1157, 8 Teşrin-i sâni 1327, s. 1).
20. *Tesisat*, nu. 131 (12 Teşrin-i sâni 1327) s. 3
21. Fırka İdare Meclisi ve İdare Heyetinde bulunanların listesi için: *Tesisat*, nu. 128 (9 Teşrin-i sâni 1327) s. 2; *Tanin*, nu. 1158 (9 Teşrin-i sâni 1327) s. 3; Tunaya, *Siyasal Partiler*, s. 263-264; Füzûzan Hüsrev Tökin, *Türk Tarihinde Siyasal Partiler*

Fırka, kuruluşunun üçüncü gününde reisi ve reis vekillerini seçmek için, Şehzadebaşında fırka merkezi olarak kiralanan binada 24 Kasım 1911 (11 Teşrin-i sâni 1327) tarihinde toplandı. Anlaşılan Sadık Bey Takımının önceden aldığı bir kararla Basri Bey tarafından Ferit Paşa namzet gösterildi ve Rıza Nur'un muhalefetine ve Sadık Bey'i teklif etmesine rağmen reisliğe seçildi. Reis-i sâniliklerden birine de, ardında çok taraftarı olduğuna inanıldığı için, Sadık Bey getirildi. Diğer reis-i sânilik, fırkaya katılacak anâsırdan birinin getirilmesi düşüncesiyle münhâl bırakıldı (22). Veznedarlığa ise Şam mebusu Şükrü el-A'selî getirildi (23).

ve Siyasi düşüncenin Gelişmesi, İstanbul, 1965, s. 50; H.C. Yalçın, "Meşrutiyet Hatıraları", *Fikir Hareketleri*, Sayı. 157 (1936), s. 6; Ziya Şakir, Ahmet Reşit'i (Rey) kuruculardan gösteriyor (*Mahmut Şevket Paşa*, İstanbul, 1944, s. 114) ki yanlıştır.

22. *Tesisat*, nu. 131 (12 Teşrin-i sâni 1327) s. 3; Rıza Nur, *Hürriyet ve İtilâf*, s. 16; Ziya Şakir, "Hürriyet", *Tan*, nu. 937 (8.12.1937) s. 9; Naki Cevat Akkerman, fırkanın Sâdık Bey başkanlığı altında kurulduğunu belirtmektedir. (*Demokrasi ve Türkiye'de Siyasi Partiler Hakkında Kısa Notlar*, Ankara, 1950, s. 29).
23. *Nevrah*, nu. 210-3 (25 Teşrin-i sâni 1327) s. 3

C. FIRKAYA KATILANLAR VE DIŞINDA KALANLAR

1. AZINLIKLAR VE FIRKA

a) Araplar

Fırka kuruluşuna Araplar büyük alâka gösterdiler (24). Esasen Şükrü el-A'self'nin yanısıra, Hama mebusu Abdülhamid Zehravî de kuruluş çalışmalarına katılmıştı. Fırka zaten başından beri meclisdeki dağınık ve âdeta kavmiyet esasına dayalı muhalefet topluluklarını, İ T Fırkasını iktidardan düşürecek bir siyâsî kuvvet haline getirilmeyi en büyük maksad olarak benimsemişti. Bu bakımdan onun gayr-ı müteccanis olduğu yolundaki tenkid ve teşhisler doğru olmakla beraber, aynı şeyler İ T Fırkası ve onun bilhassa ilk zamanları için de söylenebilirdi (25).

b) Rumlar

Rum Meşrutiyet Kulübüne yapılan katılma ve idare meclisinde iki âzâlıkla temsil edilme teklifi kabul görmedi (26). 25 Kasım 1911 (12 Teşrin-i sâni 1327) tarihinde Rum mebusları *İstopoltiya* gazetesi idarehancesinde yaptıkları toplantıda

24. *Meslek*, nu 214-1 (29 Teşrin-i sâni 1327) s. 3

25. Ahmet Reşit Bey, *Gördüklerim*, s. 190; Rıza Nur, bu suçlamadan ötürü seneler sonra şöyle demektedir: "İttihatçılarda yani sizinle dizdize oturan Kozmîdi gibi Rum yok muydu? Dolu idi. Her Rum bir Kozmîdi değil miydi? Adları Karolîdi, Petrâgî, ilh... idi amma ruh ve yürekleri mükemmel Kozmîdi idi. Hepsî de Fener Patrikinin adamı, İstanbul Yunan Sefir ve Konsolosunun vasıtası, Atina'nın pervanesi idi" ("Hücumlara Cevaplar", *Türkbilik Revûsü*, nu. 7, Fevriyer 1937, s. 1691-1692); H. C. Yalçın da Rıza Nur'u, tabii o zaman değil, çok sonraları doğrulamaktadır: "Doğrusu aranırsa İttihat ve Terakki Fırkası namı altında Mecliste birleşmiş mebuslarda fikir ve hissiyat tecanüsü aramak, pek boşuna yorulmak olurdu. En koyu, en mürteci hocalardan başlayarak, en entrikacı, en haris kimselere, en müteassıp ve menfaat düşkünü adamlara fırka içinde tesadûf olunuyordu. Zaman ve tecrübe fırkada kendiliğinden bir tasfiye yaptı" ("Meşrutiyet Hatıraları", *Fikir Hareketleri*, Sayı. 124, 1936, s. 309).

26. Rıza Nur, *Hürriyet ve İtilâf*, s. 20-21

katılmama karan aldılar (27). Kulüp, birleşmeksizin birlikte hareket etmek (28) gibi ihtiyatkâr (29) bir tavır takındı ve bundan sonraki işbirliği hususunda insiyatifi elinde tutmaya itina gösterdi. Kulüp, H İ Fırkasıyla görüşmek için iki mebus seçmişti (30). Yapılan görüşmelerde işbirliği üzerinde durulduğu ve katılma teklifinin katiyetle reddedildiği anlaşılıyor. Nitekim Sadık Bey, Rumların fırka ile birleşmekten kaçınmalarından şikâyet ederek programlarının, onların haklarını koruyan altıncı maddesini hatırlatmış ve gelecek seçimde İ T'nin Trabzon, İzmir, Edirne ve hattâ Selânik'te kazanmasının şüpheli olduğunu, fırkalarının ise Arnavutluk ve Suriye'de başarı sağlayacağından emin bulunduğunu söylemiş, yanında bulunan Şaban Ağa da benzer görüşler ileri sürmüştü (31). Burada H İ Fırkasının dayandığı iki unsurun, Arnavutlar ve Araplar olduğunun bu şekilde ifade edildiğine dikkat çekmek isteriz. Bundan sonra Rum Meşrutiyet Kulübünün, fırka ile münasebetleri Serfiçe mebusu Yorgi Boşo Efendi ile İstanbul mebusu Kozmîdi tarafından yürütülmeye başlandı (32).

c) Ermeniler-Bulgarlar-Arnavutlar-Yahudiler

Diğer unsurlardan fırkaya Sivas mebusu Dr. Nazaret Dağavaryan (Ermeni) girmiş; Üsküb mebusu Pavlov (Bulgar) ise fırkada birbirine zıt unsurlar olduğunu ve programda da katılmadığı noktalar bulunduğunu söyleyerek bundan kaçınmıştı (33). Yahudi unsuru, fırkaya karşı hiçbir yakınlık göstermemiştir. ✓

Priştine mebusu Volçetrinli Hasan'ın kuruluş çalışmalarına katıldığını ve Arnavutların da fırkaya yakın ilgi gösterdikleri biliniyor.

2. H İ FIRKASINA KATILAN ÖTEKİ FIRKALAR

a) Osmanlı Demokrat Fırkası

Osmanlı Demokrat Fırkası, H İ Fırkasına katılan ilk siyâsî kuruluş oldu. Ancak bu katılma önceleri kuruluş halinde değil, bazı üyelerin ferden fırkaya girmeleri biçiminde tezahür etmiştir. Kuruluşu takib eden günlerde Demokrat Fırkası, H İ Fırkasını tebrik edip, gayesine ulaşması temennisinde bulunmuştu (34). Fırkanın ön-

27. *Tanin*, nu. 1163 (14 Teşrin-i sâni 1327) s. 3

28. Yorgi Boşo'nun bu husustaki sözleri için; *Tesisat*, nu.131 (12 Teşrin-i sâni 1327) s. 3

29. Ziya Şakir, "Hürriyet", *Tan*, nu. 950 (21.12.1937) s. 9

30. *Tesisat*, nu. 137 (18 Teşrin-i sâni 1327) s. 3

31. *Tanin*, nu. 1168 (19 Teşrin-i sâni 1327) s. 3

32. Fethi, Muhalliflerin Esrarı, İstanbul, 1332, s. 13

33. *Tanin*, nu. 1160 (11 Teşrin-i sâni 1327) s. 3

34. *Tesisat*, nu. 130 (11 Teşrin-i sâni 1327) s. 4.

de gelenlerinden Bezmi Nusret, Ferruh Niyazi (Ayoğlu), Muhlis Sabahaddin (Ezgi) ve Maliyeci Remzi Bey, Sadık Beyle görüşmüşlerse de birleşme şartları üzerinde anlaşamamışlardı. Birleşmeye en fazla Bezmi Nusret Bey'in karşı çıktığı anlaşıyor. Nitekim 6 Aralık 1911 (23 Teşrin-i sâni 1327) tarihli gazetelerde, "*demokrasi mesleğine sadık fakat, tamamiyle hür ve müstakil kalacağını*" bildiren açıklamasını neşretmiştir (35). Ancak ilmi ve içtimai faaliyetin bir fayda vermediğince kanaat getiren fırkanın 5 Aralık 1911 (22 Teşrin-i sâni 1327) tarihinde yaptığı son toplantıda katılma kararı almasına mâni olabilmesi mümkün değildi. Bu arada bir müddet sonra merkez heyeti mensuplarından bazılarının fırkaya kaybolmadıkları, onları H İ Fırkasının Divanyolu şubesine davet eden ilânlardan anlaşılmaktadır (36). Demokrat Fırkası Şubelerinden Şarköy kulübü ise toplu halde fırkaya katılmış ve onun bir şubesi haline gelmişti. Yapılan iş kısaca bir tabelâ değişikliği olarak ifade edilebilir (37).

b) Ahali Fırkası

Hükümete kuruluş beyannâmesi verinceye kadar yapılan çalışmalardan Ahali Fırkası reisi Gümülcine mebusu İsmail'in haberi olmamıştı ve bundan dolayı da program ve nizamnâmede herhangi bir katkısı yoktu (38). İlk katılanlar fırkanın ileri gelenlerinden Hoca Vasfi, Hoca Mustafa Sabri ve Küçük Hamdi Efendi olmuşlardı. Ancak tesirinde kaldıkları Gümülcineli İsmail Bey'in engel olmasından ötürü beş-on mebus ve bilhassa katılmasını arzu ettikleri Konya mebusu Zeynelabidin Efendi, Rıza Nur'un fırka adına katıldığı bir toplantı sonunda, İsmail'in fırkaya kabul edilmesi üzerine fırkaya girme kararını verebildiler (39). Böylece Ahali Fırkası da Reis Gümülcineli İsmail'in 23 Kasım 1911 (10 Teşrin-i sâni 1327) tarihinde neşrettiği bir beyannâme ile H İ Fırkasına katıldığını ilân etmek zorunda kalıyordu (40).

c) Mutedil Hürriyetperveran Fırkası

Mutedil Hürriyetperveran Fırkası kuruluş çalışmalarına katıldığı fırkaya girme kararını çok çabuk ve tartışmasız bir şekilde almış (41) ve 23 Kasım 1911 (10 Teşrin-i sâni 1327) tarihinde yâni kuruluşun iki gün sonra bunu duyurmuş; taşra

35. Bezmi Nusret Kaygusuz, *Bir Roman Gibi*, İzmir, 1955, s. 94-95,99; Ziya Şakir, "Hürriyet", *Tan*, nu. 931 (30.11.1937) s. 9

36. *Teminat*, nu. 217 (8 Şubat 1327) s. 4

37. *Yeni Yol*, nu. 212-1 (22 Teşrin-i sâni 1327) s. 2

38. Rıza Nur, *Hürriyet ve İtilâf*, s. 11

39. Rıza Nur, *Hürriyet ve İtilâf*, s. 10-11; Ziya Şakir, "Hürriyet", nu. 930 (29.11.1937) s. 9

40. *Tesisat*, nu. 130 (11 Teşrin-i sâni 1327) s. 1

41. Bezmi Nusret Kaygusuz, *Bir Roman Gibi*, s. 93; Ziya Şakir, "Hürriyet", *Tan*, 930 (29.11.1937) s. 9

şubelerine de yeni program ile nizamnâmelerin gönderilmekte olduğunu ve bunların gerektirdiği şekilde hareketlerinin temenni edildiğini bildirmişti (42).

3. FIRKA DIŞINDA KALANLAR

a) Müstakiller Grubu

Yeri gelmişken Tunaya tarafından verilen fırkanın “Yönetime egemenliğini gündengüne koymakta bulunan *İ T* karşısındaki tüm muhalefet ırmaklarının dö-küldüğü bir göl” (43) olduğu yolundaki hükmü de irdelemek gerekir. Fırkanın kuruluşu üzerinden bir ay bile geçmeden 11 Aralık 1911 (28 Teşrin-i sâni 1327) tarihli bir gazete haberinde (44) otuz kadar müstakil mebusun haricî meseleleri hal-ledilinceye kadar nasıl hareket etmek gerektiği hususunda bir karar alabilmek mak-sadıyla dört saat süren toplantı yaptıkları bildiriliyordu. Burada kastedilen hâdisе Trablusgarb Harbidir. Daha sonra ise kırk kadar mebusun bu toplantıda alınan kararı imzaladıkları ve Kırkkilise mebusu Mustafa Arif, Ergiri mebusu Müfid, İstanbul mebusu Kırkör Zöhrab ve Bolu mebusu Şercften kurulu bir heyetin her iki fırkaya da bunu iletecekleri duyulmuştur (45). Kaynaklarda Müstakil Fırka ola-rak zikredilen bu grubun önde gelen isimlerinden Kütahya mebusu Ahmet Ferit (Tek) ve Kırkkilise mebusu Mustafa Arif, *Jeune Turc* muhabirine böyle bir fırkaya girmeyeceklerini söylemişler, üstelik Ahmet Ferit, meselâ Ahalfî Fırkasıyla bir araya gelemeyeceğini eklemişti (46). Müstakiller, 35. maddenin tâdîli meselesinde ve daha sonra iki fırkanın bir “iş kabinesi” (koalisyon) kurma işinde de arabulucu rolü üstlenmişlerdir (47) ki bu hususlar yeri geldiğinde ortaya konacaktır.

42. *Tesisat*, nu. 129 (10 Teşrin-i sâni 1327); Tunaya, *Siyasal Partiler*, s. 217-218

43. Tuna'nın bu hükmü ve getirdiği kategorik izahları, onu kaynak olarak alan bir çok araştırmacı tarafından da “bir kazıyye-i muhkeme” halinde kabul edilmiştir. Bu kay-naklar şöylece sıralanabilir: 1- Feroz Ahmad, *İtihat ve Terakki*, İstanbul, 1971, s. 110, 19 no'lu dipnot, 2- Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Ankara, 1970, s. 220, 3- Erdoğan Teziç, *Siyasal Partiler*, İstanbul, 1976, s. 192-193, 4- Nûkhet Turgut, *Siyasal Muhalefet*, İstanbul, 1984, s. 246, 5- Sina Akşin, *Jön Türkler ve İtihat ve Terakki*, İstanbul, 1980, s. 193, 6- Tevfik Çavdar, *Özgürlük Kavgasında Yaşayan Geçmiş*, Ankara 1982, s. 98-99, 7. Ahmet N. Yücekök, *Türkiye'de Parlamento'nun Evrimi*, Ankara, 1983, s. 85

44. *Tanin*, nu. 1175 (28 Teşrin-i sâni 1327) s. 5

45. *Tanin*, nu. 1179 (2 Kânûn-ı evvel 1327) s. 3; H. C. Yalçın çok sonraları neşrettiği hâtıralarında da, H İ Fırkasının teşekkülünden sonra da Müstakiller adlı seyyal bir grubun var olduğunu belirtmektedir. “Meşrutiyet Hatıraları” *Fikir Hareketleri*, Sayı. 158 (1936) s. 23

46. *Tanin*, nu. 1135 (17 Teşrin-i evvel 1327) s. 3

47. *Meslek*, nu. 229-16 (14 Kânûn-ı evvel 1327) s. 1-2; nu. 231-18 (16 Kânûn-ı evvel 1327) s. 2; *Tanin*, nu. 1194 (17 Kânûn-ı evvel 1327) s. 1

Söylemek istediğimiz, yeni kurulan H İ Fırkası dışında Müstakil Fırka ismiyle anılan bir mebuslar topluluğunun her zaman bulunduğudur. 5 Eylül 1912 (23 Ağustos 1328) tarihinde kurulan Millî Meşrutiyet Fırkası bu topluluğun 1912 so-palı seçimlerinden sonraki uzantısı olarak kabul edilebilir.

b) Sabahaddin Bey Taraftarları ve Diğerleri

Diğer taraftan Sabahaddin Bey'in çevresinde bulunanlar fırka kurulduktan sonra da müstakil hareket etmeye itina gösterdiler. Bunların H İ Fırkasıyla herhangi bir hususta işbirliği yaptıkları hakkında bir bilgiye sahip değiliz. Taklib-i Hükümet meselesinde Sabahaddin taraftarlarıyla çalışan, fırka mensubları fırka kararıyla değil, ferden bu harekete katılmışlardı. Fırka, daha kuruluşundan kısa bir müddet sonra Sabahaddin Bey'in hiç bir fırka ile bir ilişkisi olmadığını gazetesinde bildirmek yolunu tercih etmiştir (48). 1912 seçimlerinde Sabahaddin Bey'in fırkanın İstanbul namzedi olduğu ileri sürülünce, onun fırkaya kayıt bile olmadığı belirtilerek bu iddia reddedilmiştir (49). Kısaca ifade etmek gerekirse 21 Kasım 1911 (8 Teşrin-i sâni 1327) tarihinde kurulan H İ Fırkası dışında Müstakiller Grubu, Sabahaddin Bey Takımı, Rum mebuslar, Pavlov gibi Bulgar; Vartkes ve diğer bazı Ermeni mebuslar bulunuyordu. Arnavut ve Arap mebuslardan da hangilerinin fırkaya dahil olduğunu tesbit mümkün değildir. Bunlar, gerekli gördüklerinde fırka ile işbirliği yapmalarına rağmen fırkanın bünyesinde yer almıyorlar ve müstakil varlıklarını koruyorlar ve yukandaki hükmü verebilmek için bir istisna sayılamayacak derecede mühim bir siyâsî kuvvet teşkil ediyorlardı.

48. *Tesisat*, nu. 137 (18 Teşrin-i sâni 1327) s. 3

49. *Tanzimat*, nu. 330 (10 Ağustos 1328) s. 2

II. H İ FIRKASININ PROGRAMI VE TEMEL GÖRÜŞLERİ

A. FIRKA TEMEL GÖRÜŞLERİ

Fırkanın programı Ahmet Reşit (Rey) tarafından yazılmıştır. Ancak kat'i şeklini almadan önce Türk, Arap ve Arnavut mebusları tarafından gözden geçirilmiş ve tâdil edilmiştir (50). Fırkanın nizamnâme-i dahilîsi ise Kırkkilise mebusu Mustafa Arif'in kaleminden çıkmıştır. (51)

Program yetmişbir maddesiyle fırkanın temel görüşlerini ifade ediyordu (52). Yapılması düşünülen icraatın programda yeteri kadar gösterildiği hususundaki görüşlere (53) bu bakımdan inanılabilir. Ancak fırkanın sadece programa dayanarak izah edilemeyeceği de açıktır. Bazı meseleler hakkındaki görüşleri de seçim tartışmaları vesilesiyle dile getirilmiştir. Bunlardan pek azını, sadece gerekli

50. Ahmet Reşit Rey, *Gördüklerim*, s. 127; Rıza Nur, *Hürriyet ve İtilâf*, s. 9; Ziya Şakir, "Hürriyet", Tan, nu. 929 (29.11.1937) s. 9; program ve nizamnâme metni için: S.251, 260
51. Rıza Nur, *Hürriyet ve İtilâf*, s. 26'nın dipnotu. Kırkkilise mebusu Mustafa Arif (Deymer) kuruluş çalışmalarına mühim katkılarda bulunduğu ve Nizamnâme-i Dâhilî'yi kaleme aldığı halde, fırkaya katılan Gümülcelneli ve benzerleri gibi kişilerle birarada bulunmak istemediği için, bu yeni fırkaya girmekten kaçınmıştır.
52. Programın *Tesisat* Gazetesinde 128 no'lu (9 Teşrin-i sâni 1327) nüshasında basıldığı duyuruldu. Ancak 71 maddelik programıyla, 45 maddelik Dahilî Nizamnâme aynı gazetenin 129 no'lu (10 Teşrin-i sâni 1327) nüshasında ilâve olarak verilmiştir. Gazetenin Milli Kütüphanede gördüğümüz koleksiyonunda, program yırtulup alınmış olup, sadece nizamnâmesi bulunmaktadır. Program ilk metniyle *Musavver Salnâme-i Servet-i Fünun*'da (İstanbul 1328), s. 242-250) neşredilmiştir. Programı buradan alan Tunaya ise (*Siyasal Partiler*, s. 287-295) onun 25, 26 ve 57 maddelerini, herhalde dalgınlık eseri olarak, kitabında verememiştir. Program ve nizamnâmenin risâle halindeki iki baskısını bulduk. (İstanbul, 1328, 1334, 32 ve 30 s). Ziya Uygur tarafından bize verilen bir defter halindeki yazma nizamnâmenin ilk sahifesindeki kayıttan anlaşıldığına göre, İzmir'de Tatıkyan Matbaasında da basılmış olmalıdır. Trabzon'da basılanı ise göremedik.
53. Krş. Bekir Fahri, "İzzuyâta Karşı", *Teminat*, nu. 217 (8 Şubat 1327) s. 1.

gördüğümüz kadarıyla, bu bölümde anlatmakla birlikte, esas itibariyle seçim tartışmaları kısmında vermek niyetindeyiz.

Fırka kurulduğunda Rumeli ve Adalar daha elden çıkmamıştı. Siyasî bütünlüğün azınlıklara yeni haklar verilerck temin edilebileceği yolunda kuvvetli ümitler henüz yaşıyordu. Amavut, Arap, Bulgar, Rum, Sırp, Ulah, Yahudi azınlıklarına idarî ve içtimâî yeni haklar verilmek surciyle devlete bağlanabileceklerine inanılıyordu (54). Bu kanaat hemen her aydının taşıdığı ittihad-ı anâsır görüşünden başka birşey değildi. Esasen bu görüşe karşı çıkmak, hele Meşrutiyetin ilk yıllarında, kimsenin hatırından geçmiyordu.

Ancak fırkanın bu maksada ulaşmak için seçtiği yol, öteden beri Sabahaddin Bey tarafından ileri sürülmüş bulunan adem-i merkezîyet usûlüydü (55). Bu bakımdan fırkanın esas itibariyle onun görüşlerine dayandığı görülmektedir. Fırkanın bu görüşü benimsemesinde diğer mühim bir âmil de İ T'nin merkezîyetçi tavrının üç senelik seyri olsa gerektir.

Bu müddet zarfında Amavutluk, Havran, Kerek ve Yemen isyanlarının zuhûru İ T'nin bu tavrının bir tepkisi olarak değerlendiriliyordu.

Fırkanın ittihad-ı anasır'ı gerçekleştirmeye yarayacak görüşlere ağırlık vermesini bu bakımdan değerlendirmek gerekir. Fırka mensubu olan aydınlar İ T'nin, "*Türklük ve İslâmlığın daima galebesi ile anâsır-ı muhtelif arasında husûl bulacak bir muvazener*" (56) şeklinde gördükleri İttihad-ı anâsır anlayışına karşıydılar.

54. Fırkanın Sadrazama gönderdiği müzekkerede esas mesele olarak itilâf-ı anasır görülmekteydi (Krş. *İktihâm*, nu. 7, 19 Şubat 1327, s. 1; Ayrıca bkz. Lütfi Fikri, "Millet Hakim İse Söz Onundur", *Tanzimat*, nu. 338, 18 Ağustos 1328, s. 1; Rıza Nur, *Hürriyet ve İtilâf*, s. 13)
55. Sabahattin Bey'in görüşlerini ifade ettiği 4 kitabı şunlardır: 1- *Teşebbüs-ü Şahsî ve Tevsi-i Mezuniyet Hakkında Bir İzah*, İstanbul, 1324, 20 s. 2- *Teşebbüs-ü Şahsî ve Adem-i Merkezîyet Hakkında İkinci Bir İzah*, İstanbul 1324, 46 s. 3- İttihat ve Terakki Cemiyetine Açık Mektuplar: *Mesleğimiz Hakkında Üçüncü ve Son Bir İzah*, İstanbul, 1327, 138 s. 4- *Türkiye Nasıl Kurtulabilir-Meslek-i İçtimâî ve Programı*, İstanbul, 1334, 104 s. Hakkında bilgi için: Fındıkoğlu Z. Fahri, *Le Play Mektebi ve Prens Sabahaddin*, İstanbul, 1962, 98 s; Şerif Arif Mardin, *Jön Türklerin Siyasî Fikirleri 1895-1908*, Ankara, 1964, s. 215-224; Daha sonra risâleleri bir kitapta (Nezahat Nurettin Ege, *Prens Sabahattin-Hayatı ve İlmi Müdafaaları*, İstanbul, 1977, s. 159 vd.) aynen neşredilmiştir. Çeşitli makalelerinden yapılan iktibaslar için: Bayur, *Türk İnkilâbı*, Ankara, 1952, C. 2, Kısım 4, s. 39-41, 471-488; Bir Sosyolog gözüyle görüşleri hakkında yapılan son araştırmalardan biri için: Ali Erkul, "Prens Sabahattin", *Türk Toplum Bilimcileri I*, (Haz. Emre Kongar), İstanbul, 1982, s. 83-150.
56. Krş. Lütfi Fikri, "Osmanlılık", *Tanzimat*, nu. 339 (19 Ağustos 1328) s. 1; İbrahim Ethem, "Erbab-ı Namus ve Vicdan Hürriyet ve İtilâf Fırkası'na Niçin Girmektedir?" *Teminat*, nu. 246 (9 Mart 1328) s. 1.

Programı kaleme almış olan Ahmet Reşit bu husustaki tavırlarını şöyle ifade etmekteydi: (57) “*En felsefî manasıyla hürriyete vâsıl olmak mesleğimize -her biri kendine has bir hüviyet peyda etmiş olan- müteaddid akvamı Türkçeleştirmek hayal-i hamı yerine, muhtelif anâsır arasında hakiki bir imtizaç ile daimi bir vîfak ve tesanüdü imkan dairesine getirecek memleketin huzur ve aşayişi için de refahet nimetine vüsûlünü temin etmek olduğundan, doğacak olan fırkanın adına Hürriyet ve İtilâf dedik*”.

Azinlıkların değişik derecelerde gösterdikleri yakınlığın sebebi, fırkanın itti-had-ı anâsır hakkındaki görüşleri olmuş ve en azından daha ileri hedeflerden uzak bile olsa, kısa vadede elde etmeği düşündükleri hususları fırka programında saklı bulmuşlardır. Ancak, fırka bu görüşleri ile zımmen de olsa herhangi bir azınlık için muhtariyet düşünmemiştir. Ana maksat Osmanlı siyâsî bütünlüğünü korumaktı. Fırka, adem-i merkeziyet görüşünü İ T'ye karşı devamlı bir şekilde şerhetmek zorunda kalmış ve bununla kastedilen siyâsî muhtariyet olmadığını sık sık ifade etmiştir (58).

Fırkada Sadık Bey'in çevresinde toplananların dışında kalanlar, onun aksine İslâmiyetin ve bütün diğer dinî görüşlerin siyâsete âlet edilmesini çok kötü bir hareket olarak anlıyorlardı. Bilhassa Balkan Harbi öncesinin şartları çerçevesinde bir İslâmcılık veya Türkçülük siyasetini devletin dinî ve etnik yapısından ötürü dağılmasına yol açacak, tehlikeli bir siyâsî tavır olarak görüyorlardı (59).

57. Ahmet Reşit Rey, *Gördüklerim*, s. 127.

58. Krş. “Fırkalar ve İntihabat”, *Mukavemet*, nu. 264-8 (29 Kânûn-ı sâni 1327) s. 1; “Panorama”, *Teminat*, nu. 207 (29 Kânûn-ı sâni 1327) s. 1; Tevsi-i mezuniyet görüşleri o sıralarda meclise tevdi edilen Vilâyetler Kanunu Lâyihasının sınırları içinde kalmak şartıyla kabul ediliyordu ve hele Adem-i Merkeziyet gibi siyâsî muhtariyete yol açacak genişlikte bir tevsi-i mezuniyete fırka karşıydı. Bu husustaki görüşlerin İ T'nin vilâyetlerdeki temsilcileri durumuna düşen valilerin, birçok şikâyetle yol açan otoriter tavırları gölgesinde şekillendiğini düşünüyoruz (Krş. “Hürriyet ve İtilâf Fırkası'nın Beyannâmesi”, *Teminat*, nu. 208, 30 Kânûn-ı sâni 1327, s. 2). Beyannâmede Yemen, Hicaz, Bağdat, Basra, Suriye, Halep, Musul ve Diyarbakır vilâyetlerinin zaten farklı usûllerle idare edilmekte olduğunu ve buraların, “kavanin-i muvakkate-i istisnâiyye” ile idarelerinin adem-i merkeziyetle hiçbir alâkasının bulunmadığı ifade ediliyordu. İ T'nin Tevhid-i Anasır'ı gerçekleştiremediği hususunda şikâyetler için: Hürriyet ve İtilâf Fırkası'nın Beyannâmesidir”, *Teminat*, nu. 212 (3 Şubat 1327) s. 1.

59. Rıza Nur, *Hürriyet ve İtilâf*, s. 14

B. FIRKANIN DIŞ POLİTİKADA TEMEL TAVRI

Fırka, dış politikada Avrupa devletlerini ve bilhassa İngiltere'yi ürkütecek siyâsî kararlara karşıydı (60). Yakın tarihimizin en hassas meselelerinden biri, yâni İngiliz dostluğu hakkında fırkanın ne gibi kanaatler taşıdığını ortaya koymak dikkat çekici olacaktır. Bu devirde siyâsî düşüncelerin şekillenmesinde İngiliz unsuru tayin edici bir rol oynamıştır. Avrupa karşısında devamlı bir şekilde müşkilâta uğrayan bir devletin bir çok aydını için yeni bir siyâsî cazibe merkezi olarak ortaya çıkan İngiltere, Jöntürklerden beri gündemde idi. Hemen hemen bütün aydınlar, devletin bekaası için İngiliz dostluğunu vazgeçilmez bir teminat sayıyorlardı.

İngiltere 1845'de ve 1878'e bizi Rus kâbusundan kurtarmıştı ve bunun minnettarlığı gölgesinde duran aydınlar için yapılabilecek en makûl hareket bu dostluğu yeniden kazanmak olmalıydı (61). Onlar inanıyorlardı ki, *"Bu mülkün âtisi ve hâli*

60. "İttihad-ı İslâm gibi bir mukaddes, fakat hayalî gayeyi siyaset oyuncağı ettik. Maksadımız saf olan avam-ı nassı bu gibi nûmayişlerle aldatmak ve muhaliflerimize karşı hamiyet satmak ve onları lekelemek idi. İstanbul'da Merkez-i Muallâyı Hilâfet'te dörtbuçuk İslâm mahallesini bir maksatla birleştirmek için İttihat ve Terakki'nin çifte programlı politikası en mühim bir mania teşkil ederken, Hindistan'ı, İran'ı, Turan'ı ve daha nice nice memâlik zabtetmeğe kalktık. Hattâ böyle zevzek bir konferans verildi. Ben de Üsküdar'da dinledim ve havf ile hayret içinde kaldım. Neticede Avrupa Düvel-i Muazzamasının nefret ve istihfafını celbettik ve milyonlarca İslâm kardeşlerimizin insilâb-ı rahatına sebebiyet verdik. Bu zevzekliğe yardımcı olarak bir de satvet politikası takip ettik. Semerâtını Malisya'da gördük. Adl ü İhsan politikasına geldik, etmediğimiz zulm ve gadr kalmadı. Tevsi-i mezuniyet kaidesi, umûr-ı idarede Meşrutiyetin umdesi iken, memleketi parçalamak manasına tevil ve mahiyet-i asliyesini külliye tebdil ederek propaganda yaptık ve merkezîyet-i idareyi takviye etmeye bezl-i gayret ettik. Fakat Meşrutiyet dâvâsıyla beraber iltizamen tatbikine çalışılan bu sui idare her taraftan şikâyet-i cedideyi ve bilâhare anarşiyi davet ettiğinden, memleketin her nahiyesini yeniden fethetmeye kalkıştık. Halbuki ecdadımız onları çoktan fethetmiş ve bize yalnız muhafaza ve imar vazifesini bırakmış idi" (Rıza Tevfik, "Biz Baklayı Ağzımızdan Çıkmayacağız", *Teminat*, nu. 212, 3 Şubat 1327, s.1).

61. Geniş bilgi için: M. Şükrü Hanioğlu, *Abdullah Cevdet*, s. 180 vd. Ayrıca bu fikirlerle dolu bir jöntürk beyannâmesi için: *Vatan Tehlikede*, (y.y.) (1895), 21 s.

İngiliz dostluğu ile temin olunabilecektir. Fakat Sait Paşa'nın bu ittifaka muvaffak olabileceği meşkûtur" (62).

"Türkiye'ye bunca iyilikleri sebk etmiş olan İngiltere'nin muaveneti olmazsa yaşayamaz, ciddi hiçbir iş yapamazdı" (63) fikri uzun boylu bir yorumu gerektirmeyecek kadar, birçok kaynakta ifadesini bulmuştur. Bu bakımdan İ T'ye karşı çıkmak aynı zamanda Almanlardan yana siyâsetini red ve İngiliz dostluğunu tercih etmek mânâsına geliyordu. "*Denize düşerseniz yılana sarılın, kurtulursunuz, fakat Almanya'ya sarılmayınız, boğulursunuz*" (64) tavsiyesi revaçtaydı. "*Menfaatperest, sonradan görme doymak bilmez*" (65) Almanlara karşı İngilizler tercih edilmeliydi. Çünkü Avusturya, Bosna-Hersek'i Almanya'nın tensibi ile almağa cesaret edebilmişti (66). Fırkaya karşı tasvibkâr bir tavır takınan eski Jöntürklerden de bu görüşleri açık yüreklilikle ifade edenler çıkıyordu: "*En iyisi Anadolu'ya İngiliz'i getirip, nasihatları üzere işlerimizi yavaş yavaş düzeltmeliyiz. Himmet ve dirayetini muvenet etmeliyiz, başka çaremiz kalmadı. Hem en sağlam çaremiz budur. İngiliz Mısır'ı ıslah ettiği gibi bizim Anadolumuzu da ıslah edip terakki ettirirse daha ne isteyebiliriz? Sonra Allah kerim, ilerisi Allah'a mâlum. Biz adam olalım da sonra herşey kolaylaşır. Ben Mısır'da bulundum, işlerini güzel gördüm. Herkeste para var, ticaret yolunda, ziraat ilerliyor, Fellâhlar kazanıyor, yüzleri gülüyor. İngilizler sayesinde biz Türkler Mısırlıları herşeyden çabuk ve kolay geçiriz*" (67). Öyle anlaşıyor ki İngiliz sömürgeciliğinin Mısır'daki iktisadî icraatı bir kısım aydınlarımıza ilhâm kaynağı olmuştur. Bu dostluğu kazanmanın

(taşbaskı); Buradan yapılan bazı iktibaslar için: Necmettin Deliorman, *Balkan Türklerinin Tarihi*, İstanbul, (1943), s. 59 vd.

62. Rıza Nur, "Said Paşa Muvaffak Olacak mı?", *Zühre*, nu. 110 (22 Teşrin-i evvel 1327) s. 1; İngiltere'ye bağlanan ümitler Birinci Dünya Savaşı boyunca şiddetini artırarak devam etmiştir. Nüzhet Sabit'in bir risâlesinden (*Vazife-i İsyân*, İstanbul 1334, s. 2 vd.): "Sen, İngiltere, senin mukadderâtını, İslâmların ve Türklerin mukadderâtından kim ayırabilir. Milyonlarla Müslümanın, kim ne derse desin, saadet-i müstakbesini, refah ve saadetini temin vazife-i tarihiyyesi senindir. Sen bu tarihi vazifeyi elbette ifâ edeceksin. Ey medeniyetin mümessilleri, cihan medeniyetine yeni bir devre açmağa çalışırken, hak ve zulmün bîtaraf bir hakimi olun."; Aydın-lardan birçoğu başımıza gelen felâketleri Bağdat Demiryolu imtiyazının Almanlara verilmesine ve Hilâfet siyaseti güdülmesine bağlıyorlardı (Krş. Rıza Tevfik Anlatıyor, "Biraz da Ben Konuşayım", *Yeni Sabah*, nu. 3379, 21 Ağustos 1948, s.5).
63. Mehnet Kadri Nâsîh, *Serâyih*, Paris, 1912, s. 276, 278.
64. Refik Halid, *Kirpinin Dedikleri*, İstanbul 1336, s. 91; 4 Teşrin-i sâni 1327 tarihli ve "Meşrutiyetperver Çinlilere Nasihat" başlıklı yazı. Yakın bir zamanda ileri sürülen benzer fikirler için: İhsan Yurdoğlu, *Tek Seçim Münasebetiyle Demokrasi-miz*, İstanbul, 1946, s. 45 vd.
65. *Musaver Salnâme-i Servet-i Fünûn*, 1328, s. 382.
66. Mehnet Kadri Nâsîh, *Serâyih*, s. 313.
67. Mehmet Kadri Nâsîh, *Serâyih*, s.283-284 , 312.

reçetesi ise onların nazarında çok basitti (68). Bunun için, “bir defa iktisat kapılarını İngiltere ve Fransaya açarız. İngiltere tebaiyetinde bulunan Müslümanları İngiliz menafiine hadim kılar ve kendisine hiçbir müşkilât çıkarttırmayız. İtilâf-ı müsellese tazyik edebilir bir kuvvet veririz. Bunlar İngilizler ve İtilâf-ı müselles için pek mühimdir. İşte, evliya-ı umûr bunları düşünürler ve buna göre ittifak edecekleri ciheti bularak bütün milleti sürûr ve şâdümâniye gark ederler ümidindeyiz”. Bu gibi fikirler seçimler esnasında sık sık ileri sürülmüştü.

Fırkaya göre bu devletin İngiliz yardımına ihtiyacı vardı. İtilâf kuvvetlerinin desteğini temin edersek, birçok güçlükten kurtulmamız mümkün olabilecekti. Millet bu seçimde devletin dış politikadaki bu gibi ihtiyaçlarını düşünerek reyini vermiyordu (69).

H İ Fırkasının Kâmil Paşa taraftarlığını da ancak yukardaki bilgilerin ışığında yorumlayabilmek mümkündür. Paşa, İngiliz dostluğunu temin edebilecek güngörmüş, işbaşarmış ve tecrübeli tek devlet adamı olarak kabul ediliyordu. İktidara geldiğinde sadaret için düşünülen tek isim, bu sıralarda Mısır'da yeni bir siyâsî hamle için bekleyen Kamil Paşaydı (70). Çünkü, ancak O İngiltere'nin dostluğunu, Rus kâbusunun bu biricik teminatını elde edebilirdi (71). “Kâmil Paşaya dokunmak, İngiltere dostluğuna dokunmak” olurdu. Diğer yandan İngiltere'nin İ T'ye karşı “Kâmil Paşa'nın etrafında toplanan Hürriyet ve İtilâf Fırkasına müteveccih” (72) olduğu naklediliyorsa da bu hususta daha fazla bilgiye sahip değiliz.

68. Rıza Nur, “Almanya mı, İngiltere mi?”, *Maşrık*, nu. 96 (11 Teşrin-i evvel 1327) s. 1; “Osmanlı-İngiliz Dostluğu”, *İfham*, nu. 285-10 (12 Haziran 1328) s. 4.

69. “Osmanlı-İngiliz Münâsebâtı”, *Teminat*, nu. 214 (5 Şubat 1327) s. 1; Türk aydınları bu görüşlerin I. Dünya Harbi sonlarındaki bir ifadesi için: Nüzhet Sabit, *Bu Günün Vazifesi*, İstanbul, 1334, 8. s. Bu risâle toplatılmıştır.

70. Krş. *Tanin*, nu. 1185 (8 Kânûn-ı evvel 1327) s. 3; Süleyman Nazif, *Yıkılan Müesseseler*, İstanbul, 1927, s. 21; Ziya Şakir, “Hürriyet”, *Tan*, nu. 944 (15.12.1937) s. 9.

71. Krş. Ahmet Hilmi, *Muhalefetin iflâsı*, İstanbul, 1331, s. 40.

72. Bu propagandadan bir şikâyet için: Hüseyin Cahid, “Kamil Paşa ve İngiliz Dostluğu”, *Tanin*, nu. 158 (27 Teşrin-i evvel 1324) s. 1; Mahmut Muhtar, *Maziye Bir Nazar*, İstanbul, 1341, s. 106.

C. FIRKANIN İTTİHAD-I ANÂSIR HAKKINDAKİ GÖRÜŞÜ

Fırka programındaki görüşleri daha ilk maddesinde görmek mümkündür. Asıl hedef o zamana kadar kurulamamış olan *hakiki meşrutiyetin* temin edilmesiydi.

Bunu gerçekleştirebilmek için devletin muhtelif unsurlarının arasında, onların hususiyetlerine yaşama hakkı tanımak şartıyla, gerçek bir siyâsî birlik kurulacak ve Osmanlı vatanının karşılaştığı tehlikeler bu şekilde giderilerek devletin yaşaması sağlanacaktı (73). Bu maksada varmak için düstûr olarak tavizsiz bir hürriyet anlayışını benimsiyordu. Çünkü memleket şimdiye kadar ne çekmişse hep cebir, hep tazyikten çekmişti. Hürriyet kavramı bu programda da bir Jöntürk beyannâmesinde olduğu kadar cezbe ve heyecan yüklü bulunuyordu (74). Azınlıkların haklarını bilhassa koruma isteği dikkati çekmekteydi. Bu takdirde onların devlete bağlanacakları kanaati bir iman halinde İ T alcyhtarı aydınların düşüncelerinde yer buluyordu. Görüşlerinin doğruluğunu göstermek için bir taraftan Amavutluk isyanlarından örnekler getiriliyor, diğer taraftan da Yavuz Sultan Selim devrine kadar gidiliyor, Zembilli Ali Cemalî'nin cesaretli davranışlarından bahsedilerek, fikirlerine tarihî ve dinî temeller kazandırmak istiyorlardı. Ayrıca bütün bu cesur tavırların gösterildiği çağda ortada Meşrutiyetin bulunmadığı da hatırlatılıyordu. Üstelik Meşrutiyet devri gelmişken, bu tenkidlerin yapılmaması olacak iş değildi ve aydın insan sıfatıyla bağdaşamazdı (75).

73. Hürriyet ve İtilâf fırkası Programı, madde. I.

74. "Hürriyet ve İtilâf Fırkası ve Vilâyatta Tezâhürat", *Tesisat*, nr. 139 (22 Teşrin-i sâni 1327) s. 3.

75. Rıza Tevfik'in bu husustaki yazısının dikkate değer kısmı şöyledir: "*Hristiyan vatandaşlarımızın hukukunu sarahaten müdafaa edeceğiz. Zembilli Ali Efendi de dinsiz değildi ya? İşte onun eserine ihtifa ediyoruz. Türkiye'nin en büyük, en müteşerri müftüsü olan bu koca ihtiyar, hristiyanların hukukunu muhafaza ettiği zaman Meşrutiyet yoktu. Yavuz Sultan Selim gibi dehşetli bir Padişah vardı. O Şeyhülislâm öyle bir padişahın atının dizginine yapıştı ve "onların hukuku vediatullah-tır, ona hıyanet edersen seni şer'an hall'ederim" demekten korkmadı. Seksen yaşında bir pîr bu sözü söylemekten çekinmezse, bizler İttihat ve Terakki Komitesi ef-radına karşı göğsümüzü gere gere deriz ki, "biz Meşrutiyetin icabınca hristiyan vatandaşlarımızın hukukunu muhafaza edeceğiz. Şer' de bu emreder. Siz bu hakka karşı*

korsanız, sizi elbette devireceğiz. Siyaset-i memleket içih en evvel bu hakkı teslim etmek şarttır. Şark meselesi ancak bundan çıkmıştır. Biz onların hakkını muhafaza ve himaye etmezsek Avrupa devletleri bu vazifeyi deruhte edecekler. Malisya meselesinden ders almadınız mı? Yunan'ın, Bulgar'ın, Sırb'ın, Romanya'nın istiklâline ve Osmanlı İmparatorluğu'nun izmihlâline vesile ne idi, bilmiyor musunuz?" (Biz Baklayı Ağzımızdan Çıkarmayacağız", Teminat., nu.212, 3 Şubat 1327, s.2)

D. FIRKANIN DİĞER GÖRÜŞLERİ

Programın (76) “*mevadd-ı esasiye*” başlığı altındaki 2-13'üncü maddelerinde meclisin hükümet karşısında daha kuvvetli kılınması, seçmen yaşının 20 olması ve devlet memurlarının daha sağlıklı bir seçim için bulundukları yerden başka bir seçim bölgesinde oy vermeleri; asker, jandarma ve kolluk kuvvetlerinin ise hiçbir şekilde seçme hakkına sahip bulunmamaları görüşü benimseniyordu (77).

Programın dördüncü maddesiyle İ T'nin en büyük kuvvet kaynağını teşkil eden ordunun siyasetten ayrılması bir başka bakımdan, onun bu kuvvetten mahrum bırakılması hedef alınıyordu. Bu görüş, 1912 seçimlerinde de çok sık tekrarlanmıştı. Meclis-i Ayân hakkında da 5, 6, 7 ve 8'inci maddelerle yeni düzenlemelere taraftar olunduğu bildiriliyordu. Fırka o zamana kadar ilân edilen örfî idare ilân hakkının ve müddetinin kayıtlı altına alınmasını istemiştir.

“*Bünyân-ı Devlet*” başlığı altında toplanan 14-18. maddelerde ise İttihad-ı Anâsır'ın gerçekleştirilmesince yarayacak tedbirleri ifade etmektedir.

“*Maarif-i Umûmiye*” faslında (19-28 maddeler) eğitim hizmetleri hakkındaki görüşler ve teklifler (78) ortaya konuyor, bu alanda azınlıklara geniş imkânlar tanınıyordu (Madde 25).

“*Siyaset-i Dahiliye*” faslında (madde 31-54) esas itibariyle idarî teşkilâtlanmanın “*Tevsi-i Mezuniyet ve Tefrik-i Vezaif kaidesine tevfikân*” nasıl yapılacağı ayrıntılarıyla anlatılmaktadır. Daha dar muhtevada olmakla birlikte fırkanın bu görüş-

76. Programın metni için bkz. Ekler: s.251-9; 17 Şubat 1327 Tarihinde Müşir Fuad Paşa, İsmail Hakkı Paşa ve Damat Salih Paşa tarafından Sadrazam İbrahim Hakkı Paşa'ya fırka adına verilen müzekkere programın hülâsası gibidir (Metni için: *Teminat*, nu. 227, 18 şubat 1327, s. 2-3; nu. 228, 19 Şubat 1327, s. 1-2).
77. Krş. Lütfi Fikri, “İttihat ve Terakki Kabinesi”, *Teşkilât*, nu. 194 (16 Kânûn-ı sâni 1327) s. 1
78. Programın maarife dâir maddelerinin bir izahı için: “Hürriyet ve İtilâf Fırkası ve Maarif-i Umûmiye”, *Teşkilât*, nu. 201 (23 Kânûn-ı sâni 1327) s. 2; nu. 202 (24 Kânûn-ı sâni 1327) s. 2; “Hürriyet ve İtilâf Fırkasının Beyannâmesi”, *Teminat*, nu. 208 (30 Kânûn-ı sâni 1327) s. 2.

ınutularıyla anlatılmaktadır. Daha dar muhtevada olmakla birlikte fırkanın bu görüşlerinde Sabahaddin Bey'in tesiri, ilk bakışta bütün açıklığı ile dikkati çekmektedir (79).

Böylece İ T'nin merkezîyetçi bir tavırla gerçekleştirmeye çalıştığı İttihad-ı Anâsır buna zıt bir yolla, yâni idarî teşkilâtın taşra uzantılarına daha fazla görev, yetki ve sorumluluk verilerek elde edilecekti. Kısaca bu görüşlerde aynı zamanda üç senelik merkezîyetçi bir uygulamanın da tepkisi saklıydı. Fırka, 49. madde ile ihtilâl hali dışında ordunun asâyiş işlerinde dahî istihdam edilmesini karşı çıkıyordu.

Programın "*Siyaset-i İktisadiye*" faslında (madde. 55-60) millî gelir seviyesinin yükselmesi için çalışacak olan hususî teşebbüsün gelişmesi maksadıyla, buna mâni hususların ortadan kaldırılması (madde. 55), yabancı sermayenin girişinin kolaylaştırılması (madde. 56), işlenmeyen devlet topraklarının ziraate (80) açılması (madde. 57), teşebbüs sahiplerine uygun şartlarda kredi verebilecek bankanın kurulması (madde. 58), gayrimenkullerin ipotek edilebilmesi yoluyla borçlanma imkânları yaratılması (madde. 59) ve ziraatin geliştirilmesi (madde. 60) hakkındaki görüşler ifade ediliyordu.

"*Siyaset-i Mâlîye*" faslında (madde. 61-63) vasıtalı vergilerin ve devlet harcamalarında israfın azaltılması (madde. 617 ve Balkan gümrük ittihadı kurulması (madde. 62), devlet için satın alınacak herşeyin bir umum müdürlük vasıtasıyla gerçekleştirilmesi (madde. 63) teklif ediliyordu.

Programın "*Evkaf ve Cemaat*" başlığını taşıyan son faslında (madde. 64-71) Müslim ve Gayrimüslim vakıflarının ıslahı için gerekli görülen tedbirler düşünülüyor (81) ve Evkaf Nezaretinin, Evkaf Müdiriyyet-i Umumiyesine tahvili teklif olunuyordu.

Netice übariyle fırkanın görüşleri temelde Sabahaddin Bey'in fikirlerine dayanıyor, diğer taraftan da Meşrutîyetin üç yıllık seyrinin derin izlerini taşıyordu.

Programıyla bir taraftan serbest piyasa ve rekabet kaidesinin cari olacağı bir iktisadî yapıyı gerçekleştirmek, diğer taraftan da işçilerin, bilhassa köylülerin meselelerine sahip çıktığını göstermek istiyordu. Bu işler için tek icraat mercii olarak devlet kabul ediliyor, bir bakıma devletçi bir icraatla serbest piyasa ekonomisinin şartları yaratılmak isteniyordu.

79. Yapılan bir çalışmada bu hususta geniş bilgi bulunmaktadır: Yıldızhan Yayla, *Anayasalarımızda Yönetim İlkeleri-Tevsi-i Mezuniyet ve Tefrik-i Vezâif*, İstanbul 1982, s. 63 vd. Ancak bu kitapta Tevsi-i Mezuniyet hakkındaki tek müstakil eser zikredilmemiştir: Mustafa Zihni, *Tevsi-i Mezuniyet*, İstanbul, 1324, 72. s.

80. Krş. "Fırkamız ve Sunûf-ı İktisâdiye", *Teşkilât*, nu.193 (15 Kânûn-ı sâni 1327) s. 1

81. Geniş bilgi için: Hürriyet ve İtilâf Fırkası ve Cemaat-i İslâmiye", *Teşkilât*, nu. 195 (17 Kânûn-ı sâni 1327) s. 1.

III. FIRKANIN MERKEZ VE TAŞRA TEŞKİLÂTI

A. MERKEZ TEŞKİLÂTI

21 Kasım 1911 (8 Teşrin-i sâni 1327) tarihinde kurulan fırkanın ilk merkezi Şehzadebaşı İmarat caddesinde 12 numaralı bina idi ve bunun üst katında da ikinci reis Miralay Sadık Bey'in ailesiyle birlikte oturması uygun bulunmuştu. Fırka heyecanlı bir merasimle açılmış ve bu esnada Hürriyet ve İtilâf görüşünü ifade eden bir şiir de siyâsî edebiyatımızda mühim bir yeri bulunan Hüseyin Kâmi tarafından okunmuştu (82). Daha sonra 25 Kasım 1911 (12 Teşrin-i sâni 1327) tarihinde toplanan 19 kişilik idare heyeti âzâsı tarafından Ferit Paşa fırkanın reisliğine, Miralay Sadık ise ikinci reisliğe seçilmişti. 26 Mayıs 1912 (13 Mayıs 1328) tarihinde verilen bir habere göre fırka merkezi yeni bir adrese (Şehzadebaşı, Fevziye caddesi, 9 numaralı hane) taşınmıştır (83).

Fırka reisliğinden sıhhi sebeplerle ayrıldığı bildirilen Ferit Paşa'dan sonra (84) bu mevkie Müşir Fuad Paşa getirilmişti (85). 2-9 Haziran 1912 (20-27 Mayıs 1328) tarihleri arasındaki kongreden sonra Münevveran Takımının merkeze pek devam etmedikleri ve daha ziyade yayın faaliyetleri ile siyâsî mücadelelerini yürüttükleri anlaşıyor (86). Kongreden bir hafta sonra yeni idare heyeti işbölümü yaparak, Sadık Bey ikinci reisliğe, Gümölcineli İsmail reis-i sâni vekilliğine, sâbık

82. Şiirin metni için: Namdar Rahmi Karatay, *Kitaplarının Hikâyesi*, İstanbul, 1952, s. 83-84.

83. *Tesisat*, nu. 131 (12 Teşrin-i sâni 1327) s. 3; *İfham*, nu. 255-71 (13 Mayıs 1328)s. 1; Fethi, *Muhâliflerin Esrarı*, İstanbul, 1332, s. 13; Rıza Nur, *Hürriyet ve İtilâf*, s. 16

84. *İldef*, nu. 298-24 (3 Mart 1328); Rıza Nur, Ferit Paşa'nın fırka sarsılmaya başlayınca istifa ettiğini bildiriyor ki, kanaatimizce Paşa fırka vasıtasıyla siyâsî bir kazanç sağlayamayacağı fikrine henüz tamamlanan 1912 seçimlerini gördükten sonra varmış olsa gerektir (*Hürriyet ve İtilâf*, s. 31); Mâbeynci Tevfik Bey istifa tarihini 23 Şubat 1327/7 Mart 1912 olarak göstermektedir ("Sultan Reşad'ın Başmâbeyncisi Tevfik Bey'in Günlük Notları", *Hayat Tarih Mecmuası*, Sayı. 4, Mayıs 1971, s. 8)

85. *İktiham*, nu. 22 (5 Mart 1328) s. 4.

86. Rıza Nur, *Hürriyet ve İtilâf*, s. 35

Sivas Mebusu Şükrü Efendi kâtipliğe, sâbık Ankara mebusu Mahir Said isc vez-nedarlığa getirilmişler, her Pazartesi günü toplanma kararı almışlardı (87). Ancak Bâbîâlî Baskınından (23 Ocak 1913-10 Kânun-ı sâni 1328) önceki günlerde “Musa-habe-i Hasbîhâl” adı altında yapılan toplantıda, “atacağı bir yumrukla muhakkak devrilir” olduğuna inanılan Kamil Paşa hükümcü yerine diğer bir kabine kurma hazırlıkları içinde bulunan Gümülcinli İsmail'in hâllerinden ürken Fuad Paşa fırkadan istifade ederek ayrılmış ve onunla birlikte fırkanın ünlü isimlerinden Şaban Ağa da bir daha merkeze uğramamıştır (88).

Meclis-i Mebusanda Mutedil Hürriyetperveran Fırkasının salonunda yapılan toplantıda ise fırkanın Meclis-i Mebusan heyeti reisliğine Amasya mebusu İsmail Hakkı Paşa, reis-i sâniğine Tokat Mebusu Mustafa Sabri Efendi seçilmişlerdi. İdare heyetindeki mebuslar ise şunlardır: Zeynelabidin (Konya), Şükrü (Sivas), Said (Kudüs), Davud Yusufânî (Musul), Vasfi (Karesi), Mazhar (Trabzon) (89). Daha sonra Sivas mebusu Dr. Nazaret Dağavaryan diğer reis-i sâniğe getirilmiştir (90). 18 Ocak 1912 (5 Kânun-ı sâni 1327) tarihine, yani meclisin feshine kadar İsmail Hakkı Paşa fırkanın meclisdeki reisliğini sürdürmüştür.

B. FIRKANIN ŞUBELERİ

Fırkanın teşkilât işleri Sadık Bey'e havale edilmişti. O da merkezdeki hizmetlere akrabalarını getirerek işe başlamıştır (91). Fırka kurulur kurulmaz, memleketin dört bir yanına gönderdiği murahhaslar vasıtasıyla şubeler açmaya koyulmuştu. Fırka bu şekilde yayılıp köklenmeye başladı. İstanbul'da ilk açılan şubelerden biri Kadıköy şubesi olmuştur. Diğerleri gibi kulüp ismiyle açılan bu şubenin kurucusu, gayretlerine mükâfaten kulübün kâtipliğine ve fırka murahhaslığına getirilen Fethi Bey'dir (92). 21 Kasım-10 Aralık 1911 (8-27 Teşrin-i sâni 1327) tarihleri arasında fırka sadece İstanbul'da onaltı şube açmayı başarmıştı (93).

İlk şubelerin açılması, memleketin birçok yerinden gönderilen telgraflarla kutlanırken, fırka taraftarı gazetelerde bu tebrikler bilhassa ilân ediliyordu (94).

Fırkanın hızlı bir şekilde yayılmasında ve yeni şubelerin açılmasında İstanbul ara

87. *İfham*, nu. 278-94 (5 Haziran 1328) s. 4.

88. Ahmet Hilmi, *Muhalefetin İflâsı*, s. 60-61

89. *Tanin*, nu. 1160 (11 Teşrin-i sâni 1327) s. 3; *Tesisat*, nu. 137 (18 Teşrin-i sâni 1327) s. 2.

90. *Teminat*, nu. 212 (3 Şubat 1327) s. 4.

91. Rıza Nur, *Hürriyet ve İtilâf*, s. 17-20

92. Fethi, *Muhaliplerin Esrarı*, s. 12-14.

93. *Yeni Yol*, nu. 213-2 (28 Teşrin-i sâni 1327) s. 2.

94. *Tesisat*, nu.138 (18 Teşrin-i sâni 1327) s.1; nu. 141 (24 Teşrin-i sâni 1327) s.2-3.

seçimlerinde (95) fırka namzedi Tahir Hayreddin'in kazanmasının hızlandırıcı bir tesirde bulunduğu düşünülebilir (96).

Ancak bu arada fırkaya alâka duyduğu veya katıldığı ilân edilen bazı kimseler, haklarındaki bu kabil haberleri başka gazetelerde tekzip imkânı bulabilmişlerdi. Anlaşılan H İ Fırkasının kendi gelişmesi hakkında verdiği bir kısım haberler sadece propaganda icabıydı ve doğru değildi. Meselâ Adapazarı belediye reisi İstefan Hilmi (Gurdikyan) fırka programını istediği yolunda *İkdam* ve *Tesisat* gazetelerinde çıkan haberi, ancak *Tanin*'de tekzip edebilmişti (97). Konya Belediyesinde çalışan Rizo isminde bir mühendis veya inşaat kalfası, ikibin kişi adına çektiği bir telgrafla H İ Fırkasının kuruluşunu tebrik etmiş ve bir şube açma teşebbüsünde bulunmasına rağmen, durum kendisine sorulduğunda bunun bir şaka olduğunu söylemişti (98).

Fırkanın İzmir şubesi 9 Aralık 1911 (26 Teşrin-i sâni 1327) tarihinde Aydın mebusu İsmail Sıdkı ile İzmir'in önde gelen isimlerinden ve Midhat Paşa'nın torunlarından Kemal Midhat tarafından açıldı (99). İstanbul'da Amavutköy ve civarındaki şubelerin açılması hususunda ise Siverek mebusu Nurcttin Bey vazifelendirilmişti (100). Bu sırada fırka gazetelerinde şube açanların adlarının ilân edilmesi usûle benimsenmişti. Ancak kısa bir müddet zarfında bu usûl terkedildi. Çünkü *Tanin*'de H İ Fırkasının şubelerini (101) açanların şahsiyeti hakkında taşradan gönderilen telgraflar görülmeye başlamıştı. Bu bir bakıma fırkanın kuruluşla taşrada siyâsî hareketliliğin başladığının da işaretiydi. Bu şekilde İ T'nin taşra şubeleri, yeni kurulan fırka dolayısıyla siyâsî hayatta daha aktif bir rol üstlenmiş oluyorlardı. Meselâ bu telgraflarda H İ Fırkasına katılmak isteyenlerden Afyon'dakilerin ahmak ve cahil; Uşak'dakilerin ahlâksız oldukları; İzmit'tekilerin Tiryakiler Kahvesi cinsinden bir kulüp açmak istedikleri, ancak sonradan vazgeçtikleri bildiriliyordu (102). Bunun yanısıra açılan şubelerden meselâ İzmir şubesinin bir hiç seviyesinde olduğu da duyuruluyordu (103). H İ Fırkası gazete-

95. Ara seçim fırkanın kuruluşundan yirmi gün sonra 28 Teşrin-i sâni 1327 (11 Aralık 1911) tarihinde yapılmıştır.

96. "Müntehib-i Sâni'lerin Enzâr-ı Dikkat ve Hamiyyetine", *Nevrah*, nu. 210-3 (25 Teşrin-i sâni 1327) s. 1.

97. *Tanin*, nu. 1176 (29 Teşrin-i sâni 1327) s. 4.

98. *Tanin*, nu. 1180 (3 Kânûn-ı evvel 1327) s. 3.

99. *Meslek*, nu. 218-5 (3 Kânûn-ı evvel 1327) s. 2.

100. *Takdirat*, nu. 154 (5 Kânûn-ı evvel 1327) s. 2-3; nu. 155 (8 Kânûn-ı evvel 1327) s. 1-2.

101. Hürriyet ve İtilâf Fırkasının gazetelerinde zaman zaman şube listeleri neşredilmiştir: *Tesisat*, nu. 152 (7 Kânûn-ı evvel 1327) s. 2; *Takdirat*, nu. 154 (7 Kânûn-ı evvel 1327) s. 4; nu. 155 (8 Kânûn-ı evvel 1327) s. 3; *İfham*, nu. 264-80 (22 Mayıs 1328) s. 3. Bu en son liste Tunaya (*Siyasal Partiler*, s. 299) tarafından neşredilmiştir, bkz. s.266.

102. *Tanin*, nu.1184 (7 Kânûn-ı evvel 1327) s.3; nu.1187 (10 Kânûn-ı evvel 1327) s.3.

103. *Tercüman-ı Hakikat* 'ten naklen *Tanin*, nu. 1191 (14 Kânûn-ı evvel 1327) s. 3.

leri şube kurucularının isimlerini vermezken, *Tanin* bunların isimlerini neşretmeye devam ediyordu. Her iki fırkanın gazeteleri seçimlerde de, birbirlerinden istifa eden üyelerin isimlerini bildirmeye büyük gayret göstermişlerdi. Fırka henüz teşkilâtlanma safhasında iken ilk defa, 30 Aralık 1911 (17 Kânun-ı Evvel 1327) tarihinde (104) Bursa'dan mütekaidin-i askeriyeden Mirliya Mustafa Sabri'nin, 26 Aralık 1911 (13 Kânun-ı evvel 1327) tarihinde, 20 Aralık 1911 (7 Kânun-ı evvel 1327) den geçerli olmak üzere, istifa ettiği duyuruluyordu.

Fırka, bir taraftan İ T'den istifa edip kendilerine katılan mebusları ilân ederken (105) diğer taraftan da yeni şubelerini büyük bir heyecanla açıyordu (106). Meclis-i Mebusan'ın feshinden (18 Ocak 1912-5 Kânun-ı sâni 1327) sonra fırka aynı hızla teşkilâtlanmayı tamamlamaya çalışmıştır (107). 6 Şubat 1912 (24 Kânun-ı sâni 1327) tarihi itibarıyla İstanbul'da 43, taşrada 54 şube açılmıştı (108). Asıl gaye seçimlere mümkün mertebe geniş bir bölgede, yüksek bir nispetle katılabilmektir.

Ancak seçimlerin siyâsî gündeme girmesiyle birlikte *Tanin* 'in sütunlarında H İ Fırkasından istifa edenlerin telgrafları daha sık görülmeye başlandı (109). Diğer yandan fırkanın kulüplerini kuranlar hakkında da daha tafsillatlı haberler veriliyordu. Meselâ, Adana kulübünü İttihatçılardan memnun olmayanlarla, eski Volkanlıların kurduğu kaydediliyor (110) ve taşradaki fırka mensuplarının zannedildiği kadar çok olmadığına dikkat çekiliyordu (111). H İ Fırkası ise buna mukabil kuvvetli olduğunu ve teşkilâtının çok genişlediğini belirtebilmek için "Amasya'ya tâbi Zile kazasında dahî bir şube teşkil edildiğini" haber veriyordu (112). Burada ifade etmek gerekir ki bu telgraflar savaşının gerçekçi bir değerlendirmesini yapmak pek mümkün görünmemektedir. Ancak H İ Fırkasının yeni şubeler açarken bazı mensuplarının çeşitli sebeplerle ve bu arada İ T'nin tertipleriyle istifa ettiklerini düşünebiliriz.

104. *Tanin*, nu. 1194 (17 Kânun-ı evvel 1327) s. 3.

105. Katılan mebuslar: Şükrü Bey (Maraş), Ferac Efendi (Asir), Beşir Efendi (Halep), Şevket Bey (Divaniye), Kamil el-Esad (Beyrut), *Tesisat*, nu. 165 (18 Kânun-ı evvel 1327) s. 3.

106. *Bedâhet*, nu. 243-2 (28 Kânun-ı evvel 1327) s. 2; nu. 245-4 (30 Kânun-ı evvel 1327) s. 3; *Meslek*, nu. 237-24 (26 Kânun-ı sâni 1327) vd. sayılar.

107. "Hürriyet ve İtilâfın Mevkii", *Teşkilât*, nu. 201 (23 Kânun-ı sâni 1327) vd. sayılar.

108. 24 Kânun-ı sâni 1327 Tarihi itibarıyla taşra şubeleri (54) ile Dersaadet şubelerinin (43) isimleri için: *Teşkilât*, nu. 202 (24 Kânun-ı sâni 1327)

109. *Tanin*, nu. 1245 (6 Şubat 1327) s. 3; Ziya Şakir, "Hürriyet", *Tan*, nu. 949 (20.12.1937) s. 9.

110. *Tanin*, nu. 1270 (2 Mart 1328) s. 4.

111. *Tanin*, nu. 1205 (28 Kânun-ı evvel 1327) s. 3.

112. *Meslek*, nu. 234-2 (19 Kânun-ı evvel 1327) s. 2.

17 Aralık 1911 (4 Kânun-ı evvel 1327) tarihinde Konya şubesi, Trablusgarb şchitleri için okunan bir mevlidle açıldı (113). Bazı yerlerde ise şube kurulabilmesi mümkün olmuyordu. Meselâ Sercz şubesini açmak isteyen Mustafa Nuri, İ T mensubu zabıtlar tarafından dövölmüş (114) ve bu hâdisce fırkanın acı şikâyetlerine vesile teşkil etmiş (115), hattâ ilk anlarda Mustafa Nuri'nin katledildiğı yölünde iddialar ileri sürölmüştü (116). Fırka, Basra'da İ T'nin önlü hedeflerinden sabık mebus Talip Bey'in nakdî yardımlarıyla şubesini açmıştı (117). Teşkilâtını her geçen gün takviye ettiğini bildiren fırka (118) bazı şehirlerde kaymakam ve valilerin engellemeleriyle (119) karşılaşılıyor ve kuruluş izninin geciktirilmesinden şikâyet ediyordu. Fırkanın Afyon şubesi ise Meclis-i Mebusan evrak müdürü Miralay Cemal Beyzâde İhsan Adlî tarafından kuruldu (120). 15 Nisan 1912 tarihinde ilk defa bir şubenin, Bağdat şubesinin istifalar sebebiyle kapandığı haberi *Tanin* 'de yer alıyordu (121). 4 Ağustos 1912 (22 Temmuz 1328) tarihinde Meclisin feshinden sonra muhtemelen yeni seçim dolayısıyla tazelenen siyâsî heyecarın da tesiriyle yeni şubelerin açılmasına devam edildiğini görüyoruz (122). Bunlardan Sivas şubesi bildirildiğine göre (123) 31 Ağustos 1912 (18 Ağustos 1328) tarihinde Rufai dergâhu postnişininin duasıyla açılacak, şube âzâsı Halid Bey fırka hakkında bilgiler veren bir konuşma yapacak, fırkanın devamı ve muvaffakiyeti için yine aynı şeyh tarafından yapılacak duadan sonra, hazır bulunanlara şerbet, kahve ve sigara ikram edilecekti. Anlaşılan bu merasim, şube reisi Mehmet Remzi tarafından düzenleniliyordu. Bundan sonra Gelibolu (124), Serez (125), Beyrut, İskeçe, Nevrekop, Gemlik; Karesi'de Bilât, Bigadiç; İzmit, Finike, Kaş (126);

113. *Teşkilât*, nu. 183 (5 Kânûn-ı sâni 1327) s. 1.

114. *Teminat*, nu. 207 (29 Kânûn-ı sâni 1327) s. 4.

115. *Teminat*, nu. 205 (27 Kânûn-ı sâni 1327) s. 3; Bekir Fahri, "Şerait-i Mücadele", *Teminat*, nu. 226 (17 şubat 1327) s. 1.

116. *BBA-BEO* -Dahiliye Giden Evrak Defteri, nu. 11-3-60, sıra nu. 2898 (29 Kânûn-ı sâni 1327); Aynı Defter, sıra nu. 2925 (31 Kânûn-ı sâni 1327).

117. *Hedef*, nu. 278/-4 (12 Şubat 1327) s. 3.

118. "Hürriyet ve İtilâf Fırkası", *Teminat*, nu. 225 (16 Şubat 1327) s. 1.

119. "Hürriyet ve İtilâf Fırkasının Dahiliye Nezaret-i Celilesine bir Protestosu", *Teminat*, nu. 238 (29 Şubat 1327) s. 2.

120. *Hedef*, nu. 295-21 (29 Şubat 1327) s. 3; İhsan Adlî'nin Mısır'da devam eden dikkate değer hayat hikâyesi için: Asaf Tugay, *İbret*, I. Kısım, İstanbul, 1961, s. 226 vd.; İhsan Adlî, *Şiirlerim*, Kahire, 1950, s. 5 vd.

121. *Tanin*, nu. 1301 (2 Nisan 1328) s. 3.

122. *Teminat*, nu. 313 (24 Temmuz 1328) s. 3; *Tanzimat*, nu. 327 (7 Ağustos 1328) s. 4; nu. 335 (15 Ağustos 1328) s. 4.

123. *Tanzimat*, nu. 338 (18 Ağustos 1328) s. 3.

124. *Teminat*, nu. 339 (19 Ağustos 1328) s. 3.

125. *Tanzimat*, nu. 340 (26 Ağustos 1328) s. 3.

126. *Tanzimat*, nu. 346 (26 Ağustos 1328) s. 3; nu. 350 (30 Ağustos 1328) s. 3.

Kosova'da Palanga Selânik'de Tikveş, Muğla'da Fethiye; Soma, Konya'da Niğde, Bursa'da Simav, Suriye'de Nebek, Sivas'da Havza, Vezirköprü; Musul'da merkeç, İzmit'de Yalova'da Tataristan köyü şubeleri açıldı (127). Sonuncusu bilebildiğimiz kadıyla fırkanın köy seviyesinde açtığı iki şubeden biridir.

Fırkanın teşkilâtlanması İ T'nin bazen hakikaten bunaltıcı alâkası altında cereyan etmiş (128) ve meselâ 1912 Şubatında Kastamonu belediye seçimleri esnasında fırka önderlerinden iki kişinin tevkif edilerek örfî idarceye teslim için bir komiser nezaretinde İstanbul'a gönderilmesi taraftarlar arasında korku ve heyecan uyandırmış, bunun üzerine İ T'nin bu şehirdeki sesi, *Köroğlu* gazetesi H İ Firkasından ayrılanların yazdığı istifanâmelerle dolup taşmaya başlamıştı (129). Ne var ki fırka II. Meşrutiyetle başlayan siyâsî hayatta, İ T'den sonra en geniş bir şekilde ve ona rakib olabilecek seviyede teşkilâtını kurabilen ikinci fırka olmuştur.

Balkan Harbi başladıktan sonra, yanî Kâmil Paşa Hükümeti zamanında reis-i sâñî Sadık Bey, rivayete göre Kamil Paşa'nın tasvibini aldıktan sonra, "Muharebe zamanında fırka müdafaa-i vatana çalışması lâzım geleceğinden İtilâf Firkasının faaliyet-i siyasiyesi(nin) tatil ve kulüplerinin seddedildiğinden" bahseden bir beyannâme ile fırkanın kulüplerini kapatmıştır (1 Ocak 1913-19 Kânun-ı evvel 1328) (130). Fırka bir bakıma bu kararla siyâsî hayattan resmen çekilmiş oluyordu. Böylece Münceveran Takımından sonra taşra teşkilâtı da devreden çıkarılıyor ve Sadık Bey Takımı İ T'nin, bilhassa Meşrutiyet öncesindeki halini hatırlatan bir ihtilâl komitesi hüviyetinde ortaya çıkıyordu. Ne yazık ki Sadık Beyin bu kararının şimdiye kadar dikkati çekmemiş olması, fırka hakkında, çok yanlış ve talihsiz yorumların sebebini teşkil etmiştir.

Kanaatimizce 1 Ocak 1913 tarihinden itibaren bir H İ Firkasından bahsetmek mümkün değildir (131). Bu kararın idare heyeti tarafından alınmayıp, Sadık Bey'in veya Takımının teşebbüsü neticesinde ortaya çıktığını da biliyoruz. Kararı,

127. *Tanzimat*, nu. 355 (7 Eylül 1328) s. 4; ikinci köy şubesi Rami'de Boşnak Köyü.

128. Meselâ fırkanın Diyarbakır şubesi mensuplarından Paspaykan ve Kazazyan'ın anlaşmazlıkları sonucunda, Paspaykan'ın diğerini öldürmesi dahi fırkanın aleyhinde kullanılıyordu (Krş. *Tanin*, nu. 1454, 15 Eylül 1328, s. 1).

129. M. Ziyaeddin Demircioğlu, *Kastamonu'da Meşrutiyet Nasıl İlân Olundu*, Kastamonu, 1968, s. 90-94; İ T'nin Kastamonu'daki yayın organı ve bu şehirdeki ilk hususî gazete olan *Köroğlu* hakkında: Aziz Demircioğlu, *100 Yıllık Kastamonu Basını 1872-1972*, Kastamonu, 1973, s. 27-36.

130. Bu hususta bilgi veren Ahmet Hilmi, bir tarihleme hatası yaparak, Kâmil Paşa zamanında cereyan eden hâdiseleri Ahmet Muhtar Paşa'nın Sadrazamlığı sırasında olmuş gibi nakletmektedir (Krş. *Muhalefetin İflâsı*, s. 51-52).

131. Sadık Bey'in Fırkanın taşra şubelerini kapatan kararına katılmadığını ve bunun şahsî bir tasarruf olduğunu, *Tazminat* gazetesinin 20 Kânun-ı evvel 1328 (nu. 405) tarihli nüshasında bildiren Lutfi Fikri'nin bu haberi sayesinde kapatma hadi-

fırkanın izmihlâlini gizlemek için bir manevra olarak görmek mümkündür (132). Ancak beyannâme ile sadece taşra kulüpleri kapanmamış, Sadık Bey Takımı dışındakiler de artık fırka merkeziyle ilişkilerini kesmişlerdir. Sadık Bey Takımının bu yeni safhadaki siyâsî faaliyetleri dikkate değer birçok yönlere sahiptir.

selerini tarihlemek mümkün olabilmıştır. Buna dayanarak biz fırka şubelerinin kapatılma tarihi olarak, bir gün öncesini, yâni 19 Kânûn-ı evvel 1328-1 Ocak 1913'ü kabul ediyoruz.

132. Ziya Şakir, "Hürriyet", *Tan*, nu. 965 (5.1.1938) s. 9.

IV. HÜRRİYET VE İTİLÂF FIRKASINI DESTEKLEYEN MATBUAT*

21 Kasım 1911 de kurulan Hürriyet ve İtilâf Fırkası, İtilahat ve Terakki Fırkasına ve hükümetlerine karşı, o zamana kadar görülmemiş bir kuvvetle mücadele yürütmüş ve 1 Ocak 1913 te faaliyetlerine son verdiği yâni kendini feshettiği zaman geride dikkate değer bir gazete topluluğu bırakmıştı. Bu gazeteler II. Meşrutiyetin bu en kuvvetli muhalefet hareketini veya diğer bir ifade ile Meşrutiyet Jön Türk-lüğünü gereği gibi değerlendirebilmek için vazgeçilmez kaynak hükmündedir. Kuruluşundan 20 gün sonra, yâni 11 Aralık 1911 de, İstanbul'da yapılan ara seçim-lerde Hürriyet ve İtilâf Fırkası namzedi Tahir Hayreddin'in 1 farkla da (196-195) olsa seçimi kazanması bu fırkanın iktidar ümidlerini artırmış ve mücadelesine hız vermesine yol açmış; bunun karşısında bulunan İtilahat ve Terakki'nin ise bu yeni rakibi çok ciddiye almasına ışık tutmuştur. Yapılan siyaset kavgalarının günümüze kalan en dikkate değer şahitleri ve yadigârları ise gazete koleksiyonları olmuştur.

Fırka kurulduğu zaman İ T aleyhtarı canlı ve çeşitli bir gazete neşriyatının da tabii mirascısı olmuştu. Bu cümleden olmak üzere, bilhassa iki gazete dizisini kaydetmek gerekir. Bunlardan biri Lütfi Fikri'nin mesul müdürü ve sermuharriri olduğu *Tanzimat* (İlk sayı 16 Nisan 1327) gazetesi ile başlamaktaydı ve fırka kuruluncaya kadar çıkanlar Mutedil Hürriyetperveran Fırkasının sözcüsüydüler ve her birinin imtiyazı bir mebusun adına alınmıştı. Kurulduğu tarihte dizinin *Tesisat* ismindeki (mesûl müdürü Kerbelâ mebusu Mehdi) gazetesi çıkıyordu.

İkinci dizi Tunuslu Hayreddin paşazâde Tahir Bcy'in yazı işleri müdürü, kardeşi Mehmet Hayreddin'in ise sahibi görüldüğü *Şehrah* (ilk sayı 15 Nisan 1327) ile başlıyor, *Hemrah*, *Darbe* ve tekrar *Şehrah* ile devam ediyordu. Hürriyet İtilâf Fırkasının kurulduğu tarihte ise Alemdar neşrediliyordu. Ayrıca *Yeni İkdam* ile yerine çıkan *İkhtiham*; *Sabah* ve *Yeni Gazete* fırkayı destekleyen diğer tanınmış gazetelerdi. *Beyanü'l-hak* mecmuası da bu arada zikredilebilir.

Fırka kurulunca, gazeteler vasıtasıyla siyasî mücadelesini devam ettirebilmek ve sekteye uğratmamak için onbeş civarında mebus, farklı isimlerle, gazete imtiyazları almışlardı. Bu gazetelerde hükümet icraatı hakkında şiddetli yazılar neşrediliyor, gazetenin biri kapatıldığında ertesi gün hemen yeni bir isimle diğeri

* Bu kısmı müstakil bir yazı halinde neşretmeyi gerekli bulmuştuk ("Hürriyet ve İtilâf Fırkasını Destekleyen Matbuat", *Tarih ve Toplum*, Sayı. 42, Haziran 1987, s. 9-14).

çıkarılıyordu (133). Bütün bu işler Lütî Fikri'nin yazıhanesinden idare edilmekteydi. Diğer bir merkez Tahir Hayreddin'in başında bulunduğu *Alem-dar* gazetesine gönderilen telgraflar halkın heyecanını ve siyasî harekâtılığı körüklüyor, *Alem-dar* İstanbul sokaklarında âdetâ kapışılıyordu ki, gazete sahiplerinin bu yeni siyasî dalgalanmadan beklemedikleri ilk büyük semere de, yüksek tiraj ve satışlara ulaşmak biçimiyle gerçekleşiyordu (134).

Gazetelerde başmakale yazan belli-başlı isimler Lütî Fikri, Rıza Tevfik, Rıza Nur, Mustafa Sabri Efendi ve sabık İzmit mutasarrıfı Cemal ile seçim için Anadolu'yu dolaştığında Lütî Fikri'nin yerine başmakaleleri çıkan Bekir Fahri'dir (135).

Daha ilk anlardan itibaren yeni fırka önderliğinin siyasî ihüsasları bulunduğu, bunun da çirkin kelimesiyle tavsif edilebilecek şiddetli münakaşaların biricik sebebi olduğu İ T gazeteleri tarafından ileri sürülmüştü (136). Karşılıklı şikâyetler devam edip gitmiş, Rumeli'deki İ T gazeteleri bu çekişmenin bir bakıma tahrikçisi olmuşlardı (137).

Fırkanın İzmir'deki sözcüsü *Müsâvat* gazetesini İ T'ye ait *İttihat* gazetesinin eski sermuahhiri Hâfız İsmail tarafından çıkarılıyordu. Kastamonu'da son asırda yetişen en ünlü şair ve mutecckirlerden biri olduğu bildirilen eski İttihatçı Hoca M. Tevfik (Safoglu) tarafından çıkarılan *Zafer* gazetesini (ilk sayı: 14 Aralık 1911) Hürriyet ve İtilâf Fırkasının bu şehirdeki sesi oldu ve İ T'nin gazetesi *Koroğlu* ile

133. Lütî Fikri, gazetelerin kapatılması ve birbiri ardına yeni isimlerle çıkarılması hususunda şöyle yazmaktadır: "Pek iyi hatırlarım, bizim o vakit idarehanemizde on-beş kadar gazete beyannâmesi ve onlarda muharer isimler üzerine hâk olunmuş o kadar da klişe daima hazır bulunurdu. Bu İttihat hükûmetine karşı en büyük silâhımız, mühimmât-ı harbiyemiz idi. Matbuat idarehanesinden tatil emri geldi mi, onu o kadar ehemmiyetsizlikle telâkki eder idik ki, meselâ o anda birşeyle meşgûl oluyorsam bunu bile bir an olsun bırakmağa lüzum görmeyerek masanın üzerindeki kağıtlıktan elim sevk-i tabii halini almağa başlayan bir hareketle bu beyannâmelerden birini bulur, karşımdaki kimseye uzatırdım. Ben de sadece - numaralarda, sahife başlarındaki yazılarda bir yanlışlığa meydan vermeyin demekle iktifa eder, yine işime devam ederdim" ("Hükümet-i Askeriyeden Muhik Bir İstirham" *Tanzimat*, nu. 343, 23 Ağustos 1328, s. 1); Rıza Nur, *Hayat ve Hatıratım*, C. 2, s. 332.
134. Fethi Muhaliflerin *Esrarı*, s. 10-12.
135. Bekir Fahri (İdiz) için: Mücellidoğlu Ali Çankaya, "Son Asır Türk Tarihinin Önemli Olayları İle Birlikte", *Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler*, Ankara, 1968-1969, III. Cild, s. 671.
136. Krş. Hüseyin Cahid, "İhtirâsât-ı Siyasiye", *Tanin*, nu. 1166 (17 Teşrin-i sâni 1327) s. 1; Nuri, "Ahvâl-i Dahiliyemiz", *Tokmak*, nu. 3 (26 Teşrin-i sâni 1327); Lütî Fikri'nin bu suçlamalardan dolayı şikâyetleri için; "Münasebetsiz Münakaşalar", *Tanzimat*, nu. 347 (27 Ağustos 1328) s. 1; nu. 405 (20 Kânûn-ı evvel 1328) s. 4.
137. *Top*, *Süngü*, *Hançer* ve *Silâh* gazetelerinden şikâyetler için: *Teminat*, nu. 227 (18 Şubat 1328) s. 4.

sert tartışmalara girdi. Bir müddet sonra Vilâyet Matbaasında basılmasına vali tarafından izin verilmeyince Samsun'da Şems Matbaasında bastırıldı. Şükrü el-A'sclî'nin başında bulunduğu Şam şubesi tarafından çıkarıldığı bildirilen *el-Kays* isimli gazeteyi de bu arada zikretmek gerekir (138). Fırkanın kuruluşundan önce çıkmaya başlayan *Tarık* ise onun Trabzon'daki sesi olmuştu. Fırkayı destekleyen diğer taşra gazeteleri hakkında daha geniş bilgiye şimdilik sahip değiliz. Ancak bu gibi gazetelerin bulunduğunu kabûl etmek gerekir.

Kuruluşundan kısa bir müddet sonra fırka reisi Ferid Paşa, hiçbir gazetenin fırkalarının neşir organı, o günün deyişiyle "*nâşir-i efkârî*" olmadığını ilân etmişti (139). Daha sonra bir başka gazete ise onun "*mürevvic-i efkârî*" olduğunu, fakat nâşir-i efkârî bulunmadığını duyurmak ihtiyacını hissetmiştir (140). Bu farklılaş-tırmanın tatbikatta bir değişiklik yaratmadığı açıksa da ne gibi bir sebebe dayandığı üzerinde durmak gerekir. Herhalde yapılmak istenen şey bu gazeteleri, fırkanın yayın organı sıfatıyla doğrudan hedef olmaktan korumak ve mümkün mertebe uzun müddet yaşayabilmelerini sağlamaktır. Esasen bu yola, çıkışının ilk aylarında *Tanin* de başvurmuş ve İ T'nin "*gladyatörü*" olarak görülen gazete *müstakil-ül efkâr*" olduğunu duyurmuştu (141).

Gazete ve mecmuaların kapatılması işi, idare-i örfiye karamamesinin altıncı maddesi mucibine Divan-ı Harb-i Örfî tarafından yürütülüyordu. Fırkanın kurul-

138. Hâfız İsmail, İ T'nin İzmir'deki gür sesi, *İttihat* gazetesi başmuharriydi. Sonraları H İ Fırkasının gazetesi *Müsavât* 'ın başına geçti. Mahmut Şevket'in katlinden sonra Sinop'a sürülenler arasında o da vardı. Buradan Mısır'a kaçtı. Mütarekeden sonra dönmüşse de 1924'de 150'likler listesine dahil edildi ve tekrar gittiği Mısır'da 1932'de öldü. *Müsavât*'ın çıkışını tebrik eden bir yazı için: *Teşkilât*, nu. 201 (23 Kânûn-ı sâni 1327) s. 3; *Zafer* gazetesi ve yazarı M. Tevfik (Safoglu, 1870-1960) hakkında; M. Ziyaeddin Demircioğlu, *Kastamonu'da Meşrutiyet Nasıl İlân Olundu*, s. 84-99; Aziz Demircioğlu, *100 Yıllık Kastamonu Basını*, s. 52-60; *Kastamonu Basınında Kim Kimdir*, 1872-1972, Kastamonu, 1980, s. 62-63; *el-Kays* hakkında: *Aliye Divan-ı Harb-i Örfisinde Rüyet olunan Mesele-i Siyasîye Hakkında İzahat*, İstanbul 1332, s. 55.
139. Fırka reisi Damat Ferid'in beyannâmesinin metni: "Suret-i mahsusa ve resmîyede hiçbir gazete fırkamızın vasıta-ı neşir ve efkârı olmadığı ve kavaid-i umûmiye itibariyle fırka namına ancak risayetin beyanatta bulunmağa hakkı bulunduğu cihetle fırkaya mensup gerek gazetelerin ve gerek âzâ ve efrâdın hakkı kelâmlarına bilistimal vâki olacak ifâdât-ı şifâhiye ve tahririyeleri resmî addolunamayacağı beyan olunur" (Tesisat, nu. 136, 17 Teşrîn-i sâni 1327, s. 1327, s. 1; *Tanin*, nu. 1166, 17 Teşrîn-i sâni 1327).
140. "Nâşir-i efkâr" doğrudan doğruya bir fırkanın veya cemiyetin organı olmak mesu-liyetini yüklenmek demektir. "Mürevvic-i efkâr" ise böyle bir mesuliyet getirmiyor ve bu şekilde yapılan neşriyat, fırka veya cemiyetin tenkidi için vesile itti-haz edilemiyordu. Ancak tatbikatta bu ayrım birşey ifade etmemiştir. *Teminat*, bilhassa *Tanin* 'in tenkidlerinden kurtulabilmek için fırkanın "mürevvic-i efkâr" olduğunu duyuyordu (nu. 228, 19 Şubat 1327), s. 1).
141. "Cemiyet", *Tanin*, nu. 140 (7 Kânûn-ı evvel 1324) s. 1.

duğu tarihte matbuat müdürü olan Fazlı Necib'in gazetelerin kapatılmasından dolayı alçeyhinde neşriyatta bulunuluyordu.

Gazeteler, karamamenin altıncı maddesi gereği, "*tahdiş-i ezhânı mucib*" (zihinleri karıştırmak) neşriyatta bulunmaktan ötürü kapatılmaktaydı. Ancak bu hususta bir tarif yapılmamış ve sınır tayin edilmemişti. Bir ölçüsüzlük ve keyfîlik sözkonusuydu. Kapatılan herhangi bir gazetece bir müddet sonra tekrar neşir izni veriliyor (142) ve bu arada tutuklanan mesul müdürlerin veya yazarların, cezalarının bitiş tarihinden önce, tahliye (143) edildiği de oluyordu. Nakdî cezalar, basına getirilen bir diğer tahdidi (144). Fırka taraftan tanınan gazeteler dışında azınlıklar tarafından çıkarılan (145) veya siyâsî tavır tesbit edilmeyen diğerleri hakkında da (146) Divan-ı Harb-i Örfî tarafından aynı hassasiyetle takibat yapılmıyordu. Bu hususta her halde tek ölçü siyasî gerginliğin yumuşatılabilmesi olsa gerektir. Bu yapılırken farklı (147) cezalandırılmalarda bulunulduğu yolunda şikâyetler görülmektedir.

Kapatılan gazeteleri zaman sırasına göre dizmek, daha açık bir tablonun ortaya çıkmasına imkân verecektir. Bundan *Tanzimat* dizisine öncelik tanımak yerinde olur. Fırka kurulduğu dizinin *Tesisat* isimli gazetesi çıkıyordu. Lütî Fikri'nin Kanun-u Esasî'nin tadilini isteyen hükûmetin gerçek niyetinin Meclis-i Mebusanî ka-

142. *Yeni Yol* 'un yeniden neşrine Divan-ı Harb-i Örfî tarafından tahkikattan sonra izin verildi (*Tanin*, nu. 1181, 11 Teşrin-i evvel 1327, s. 3).
143. *Meslek* gazetesi imtiyaz sahibi Kadri Bey, mahkûmiyet müddetinin kâfi görülmesi üzerine tahliye edilmişti (*Teşkilât*, nu. 203, 25 Kânûn-ı sâni 1327).
144. Türk-İtalyan harbindeki bir deniz muharebesi hakkında yazdığı havadisten ötürü Lütî Fikri elli lira para cezası ödemişti (*Tazminat*, nu. 405, 20 Kânûn-ı evvel 1328, s. 1).
145. *Tahitromos* ve *Amerolitos* gazeteleri *Tesisat* 'taki arızayı aynen neşrettikleri (*Tanin*, nu. 1185, 8 Kânûn-ı evvel 1327, s. 3); Rumca diğer bir gazete *Elestro Pit-ya* ile Bulgarca *Vesti* gazetesi de idare-i örfiye karamânesinin 6. maddesine muğayir hareket ettikleri için tatil edildiler (*Bedâhet*, nu. 251-10, 5 Kânûn-ı sâni 1327, s. 3; nu. 254-13, 8 Kânûn-ı sâni 1327, s. 3).
146. Kapatılan *Tenvir-i Efkâr* yerine çıkarılan *Tecelli* (11 Kânûn-ı sâni 1327) gazetesi de tatil edildi (*Bedâhet*, nu. 256-15, 10 Kânûn-ı sâni 1327, s. 3) ve mesul müdürü hakkında soruşturma açıldı, (*Tanin*, nu. 1225, 17 Kânûn-ı sâni 1327, s. 4; *Teşkilât*, nu. 195, 17 Kânûn-ı sâni 1327, s. 4). *Saadet* gazetesi ise 6 Teşrin-i evvel 1327 tarihli ve 790 numaralı nüshasındaki neşriyattan ötürü kapatılarak hakkında soruşturma açılan bir diğer gazete oldu (*Maşrık*, nu. 97, 12 Teşrin-i evvel 1327, s. 4; nu. 99, 14 Teşrin-i evvel 1327, s. 4).
147. *İlak* gazetesinin 76. sayısında (15 Mayıs 1328) Süleyman Nazif'in Arnavutlukta isyan eden zabıtlar aleyhinde, "Mihirdadın Tâci" isimli bir yazısı çıkmış, bunun üzerine O ve gazetenin mesul müdürü onar lira para cezasına çarptırılmıştı. Gazetesinde hâdiseyi duyuran Lütî Fikri (*İfham*, nu. 276-92, 3 Haziran 1328, s. 4) geçmişte bu cezayı elli lira olarak ödeyenler bulunduğu hatırlatmaktadır (*Hak* gazetesi hakkında açılan soruşturma için: *BBA-BEO*, Dahiliye Giden Evrak, Dosya nu. 303332).

patmak olduğunu belirten “Zât-ı şevket-simât-ı hazret-i padişâhiye açık arızadır” yazısı Meclis-i Mebusan’ın kapatılması hususunda İ T’nin ne şekilde davranacağı yolunda tahminlerde bulunan sade bir yazı olmasına rağmen “*tahdiş-i ezhanı mucib*” görüldüğünden gazetenin 152 sayılı ,18 Aralık 1911 (5 Kânun-ı evvel 1327) tarihli nüshasıyla neşrine son verildi. Yerine 153. sayısıyla 19 Aralık 1911 (6 Kânun-ı Evvel 1327) *Takdirat* (mcsûl müdürü Halep mebusu Mesc’ud) çıktı ve aynı gerekçe ile o da tatil (son sayı: 167-2, 2 Ocak 1912-20 Kânun-ı evvel 1327) edildi.

Tesbiti zor olmakla beraber bu sıralarda İstanbul’da ve taşrada “bîtarafılık” iddiasıyla çıkan bir çok gazetenin bir tarafı iltizam etmekten kaçınmadığı belirtilmekte ve bu hâlden şikâyet edilmektedir (148). *Takdirat*’tan sonra çıkan *Teşkilât* (ilk sayı: 168-3 Ocak 1912-21 Kânun-ı evvel 1327) Rıza Tevfik’in adına alınan bir imtiyazla 8 Şubat 1912 (26 Kanun-ı sâni 1327) tarihine kadar neşriyatına devam (son sayı: 204) edebildi ve gazeteci Zeki Bey’in katilinden bahseden ve zabiteleri suçlayan “*Caka Mevsimi*” başlıklı bir yazıdan (149) ötürü tatil edilerek yerini *Teminat*’a bıraktı. *Teminat*’ın mcsûl müdürü Amasya mebusu İsmail Hakkı Paşa’dır. Gazetenin başmakaleleri, Lütfi Fikri’nin seçimler için çıktığı uzun ve hâdisli gezi müddetince Bekir Fahri (İdiz) tarafından yazıldı. Bu sıralarda gazeteler, seçimlerde yapılan yolsuzlukları sert bir üslûpla dile getirirken, diğer yandan da İ T taraftan gazetelerce müfteri, ağız kalabalık olmakla ve şirretlikle (150) suçlanıyorlardı. Gazete imtiyazı almaktaki zorluklar seçim arifesinde daha da artmıştı (151). İdare-i Örfiye baskısının en ziyade matbuat üzerinde hissedildiği yolundaki şikâyetler de bu esnada dile getiriliyordu (152). Rumelide İ T taraftan ateşli zabıter tarafından neşredilen, zaman zaman da İstanbul’a sokulması yasaklanan *Top*, *Süngü*, *Hançer* ve bilhassa *Tanin*’de okuyuculara tavsiye edilen (153) *Silâh*, haklarında en çok şikâyet bulunan gazetelerdi (154). Bunların, “yıkmadık namus, dokunmadık haysiyet” bırakmadıkları ile sürülmekteydi (155).

148. Bu husustaki şikâyetler için: Lütfi Fikri, “Bîtarafılık”, *Teşkilât*, nu. 191 (13 Kânun-ı sâni 1327) s. 1; Bekir Fahri, “Bîtarafılığın Sevaiki” *Teminat*, nu. 232 (23 Şubat 1327) s. 1.

149. Yazının metni için: *Teşkilât*, nu. 204 (26 Kânun-ı sâni 1327).

150. Bu gibi suçlamalar için: *Tanin*, nu. 1238 (30 Kânun-ı sâni 1327) s. 4.

151. *Teminat*, nu. 212 (3 Şubat 1327) s. 1.

152. Bu yoldu bazı şikâyetler için: “İdare-i Örfiyenin Ref’i, Matbuatın tazyiki”, *Hedef*, nu. 276-2 (10 Şubat 1327) s. 1.

153. Bir tavsiye için: *Tanin*, nu. 1074 (15 Ağustos 1327) s. 5.

154. *Silâh* (Selânik) yerine çıkarılan *Yıldırım* gazetesi de aynı şikâyetlere yol açmıştır (Krş. *Teminat*, nu. 314, 25 Temmuz 1328, s. 4). Biz basın ahlâkı bakımından II. Meşrutiyet basını üzerinde uzun uzadıya bilgi veremedik. Ancak bu hususta oldukça teferruatlı ve doyurucu malûmat için şu kitabı tavsiyeye şayan buluyoruz: Hüseyin Hâtemî, *Basın Ahlâkı* (Özellikle Türk basını açısından), İstanbul, 1976, 263 s.

155. Bekir Fahri, “Cüzam-ı Matbuat”, *Teminat*, nu. 231 (22 Şubat 1327) s. 1.

Hırçınlaşan matbuatı, daha ileriye giderssek siyaset sahnesini, bir huzurâ kavuşturmak gerekçesiyle Matbuat Kanununun değiştirilmesi gündeme getirildi ve ilk düşünülen tedbirlerden biri de gazete imtiyazı alabilmenin beşyüz lira teminat akçesine (156) bağlanması oldu. Böylece gazetelerin çıkışı kontrol edilmek ve sayısı azaltılmak isteniyordu. Matbuat kanununda (157) 16 Mart 1912 (3 Mart 1328) tarihinde yapılan bu tadilâtla taşra gazeteleri için de ikiyüz lira teminat akçesi şartı getirilmişti. Günlük olmayan mevkuteler için bu miktar İstanbul'da iki yüz, taşrada elli lira olarak tesbit olunmuştu. Kanunda dikkat çeken bir başka mühim husus, fiilî hizmette bulunanlar bir yana, ihtiyata ayrılmış askerlerin bile, müstear isimle de olsa dahilî ve haricî siyâsî meseleler hakkında yazı yazmalarının yasaklanmasıydı. Gazetelerinde bu gibi yazı neşreden mesul müdürler için, bir haftadan altı aya kadar hapis, beş altından yirmibeş altına kadar para cezası verilmesi öngörülüyordu.

Teminat akçesi şartı, gazete çıkarmak isteyen bir Darül-Fünun hocası veya bir Mülkiye mezunu için haksız bir engel olarak görüldü ve bu kaide, meziyetli, iktidarlı kalem sahiplerinin âdetâ ölümüne mahkûm edilmesi şeklinde telâkki edildi (158). Bu kanun milletin dili sayılan matbuatın ağzına zincir vuruyordu ve böyle bir tahdit ancak Abdülhamid devrinde olabilirdi. Bunu yapan ise İ T hükümetiydi, "bir zamanlar millete bir hayat-ı muhayyel vaadeden İttihat ve Terakki" (159) hükümeti...

Matbuat kanunu tartışmaları esnasında 17 Mart 1912 de (4 Mart 1328) çıkan *Teminat* gazetesi (sayı: 242) Hürriyet ve İtilaf Fırkasının bir beyannamesinden ötürü tatil edilerek hakkında takibata geçildi (160). Onu takiben çıkarılan *İfham*, *Teminat* 'a neşr için yeniden izin verilmesi üzerine 9 Temmuz 1912 (26 Haziran 1328) tarihinde (son sayı: 299-115) neşriyatına son verdi ve 19 Temmuz 1912 de (6 Temmuz 1328) *Teminat* (ilk sayı: 300) yeniden çıkmaya başladı. Esasen gazete bir protesto mahiyetinde olmak üzere, 5 Temmuz 1328 (18 Temmuz 1912) günü izinsiz olarak basılmış ve toplatılmıştı (161). *Teminat* 'ın görebildiğimiz son sayısı (314-25 Temmuz 1328-7 Ağustos 1912) tarihlidir. Bunu takip eden *Tanzimat* 'ın yerine tekrar *Teminat* 'ın ilk nüshası 11 Ağustos 1919 (29 Temmuz 1328) tarihinde (sayı: 318) neşredilmiştir. Yani *Teminat*, 7-11 Ağustos 1912 (25-29 Temmuz 1328) günleri arasında tatil edilmiştir. 13 Ekim 1912 de (30 Eylül 1328) *Tanzimat* 'ın yerine tekrar *Teminat* (sayı: 379) çıkmaya başladı. Bu dizinin

156. Teminat akçesinden şikâyetler hakkında: M. Z., *İttihat ve Terakki'nin Fırlıdıkları yahut Tarih-i Matem* , İstanbul, 1328, s. 12; *Teminat*, nu. 243 (5 Mart 1328) s. 1; Ancak tekrar neşrine izin verilen gazeteler için teminat akçesi talep edilmiyor-du: *Teminat*, nu. 301 (12 Temmuz 1328) s. 1.

157. Kanunda yapılan değişiklikler için: *Dustûr* 2 , C. 4, s. 366.

158. Bekir Fâhri, "Zavallı Emel", *Teminat*, nu. 240 (2 Mart 1328).

159. Bekir Fâhri'nin 158. dipnottaki yazısından naklen.

160. *BBA-BEO*, Dahiliye Gidven Evrak, Dosya nu. 301 256 (5 Mart 1328).

161. *Tanin* , nu. 1397 (7 Temmuz 1328) s. 3.

görebildiğimiz en son sayısı(405-20 Kanun-u evvel 1328-2 Ocak 1913) *Tazminat* ismini taşımaktadır. Bu arada evvelce kapatılan *İfham* 'a tekrar neşir izni verilmişse de göremediğimiz bu nüshaların çıktığı tarihlerde artık Hürriyet ve İtilâf Firkasından bahsetmek zaten mümkün değildi. Firkadan önceki matbuatlı aydın muhalefetine, ancak daha cılız bir sesle, yaşadığı söz konusu edilebilir. Üstelik bu tarihlerde 23 Ocak 1913 (10 Kânun-u sâni 1328) Babîâlf baskınından sonraki muhalefeti sindiren siyâsî vasatı da unutmamak gerekir.

Meşrutiyetin ilânıyla âdeta çılgınlık derecesinde her türlü kayıttan uzak tavırlar sergileyen bütün matbuata, adım adım getirilen kanunî düzenlemelerle daha ağırbaşlı bir görünüm kazandırılırken, iktidarın ana maksadı her hükümet icraatının gazetelere dökülmesine engel olmaktı. Bu kabil haberler halkın huzursuzluğunu artırmakta ve yaygınlaştırmakta çok etkili oluyordu. Matbuat; Padişah hariç olmak üzere, her seviyedeki devlet ricâlinin hayatını en hurda teferruata kadar irdeliyordu.

Matbuata sadece kanunla değil, Divan-ı Harb-i Örfî kararlarıyla da sınırlamalar getiriliyor, Amavutluk ahvalinden söz açılmaması, Şeyhülislam'ın beyannâmesinin tenkid edilmemesi, askerî havadislerin yazılmaması isteniyordu (162). Diğer taraftan mebusların gazete çıkarmamaları gerektiği hususundaki dedikodular da tartışmalara yol açmıştı (163).

Sık sık kapanan gazeteler, müşterilerin endişelerini gidermek için bir senelik abone olanlara 365, altı ay abone olarlara da en az 182 sayı gazeteyi behemahal göndereceklerini taahhüt ediyorlardı (164). Bazı yerlerde satışının engellendiğinden şikâyet eden *İfham* (165), yüzde onbeşden fazla iade kabul etmediği için bir kısım bayiler tarafından satılmıyordu (166). Bu arada bazı gazetelerin, meselâ Osmanlı Sosyalist Firkasının "mürevvic-i eskân" *İştirak* mecmuasının çıkan her sayısının fırka gazetelerinde günün gününe duyurulmasına gayret edildiğini dikkat çekmektedir (167).

Fırkayı matbuat hayatında temsil eden ikinci dizi *Şehrah* 'la başlar. Fırka kurulduğunda bu diziden *Alemdar*, zaten çıkmaktaydı. 7 aralık 1911 (24 Teşrin-i sâni 1327) tarihinde 209'uncu sayısı ile Divan-ı Harb-i Örfî'ce tatil edilen bu gazetenin yerine 8 Aralık 1911 (25 Teşrin-i sâni 1327) tarihinde *Nevrah* (nu. 210-3) çıkmaya başladı. Bu sayıda Şükrü el-A'selî (168) tarafından yazılan "İttihat ve Te-

162. Lütî Fikri, "Matbuat", *İfham*, nu. 262-78 (20 Mayıs 1328) s. 1; Yazar matbuata getirilen sınırlamalar karşısında *Tanin* ve *Sabah* 'ın sükût ettiklerine dikkati çekmektedir.

163. "Mebusların Gazete Çıkarmak Hakkı", *İfham*, nu.289-105 (16 Haziran 1328) s.1.

164. İhtar, *İfham*, nu. 287-103 (14 Haziran 1328) s. 1.

165. *İfham*, nu. 267-83 (25 Mayıs 1328) s. 3.

166. *İfham*, nu. 263-79 (21 Mayıs 1328) s. 1.

167. Meselâ bkz. *Teminat*, nu. 314 (25 Temmuz 1328) s. 4; *Tanzimat*, nu. 339 (19 Ağustos 1328) s. 4.

168. Hayat hikâyesi hakkında bilgi için: Ali Çankaya, *Mülkiye Tarihi*, C. 3, s. 943-944.

rakki Cemiyeti ve Araplar" başlıklı yazıdan ötürü gazete (son sayı: 211-4, 9 Aralık 1911-26 Teşrin-i sâni 1327) kapatıldı. Onu takiben 212-1 numara ile *Yeni Yol* çıkarılmış (10 Aralık 1911-27 Teşrin-i sâni 1327) ise de 213-2 (28 Teşrin-i sâni 1327-11 Aralık 1911) numaralı nüshasında "Âmirlerimiz" başlığını taşıyan İ Taleyhtan yazıdan ötürü İdare-i Örfiye karamamesinin 6. maddesi mucibince kapatılarak mesul müdürü Süleyman Radi hakkında soruşturmaya geçilmişti (169).

Yeni Yol'un yerine çıkan *Meslek* gazetesi (nu.: 24-1, 12 Aralık 1911-29 Teşrin-i sâni 1327), gazetelerin sık sık kapatılmasından, bu arada *Alemdar* hakkında matbuat müdürü Fazlı Necib'in Divan-ı Harb-i Örfi'ye menfi kanaatler bildirmesinden şikâyetçi olmuştur (170). Bu tahkikatın tamamlanmasından sonra *Yeni Yol*'un neşrine Divan-ı Harb-i Örfi'ce karar verilmiş, 6 Ocak 1912 (24 Kânun-u evvel 1327) tarihinde *Meslek*'in kapatılması (son sayı: 239-26) üzerine *Yeni Yol*, ikinci kere neşredilmeye başlanmıştır. *Meslek*'in kapatılmasına gerekçe teşkil eden yazı, "Dün Akşamki Vak'a" başlığını taşımakta ve jurnal komisyonundan Yüzbaşı Refet ile Prens Aziz Paşa'nın yaverlerinden Tahsin'in sebebi bildirilmeyen kavgasından bahsetmekteydi (171). *Yeni Yol*, evvelce olduğu gibi, bu defa da 7-8 Ocak 1912 (25-26 Kânun-ı evvel 1327) günlerinde ancak iki sayı (240-3, 241-4) neşredilebilmiştir. Ertesi gün (27 Kânun-ı evvel 1327-9 Ocak 1912) 242-1 numaralı ilk sayısıyla *Bedâhet* çıkmaya başlamıştır. *Yeni Yol* daha önce *Meslek* gazetesinin kapatılmasına yol açan aynı bendi yeniden neşretmişti. Kapatılmasıyla birlikte mesul müdürü Süleyman Radi hakkında da soruşturma açılmıştı. *Bedâhet* 22 Ocak 1912 (9 Kanun-ı sâni 1327) tarihli ve 255-14 numaralı sayısında neşrettiği bir haberden dolayı ertesi gün (son sayı: 256-15, 23 Ocak 1912-10 Kânun-ı sâni 1327) kapatılmıştı (172). Bunun üzerine gazete, *Şehrah*'a da yeniden izin verilmesi üzerine, "kâfi miktarda mesul müdür bulununcaya kadar" neşriyatına ara vermek kararını almıştı (173). Mesul müdürlerin tevkif ve hapsedilmeleri üzerine matbuat kanununun 11. maddesi hatırlatılmışsa da (174) bu itirazlar bir değişiklik getirmemişti.

4 Şubat 1912 (22 Kânun-ı sâni 1327) tarihinde 257-1 numara ile neşriyatına başlayan *Mukavemet* gazetesi de 21 Şubat'da çıkan sayısıyla (274-18) kapatıldı ve mesul müdürü Cemil Tevfik iki ay hapse mahkum edildi (175). Daha önce de *Bedâhet*'in mesul müdürü sabık İzmit mutasarrıfı Cemal Bey 2,5 ay hapse mahkum edilerek cezaevine atılmıştı (176). Yine bu gazetede çıkan bir yazısından

169. *Bedâhet*, nu. 242-1 (21 Kânun-ı evvel 1327) s. 1.

170. "Gazete Tatili Modası" *Meslek*, nu. 215-2 (30 Teşrin-i sâni 1327) s. 1; Fazlı Necib'in bu yazıya cevabı ve buna Ahmet Reşit Rey'in yazdığı reddiye için: nu. 216-3 (1 Kânun-ı evvel 1327) s. 1.

171. "Dün Akşamki Vak'a", *Meslek*, nu. 239-26 (24 Kânun-ı evvel 1327); *Bedâhet*, nu. 242-1 (27 Kânun-ı evvel 1327) s. 1.

172. *Tanin*, nu. 1219 (11 Kânun-ı sâni 1327) s. 4; *Teşkilât*, nu. 189 (11 Kânun-ı sâni 1327).

174. "Bedâhet Gazetesi ve Divân-ı Harb", *Teşkilât*, nu.198 (20 Kânun-ı sâni 1327) s.1

175. *Hedef*, nu. 275-1 (9 Şubat 1327). s. 1.

176. *Teşkilât*, nu. 201 (23 Kânun-ı sâni 1327) s. 3.

ötürü Tahir Hayreddin, Divan-ı Harb-i Örfî tarafından 70 gün hapis ve onbeş lira para cezasına çarptırılmış, fakat yakalanmadan Mısır'a kaçmış ve bu arada evi de aranmıştı (177). Ancak mesûl müdürlerin cezaları dolmadan mahkumiyetleri kâfi görülerek affedildiklerini (178) ve bu yolla siyâsî vasatın yumuşatılmaya çalışıldığını da belirtmek gerekir.

Bu arada Divan-ı Harb-i Örfî tarafından matbuata yeni bir tahdit getiriliyor ve memleketin herhangi bir yerine sürülmüş bulunanlar veya giyaben mahkûm edilenlerle, Mısır ve Avrupa'daki firarîlerin İstanbul'da siyâsî makale ve risâle neşrettiklerine dikkat çekilerek, bu kabil neşriyatı basan matbaa ve gazete sahipleri hakkında soruşturma yapılacağı duyuruluyordu (179).

Mukavemet 'den sonra 22 Şubat 1912 (9 Şubat 1327) tarihinde *Hedef*, 275-1 sayısıyla neşriyatına başladı ve 25 Mart 1912 (12 Mart 1328) tarihine kadar (son sayı: 307-33) devam edebildi. Gazete, bu sayısındaki başmakalenin son bendi ve Serez'de H İ Fırkası mensuplarından Mustafa Nuri'ye yapılan üçüncü bir sataşmadan bahseden haber üzerine kapatılmıştı. Sözü edilen bendde dikkat çekici husus Fransızlara atfedilen bir atasözüydü: “*İlâhlar mahvetmek istediklerini en evvel kör ederler*”. Bu dizinin görebildiğimiz son temsilcisi *Necdet* gazetesi (nu: 308-70, 26 Mart 1912-13 Mart 1328) olmuştur.

Fırkayı destekleyen *Yeni İkdam* ve kapatılması üzerine yeniden çıkan *İktham* (26 Şubat 1912-13 Şubat 1327) gazetesini de meydana zikretmek gerekir (180).

Netice itibariyle fırkanın aslî hüviyetiyle faaliyet gösterdiği 21 Kasım 1911 (8 Teşrin-i sâni 1327) ile 1 Ocak 1913 (19 Kânun-ı evvel 1328) tarihleri arasında, fırka taraftarları olduğu yolunda kanaat uyandıran gazetelerin (181) bütün matbuata getirilen sınırlamalardan, belki biraz daha fazla hissedar olduğu söylenebilir.

177. *Teşkilât*, nu. 202 (24 Kânûn-ı sâni 1327) s. 3; *Mukavemet*, nu. 259-3 (24 Kânûn-ı sâni 1327) s. 2.
178. İkinci Meşrutiyetin gazetecilik tarihinde, bu güne kadar üzerinde pek durulmamış da olsa mesûl müdürlerin, gazetelerin çıkmasını temin için katlandıkları fedâkarlıklar bakımından, dikkate değer bir rolleri söz konusudur.
179. Matbuat Müdürlüğünün beyannâmesinin metni için: *Mukavemet*, nu. 258-2 (23 Kânûn-ı sâni 1327) s. 2; *Teşkilât* nu. 201 (23 Kânûn-ı sâni 1327) s. 4.
180. *Tanin*, nu. 1252 (13 Şubat 1327) s. 3; *Teminat*, nu. 222 (13 Şubat 1327) s. 4; *Hedef*, nu. 283-9 (17 Şubat 1327) s. 2; İsmail (Hakkı) Tevfik (Okday), Adana'da 1909 da çıkmağa başlayan ve 1910 da kapanan *Şimşek* gazetesi için “Hürriyet ve İtilâf Fırkasının gazetesi idi” diyor ki (*Adana Vilâyeti Matbuatı*, Ankara, 1932, s. 26) bu bilgi doğru ise verdiği tarihler yanlıştır. Biz gazeteyi görmedik.
181. Yeri gelmişken fırkanın, Hürriyet ve İtilâf Kütüphanesi adıyla bir yayınevi kurduğunu da belirtelim. Fırka mensuplarını tanıtmak için basılan ilk risâle Rıza Tevfik'e tahsis edilmiştir, (*Filozof Rıza Tevfik*, İstanbul, 1328, 16 s.); Ayrıca fırkanın tıpkı İ T gibi gece dershaneleri açmağa başladığını da biliyoruz (*İfham*, nu. 272-89, 30 Mayıs 1328, s. 4; nu. 280-96 7 Haziran 1328, s. 4).

Gazete tatîli ve para cezaları için yine aynı şeyler varittir (182). Ancak Matbuata getirilen sınırlamaların sadccce İ T aleyhtarı gazeteleri hedef aldığı söylenemez. Meşrutiyetin ilânıyla, âdetâ bir seddin yıkılmasını andırır tarzda, içtimâî hayata âniden giren matbuat çılgınlığı, bizzat matbuatın ve siyasetin içinde bulunanlar tarafından da geniş yakınmalara yol açmış ve çığınnndan çıkma istüdadı gösteren matbuat rejimine bir disiplin getirme gereğı kendiliğinden ve hemen herkes tarafından, kabûl edilmiştir.

182. Bu sıralarda kapatılan gazete ve mecmualardan bazılarının isimlerini bir fikir vermesi için sıralıyoruz: *Gıdık ve Rumca İmroz* (*Meslek*, nu. 234-21, 17 Kânûn-ı evvel 1327, s. 2), *Beyanü'l-hak* (*Bedâhet*, nu. 255-14, 9 Kânûn-ı sâni 1327, s.3), *İntihab* (İktilâm, nu.25, 8 Mart 1328, s.4), *Vazife* (*İfham*, nu. 269-85, 27 Mayıs 1328, s. 3), *Serbestî* (*Tazminat*, nu. 340, 20 Ağustos 1328, s. 4), *Cenin* (*Tanzimat*, nu. 343, 23 Ağustos 1328, s.3), *Senin* (*Tanzimat*, nu. 351, 31 Ağustos 1328, s. 4).

V. FIRKANIN MÂLÎ KAYNAKLARI

Fırkanın mâlî kaynakları hakkında sayıca az olsa da ihmâl edilmeyecek bilgilerle sahip bulunuyoruz. Bu kaynakların ne şekilde kullanıldığının bilinmesi, fırkanın daha iyi değerlendirilmesi bakımından da ayrıca bir değer taşımaktadır.

Kuruluşundan itibaren fırka gelirlerinin toplanması ve kullanılması reis-i sâñî Sadık Bey'in inhisarı altında bulunuyordu (183). Sadık Bey, hammallara varıncaya kadar fırkaya müracaat eden herkesin kaydını yapıyor ve toplanan paraları bankadaki hesaba yatırıyordu. Diğer yandan her tarafta açılan kulüpler vasıtasıyla toplanan yardımlar, mâlî imkânların genişlemesini sağlıyordu (184). Ancak fırkaya kayıtlı tüccar ve memur az olduğu için, isteğe bırakılan aidat gelirleri herşeye rağmen fırka ihtiyaçlarını karşılamakta yetersiz kalıyordu. Bir müddet sonra taşra kulüplerinin çoğunun ıcanı bile verilemez olmuştu. Kaldı ki ilk zamanlarda biriken mcblağ da bir seçimi yürütebilecek seviyeden çok uzaktı ve Sadık Bey Takımının şüphe uyandıran harcamaları neticesinde pek kısa bir zamanda tükenivermişti (185).

Diğer taraftan Sadık Bey, merkezdeki memuriyetlere kendi akrabalarını yerleştiriyor, keyfine göre yaptığı harcamaların hesapları da Münevveran Takımından gizli tutuluyordu. Kısacası fırkanın mâlî imkânları, kapalı kapılar ardında, Sadık Bey ve yakın çevresi tarafından tasarruf ediliyordu (186). Fırkaya "ötedenberiden" geldiği belirtilen yardımların kaynağı hakkında sağlam bilgiler yoktur (187). Yardımların bir ucunun, fırkanın siyasî işbirliği içinde bulunduğu etnik gruplara, meselâ Rumlara kadar uzanıp uzanmadığı, doğrusu merak ve tetkik edilmeye değer hususlardandır. Ancak bu arada Talip Bey gibi bazı Arap mebusların fırka lehine mâlî fedakârlıklarda bulunduklarını biliyoruz (188).

Fırkanın ilk mensupları üçer-beşer lira bağışta bulunmuş, bu arada Dâmât Ferit Paşa clli lira teberru etmişti. Bu sıralarda Şerif Paşa ile Sabahaddin Bey'den fırka için yardım istenmesini teklif eden Rıza Nur'un bu fikri, bilhassa Sadık Bey ta-

183. Rıza Nur, *Hürriyet ve İtilâf*, s. 20.

184. Fethi, *Muhaliplerin Esrarı*, s. 12-14.

185. Ahmet Hilmi, *Muhalefetin İflâsı*, s. 50.

186. Rıza Nur, *Hürriyet ve İtilâf*, s. 23-24.

187. Fethi, *Muhaliplerin Esrarı*, s. 39; Rıza Nur, *Hürriyet ve İtilâf*, s. 18.

188. *Hedef*, nu. 278-4 (12 Şubat 1327) s. 3

rafından, şiddetle reddedilmişti. Ancak Sadık Bey çok geçmeden Sabahaddin Bey'den beşyüz, Şerif Paşa'dan da bin lira yardım istemiş ve almıştı. Sadık Bey, bu hareketi ile Münnevveran Takımının gözünden büsbütün düşmüş ve berikilerde fırkadan bir uzaklaşma ve müzakrelere devamsızlık hâlleri başgöstermiştir. Sadık Bey'in Şerif Paşa'dan fırka için çektiği paranın miktar itibariyle onbin liradan az olmadığı yolunda rivayetleri de zikretmek gerekir (189). Esasen Sadık Bey, bize göre, fırkaya yardım yapılmasına değil, kendisini ikinci plâna düşürecek bir takım kişilerin girmesine karşı olsa gerektir. Ailesiyle birlikte fırka binasında oturması ve karışık malî hesapları, fırka içinde ilk anlardan itibaren hoşnutsuzluk doğmasına sebep olmuştur (190).

Fırka kongresinde 2-9 Haziran 1912 (20-27 Mayıs 1328) anlaşmazlık konularının başında, fırka hesaplarının ibrazı geliyordu. Kongrede fırka gelirinin, eski mebuslarla bazı erbab-ı hamiyetten alınan bağışlardan ibaret olduğu bildirilmiş, ancak sarıh bir rakam verilmeyerek iş geçirilmek istenmişti (191). İkinci gün de bu hesap tartışmaları devam etmişti. Münnevveran Takımının şiddetli itirazlarından ötürü kongre kâtibi ve Amasya murahhası Rodoslu Şevket Bey'in teklifi üzerine hesapları kontrol gayesiyle beş kişilik bir encümen kuruldu. Encümende Şehzadebaşı şubesi murahhası İskodra sabık valisi Safiyeddin, Konya murahhası Tevfik, Uşak murahhası Bedros ve Adana murahhası Zeynelabidin İrfanî ile ismini tesbit edemediğimiz bir başka murahhas bulunuyordu. Bir saat süren toplantıdan sonra encümenin bulunduğu çok harcıâlem ve usûlsüz çözüm yolu, geliri aşan masraflar dolayısıyla ortaya çıkan açığın Sadık Bey'in kendi cebinden ödemedi bulunmak suretiyle kapatılması şeklinde idi. (192). Fırkanın malî kaynakları, gelirleri ve harcamaları bir açıklıktan uzaktır. Fırka kulüplerinin kapatılmasından (1 Ocak 1913) sonra fırka faaliyeti, ortada olmayan bir fırka adına para toplamaktan ibaret kalmıştı. Fırkanın ismi, Rıza Nur'un deyişiyle "bir âlet-i cerr" yâni geçim vasıtası olarak yaşamaya devam ediyordu.

189. Rıza Nur, *Hürriyet ve İtilâf*, s. 17, 23-24; Şerif Paşa ile fırkanın malî münasebetlerini Pertev Tevfik sağlıyordu. Askerî Tıbbiye'nin birinci sınıfından 31 Mart Vakası ile alâkası olduğu töhmetiyle İttihatçılar tarafından uzaklaştırılan Pertev Tevfik, Paris'e giderek Şerif Paşa'nın kâtibi olmuş, İstanbul'daki muhalefet gruplarıyla Paşa arasındaki bağları tesis ederek bir bakıma onun bu şehirdeki ve kilharçlığını yapmıştı. Bkz. Rıza Nur, *Hürriyet ve İtilâf*, s. 65, 1 no'lu dipnot.

190. Ziya Şakir, "Hürriyet", *Tan*, nu. 941 (12.12.1937) s. 9.

191. Kongre raporu için: *İfham*, nu. 263-79 (21 Mayıs 1328) s. 3.

192. "Hürriyet ve İtilâf Fırkası", *İfham*, nu. 264-80 (22 Mayıs 1328) s. 3; Rıza Nur, *Hürriyet ve İtilâf*, s. 34; Rıza Nur, *İfham* 'da verilen isimler dışında Salih Paşa ile Ethem Beyleri de zikretmekdir. Ancak biz, *İfham* 'ı esas alarak, bu değişik kaydı da nakletmekle yetindik.

VI. HÜRRİYET VE İTİLÂF FIRKASINA KATILANLARIN ÜMİTLERİ

A. FIRKAYA KATILANLARIN ÜMİTLERİ

Hürriyet ve İtilâf Fırkasına katılanların hepsini bir kefecye koyup, onları münhasıran siyâsî ihtiras ve şiddetli açgözlülükle mâlul görmek, kolayca kaçmak olur. Yine benzer bir tavırla İ T aleyhtarlığı altında bir inkılâp ve yenilik düşmanlığının gizli olduğu ve muhalefet akımının bütün kuvvetini ve manâsını halkın ruhunda şuursuz bir halde yaşayan gericilikten aldığı (193) şeklindeki izahları da, ilk bakışta çarpıcı görünseler bile, ciddî bir tenkide dayanamayacak kadar zayıf buluyoruz.

Devrin hâdiseleri içinde yoğrulmuş kişiler tarafından getirilen bu gibi izahların aynen kabulü yerine tartışılması ve fırkaya katılan değişik zümreler için farklı âmillerin sözkonusu olup olmadığının araştırılması, herhalde daha verimli ve gerçekçi bir usûl olacaktır. Esasen, geçmişte birbirleri hakkında veya aleyhinde bulunanlardan herhangi bir tarafın sözlerinin aynen kabûl ve nakl edilmesi Tarih ilminin metoduna uymayan bir tavır olur ve bu durumda hangi tarafın kanaatlerinin esas alınması gerektiği meselesi halledilmez.

Meşrutiyetin ilânından itibaren İ T, daha önce Sultan Abdülhamid'e yöneltilen şikâyetlerin tabîî bir mirasçısı olmuştur (194) Padişah, Jöntürk propagandasında her işin berbad edicisi olarak görülmüştü. İyi olan herşeyle milletin, daha doğrusu aydınların arasındaki tek duvar oydu. Bu hissin tabîî bir neticesi olarak, fazla düşünme ihtiyacı hissetmeyen aydın nazarında, başka suçlu aramak gereksizdi. Meşrutiyet sonrasındaki hayâl kırıklıklarının çok olmasının sebebi, esas itibarıyla Meşrutiyetten beklenenlerin gerçekleşmesi imkânsız bir derecede bulunmasıdır. Abdülhamid devrinde neredeyse kusursuz bir güzellik taşıyan Meşrutiyet fikri, gerçekte karşılaştığı andan itibaren, yarı idarî kadro ve icraat halinde günlük hayatın içine girdikten sonra her geçen gün fersüdeleşmiş, bütün sihrini kaybet-

193. Bu hüküm Yakup Kadri Karaosmanoğlu'na (*İlûküm Gecesi*, Ankara 1966, s. 43) aittir.

194. İ T'nin herşeyden sorumlu tutulduğu böyle bir yazı için: Refik Halid, *Kirpinin Dedikleri*, s. 157-163, "Ahval-i Dahiliye ve Hariciyemiz" başlıklı ve 10 Eylül 1327 tarihli yazı.

mişti. Daha önce Meşrutiyet adına yapılan şikâyetler, bu defa üst üste gelen bir di-zi iç ve dış gailelerin de tesiriyle, Hürriyet, Adalet, Müsavat ve Uhuvvet mefhum-larını daha doğru yorumlamak iddiasıyla tartışma zeminine getirilmişti. Tarifi yapılmayan bu mefhumlar etrafındaki münakaşalar daha 1908 seçimleri sırasında bile, küçümsenemeyecek bir hareketle azınlıkların Meclisteki temsil durumları ve nisbetleri meselesinde, kendiliğinden ortaya çıkmıştı. Bulgaristan'ın istiklâlini duyurmasıyla başlayan dış meseleler ve devr-i sâbık edebiyatıyla beliren iç huzur-suzluklar, artık bu mefhumlar adına yorumlanmaya başlanmıştı. Herşeyden önce ifade etmek gerekirse cümlelerin rivayeti bir, maksudu ise muhtelifli. Bu farklı maksatların çatışması Mahmut Şevket Paşa'nın katline (29 Mayıs 1329-11 Hazi-ran 1913) kadar devam etmiştir. Bu tarihten sonra artık bir siyâsî muhalefet hâc-ketinden bahsetmek mümkün değildir. Yurtdışına kayan faaliyetlerin ise iç politi-kaya tesir edecek bir seviyede olmadığı açıktır.

Anahatlarıyla ifade edilen gelişmelere H İ Fırkası açısından daha yakından bakılırsa, ilk anda dikkatlerimizi fırkanın matbuat sahasında sesini duyuran bir aydınlar topluluğu çeker. Bunlar daha ilk elde farkedileceği gibi, fırkanın kuru-luşunda sürükleyici âmil ve beyin vazifesini görmüşlerdir. Günümüzde fırka faa-liyetlerinin tesbiti de yine, onların çıkardığı gazeteler ve yaptıkları neşriyat saye-sinde mümkün olabilmektedir. Tavırlarını "*ortada görülen Meşrutiyet, tasavvur ol-unan Meşrutiyete benzemedi*" (195) şeklinde ifade ederek birşeyler yapmak için Meclise koşan bu aydınlar, işlerin yolunda gitmeyişinin sebebinin Meşrutiyet reçetesinde değil, bunu yanlış şekilde uyguladıklarına inandıkları İ T idaresinde bulmuşlardır.

İlk anlardan itibaren İ T yeni fırka mensuplarının nezaret ve başka mevkiler pe-şinde koştuklarını ısrarlı bir tavırla ileri sürüyordu. Doğrusu şu ki, H İ Fırkasının bu erbâb-ı kalem mensupları suçlamaları tekdiz etmek (196) için ümitsizce çırpınıp durdular. Bunların içinde Lütfi Fikri, Rıza Tevfik, Rıza Nur ve Bekir Fahri ilk ak-la gelen isimlerdir. Biz onlarda, mefhumlara tıpkı avamın yaptığı gibi, sihirli fonk-siyonlar yükleyen zihniyetin tezahür ettiğini ve reçeteci tavrın hâkim olduğunu gö-rüyoruz. Yeni devirde ortaya çıkan iç ve dış gailelerden ötürü onlar Meşrutiyetin gereği gibi uygulanmadığından şikâyet ediyorlardı (197). Tabiatıyla bu tutum-larını Meşrutiyet aleyhtarlığı olarak değil, aksine ona daha çok sahip çıkmak ve gerçekleşmesi için değişik usûller teklif etmek şeklinde yorumlayabiliriz. Meşruti-

195. Rıza Nur, *Cemiyet-i Hafîyye*, s. 13.

196. Krş. "Mugalâtın Bu Derecesine Ne Demeli", *Takdirat*, nu. 158 (11 Kânûn-ı evvel 1327) s. 1.

197. İstanbul'a gelen mebuslarda devleti düzeltmek ve işleri yoluna koymak heyecanı vardı. Hürriyet ve İtilâf Fırkasına mensup aydınlar için de böyle bir heyecanın varlığını reddetmek bize pek gerçekçi görünmüyor. Ahmet Hamdi Başar'ın bu hu-susta kaydettiği bir hâdise, yakıştırma da olsa, zikre değer. Onun naklettiğine göre İstanbul'da hamama giden mebusların ilk hitapları şöyle olmuştu: "Hamamcı, hamamcı, beri bah... Biz mebusuh, ortalığı oğartmağa geldik; bize iyi hizmet et" (*Hürriyet Buhranı*, İstanbul, 1946, s. 83).

yet öncesinde olduğu gibi bu devirde de savundukları fikirlerden şüphelenmeksinin devletin derterine kat'î çözüm yolları bulduklarını sanıyorlardı. İşler kötüye gittikçe yaptıkları şey, şahısları, hele çok hızlı bir siyasîleşme süreci sonunda, genç yaşta nâzır koltuğuna oturanları tenkid etmekten ibaret kaldı. Bu tavırlarında belki şahsî kıskançlıkların ve mevkiilere işleri daha iyi yapabilmek için talip olmalarının da rolü bulunabileceğini kabul etmekle beraber, asıl sâikin "tecrübédîde" ve "kâr-azmûde" kişilerin (198) bu zorlukları yeneceği hususunda duydukları güven hissi olduğunu teslim etmek gerekir. Fırkanın ön safındaki zümre için, "*bir makama vâsıl olmak*" (199) ilk ve aslî maksat olmamıştır kanaatindeyiz. Nihayet Rıza Nur (200), Rıza Tevfik (201) ve Lütî Fikrî'nin (202) bu derece dar yorumlar yapılmasına elvermeyen siyasî hayalları olmuştur.

198. "Genç Türkler ne talihsiz adamlar imiş ki, fevkalâde bir teveccüh ve itibara mazhar olmakla beraber, hükümet sandalyesinde ayak üstü duramadılar ve tecrübédîde eski vüzerâyâ muhtaç kaldılar. Evet, öyle oldu değil mi? Arpa ektik danı çıktık" (Rıza Tevfik, "Son Sistem", *Tesisat*, nu. 127, 8 Teşrîn-i sâni 1327, s. 1; Bu iyimser duygular Hürriyet ve İtilâf Fırkasının mensuplarında hayli yaygındı. Bir başka örnek için "Bu gün Osmanlı Milletinin kıymetini takdir etmeyen yoktur. Kuzu gibi bir milleti idare edememek ve o milleti tefrikalara, teşeddütlere düşürmek kadar O hatâ, bir cürüm tasavvur olunmaz" (Cemal, "Gururdan İçtinab Edelim", *Hemrâh*, nu. 82-14, 16 Temmuz 1327, s. 2).
199. Meşrutiyet devrinde muhalefet hep bu gözle görülmüş ve bir makama talib olmakla suçlanmıştır (Krş. "Arz-ı Hâl Ettim Sana" isimli şiiri, *Züğürt*, nu. 2; 5 Mart 1327); Hüseyin Cahid Yalçın'ın bu husustaki bir kaydı dikkate değer: "Meşrutiyetin ilk zamanlarında Meclis-i Mebusanda birisi aleyhinde düşmanlık toplamak için en iyi çare arkasından gizlice -nâzır olacak- lâkirdîlerini fısıldamaktan ibaretti. Derhal ona karşı kalplerde gizli hasetler tutuşuyorlar. Nâzırlık namzedi bir -düşman- oluyordu" ("Meşrutiyet Hatıraları", *Fikir Hareketleri*, sayı. 94, 1935, s. 245).
200. Rıza Nur, nâzırlık suçlamaları karşısında kendisini şöyle savunmaktadır, "Hüseyin Cahid Bey'in fikrinde, bende de nâzırlık hırsa varmış. Ben ancak vatanın teâlisini arzu edenlerdenim. Başka bir emelim, hırsum yok. Ne bir yağlı kuyruk, ne bir kazançlı memuriyet ve ne bir servet talebindeyim. Sanatım ekmeğimi çıkarmağa kifâyet edeceğinden ve bu da bana yeteceğinden servete lüzum görmem, bil'akis fakrım iyi bir sıfatım olur. Nâzır olacak adamlar evvelâ zeki ve bir tahsil-i âlî'ye malik olduktan sonra yine senelerce gece ve gündüz çalışıp kesb-i iktidar ve tecrübeye etmiş olmalıdırlar". Yazar, kendisine nâzırlık teklif eden herhangi bir fırkaya karşı tıpkı İ Tye yaptığı gibi muhalefette bulunacağım da eklemeyi unutmuyor. ("Bir Cevap" -Hüseyin Cahid'e *Takdirat*, nu.158, 11 Kânûn-ı evvel 1327, s.1).
201. Rıza Tevfik'in savunması için: "Biz Hak İçin Boğuşuyoruz", *Nevrâh*, nu. 114 (26 Teşrîn-i evvel 1327) s. 1-2.
202. Lütî Fikrî'nin bu husustaki yazısının dikkate değer kısmı da şöyledir: "Ah ideal-siz adamlar, nasıl herkesi kendiniz gibi görürsünüz. Demek meselâ şu Bâbîâlî Caddesinde şimdi her geçtikçe şiddetli gözümde çarpmakta olan maddî ve manevî pislikleri, teaffünatı, oradan aşağı yukarı oldukça temiz bir kira arabasının içinde nâzır olarak geçtiğim vakit artık görmez olacağım ha... Demek nâzır olduktan

Kaldı ki Meşrutiyetin ilânından sonra devlet hayatında tatbikine çalışılan yeni kaideler gereğince, kendini lâıyk gören insanların sadrâzam, nâzır, mebus, müstecâr ve en küçüğüne kadar diğer memuriyetlere talip olmaları, herşeyden önce meşru bir hareketti. Kısaca Meşrutiyetin gereğiydi. Bunların, meselâ nâzırlığa veya mebusluğa lâıyk olup olmadıkları meselesi bile uygulamada pek birşey ifade etmez. Seçmenleri ikna edip seçilme marifetini gösterebilen için böyle bir sual bile, oyunun kaideleri bakımından, mesnedsiz ve gereksiz kalmaktadır. Böyle bir durumda artık devlet hayatının umumî seviyesi söz konusu olmaktadır. Esasen siyâsî ihtirası olmayan kişilerin siyâsî faaliyetlerde bulunma ihtiyacı duyamayacakları da açıktır. Belki tartışılması gereken şey, her derecedeki siyâsî iktidarın ne şekilde ve hangi gayelere yönelik olarak kullanıldığıdır.

Fırkanın ikinci zümresini bir bakıma nâzırlık edebiyatının doğmasına yol açan kişilerin teşkil ettiğini söyleyebiliriz. Bunların istekleri zamanla mutasarrıflık ve başkatiplik gibi mevkiilere kadar düşmüştü. Fırka, Münevveran Takımı tarafından terkedilmesinden sonra bu kişilerin eline kalmıştı. Kâmil Paşa hükümeti ile bu zümrenin ilişkileri dikkate değer bir mahiyet arzeder (203). Ancak siyâsî ihtiras uğruna fırkanın Rumlarla işbirliğine giriştiğini söylemek, hayli yanlış bir izah olur kanaatindeyiz. Aynı zümrelerle işbirliği yapmak isteği seçimler esnasında İ T tarafından da gösterilmişti. İkinci zümrenin ilk akla gelen isimleri Sadık Bey'in etrafında kümelenen Gümölcineli İsmail, Mustafa Sabri Efendi, Dukakinzâde Başrı Bey ve Şaban Ağadır. Esasen fırkanın taşra şubelerinin kapatılmasından sonra Sadık Bey'in İsmail Bey'in elinde bir oyuncak olduğu, idarenin gerçekte ikincisinde bulunduğu yolundaki görüşlere bu bakımdan hak vermek gerekir. Fırka hakkındaki kanaatler, bilhassa 1913 sonrasında bu zümrenin hareketleriyle şekillenmiştir (204).

Fırkaya bilhassa ilk zamanlarda memurlar da büyük bir alâka göstermişlerdi. İlk gelişme ve taraftar kazanma devresinde birçok memur fırkadan yana bir tavır içine girerken, bir kısmı da tarafsızlık kisvesine bürünüp, tâbiri câizse gidişatın nimetine ortak, külfetinden uzak olmak isteyen bürokratik bir tavır sergilemeyi tercih etmişlerdi. Fırkaya bilhassa ilk günlerde bir miktar memurun resmen kaybolduğunu ve bunun bir münakaşa zemini yarattığını görüyoruz (205). Diğer taraftan

sonra -nâzır bey geliyor- diye koridorlarda, merdivenlerde önüme çıkan koltuğuma girmeye çalışan odacıların arasında yerime giderken erbab-ı mesalihin yüzlerine in'ikas etmiş eser-i hüzn ve kasvetten koridorların şurasında, burasında bırakılmış sandık eskilerine, soba borularına, kırık mangallara kadar bütün bu levha-i sefaleti nâzırlık zevk ve gururuyla görmeden geçeceğim ha" ("Nâzır Olmak", *Tanzimat*, nu. 406, 21 Kânûn-ı evvel 1328, s. 1).

203. Krş. Ahmet Hilmi, *Muhalefetin İflâsı*, s. 13; Süleyman Nazif, *Yıkılan Müessese*, s. 13; "Hurşit Paşa'nın Kabine Hatıraları", *Hayat*, Sayı. 11 (1964) s. 19.

204. Rıza Nur, *Hürriyet ve İtilâf*, s. 50 vd; Ahmet Hilmi, *Muhalefetin İflâsı*, s. 53 vd.

205. Buna karşı *Tanin*, *Hürriyet ve İtilâf Fırkası* programının 53. maddesini hatırlatıyordu (S. Sırrı, "Hürriyet ve İtilâf Fırkası İçin", *Tanin*, nu. 1170, 23 Teşrîn-i sâni 1327, s. 3; Ziya Şakir, "Hürriyet", *Tan*, nu. 944, 15.12.1937, s. 9).

fırkanın, bilhassa tardedilmiş memurlar arasında çok geniş bir taraftar kitlesine ümit verdiği yakın ihtimâldir. Fırkanın kurulduğu tarihte artık memuriyet devir hızı yavaşlamış, yeni memur alımları ve memuriyetten çıkarılmalar durmuştu. Ancak yeni ve kuvvetli bir fırkanın zuhûru, bu zümre için yeniden memuriyete girme ümitlerinin tazelenmesine yol açmıştı. Bu fırsatı değerlendirmenin külfeti yoktu, ama nimetleri olabilirdi. Zira şehirlerde bilhassa İstanbul'da iktisadî ve sosyal şartlar sebebiyle belki de tek ekmek kapısı memuriyetten ibaret kalmıştı. Nitekim fırka ayakta kalabilmek için, Ahmet Muhtar Paşa hükûmetiyle bu insanlar arasında arabulucu rolü oynayarak (206), bu taraftar potansiyelini canlı tutmaya çalışmış ve gazetelerinde iş isteklerine geniş yer vermişse de bu hususta elle tutulur bir netice elde edemediği âşikârdır. Siyâsî mücadelenin kızıştığı 1912 baharında fırka programının aksine en azından bazı mensuplarının ferdan askerlerle, daha doğrusu Halâskâran-ı Zâbitan Grubuyla ilişkiler kurduklarını biliyoruz (207). Diğer taraftan bilhassa redif askerlerin büyük bir kısmının fırkaya meylettiği (208), fakat genç kadrolar arasında pek taraftar bulamadığı ifade edilebilir. Gençliğin İ T'ye meyletmesi daha mantukî görülmektedir.

Fırkanın taşra mensupları, umumiyetle, Ulemâ zümresinden ibaretti (209). Şubeler ise mescid-tekke karışımı bir görünüş arz ediyordu. Fırka, taşrada bu zümreye dayanmak politikasını takib etmiş (210) ve bunda muvaffak olmuştur. Yapılan propaganda fırkanın İslâmiyeti takviye ve Müslümanları bir noktada birleştirmek için kurulduğu yolundaydı (211). Bu arada İ T'nin içtimâî sahada yaptığı değişikliklerin; kadınların cemiyet hayatına daha çok girmeleri, piyango'nun ortaya çıkışı gibi yeni gelişmelerin doğurduğu tepkinin de bu zümreyi H İ Fırkası

206. Tard edilmiş memurların Ahmet Muhtar Paşa Hükûmeti zamanında yeniden işe girmeleri yolundaki dilekçeleri alâkalı nezâretlere fırka taraftarı gazetelerce iletiliyordu (Krş. *Tanzimat*, nu. 346, 26 Ağustos 1328, s. 3).

207. Rıza Nur'un kendi faaliyetleri hakkında söyledikleri için: *Hürriyet ve İtilâf*, s.36

208. Asaf Tugay, *İbret*, C. 2, s. 23.

209. Ahmet Hilmi, *Muhalefetin İflâsı*, s. 25.

210. Taşra kulüpleri birer tekke-medrese karışımı bir manzara arz ediyordu. "Her odada takım takım şeyhler, dervişler, hocalar ve softalar görünüyordu. Sedirlere hattı koltuk ve sandalyeler üzerine bağdaş kuran siyasetçiler lisanında hiç sonu gelmeyen bir nakarat gibi mütemediyen şu sözler dönüp dolaşıyordu:

-Dinsizler...

-Kâfirler...

-Alınları secde-i Rahunâna gelmeyenler...

-Farmasonlar...

-İmansızlar...

-Sarhoşlar...

-Daha dün, üçyüz kuruş aylıklı bir posta kâtibi iken, bugün mâl-i Kâruna mâlik oldular, kâşânelerde yaşıyorlar" (Ziya Şakir, "Hürriyet", *Tan*, nu. 933, 12.12.1937, s. 9).

211. Fatih Camii ikinci ve üçüncü imamlarının buna benzer sözleri için: *Tanin*, nu. 1180 (3 Kânûn-ı evvel 1327) s. 2.

yönünde temayül göstermeğe ittiği söylenebilir (212). Burada ilk bakışta dinî gibi görünen tepkinin, esasta sosyal bir tepki vasfında olduğu kabul edilmelidir.

İ T'den kovulmuş veya ona hiç yaklaşmamış kırıgınlara yarırsın, yeni siyâsî mekanizmanın sağlayacağı nimetler için fırkaya katılanların tavırlarını ise biz serîf âmillerle değil, yeni fırsatlara talip olma imkânını tabii bir cihaz olarak ortaya koyan Meşrutiyet mekanizmasıyla açıklamak gerektiğini düşünüyoruz. Bu imkânları elde edenler için İ T taraftarlığı ne kadar masum görülüyorsa, bundan mahrum kalarların da bu uğurda bazı siyâsî faaliyetler içinde bulunmaları, yine aynı derecede tabii karşılanmalıdır. Bu bakımdan getirilen izahlar da çifte tarifeli davranmaktan kaçınmak gerektiği inancındayız. Aynı şekilde fırka mensuplarının Abdülhamid zamanında işlerini uydurmuş kişiler olduğu yolundaki izahlar da pek sığ görünmektedir (213). Bu sıralarda fırka değiştirme, bilhassa halk için tabii ki entellektüelist tavırlardan uzak bir şekilde, daha gerçekçi, yani günlük duyguların ilhamıyla söz konusu oluyordu. Aynı hâl İ T'nin büyüme devresinde de görülmüştü. "Memurlar, askerler, esnaf ve ahali, en azından güven duygusuna kavuşmak için iktidarı eline geçirmiş olan İttihat ve Terakki Fırkasına yanaştılar. Bekledikleri menfaati temin edemeyenler derhal hasım vaziyeti aldılar. Dün intisab ettikleri partiyi, ertesi gün taşlamaya başladılar. Bu hâller ahlâksızlıktan başka nedir? Gazi Muhtar ve Kâmil Paşaların kabinesi zamanında artık kimse İttihatçı değildi". İttihatçıların Kâmil Paşa hükümetini düşürdüğü (23 Ocak 1913-10 Kânun-ı sâni 1328) andan itibaren ise *"o zamana kadar arslanlar gibi ortaya çıkan Hürriyet ve İtilâf Partisinden ortada tek kişi kalmadı. Bunlardan para biriktirmiş olanlar Mısır'a, Avrupa'ya giderek keyiflerine bakmaya başladılar"* (214) tarzındaki izahlar, katılmadığımız suçlayıcı tavır bir yana, bize makûl görünmektedir.

Ancak bize makûl görünen bir diğer husus da vatandaşların, bilhassa hükümete maaşla veya başka bir şekilde bağlı olanların siyasî davranışlarıdır. Siyasî bir tavır sergilemenin çok değişik gerekçeleri olabilir. Bir memur için maaşını kaybetmesine yol açmayacak şekilde siyasî gelişmelere ayak uydurmak beşerî, makûl ve tutarlı bir davranıştır. Aksine hareket etmesi tutarsızlık olur. Aydınlar bakımından mesele biraz daha girift ve izahı ise güçtür. Aydın, bir takım mefhumlar adına tavır koyabilir. Her hükümet icraatında eksiklik bulmaya daha yatkındır. Asıl mühimi, alçayıklık; taraftarlıktan daha caziptir ve tatmin edicidir. Ekseriya hükümeti tenkid, daha çok puan getiren bir iştir. II. Meşrutiyetten çok şeyler beklemeye şartlanmış aydınlarda ise İ T hükümetlerinin doğurduğu büyük hayâl kırıklıklarının aydın muhalefesindeki rolü her türlü izahı varestedir. Bu hususun üzerinde, şimdiye kadar, yeterince durulmamıştır.

212. Muhalefete katılanları ihtiraslı olmakla suçlayan kaynaklara örnek olarak: Cemal Bardakçı, *Toprak Dâvasından Siyasi Partilere*, (Dış kapaktaki isim: *Bizde Siyasi Partiler*), İstanbul, 1945, s. 105; Asaf Tugay, *İbret*, C. 2, s. 23.

213. Bu gibi izahların en bol olduğu bir kaynak: Hatipzâde Ayetullah, *Kime Rey Verelim, İttihat ve Terakki- Hürriyet ve İtilâf- Hangisi İyi ?* İstanbul, 1328, 32. s.

214. Nakledilen metinlerin kaynağı: "Hürşit Paşa'nın Kabine Hattıraları", *Hayat*, Sayı. 9 (1964) s. 25.

B. FIRKA VE SARAY İLİŞKİLERİ

Son olarak fırkanın Sarayla münasebeti hakkında şeyler söylemek gerekir. Bir kere II. Meşrutiyette devlet dairelerinde nüfuz ve kudret sahibi olamayan ve önceki devrin bu bakımdan çok parlak günlerinin hasretini çeken saray mensuplarının, bu yeni fırkaya yakınlık hissetmeleri akla yatkın görünüyor (215). Ancak Sultan Reşad'ın bu hususta bir temayülü kaydedilmemiştir. Buna rağmen halk fırkanın kuruluşunu, Padişahın Farmason İttihatçılardan bıkkınlığına yormuş ve fırka ile gönül birliği içinde olduğunu sanmıştı. Bu asılsız kanaat halkın, fırkayı sıcak bakışlarla değerlendirmesinin mühim sebeplerinden birini teşkil etmiş olsa gerektir (216). Diğer yandan halk, fırkanın manevî liderlerinin Vahdeddin olduğuna ve işlerini Dâmât Ferit Paşa vasıtasıyla yürüttüğüne inanıyordu (217). Buna rağmen daha ileriye varan yorumlar yapabilmek için lüzumlu kaynaklardan bugün için mahrumuz (218).

215. Ziya Şakir, "Hürriyet", *Tan*, nu. 937 (8.12.1937) s. 9.

216. Ziya Şakir, "Hürriyet", *Tan*, nu. 929 (28.11.1937) s. 9.

217. Ziya Şakir, "Hürriyet", *Tan*, nu. 938 (9.12.1937) s.9; Süleyman Kâni İrtem, "Son Osmanlı Padişahı", *Akşam*, nu. 8737 (17 şubat 1943) s. 5.

218. Muhalefet hareketinin günümüze kadar gelen en dikkate değer kitaplardan birinde (Refik Halid, *Tanıdıklarım*, İstanbul, t.y.) "Tam Bir Muhalif" isimli yazıda, halktan bir muhalifin dikkate değer tasviri verilmektedir (Yazının metni için Ekler kısmına bakınız, s.269-271).

VII. HÜRRİYET VE İTİLÂF FIRKASININ YEGÂNE KONGRESİ

Fırkanın yegâne kongresi, 1912 seçimlerinden sonra 2-9 Haziran 1913 (20-27 Mayıs 1328) tarihlerinde, Şehzadebaşı'nda, Fevziye Kırathanesi yakınındaki Umumî Merkezinde yapıldı. 11 Mayıs'ta, ay sonuna doğru kongre yapılacağı (219), 14 Mayıs'ta ise kongreye katılacak şube murahhaslarının seçimi hazırlıklarına başlandığı duyurulmuştu (220).

2 Haziran 1912'de başlayan kongreye (221) Sadık Bey Takımı, diğerlerini tasfiye etmek niyeti içinde; Münevveran Takımı ise gönülsüz şekilde katıldılar. İlk darbeyi Gümölcineli İsmail'i Kongre Reisliğine getiren Sadık Bey Takımı vurdu ve kongre bu grubun hâkimiyeti altında geçti. İsmail Bey, kongrenin tek yöneticisi ve yönlendiricisi oldu. Oylamalarda, bu mümkün olmadığı takdirde kararların zabta geçirilmesinde, kendi istediği yolda tasarruflarda bulundu. Bu yolsuzluklara karşı çıkan Rıza Nur istifa etmek istediye de, taşra murahhaslarının baskısıyla niyetinden vazgeçmek zorunda kalmıştı (222).

İlk gün okunan kongre raporunda (223) fırkanın seçimlerde uğradığı haksız mağlûbiyete rağmen ümidini muhafaza ettiği bildiriliyor ve Dersaadet'de 40-50, taşrada ise 90'dan fazla şube açıldığı belirtilerek durumun sanıldığı kadar kötü olmadığı ileri sürülüyordu. Rapor, fırka adına Lütüî Fikri Bey tarafından okunmuştu. Ancak kongre, reis İsmail Bey tarafından açılmış, Mustafa Sabri kongre ikinci reisliğine, Amasya murahhası Rodoslu Şevket Beyle diğer murahhaslardan Aziz Efendi kâtipliğe seçilmişlerdi. Kongreye, fırka mensuplarından 120 kişinin iştirâk ettiği anlaşılmaktadır (224).

Rum Meşrutiyet Kulübünden ve Hınçaklardan da kongreye dinleyicilerin katılmasının, fırkacıları çok memnun ettiği bildirilmektedir (225). Kongrede Kadri

219. *İfham*, nu. 252-68 (11 Mayıs 1328) s. 4.

220. *İfham*, nu. 256-72 (14 Mayıs 1328) s. 4.

221. *İktihâm*, nu. 99 (21 Mayıs 1328); nu. 100 (22 Mayıs 1328) s. 2.

222. Rıza Nur, *Hürriyet ve İtilâf*, s. 32-33; Ziya Şakir, "Hürriyet", *Tan*, nu. 957 (28.12.1937) s. 9; nu. 958 (29.12.1937) s. 9.

223. Raporun metni için: *İfham*, nu. 263-79 (21 Mayıs 1328) s. 3.

224. "Hürriyet ve İtilâf Kongresi", *İfham*, nu. 263-79 (21 Mayıs 1328) s. 3.

225. "Hürriyet ve İtilâf Fırkası Kongresi", *İfham*, nu. 264-80 (22 Mayıs 1328) s. 3

Bey (Gazeteci Pehlivan Kadri) Refî Cevad (Ulunay), fırka nizamnâmesinde tadilât yapılmasını teklif ettiler. Tadilât için onbir kişilik bir encümen kuruldu (226) ve değişiklik teklifleri kabul edildi (227). Diğer taraftan seçimlerde, Rumlarla yapılan anlaşmanın birinci maddesi gereği ekalliyetin hukukunu temin edecek bir usûl-ü intihabiye ibaresi altında fırkanın programına dahil edilmek üzere aynen kabul edildi. Burada kasdedilen nisbî temsil usûlüydü (228). 6 Haziran günündeki oturum nizamnâme tadilâtıyla geçti (229). Bu arada gazetelere yansımamış olsa da, en hararetli tartışmaların Sadık Bey'in daha önce zikredilen karışık fırka hesapları üzerinde cereyan ettiği anlaşılıyor (230).

9 Haziran 1912'de Merkez-i Umumî âzâsının seçimiyle kongre sona erdi. Yeni heyet; Müşir Fuad Paşa, Sadık Bey, Mustafa Sabri, İsmail Hakkı Paşa, Mahir Said, Edhem Bey, Rıza Nur, Gümölcineli İsmail, Rıza Tevfik, Sabık Sivas mebusu Şükrü, Hayreddin Paşazâde Salih Paşa, Şaban Ağa, davâ vekili Pavelâki Efendi'den teşekkül ediyordu.

Kongrede, fırka reisi Müşir Fuad Paşa'nın kapanış nutku ve Kastamonu mu-rahhası Hoca Tevfik Efendi'nin duasıyla 9 Haziran 1912 (27 Mayıs 1328) tarihinde sona ermiştir (231). Bu kongre ile fırka, daha ilk andan itibaren yeni ve canlı bir siyâsî faaliyet ve potansiyel içinde olacağını hissettirmeye hususî bir dikkat göstermiş bulunuyordu (232). Ayrıca orduda ve halk arasında çok sevilen, ünlü Elena kahramanını Müşir Fuad Paşa'nın, her iki tabaka arasında taraftar bulacağı ümidiyle seçildiğini düşünmek gerekir kanaatindeyiz.

226. *İfham*, nu. 264-80 (22 Mayıs 1328) s. 3.

227. Nizamnâme-i Dahilî'nin yeni metni için: *Hürriyet ve İtilâf Fırkası Programı ve Nizamnâme-i Dahilî'si*, İstanbul, 1328, s. 21-32.

228. Lütî Fikri, "Meslek-i Siyasiyyede Vuzuh", *İfham*, nu.266-82 (24 Mayıs 1328) s.1

229. "Hürriyet ve İtilâf Fırkası Kongresi", *İfham*, nu. 267-83 (25 Mayıs 1328) s. 2.

230. Geniş bilgi için: Rıza Nur, *Hürriyet ve İtilâf*, s. 34.

231. *İfham*, nu. 270-86 (28 Mayıs 1328) s. 2; Fırkanın faal elemanlarından Sabık Sivas mebusu Şükrü Bey, Rumeli Muhâcirîn-i İslâmiye Cemiyeti reisiydi ve zannedildiğinin aksine Sivas'lı değildi (*İfham*, nu. 273-89, 31 Mayıs 1328, s. 4).

232. Krş. "Hürriyet ve İtilâf Fırkası Kongresi", *İfham*, nu. 265-81; (23 Mayıs 1328) s. 3; "Hürriyet ve İtilâf Kongresi", *İfham*, nu. 270-86 (28 Mayıs 1328) s. 2.

VIII. HÜRRİYET VE İTİLÂF FIRKASINDAKİ HİZİPLER

H İ Fırkası, kurulduğu günden beri çevresinde büyük bir alakâ yaratmış ve teşkilâtlanmasını sür'atle yürütmeye başlamıştı. İ T karşısında, onunla mütenasip bir güçle doğan fırkanın iç yapısı, ilk andan itibaren tartışma konusu olmuş (233), ancak fırka mensupları tarafından bu durum hem reddedilmiş (234), hem de matbuattan gizlenmişti (235).

Fırkanın daha kuruluş devresinde ilk anlaşmazlıklar ortaya çıkmış ve Sadık Bey'in, alınan prensip kararlarının aksine Debre mebusu Basri Bey'i idare heyeti azâlığı yanında mücassis olarak da göstermek istemesi, muhalefete sebep olmuş ve neticede Sadık Bey'in isteği reddedilmişti. Bu hâdiseden dolayı Sadık Bey, Münevveran Takımına karşı her geçen gün şiddetini artıran bir düşmanlık duygusu içindeydi. Kuruluşun tamamlanmasından sonra ikinci reisliğe getirilen Sadık Bey, fırka merkezinde teşkilât işlerini üstlenmiş, bu vazife onun fırka yönetiminde giderek her işe el koyacak derecede güçlenmesine yol açmıştı (236). Esasen Meclis grubundaki (237) mebusların bilhassa genç olanları, çıkarılan gazetelerle meşgul oluyorlar ve fırka işleri için pek de vakit ayıramıyorlardı.

Kısaca denebilir ki, fırka kurulduğu andan itibaren ikinci reis Sadık Bey'in çevresinde toplanan küçük bir zümrenin tekelinde bulunuyordu (238). Bu meyanda Gümülcinelî İsmail, Debre mebusu Dukakinzâde Basri, ilk zamanlar için Şaban

233. İlk tartışmalar için: *Tanin*, nu. 1161 (12 Teşrin-i sâni 1328) s. 1; 1236 (28 Kânûn-ı sâni 1327) s. 1.

234. Bu hususta Rıza Nur'un reddiyesi için: *Takdirat*, nu.153 (6 Kânûn-ı evvel 1327) s.3.

235. Fırkanın iç yapısına dair en geniş bilgiyi, o zamanlar durumu siyaset gereği reddetmiş olan Rıza Nur'un kitabında buluyoruz. Esasen bu kitap Mütareke devrinde aynı isimle kurulan fırkaya karışan eski Sadık Bey Takımının fırka içindeki hâllerini anlatmak gayesiyle neşredilmiştir.

236. Rıza Nur, *Hürriyet ve İtilâf*, s. 15-18.

237. Fırkanın Meclis-i Mebusan İdare Heyeti: Reis İsmail Hakkı Paşa (Amasya), reis-i sâni Mustafa Sabri Efendi (Tokat), reis-i sâni Dr. Nazaret Dağavaryan (Sivas), âzâ Sait Bey (Kudüs), Zeynelabidin (Konya), Vasfi (Karesi), Dâvud Yusufâni (Musul), Mahmut Mazhar (Trabzon), Şükrü (Sivas), *Tesisat*, nu. 130 (11 Teşrin-i sâni 1327) s. 1.

238. Geniş bilgi için: Fethi, *Muhâliflerin Esrarı*, s. 13.

Ağa belli başlı isimleri teşkil ederler. Bundan dolayı H İ Fırkası hiçbir zaman mensuplarına her yönüyle açık, istisnaysız bir teşekkül olamadı. Fırka daha doğarken, Rıza Nur'un sevdiği isimle "*Münevveran Takımı*" bir bütün halinde görünüyor ve Sadık Bey'in keyfi icraatlarına tek vücut olarak tavır takınıyordu. Üstelik fırka merkezindeki esrarengiz hava, Meclisteki grubun fırka idaresindeki açıklığına çok ters düşen bir hâldi. Fırkanın Meclisteki müzakereleri, Meşrutîyetin siyâsî hayattaki en dikkate değer gelişmelerinden biri olarak, gazetecilere açık bir şekilde cereyan ediyordu (239). Bu, bir bakıma İ T'nin yapısındaki esrarlı havaya duyulan tepkinin tezahürü sayılabilir.

Daha kurulduğu ay içinde firkada bir fikir beraberliği olmadığı yolunda tenkidler görülürken (240), kısa bir süre sonra, ileride fırka iç çatışmaları hakkında ayrıntılı bilgiler veren Rıza Nur tarafından, azâlar arasında fikir birliği olmadığı yolundaki haberler katıyyen reddediliyordu. Nihayet 23 Ocak 1912 (10 Kânun-ı sâni 1327) tarihinde Miralay Sadık, bazı arkadaşlarıyla arasının açıldığını ve İttihat-ı Osmanî adıyla yeni bir fırka kurmaya niyet ettiği şeklindeki dedikoduların asılsızlığını belirtmek zorunda kalıyordu (241).

Fırka, İ T'nin muhakkak bir çok farklı saiklerle kıyıya savurduğu, farklı düşünce ve emellere sahip insanları toplayan bünyesiyle İ T Fırkasının Meşrutîyetin ilk zamanlarındaki haline pek benziyordu. Ancak Talât Paşa'nın İ T'de yaptığı birleştirici ve uzlaştırmacı rolü üstlenecek bir önder H İ Fırkası için mevcut değildi (242).

Ondokuz kişiden müteşekkil idare heyeti kısa bir müddet sonra ikiye ayrıldı (243). Bir tarafta kendilerine "*Tam Müslümanlar*" diyen Sadık Bey, Gümülcinli İsmail, Şaban Ağa ve birkaç hoca; diğer tarafta ise bu takımın "*Dinşizler*" olarak isimlendirdiği, fakat kendilerini "*Münevveran Takımı*" diye tanıtan İsmail Hakkı Paşa, Rıza Tevfik, Lütfi Fikri, Hoca Vasfî, Kemal Midhat, Hüseyin Siret, Mahir Said ve Rıza Nur bulunuyordu. Bunlar karşı takıma, "*Yobazlar, Dervişler, Hâcegân*" ismini vermişlerdi. Meclisin feshinden sonra orduyu harekete geçireceği ümit edilen Sadık Bey, bu hususta birşey yapamayınca Münevveran Takımı nazarında bütün itibarını kaybetmişti (244).

Feshiden sonra fırka büsbütün Sadık Bey Takımının idaresine girmiş, bu arada uzun müddet müstakil bir tavır takınan Mustafa Sabri Efendi de bu takıma yanaşmıştı. Hoca Şükrü (sabık Sivas mebusu) ve Dâmât Salih Paşa'nın da bu

239. Fırkanın bu kararı bir bakıma İ T'nin dışı kapalı oligarşik idaresine bir tepki sayılabilir kanaatindeyiz (Karar için: *Tesisat*, nu. 144, 27 Teşrin-i sâni 1327, s. 2).

240. *Gençtürk* 'den naklen *Tanin*, nu. 1175 (28 Teşrin-i sâni 1327) s. 3.

241. *Teşkilât*, nu. 188 (10 Kânun-ı sâni 1327) s. 4; *Bedâhet*, nu. 256-15 (10 Kânun-ı sâni 1327) s. 1.

242. Almet Hilmi, *Muhalefetin İflâsı*, s. 27.

243. Rıza Nur, *Hürriyet ve İtilâf*, s. 19; Ahmet Hilmi, *Muhalefetin İflâsı*, s. 26.

244. Rıza Nur, *Hürriyet ve İtilâf*, s. 19.

takıma mensup olduklarını belirtmek gerekir (245). *Hizipleşme* 1912 seçimlerine de aksetmiş, taşradaki mensuplardan ulemâ tائفesi "*sarıklılardan başkasına rey vermemelerini*" taraftarlarından istemiş ve fırkanın Münecvveran Takımına karşı tavır almıştı (246). Açıkça ifade etmek gerekir, Münecvveran Takımı İ T'ye karşı yürüttüğü tesirli muhalefet faaliyetini Sadık Bey'in karşısında yürütmemiş, belki de seçimlerin ve seçim hâdiselerinin de yorgunluğu ve bıkkınlığı içinde kongre sonrasında artık fırkaya rağbet göstermeyerek devamsızlığa başlamıştı (247). Bu gelişmede esas âmil, fırkadan ve dolayısıyla siyâsî mücadeleden ümitlerini kesmiş olmalarıydı. Halâskâran hareketine (248) fırka mensuplarından Rıza Nur'in ferden iştiraki, bu ayrılıktan sonradır.

Kongreden sonra tesbit edemediğimiz bir tarihte, bir ara Münecvveran Takımının isteği üzerine toplantı yapılmış ve taraflar arasında uzlaşma temin etmek için bazı şartlar öne sürülmüştü. Bu şartları şöyle sıralayabiliriz:

1. Merkezin haberi olmadan hiçbir icraatta bulunulmayacak,
2. Hesaplar merkezden idare edilecek,
3. Seçim heyeti merkez tarafından seçilebilecek,
4. Fırka mührü üç kişinin gözetiminde olacak,
5. Sadık Bey, ailesiyle fırka merkezinden bir başka yere taşınacak,
6. Toplanma günleri önceden belirlenecek,
7. Para meselelerinde dolandırıcılıkla suçlanan Münecvveran Takımından özür dilenecek.

Bu yedi tekliften ancak Sadık Bey'in başka yere taşınması yerine getirilmiş, diğer bakımlardan durumun değiştiği, zahiri bir bütünlüşme ve huzur devresinden kısa bir müddet sonra ortaya çıkmıştı. Kararlaştırılan toplantı günlerinde bir-iki evrak görüşülüyor, ancak asıl işler yine Sadık Bey Takımı tarafından, diğerlerine danışılmaksızın, kapalı kapılar ardından yürütülüyordu. İttihatçıların yeniden başa geçmelerine zemin hazırlamamak ve Ahmet Muhtar Paşa hükümetini destekleyebilmek için durumu idare etmeye çalışan Münecvveran Takımı artık fırkadan büsbütün soğumuş bulunuyordu (249).

Bu sırada Kâmil Paşa'nın iktidara gelmesi (29 Ekim 1912-16 Teşrin-i evvel 1328) fırkada yeni ümitler doğurmuş olsa gerektir (250). Aynı zamanda artık heyecanını kaybeden ve büyük ölçüde isimden ibaret kalan taşra şubeleri, ayrıntıları

245. Rıza Nur, *Hürriyet ve İtilâf*, s. 29, 44, 47.

246. Ahmet Hilmi, *Muhalefetin İflâsı*, s. 26.

247. Rıza Nur, Sadık Bey'in çevresinde kalanları "*Şirket-i İnhisârîye*" , Münecvveran Takımın fırkadan ayrılmasından sonra geride kalanları da "İkinci Hürriyet ve İtilâf Fırkası veya "İkinci İtilâfçılar" olarak adlandırılmaktadır. Ahmet Reşit Rey de hâtıralarında (*Gördüklerim*, s. 191) aynı isimlendirmeyi yapar. İtilâf Fırkası hakkındaki kanaatler, bu bekâyanın icraatlarıyla şekillenmiştir.

248. Rıza Nur, *Hürriyet ve İtilâf*, s. 36 vd.

249. Rıza Nur, *Hürriyet ve İtilâf*, s. 47-48.

250. Ahmet Hilmi, *Muhalefetin İflâsı*, s. 62.

bilinemeyen Sadık Bey-Kâmil paşa görüşmesinden sonra Sadık Bey'in şahsî tasarrufuyla kapatılıyordu (1 Ocak 1913) (251). Bir müddet sonra Gümülcineli İsmail'in hareketlerinden bıkkınlık getiren ve Kâmil Paşa hükümetini düşürme tasavvurlarından ürken fırka reisi Müşir Fuad Paşa ile Şaban Ağa'nın da ayrılmaları üzerine fırka, tam mânasıyla eski Ahâlî Fırkasından kendisine katılanların, yañî görünürde Sadık Bey'in, gerçekte ise Gümülcineli İsmail'in eline geçti (252). Bu andan itibaren ise bize göre bir fırkadan ziyade, bir muhalefet mahfelinden veya grubundan bahsedebilmek mümkündür (253). Bâbîâlî Baskınından (23 Ocak 1913-10 Kânûn-ı sâñî 1328) sonra ise böyle bir merkezden bile bahsedebilmenin maddeten imkânsızlığı açıktır. Esasen bundan sonra Gümülcineli İsmail (254), siyâsî faaliyette bulunmayacağı sözü verdiği için yurtiçinde kalabilmiş, diğer fırka mensuplarının çoğu yurtdışına kaçmış ve muhalefet hareketini, 31 Mart Vakasında olduğu gibi bir kere daha siyâsî sınırlar ötesine taşınmak zorunda bırakmışlardı. Dönüş ise ancak Mondros Mütarekesinden sonra mümkün olabilmıştır (255).

251. Lütfi Fikri, Kongreden (20-27 Mayıs 1328) sonra uzak kaldığı fırkanın şube faaliyetlerini tatil kararına karşı çıkmaktadır ("Bir İzah", *Tazminat*, nu. 405, 20 Kânun-ı evvel 1328, s. 3).
252. Rıza Nur, *Hürriyet ve İtlâf*, s. 49; Ahmet Hilmi, *Muhalefetin İflâsı*, s. 53.
253. Rıza Nur'un bu doğrultudaki görüşleri için: *Hürriyet ve İtlâf*, s. 35.
254. Cemal Paşa, *Hatıralar*, İstanbul, 1959, s. 23.
255. Rıza Tevfik'in fırka sonrası hayatı için: Kenan Akyüz, *Batı Tesirinde Türk Şiiri Antolojisi*, Ankara, 1971, s. 416 vd.; Abdullah Uçman, *Rıza Tevfik*, Ankara, 1986, s. 9-11.

IX. HÜRRİYET VE İTİLÂF FIRKASI İLE İTTİHAT VE TERAKKİ'NİN BİRBİRLERİNE KARŞI TAVIRLARI

"İttihat Cemiyetinin idare-i keyfiyesi yüzünden her iş berbad oluyor; sokakta çamurlardan geçilmiyor"

(Bir Muhalif)

"Nihayet, Hürriyet ve İtilâf Fırkası adı altında toplanan İttihad ve Terakki muhalifleri İttihad ve Terakkinin değil, vatanın bir düşmanı olduklarını sonraki hareketleriyle isbat etmişlerdir".

Hüseyin Cahid

H İ'nin kurulduğu andan itibaren İ T'ye karşı yumuşak tavra ihtiyaç hissetmeyecek seviyede bir kuvvete sahip olması ve ilk defa geniş bir şekilde Anadolu ve Rumeli'ne yayılan bir fırka halinde ortaya çıkması, siyasî ilişkilerde sertliğe yol açmıştı (256). Bu gerginlikte İ T'ye sonradan gelmelerle, sonradan görmelere duyulan hincin da bir payı olsa gerektir (257). Gidişatın bozukluğu ise *"İttihat Cemiyetinin idare-i keyfiyesi yüzünden her iş berbad oluyor, sokaklar çamurdan geçilmiyor"* (258) seviyesindeki psikolojik şartlanmayı beslemişti.

Fırkanın kurulmasıyla birlikte siyâsî potansiyel ikiye ayrılmış; İttihatçı ve İtilâfçı şekilde tezahür eden bir cepheleşme, bir siyâsî çatışmanın ve huzursuzluğun militan kuvvetlerini teşkil etmişti. Denebilir ki bu gelişme, mahalle kahvehanelerinde bile huzur bırakmamıştır (259). Fırka bu çatışmadan galip çıkabilmek için tahmin edileceği gibi, bilhassa ilk zamanlarda her geleni kaydetmişti.

Tabiatıyla siyâsî faaliyet İ T'yi tenkidle başlamış ve daha ilk anlarda neşredilen bir beyannâme ile bu şikâyetler (260) ve taahhütler sıralanmıştı. Beyannâmeye göre İ T; hükümet işlerine müdahale ediyor, memuriyetlere kendi adamlarını

256. M. Ziyaeddin Demircioğlu, *Kastamonu'da Meşrutiyet Nasıl İlân Olundu*, s. 85.

257. Krş. Safaeddin Kâmil, *Miralay Sadık ve Yeni Kurulan Fırka Münasebetiyle: Şanlı Türkler-Kahraman Osmanlılar*, İstanbul, 1329, s. 15-16.

258. Fethi, *Muhalefetin Esrarı*, s. 10.

259. Ahmet Hilmi, *Muhalefetin İflâsı*, s. 30.

260. Ahmet Hilmi, *Muhalefetin İflâsı*, s. 27-28; Ziya Şakir, "Hürriyet", *Tan*, nu. 939 (10.12.1937) s. 9; nu. 941 (12.12.1937) s. 9.

kayırıyor, cemiyetin ileri gelenleri nâzırlıklara düşkünlük gösteriyor, işler keyfi hükümlere göre yürütülüyor, İ T Cemiyeti bir heyet-i inhisariye tarafından idare ediliyor, makamlar ehline verilmiyor ve komitecilik usûllerine başvuruluyordu.

Diğer taraftan, Hürriyet ve İtilâf'ın neşrettiği fırka programı, İ T nazarında pek tatminkâr bulunmamış (261), esas itibariyle maddeler umumî veya gerçekleşmesi imkânsız olarak görülmüştü. İ T Cemiyeti neşrettiği beyannâmede usûle riayet eden bir fırkanın kurulmasının kendilerince de arzu edildiğini, fakat bir kısım mensubunun Trablusgarb'da fiilen gazâ ve mücahede olduğu görülen bir cemiyet için kötüleme ve ifırada bulunan bir fırkayı da hakikî bir fırka olarak görmemekte mâzur tutulmaları gerektiğini belirtiyor, "*vatanın ittihatçı ve terakkiperver olan bütün namuslu anâsır-ı efrâd, cemiyetin, fırkanın âzâ-yı tabiyesindendir*" dedikten sonra, "*böyle bir teşkilâtı, böyle bir kitle-i müttehide-i erbâb-ı nâmusu öldürmek için eşkıya çetesi sûretinde tasvir etmek, ancak Şerif gibilerin irtikâb edebilecekleri bir şenâattir.*" hükmünü veriyordu (262).

İ T bilhassa Trablusgarb'ı müdafaa ettiği bir sırada suçlanmaktan ve Gazeteci Zeki Bey'in kaulinin mesele yapılmasından şikâyetçi bulunuyordu (263). Diğer taraftan *Tanin*, H İ Fırkası alcyhinde okuyucu mektupları neşrediyor (264), seçimler sırasında buna bir de fırkadan istifa edenlerin telgraflarını ekliyordu (265). Suçlamalardan biri de siyâsî ihtiras bahsinde toplanıyordu (266). Fırkanın Münecveran Takımı bu suçlamaları reddetmek için çok çabalamıştır.

Fırkaya ilk girenlerin isimleri önceleri gazetelerde neşredilmiş ise de, bu isimlerin *Tanin*'de hırpalanmasından (267) sonra bu usûlden vazgeçilmiştir. İ T yayınlarında H İ Fırkasının sadece "*Hürriyet ve İtilâf*" şeklinde zikredilip, "*Fırka*" olarak isimlendirmemeye de hususî bir dikkat gösterilmesi ilgi çekicidir (268).

Kısaca söylemek gerekirse her iki fırkanın birbirine karşı tavırları hissi sevi-

261. Hüseyin Cahid, "Hürriyet ve İtilâf Fırkası", *Tanin*, nu. 1160 (11 Teşrin-i sâni 1327) s. 1.

262. *Tanin*, nu. 1170 (23 Teşrin-i sâni 1327) s. 1.

263. *Tanin*, nu. 1171 (24 Teşrin-i sâni 1327) s. 1; Zeki Bey, 27 Haziran 1327 (10 Temmuz 1911) günü gece vakti Bakırköy'de, Huban sokağında İttihatçı fedailerden Serezli Mustafa Nâzım ve Çerkez Ahmet tarafından öldürülmüştü.

264. Mektuplar için: *Tanin*, nu. 1173 (26 Teşrin-i sâni 1327) s. 3.

265. Bazı istifa mektupları için: *Tanin*, nu. 1237 (29 Kânûn-ı sâni 1327) s. 4; nu. 1280 (12 Mart 1328) s. 3.

266. Siyasî ihtiras edebiyatı, İttihat ve Terakki muhaliflerine karşı çok sık yapılmıştır. Bazı örnekler için: Hüseyin Cahid, "İhtirâsât-ı Siyasiye", *Tanin*, nu. 1166 (17 Teşrin-i sâni 1327) s. 1.

267. H İ Fırkasına katılan bazı isimler için yapılan tenkidler hakkında *Tanin*, nu. 1212 (4 Kânûn-ı sâni 1327) s. 1.

268. İ T bu tavrını bilhassa seçimler için neşrettiği şu beyannâmesinde sergilemiştir: *Selâmet-i Vatan İçin: Irşâd-i Hürriyet ve İtilâf Fırkası Programının Tenkidini, İkâzât-ı Mürşidâne-yi Hâvidir*, Osmanlı İttihat Terakki Cemiyetinin Bursa Heyeti Merkeziyesince neşredilmiştir, Meccanen Tevzi' olunur. Bursa, 1 Mart 1328, 70 s.

yede belirlenmiş ve şahsî suçlamalarla cceryan etmiş, tenkidler en sonunda riyâkârlık ve münafıklık gibi ahlâkî meşhurlara dayandırılmıştı (269).

Bu arada faaliyetleri boyunca H İ Fırkası mensupları çok büyük bir hassasiyet ve dikkatle polis tarafından takib edilmiş ve sıkı bir kontrole tâbi tutulmuşlardır (270).

Diğer taraftan İ T; bir taraftan onu küçümserken, diğer taraftan da H İ Fırkasını bir an önce ortadan kaldırmak için büyük gayret harcamıştır. Adetâ, kendi dışında ikinci bir siyasî cemiyetin kuruluşunu Meşrutiyete ve millî menfaatlere aykırı saymıştır. Meşrutiyetin ilânından itibaren İ T'ye hâkim olan bu tavırdan en büyük nasibini alan ise en büyük muhalif fırka hüviyetindeki H İ olmuştur. İşin en çok dikkate değer yönü de H İ Fırkasının âdeta gayrimeşru ve gayrihukukî bir teşekkül muamelesi görmesidir. Bu durum daha sonra kurulan bazı partiler için de varid olmuş ve onlar da böyle bir kader yaşamışlar, bazıları değil kapandıktan sonra, faaliyet esnasında bile her nedense hukukîlik ve meşruluk sıfatına bir türlü lâyık görülmemişlerdir. Bir siyasî cemiyetin herhangi bir icraatı kanunlara aykırı görülebilir, fakat meşru zeminde kaidelere uygun olarak kurulan bir siyasî teşekkülün bizatihi varlığını gayrimeşru kabul etme tavrının hukukî bir dayanağını bulmak mümkün değildir. Kanaatlerin değil, delillerin esas mesned olarak alınmasının hukukun temel kaidelerinden olduğu unutulmamalıdır. Aynı şekilde H İ Fırkası kapandıktan (1 Ocak 1913) sonra da Meşrutiyet devri bozukluklarının en büyük sorumlusu olarak takdim edilegelmiştir. Her bozukluk için tek sorumlu veya tek düşman bulmanın rahatlığından, her nedense, bir türlü vaz geçilememiştir.

269. Krş. "Muhalefetin Hakikî Çehresi", *Tanin*, nu. 1282 (14 Mart 1328) s. 1.

270. Muhaliflerin ne kadar büyük bir titizlikle takip edildiklerini, bir polisin hâtiyatından anlamak mümkündür. Ali Rıza Öge, *Meşrutiyetten Cumhuriyete Bir Polis Şefinin Gerçek Anıları*, Bursa, 1982, s. 165 vd.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
SİYASÎ HAYATTA Hİ FİRKASI

I. ARA SEÇİMLERDE FIRKANIN BAŞARISI VE İKTİDAR ÜMİDLERİ

Manyasîzâde Refîk Bey'in ölümünden sonra bir ara seçimle meclise giren Rifat Paşa'nın (1) Hariciye Nezaretinden ayrılarak Paris Sefaretine gitmesi ile bir İstanbul mebusluğu münhâl kalmıştı.

Yapılacak ara seçim için henüz kurulmuş olan Hürriyet ve İtilâf Fırkası Meclis Grubu 25 Kasım 1911 (12 Teşrin-i sâni 1327) tarihindeki toplantıda, Tahir Hayreddin'in namzet olmasını kararlaştırdı (2). Daha sonra ikinci seçmenlerden Nasuh Efendîzâde A. Hayri tarafından bu teklif tekrarlanmıştır (3).

Bu seçimlere, daha öncekilerde olduğu gibi, İ T'nin müdahalesi bulunmuş olsa gerçektir. Esasen bunun aksini düşünmek gerçekçi bir tavır sayılamaz. Nitekim bu husustaki şikâyetler çok az bir müddet içinde ifade edilmeye başlanmıştı (4).

Henüz kurulan fırka ilk gövde gösterisini yapmak, büyüklüğünün ve kuvvetinin gerçek olduğunu seçimle anlatmak istemiş ve kazanmak için büyük gayret göstermiştir (5). Bunu yaparken bilhassa müntehib-i sâni'lere serbestçe reylerini kullanabilmeleri hususunda cesaret vermeye çalışmıştır. Kısacası, fırka bu seçimde rüşünü ispat etmek mecburiyetiyle karşı karşıya gelmişti.

Kuruluşundan 20 gün sonra yani 11 Aralık 1911 (28 Teşrin-i sâni 1327) tarihinde yapılan seçimde İ T namzedi Mehmed Memduh'un 195 reyine karşılık, 196 rey alan fırka namzedi Tahir Hayreddin bu seçimi kazanmıştır (6).

Tabiatıyla bu seçim zaferi büyük bir sevinçle karşılanmış ve fırka tarafları gazetelerde ise en geniş bir şekilde propaganda malzemesi olarak kullanılmıştır. Bu

1. Bu ara seçimde Rifat Paşa 281, Ali Kemal 129, Mizancı Murat 50 oy almışlardı. Aday olmadığı hâlde Sabahattin Bey'e ise 3 oy çıkmıştı. *İkdam*, nu. 5339 (24 Mart 1325) s. 3.
2. *Tesisat*, nu. 132 (13 Teşrin-i sâni 1327) s. 4.
3. *Yeni Yol*, nu. 212-1 (27 Teşrin-i sâni 1327) s. 1-2.
4. Ebu'l-Kemal, "İntihab Yolsuzlukları Başlıyor", *Tesisat*, nu. 134 (15 Teşrin-i sâni 1327) s. 1.
5. Krş. "Müntehib-i Sâni'lerin Enzâr-ı Dikkat ve Hamiyyetine", *Nevrâh*, nu. 210-3 (25 Teşrin-i sâni 1327) s. 1.
6. *Meslek*, nu. 214-1 (29 Teşrin-i sâni 1327) s. 1.

husustaki haberlerin başlıklarından birinin “İbret” (7) olması ayrıca dikkate değer. Ancak bu “İbret” İ T tarafından fazlaca ilham kaynağı olmuş ve Meclis-i Mebusanın feshine yol açan gelişmeleri başlatmıştı.

Seçimden sonra fırkanın reisi Dâmât Ferid Paşa müntehib-i sânilere alcnî teşekkürde bulunmuş, bu arada namzetlerinin Rum ve Ermeni vatandaşlarımız tarafından ekscriyetle desteklendiğine dikkati çekmiştir (8).

Bu seçim fırkanın iktidar ümitlerini artırmış olsa gerektir (9). Fırkanın kendine güvenini ve mücadele cesaretini de pekiştirmiştir. Tahir Hayreddin'in, İ T'nin gayretlerine rağmen, seçilmiş olması bir tehlike çanı vazifesini görmüş; İ T bir yeni fırkanın teşkilâtını tamamlamadan seçime gidilmeni imkânını, Sultan Reşad'ın esasen İ T tarafından kullanılan yetkilerini genişleterek elde etmenin yollarını aramaya başlamıştır (10). Bundan sonraki gelişmeler, bu araseçimi kazanmasının H İ Fırkası için uzun vadede geri tepen bir zafer olduğunu göstermiştir. Böylece İ T, fırkaya karşı daha aceleci ve kararlı bir tavır takınmak gereğini duymuştur.

7. *Tesisat*, nu. 146-2 (29 Teşrin-i sâni 1327) s. 1.

8. *Meslek*, nu. 214-2 (30 Teşrin-i sâni 1327) s. 1; Diğer tebrik telgrafları için: *Meslek*, nu. 216-3 (1 Kânûn-ı evvel 1327) s. 2; Tunaya, (*Siyasal Partiler*, s.301) tebrik telgrafı için *Takdirat* (sayı. 154) gazetesini kaynak göstermiştir. Halbuki telgraflar *Meslek* 'le beraber aynı gün *Tesisat* 'da (nu. 147, 30 Teşrin-i sâni 1327, s. 1'de) çıkmıştır.

9. Krş. “Hürriyet ve İtilâf Fırkası ve Beyannâmesi”, *Teminat*, nu. 208 (30 Kânûn-ı sâni 1327) s. 1.

10. Rıza Tevfik, “Emir Ayyar'ın Dağarcığında Neler Var?”, *Meslek*, nu. 235-22 (20 Kânûn-ı evvel 1328) s. 1. Rıza Tevfik'e göre bu karar Selânik'de alınmıştır. Ayrıca bkz. Ahmet Reşit Rey, *Gördüklerim*, s. 128.

II. 35. MADDENİN TÂDİLİ MESELESİ

A. MADDENİN TÂDİLİ HAKKINDA İ T'NİN GÖRÜŞLERİ

"Barika-i hakikat, müsademe-i eskârdan doğar" heyecanıyla karşılanan Hürriyet ve İtilâf Fırkasının, o zamana kadar kurulanların aksine, kuvvetli bir şekilde ve yetmiş civarında taraftarla faaliyet başlaması, İ T'de endişe uyandırmıştı. Hele 11 Aralık 1911 (28 Teşrin-i sâñf 1327)'de yapılan arascçimlerde, bir oy farkla da olsa, namzedinin seçimi, üstelik İstanbul'da kazanması İ T'yi daha kararlı bir tavır takınmaya ve esaslı bir tedbir almaya sevketti. İnkâra rağmen her halde İ T'nin kararıyla Meclisin tatili ve bunun için de Kanun-u Esâsî'nin feshe dair 35. maddesinin tâdili siyâsî gündeme getirildi. Bunun için Sadâretin gönderdiği kanun lâyihası tezkeresi 16 Aralık 1911 (3 Kanun-ı evvel 1327) tarihinde Mecliste okundu. Ancak bu meseleden ötürü münakaşalar daha önceden, lâyihanın gönderilmesinden itibaren başlamıştı.

Teşebbüs, H İ Fırkası tarafından tabii ki hoş karşılanmamış, "*irtica-ı siyâsî*" ve "*Meşrutiyet-şikenâne*" sayılmıştı. Bu suçlamalara karşı İ T tarafından ise Padişahın hukuku etrafında oldukça geniş bir siyâsî edebiyat vücuda getirilmiştir. *Tanin*, bunun diğerleri gibi normal bir kanun lâyihası sayılması gerektiğini, kabul edip etmemenin ise Meclise ait bir şey olduğunu, fırkalarının son programında böyle bir isteğin ifade edildiğini, yine Miralay Sadık ile Dâmât Ferid paşa'nın da fırkalarında iken bu kanaati taşıdıklarını (11), nihayet bu teşebbüslerinin bu kadar gürültüye sebep olmasını anlayamadıklarını bildiriyordu. İ T bu maddeyle "*hukuku hazret-i Padişâhî'yi müdafaa*" ediyor ve aynı zamanda "*kuvve-i icraiyye ile kuvve-i kanuniye*" (12) arasında memleketin selâmet ve saadetini temin edecek şekilde bir ahenk ve denge kurulmaya çalıştığı iddiasında bulunuyordu.

11. *Tanin*, nu. 1179 (2 Kânûn-ı evvel 1327) s. 1; nu. 1185 (8 Kânûn-ı evvel 1327) s. 1; Hüseyin Cahid, "Damat Ferit Paşa", *Tanin*, nu. 1186 (9 Kânûn-ı evvel 1327) s. 1; Hüseyin Cahid, Hizb-i Cedit hâdisesinde Miralay Sadık'ın şimdi karşı olduğu düşüncelere sahip bulunduğunu ileri sürüyordu.
12. Hüseyin Cahid, "Tadil Teklifinden Sonra", *Tanin*, nu. 1180 (3 Kânûn-u evvel 1327) s. 1; Hâüraların seneler sonra neşreden Hüseyin Cahid Yalçın, bu tadil kararının "memleketin mukadderatını jurnalcilere, hafiyelere, kör mutaassıplara, ahlâksızlara bırakmamak" için alındığını yazmaktadır ("Meşrutiyet Hatıraları", *Fikir Hareketle-*

Diğer taraftan bu münasebetle mebusların şımanklığı ve Meclisin işgörememesi gibi şikâyetler de dile getiriliyor; H İ Fırkası ise Patrikhane imtiyazlarını artırmaya çalışmakla ve “*Padişâhımızın halifemizin kuvvetini küçültmek için*” uğraşmakla suçlanıyordu (13). İ T o zamanlar, henüz belli bir tarafa yamanamamış, “*mürtecilik*” (14) suçlamasıyla bu mesele yüzünden sık sık karşılaşmış ve bundan ötürü kendisini savunurken bazen tutarsızlıklara düşmüş ve meselâ tadil teklifinin buna ihtiyaç hissedenden bir kısım mebustan geldiğini (15) ileri sürmüştü. Diğer taraftan Meşrutiyeti kuvvetlendirmek için Kanun-u Esasîyi desteklemenin gereğine dikkat çekiyordu (16). Kısaca İ T bu tadilâtı Padişâhın haklarını genişletmek için ve Meşrutiyet uğrunda yaptığını ısrarla ileri sürmekteydi. Bunun dışında muhalifler tarafından ifade edilen herhangi bir sebebin doğru kabûle yanaşmıyordu. Sözü görüşmelere getiren *Tanin*, Meclisin işgörememesinin değil, gürültü ve anlaşmazlıkların milleti rahatsız ettiğini yazıyordu (17). Mecliste ekseriyeti elden kaçırdığı için tadile teşebbüs ettiği (18) bir “*şirket-i inhisariye*” tarafından sevk olunduğu (19), yalancı bir *ittihat* ismi altında kurulan bir çetenin *ittihadı* engellediği, Arapları ve Amavutları kendisine müsavi addetmediği yolunda İ T Fırkasına yöneltilen tenkidleri ise fırkanın bu sıralardaki reisi Seyyid Bey çürütmeye çalışıyordu (20).

ri, Sayı. 158, 1936, ş. 222); Bir başka yazısında ise ara seçimlerde Hürriyet ve İtilâf Fırkasının kazanması üzerine fesih kararı verildiğini ifade etmektedir (“Hürriyet ve İtilâf Fırkası”, *Yakın Tarihimiz*, Sayı. 25, 2 Ağustos 1962, s. 308-309).

13. Bu gibi suçlamalar için: İttihat Terakki'nin seçim beyannâmesi olarak kabul edebileceğimiz bir risâleye bakılabilir: Hatipzâde Ubeydullah, *Kime Rey Verelim-İttihat ve Terakki-İlürriyet ve İtilâf, Hangisi İyi, ?* s. 17 vd.; Hüseyin Cahid, “Fesih Değil Tefessüh”, *Tanin*, nu. 1183 (6 Kânûn-ı evvel 1327) s. 1.
14. Krş. *Selâmet-i Vatan İçin*, s. 5.
15. *Selâmet-i Vatan İçin*, s. 57.
16. Bkz. *Selâmet-i Vatan İçin* adlı seçim beyannâmesinin sonundaki kırmızı kağıda basılmış ek, s. 57-70,
17. “Meclis ve Efkâr-ı Umûmiye”, *Tanin*, nu. 1202 (25 Kânûn-ı evvel 1327) s. 1.
18. Fethi, *Muhaliflerin Esrarı*, s. 15.
19. Lütüfi Fikri, “Sehpâ-yı Meş’um”, *Teşkilât*, nu. 169 (22 Kânûn-ı evvel 1327) s. 1.
20. “Muhaliflere Cevaplarım”, *Tanin*, nu. 1214 (6 Kânûn-ı sâni 1327) s. 1.

B. MADDENİN TÂDİLİ HAKKINDA H İ FİRKASININ GÖRÜŞLERİ

35. Maddenin tâdili, H İ Fırkası mensupları tarafından ilk anlardan itibaren fırkalanın ezmek yolunda bir kötü niyet ve bir tertip olarak yorumlanmıştır (21). Fırkanın kurulduğu sıralarda bir çok mebus muhtelif saiklerle fırkaya kayıt olmuşlardı. Bunların miktarı 70 civarında kabul edilmektedir (22). İT bu şekilde ortaya çıkan bir fırkayı, işi çok ciddiye aldığına bakarak iktidara namzet olarak görmüş olsa gerektir. Aynı zamanda bu vesile ile teşebbüs H İ tarafından Said Paşa Hükümetinin, “*bire bin müşkilât katmaktaki harikasının*” bir örneği olarak görülmüyordu (23).

Tâdil meselesi, eski defterlerin bir kere daha kanştırılmasına vesile hazırlamış; eski düşünceleri hatırlatılan Damat Ferit Paşa bunları tashih ve tavih etmiş (24), Said Paşa'nın Kanun-u esası'ye dair 1314 tarihli lâyihası ve Meşruyet sonrasındaki ilk sadâretinde gösterdiği icraatı yeniden gözler önüne serilmiştir (25).

H İ Fırkası taraftarı gazeteler bu teşebbüsü, “*darbe-i hükûmet*” ve “*hükûmeti müstebide taraftarı olmak*” hükümleriyle karşılanmış (26), aynı zamanda tâdil

21. “Kânûn-u Esasi'nin Tâdili Etrafında”, *Meslek*, nu. 218-5 (3 Kânûn-ı sâni 1327) s. 1; “Kânûn-ı Esasi Meselesi Münasebetiyle”, *Meslek*, nu. 219-6 (4 Kânûn-ı evvel 1327) s. 1.
22. Ziya Şakir, “Hürriyet”, *Tan*, nu. 944 (15.12.1937) s. 9; Kuran, *İnkilâp Hareketleri*, s. 553.
23. Rıza Nur, “Müşkilât Müşkilât Üstüne”, *Takdirat*, nu.153 (6 Kânûn-ı evvel 1327) s.1
24. Dâmât Ferit'in müdafaası için: “Hürriyet ve İtilâf Fırkası Riyasetinde”, *Takdirat*, nu. 154 (7 Kânûn-ı evvel 1327) s. 2.
25. Said Paşa'nın münakaşalara zemin teşkil eden lâyihası 26 Ramazan 1314 tarihli olup, Kânûn-u Esasi hakkındadır. Bu lâyihadaki fikirlerini gündeme getiren yazılar: Basri, “Sait Paşa Meselesi”, *Takdirat*, nu. 156 (9 Kânûn-ı evvel 1327) s. 1; Ayrıca Paşa'nın Meşrutiyet ilânındaki bir kısım icraatı da yeniden gündeme getirilmiştir (“Meşrutiyet Doğarken Said Paşa”, *Takdirat*, nu. 159, 12 Kânûn-ı evvel 1327 s. 1); Basri Bey'in Sait Paşa'nın Meşrutiyet aleyhinde jurnali olduğu iddiası üzerine 7 Kânûn-ı evvel 1327 Çarşamba günü Meclis-i Mebusan çalışmaları bu husustaki münakaşalarla geçmiştir. Bu durumdan şikâyet eden bir yazı için: Hüseyin Cahid, “Said Paşa ve Kâmil Paşa”, *Tanin*, nu. 1185 (8 Kânûn-ı evvel 1327) s. 1.
26. Bu gibi yorumlar için: “Hukuk-u Saltanat, Vasıta-i Meram”, *Meslek*, nu. 220-7 (5 Kânûn-ı evvel 1327) s. 1; Ferhan, “Hükümet-i Müstebide, Hükümet-i Meşruta”, *Meslek*, nu. 229-16 (14 Kânûn-ı evvel 1327) s. 1-2.

isteğinin, “*endişenâk bir devre-i tefekkür açtığı*”nın bilindiği ifade edilmişti (27). Bu arada seçimlerde İ T'ye haddini bildirmesi yolunda vatandaşlara da davetiye çıkarılmıştır (28).

Bu meseleden ötürü Mutedil Terakkiperveran Fırkasının kuruluşundan sonra, bilhassa Lütü Fikri tarafından ortaya atılan ve 1912 seçimlerinden sonra da zaman zaman hakkında yazılar yazılan, tarafsız bir kabine kurma işi yeniden ve bilhassa yine Lütü Fikri'nin gayretleriyle siyâsî gündeme getirilmiştir. İşlerin ve zorlukların elbirliği ile hakkından gelinmesinc yarayacak olan bu yeni hükümet, “*imece kabinesi*” olarak isimlendiriliyordu (29). Ancak bu hususta diğer H İ Fırkası mensuplarının aynı iyimserlik duyguları içinde olduğunu söylemek zordur. Meselâ Mustafa Sabri Efendi (30) ile fırkaya mensup olmayan muhaliflerden Ahmet Reşit (Rey) böyle bir kabinenin kurulamayacağı (31), buna İ T'nin ihtilâl fikrinc saplanmasının engel olduğu, kurulsa bile bir fayda beklenemeyeceği kanaatini taşıyorlardı.

Ancak 11 Aralık 1911 (28 Teşrin-i sâni 1327) tarihindeki ara seçim galibiyeti, Lütü Fikri'de başka ümitler doğurmuş ve “*bir muhtelif kabine yahud sadece bir iş kabinesi teşkilinde ahval-i hâzıra itibariyle biz artık bir faide görmüyoruz*” şeklinde bir görüş beyan etmiştir (32). Kısa bir müddet sonra ise bu görüşünden vazgeçip İ T'nin yıkılmamak maksadıyla çalıştığını söyleyerek, dolayısıyla işin kötüye gitmesi için bir anlaşma yapılmasını istemiş, oniki nezaretten yarısının İ T'ye, öbür yarısının ise diğer fırka ve gruplara verilmesini teklif etmiştir (33). Hüseyin Cahid, bu esnasında fırka kuvvetinin bir yaygaradan ibaret olduğunu, netice itibarıyla böyle bir şeye gerek bulunmadığını ileri sürüyordu (34).

27. “İstifadan Sonra”, *Meslek*, nu. 234-21 (19 Kânûn-ı evvel 1327) s. 2. -
28. Davetiye yazısının metni için, “Millet-i Osmaniye'ye Bir Avâze-i Hamiyyet”, *Meslek*, nu. 234-21 (19 Kânûn-ı evvel 1327) s. 1.
29. Lütü Fikri'nin teklifleri için: “Muhtelif Kabine Meselesi”, *Tesisat*, nu. 147 (30 Teşrin-i sâni 1327) s. 1; *Nevrah*, nu. 211-4 (26 Teşrin-i sâni 1327) s. 1.
30. “Bizde Kabine dö Kontrantrasyon Mümkün müdür?”, *Meslek*, nu. 214-1 (29 Teşrin-i sâni 1327) s. 1; Şahısların hâkim olduğu İ T Fırkasıyla İttifak edilemez fikri için: Tokat mebusu Mustafa Sabri, “Mânâsı Yanlış Anlaşılan Kelimeler”, *Meslek*, nu. 214-1 (29 Teşrin-i sâni 1327) s. 1.
31. H. Nâzım, “Çâre-i Selâmet”, *Meslek*, nu. 224-11 (9 Kânûn-ı evvel 1327) s. 1.
32. “Muhtelif Kabine Meselesi”, *Tesisat*, nu. 147 (30 Teşrin-i sâni 1327) s. 1.
33. Koalisyon teklifleri hakkında: Lütü Fikri, “Mesele-i İtilâf”, *Takdirat*, nu. 154 (7 Kânûn-ı evvel 1327) s. 1.
34. Hüseyin Cahid'in koalisyon teklifine verdiği karşılığın can alıcı noktası, yazısının şu paragraflarıdır: “İttihat ve Terakki ekseriyet ve hükümet fırkasıdır. Bu gün memlekette herşey iyidir. Hürriyet ve İtilâf Fırkası nedir? Meclis-i Mebusan'da miktarları 50-60, haydi kendi iddialarını kabul edelim 75 zevattan ibaret, gayrı mütecannis bir kalabalık. Bunların elinde ne var? Birkaç gazete (“Birbirini Tutmayan Sözler”, *Tanin*, nu. 1191, 14 Kânûn-ı evvel 1327, s. 1). O yine aynı şekilde *Takdirat* gazetesinin anlaşma olduğu yolundaki neşriyatına da bu gibi cevaplar veriyordu (“Hakikati Başka Türü Göstermeyelim”, *Tanin*, nu. 1192, 15 Kânûn-ı evvel 1327, s. 1).

İki fırkanın 23 Aralık 1911 (10 Kânûn-ı evvel 1327) tarihinde temsilcileri vasıtasıyla yaptıkları toplantıya Müstakil Grubtan da bir heyet katılmış, ancak bir netice elde edilememiştir. Görüşmelerde Müstakiller, İtilâf'tan yana bir tavır içinde bulunuyorlardı. İstenen ise Said Paşa'nın sadâretten ayrılması ve başka birinin başkanlığında bitaraf hükümetin kurulması idi (35). Tabii ki bu başka birisi Kâmil Paşa'dan başkası değildi.

Tarafsız kabine kurma görüşmelerinin 35. madde sebebiyle kesilmesi üzerine bir beyannâme neşreden Müstakiller, görüşmelerin yeniden başlatılmasında, arabulucu olmak istediklerini duyurdular (36). Beyannâmede bilhassa Trablusgarp Harbi dolayısıyla memleketin geçirmekte olduğu bâdirelere atıfta bulunulup, böyle bir hükümetin gereğine işaret ediliyordu. İki fırka arasındaki görüşmelerin, kendilerinin idareyi emin ellere verme niyetlerini gösterdiği İtilâfçılar tarafından belirtilmekteydi (37). Diğer yandan İ T mebuslarından Emrullah Efendi, Müstakil Grubun en önde gelen ismi Kütahya mebusu Ahmet Ferid Tek'in, bu işte iki fırkanın anlaşmasına önayak olmak istemesi üzerine Meşrutiyet idaresinde her fırkanın kendi hükümetiyle işbaşına geleceğini ileri sürüyordu (38). Bu, H İ Fırkasının iktidara ortak olma isteğinin reddinden başka bir şey değildi.

İki fırka arasındaki görüşmelerin cereyan tarzı, siyâsî vasatta zaten hâkim olan ümitsizliği ve kötümserliği daha da artırırken, H İ fırkası Said Paşa'nın ve İ T'nin bir an önce Meclisi feshetme kasdı içinde olduğuna inandı (39). Görüşmeler en

35. H İ Fırkasının teklifleri için: *Meslek*, nu. 229-16 (14 Kânûn-ı evvel 1327) s. 2; Diğer iki teklif İdare-i Örfiye'nin lağvı ve siyâsî mahkûmların affı idi (Hüseyin Cahid Yalçın, "Meşrutiyet Hatıraları", *Fikir Hareketleri*, Sayı. 158, 1936, s. 23).
36. Müstakiller Grubunun 15 Kânûn-ı evvel 1327 tarihli beyannâmelerinin metni için: *Meslek*, nu. 231-18 (16 Kânûn-ı evvel 1327) s. 2; Tabii önderliğini Ahmet Ferit Tek'in yaptığı grubun bu sıralardaki en büyük gayesi bir koalisyonun gerçekleştirilmesi idi (Krş. "İtilâfa İhtiyaç", *Meslek*, nu. 226-13, 11 Kânûn-ı evvel 1327, s. 1; "İntizar Saatleri", nu. 227-14, 12 Kânûn-ı evvel 1327, s. 1; "Fırkalar Arasında İtilâf-35'inci Madde", nu. 229-16, 14 Kânûn-ı evvel 1327, s. 1); İ T'nin bu sıralardaki kendisini müdafaa şekli de dikkate değer: "Muharebenin ilk günlerinde düşman-ı vatan'a karşı bütün Osmanlıları ittifak ve ittihadı davet ettik. Birbirimize karşı ne söyleyeceksək muharebenin sonunu bekleyelim, aramızda bir mütareke yapalım, düşmana müttehid ve metin görünelim dedik. Bizim bu dahili ihtilâflar düşmana cür'et ve cesaret veriyor diye feryad ettik, kimse dinlemedi. Meclis-i Mebusan'da muhalifler, düşmanla uğraşan hükümette haysiyet ve nüfuz bırakmamak için ne lâzımsa yaptılar, hattâ söğdüler saydılar. Bununla kanaat edemeyerek içlerinde en akıllı geçinenleri Harbiye Nâzırının Otomobili ile uğraşmaya başladılar" ("Muhalifler ve İtalyanlar", *Tanin*, nu. 1253, 14 Şubat 1327, s. 1).
37. Krş. H. Nâzım, "Hürriyet ve İtilâf Fırkasının Metâlibi", *Meslek*, nu. 231-18 (16 Kânûn-ı evvel 1327) s. 1.
38. Ahmed Ferid'in iki fırkayı uzlaştırma gayretleri aleyhinde: Emrullah, "İtilâf ve Müstakiller", *Tanin*, nu. 1190 (17 Kânûn-ı evvel 1327) s. 1.
39. Krş. "Fırka Çarpışmaları", *Meslek*, nu. 230-17 (15 Kânûn-ı evvel 1327) s. 1; "Bugünkü Hâl ve Mevkii", nu. 232-19 (17 Kânûn-ı evvel 1327) s. 1; Tâdil fikrinin

sonunda İ T bakımından Said Paşa'dan vazgeçmek (40), H İ Fırkası için ise onu kabûl etmek meclisinde düğümlenmişti.

Anlaşma zemini arayışı Aralık ayı boyunca devam etmiş, en sonunda Hüseyin Hilmi Paşa arabulucu olmuştu. Paşa'ya göre esas mesele ve anlaşma şartı tarafsız bir kabine kurmaktı, yoksa daha sonra ileri sürüldüğü gibi aff-ı umumî ilânı, idare-i örfiyenin ilgası veya 35. maddenin tâdili değildi. Paşa'nın bir diğer teklifi seçimlere kadar meclisin feshedilmemesi, fakat tatilde tutulması idi (41).

Bu faaliyet devam ederken muhaliflerin "*insidad-ı müzakereye*" başvurdıkları 30 Aralık 1911 (17 Kânûn-ı evvel 1327) günü Said Paşa Saraya giderek istifasını vermişti. Ertesi günü ise H İ Fırkasından bir heyet 31 Aralık 1911 (18 Kânûn-ı evvel 1327) tarihinde Padişahla görüştü. Önce fırkanın Meclis-i Mebusan grubu reisi İsmail Hakkı Paşa (Amasya) yanındaki mebusları Sultan'a takdim etti. Heyete Paşa'dan başka Hacı Ali efendi (Bağdat), Nafî Paşa (Halep), Hasan Bey (Pristine), İsmail Bey (Gümölcine), Tahir Hayreddin Bey (İstanbul), Dr. Nazaret Dağavaryan (Sivas), Yorgi Boşo Efendi (Serfiçe), Kostantin Efendi (İstanbul), Pavlov Efendi (Üsküp), Şefik el-Müeyyed (Şam), Esat Paşa (Draç), Mustafa Sabri Efendi (Tokat) ve Hacı Bayram Efendi (İçel) bulunuyordu (42). Takdimden sonra Pristine mebusu Hasan Bey, Arnavutluk hâdiselerinden bahsetti, bölgedeki huzursuzlukları ve vahîm gelişmeleri anlattı. Heyet adına söz alan Gümölcineli İsmail ise esas itibariyle Padişahın sclâhiyetlerinin genişletilmesinden yana olduklarını, ancak Said paşa kabinesinin Meclis üzerinde baskı kurmak istemesinden dolayı 35. maddenin tâdiline alcyhtar bulunduklarını ifade ve Said Paşa'ya itimad edemediklerinin, sadâretin bî- taraf bir zâta tevdi olunduğu takdirde, Mecliste ekseriyete sahip bir fırka ile diğer grupların son derece minnettar kalacaklarını arz etti. Kasdcidilen bî- taraf kişinin Kâmil Paşa olduğu apaçık ortadaydı. Sultan, devletin selâmet ve menfaatini temin etmek arzusunda olduğunu söylemiş, ancak kendisini bir taahhüt altına sokacak beyanlardan kaçınmıştı.

Diğer taraftan H İ Fırkası ve onunla birlikte hareket eden mebus grupları da insidad-ı müzakereye başvurma sebeplerini aynı gün ilân ediyorlardı. Neşredilen beyanname'de bildirildiğine göre yaşanan buhranlı zamanda devlet işlerini idare eden Said Paşa hükümeti kuruluşu ve icraatı itibariyle son derecede muzırdı.

Said Paşa'dan çıktığı kanaati için: Mustafa Ragıp, "Meşrutiyet Devrinde İntihap Mücadelesi Nasıl Yapılıyordu", *Akşam*, nu. 8759 (11 Mart 1943) s. 4.

40. "Müstakil Mebuslar-Müstakîl Muharrirler", *Takdirat*, nu. 164 (17 Kânûn-ı evvel 1327) s. 1.
41. Bu teklifler için: "Mevkiimiz ve Üss-ü İnkilâp", *Teşkilât*, nu. 174 (27 Kânûn-ı evvel 1327) s. 1; "İtilâf-ı Şerait", nu. 175 (28 Kânûn-ı evvel 1327) s. 1; Hüseyin Hilmi, "İtilâf Hakkında Son Tavassutlar", nu. 176 (29 Kânûn-ı evvel 1327) s. 1.
42. "Mâbeyn-i Hümâyûna Azimet Eden Heyet", *Meslek*, nu. 234-21 (19 Kânûn-ı evvel 1328) s. 1; Lütfi Fikri, "Eski ve Yeni Said Paşa Kabineleri", *Takdirat*, nu. 166 (19 Kânûn-ı evvel 1327) s. 1; *Tanin*, nu. 1196 (19 Kânûn-ı evvel 1327) s. 1; Halid Ziya Uşaklıgil'in bu ziyaret hakkında söyledikleri için: *Saray ve Ötesi*, İstanbul, 1941, C. 2, s. 117-122.

Üstelik vatanın mühim bir kısmının (Trablusgarb) düşman tarafından çiğnenmesine müsamaha ve müsaade etmek gibi büyük bir cürümden ötürü önde gelen taraftarlarının Divan-ı Alf'ye gönderilmek üzere bulundukları bir sırada mesuliyetten kaçmak ve muhakeme esnasında ortaya çıkacak gerçekleri örtülü bırakmak için Meclis-i Mebusan'ı dağıtmak istiyorlardı. Fakat milleti aldatıp suret-i haktan görünmek için Padişahın haklarını genişletmek bahanesiyle 35. maddenin tâdilini düşündüler. Tekliflerinin kabûlü veya reddi neticeyi değiştirmeyecek her halûkârda Meclis tâtil edilecekti. Bundan ötürü de meşrûf idareye sahip medenî memleketlerde carî olan usûle, insadad-ı müzakereye (obstrüksiyon) başvurmuşlar ve mecliste ekseriyetin teşekkülüne mâni olmuşlardı. Bunun neticesinde Said Paşa'nın istifasını vermesi memleketin gerçek menfaatine her bakımdan hizmet edebilecek bir gelişmeydi ve şimdi iş, geçirilmekte olan buhranın ehemmiyetine göre kabine teşkiline kalmıştı. Yine beyannamede bu işin "*gerek efkâr-ı umumiye-i dahiliye, gerek ihtiyacat-ı siyasiye-i hariciyenin irade ettiği mebusan haricindeki zevata tevdi lüzumunun nezd-i celil-i Padişâhîde kemâl-i ehemmiyetle nazar-ı itibara alınacağına kaviyyen ümidvarız*" deniyordu (43).

Aynı akşam Padişah'la görüşen Ahmet Rıza, H İ Fırkasıyla diğer mebusların tâdile karşı çıkmadıklarını bildirerek, Müstakillerden Vartkes ve Pastırmacıyan'a Sultan'ın düşüncelerini iletmişti. Maddenin görüşülmesini isteyen irade-i seniye'deki "*hamiyyet-i vataniye dairesinde ifâ-yı vezaif ettikçe makam-ı saltanat hakkını suistimal etmez, meclisin feshi cihetine gitmez*" gibi müphem bir ifade ile maddenin tâdili gerçekleştirilmek isteniyordu (44).

Saraya giden heyet, bu meselede Sarayla Ahmet Rıza'nın sözlerinin birbirini tutmadığı şeklindeki dedikodular (45) yaptıktan sonra engellemeye karar verdiler. Esasen görüşmenin yapıldığı 31 Aralık 1911 günü Said Paşa'nın tekrar Sadârete getirilmesi üzerine haklı olarak artık muhaliflerin, İ T'nin istekleri doğrultusunda hareket etmek zorunda kalacakları, yâni fesih imkânının, madde değişmese de eski şekline göre yine kendiliğinden ortaya çıkacağı ifade edilmişti (46). İtilâf gazetele-

43. Krş. *Meslek*, nu. 234-21 (19 Kânûn-ı evvel 1327) s. 1; *Takdirat*, nu. 166 (19 Kânûn-ı evvel 1327) s. 1; Lütî Simavî, *Sultan Mehmed Reşad Han'ın ve Halefinin Sarayında Gördüklerim*, İstanbul, 1340, 2. Kısım, s. 41 vd; "Hürriyet ve İtilâf Fırkasının ve Onunla Birlikte Çalışan Mebusan Gruplarının Müşterek Beyanname-sidir" *Takdirat*, nu. 156 (18 Kânûn-ı evvel 1327)

44. Krş. *Meslek*, nu. 235-22 (20 Kânûn-ı evvel 1327) s. 3; Sultan, heyetin kendisini ziyaret ettiği akşam Meclis-i Mebusan Reisi Ahmet Rıza'yı saraya çağırarak, 35. maddenin tadili meselesinde H İ Fırkasının da upkî İ T Fırkası gibi düşündüğünü söyleyerek müstakil mebusların da bu hususta bir bakıma ikna edilmelerini istemişti. Lütî Simavî'nin görgüye dayanan bilgileri için: *Sultan Mehmed Reşad Han'ın ve Halefinin Sarayında Gördüklerim*, 2. Kısım, s. 56-57.

45. Krş. "Vesâyâ-yı Şehriyârî ve Fırkalar", *Meslek*, nu. 234-21 (19 Kânûn-ı evvel 1327) s. 2.

46. Krş. Hüseyin Cahid, "Said Paşa'nın Dokuzuncu Sadareti", *Tanin*, nu. 1196 (19 Kânûn-ı evvel 1327) s. 1.

rinde de aynı şekilde tahminler yürütülüyordu. Fesihten sonra seçimin meçhûl bir tarihe bırakılacağı veya murdar bir pençe-i tahakkümlle halkın seçime zorlanacağı, Fındıklı sarayının yanı sıra Meclisin, fırka murahhaslığından İ T mebusluğuna geçmiş kişilerden teşekkül eden bir İ T Merkez-i Umumiye derekesine düşeceği ifade ediliyordu (47).

Bu hususta yapılan tartışmalarda, 35. maddede “yeni gelen hükümetten” murad edilenin eski hükümetin yeniden gelmesi olduğu, reddedilen bir kanunun da dahili nizamnamenin 28. maddesi mucibince reddinden en az ik ay sonra yeniden meclise sevk edilebileceği üzerinde duruluyordu (48). Bu arada mebusların tahsisatlarının verilmesinin bile, meclis görüşmelerine katılmalarını sağlamak için olduğu ileri sürülüyordu (49). Bu husustaki yorumlar “pek büyük ihanet” derecesine kadar götürülmüştür (50).

Padişah'tan sonra bu defa ümitler Âyân Meclisine bağlanmıştı. Yapılan tahminler, Âyân'ın bu kanunsuzluğa müsaade etmeyeceği yolundaydı (51). Bu sıralarda fırka gazeteleri; İ T'nin, halkın meclisten bıkmış olduğunu ilân eden, taşra gazetelerinden şikayetçiydiler (52). Sadrazam Paşa'dan ihtilâllere ve karışıklığa meydan vermemek için bu işten vazgeçilmesini isteyen açık mektuplar, gazeteler tarafından birbirlerinden iktibasla, neşrediliyordu (53). Fırka gazetelerinde yazıldığına göre bu tâdil teklifi, hakimiyet-i milliyenin gelişmesine doğru alınan mesafeden kısmen geriye dönüşü gerektiğinden, bütün mânâsıyla irtica olarak yorumlanmalıydı (54).

Ancak bu meselede H İ Fırkasının kanaatimizce arzu etmediği tek husus, şu veya bu şekilde iktidar olmak ümitlerinin canlandığı bir zamanda Meclisin feshi olsa gerktir. Yoksa fırka, Sultanın daha geniş selâhiyetlerle donatılmasına taraftardı ve bunun parlamantarizm uygun olduğunu ifade ediyordu. Bu temel farklılığı gözden kaçırmamak gerekir.

47. Krş. Hâfız Rıza, “Meşrutiyet-Kanun-İntihab”, *Meslek*, nu. 236-22 (21 Kânûn-ı evvel 1327) s. 1; Meclisin feshi için oynanan senaryonun ne şekilde olacağı çok önceden Lütfi Fikri tarafından Sultan'a yazılan bir açık arıza ile izah edilmişti. Arızanın metni için: “Zât-ı Şevket-Simât-ı Hazret-i Pâdişâhi'ye Açık Arızadır”, *Teslisat*, nu. 152 (5 Kânûn-ı evvel 1327) s. 1; Gazete bu arıza sebebiyle kapatılmıştır.
48. Krş. “Müstehir Meseleler”, *Teşkilât*, nu. 170 (23 Kânûn-ı evvel 1327) s. 1.
49. Bu iddialar için: *Teşkilât*, nu. 170 (23 Kânûn-ı evvel 1327) s. 4.
50. “Dünkü Celse”, *Meslek*, nu. 238-25 (23 Kânûn-ı evvel 1327) s. 1.
51. Bu tahminler için: *Yeni Yol*, nu.240-3 (25 Kânûn-ı evvel 1327) s. 1.
52. “Meclisin Feshi Etrafında”, *Teşkilât*, nu. 173 (26 Kânûn-ı evvel 1327) s. 1.
53. Bir açık mektup için: “Mücadele-i Milliye 'den naklen *Teşkilât*, nu. 174 (27 Kânûn-ı evvel 1327) s. 4.
54. Krş. “İrtica”, *Bedâhet*, nu. 245-4 (30 Kânûn-ı evvel 1327) s. 1.

C. 35. MADDENİN TÂDİLİNDE MECLİS-İ MEBUSAN ÇALIŞMALARI

15 Aralık 1911 (3 Kânûn-ı evvel 1327) tarihinde başlayan görüşmeler, Meclis-i Mebusanın en hararetli ve en hareketli günlerini teşkil etmiştir. Müstakiller Grubu da görüşmelere bütün mevcuduyla katılmış ve H İ Fırkasıyla birlikte engellemeler yaparak (55) ve ilk zamanlarda bu işi takrirler ve uzun uzun konuşmalarla gerçekleştirmeye çalışmıştır. Mebuslar ilk defa bu mesele dolayısıyla birbirine müsâvî sayılabilecek bir kuvvete bölünmüşler ve neticesiz kalmış olsa bile başabaş bir mücadele vermişlerdir.

Bu arada yine ilk defa bu görüşmeler sırasında, tâdilâta karşı çıkan mebuslar tarafından celseler boykot edilmiş ve çoğunluğun teşekkülüne bu yolla mâni olunmuştur. Daha 29 Aralık 1911'de (16 Kânûn-ı evvel 1327) *Tanin*, *Asterapi* gazetesinden naklen, muhaliflerin "*insidad-ı müzakereye*" (görüşmelerin engellenmesi) başvuracaklarını duyurmuştu (56). Ertesi gün Lütü Fikri böyle bir karar alındığını haber verdi (57). Bu haber çok sert bir şekilde karşılanmıştı. *Tanin*, "*bir meclis-i mebusan vatanın mâruz bulunduğu tehlikeleri bu kadar unutacak, bu kadar ağraz-ı nefsanîyeye dalecek derecede yolunu şaşırırsa ve bir işgöremez hale gelirse, bunun müsebbiblerini elbette tarih-i ahlâf hayır ile yâd etmez*" hükmünü veriyordu. Ona göre bu bir tâtil-i eşgâldi (58). 30 Aralık 1911'deki (17 Kânûn-ı evvel 1327) Meclis çalışmalarına H İ Fırkası mensuplarıyla Müstakiller Grubu, Amavut ve Rum mebuslar katılmamışlardı. Celsede 131 mebus bulunuyordu (59).

55. Engellemelerden şikâyet için: Hüseyin Cahid, "İşî Savsaklamak İçin", *Tanin*, nu. 1184 (7 Kânûn-ı evvel 1327) s. 1.
56. *Asterapi* 'den naklen, *Tanin*, nu. 1193 (16 Kânûn-ı evvel 1327) s. 3; Engelleme hakkında bir izah için: Rıza Nur, "İnsidâd-ı Müzakere", *Takdirat*, nu. 167 (20 Kânûn-ı evvel 1327) s. 1; Ayrıca bkz. Rıza Nur, *Hürriyet ve İtilâf*, s. 25.
57. Krş. Lütü Fikri, "Hâl ve Mevkii", *Takdirat*, nu. 164 (17 Kânûn-ı evvel 1327) s. 1.
58. Hüseyin Cahid, "Meclis-i Mebusan'da Tatil-i Eşgâl", *tanin*, nu. 1195 (18 Kânûn-ı evvel 1327) s.1; Aynı sayıda bkz. "Grev Yapan Mebuslar", s.2; Hüseyin Cahid, "Temin-i Galebe İçin Her Vasıta Meşru mudur?", nu. 1196 (19 Kânûn-ı evvel 1327) s. 1.
59. "Dünkü Celseye Bir Nazar", *Meslek*, nu. 233-20 (18 Kânûn-ı evvel 1327) s. 1; Ayrıca aynı nüshada mevzu ile ilgili diğer yazılara bakılabilir.

Bunların içinde durumu takip için katılan iki H İ Fırkası mensubu Rıza Nur'la Gümülcineli İsmail ve Müstakillerden birkaç mebus da vardı. Görüşmeler, İ T'nin Meclis'deki gerçek ağırlığını da göstermişti. Bu sırada İ T'den istifalar da devam etmekteydi (60). 30 Aralık 1911 (17 Kanun-ı evvel 1327) de istifa eden Sait Paşa'nın yeniden sadârete gctirilmesi (31 Aralık 1911-18 Kanun-ı evvel 1327) üzerine H İ Fırkası ile Amavud mebuslar yeni tutumlarını tesbit için toplanıyor (61), diğer taraftan fırkanın Münevveran Takımı Müstakillerin kendileriyle birlikte aleyhte rey vermeleri gerektiğini ileri sürüyordu (62). Mecliste muhaliflerin sert konuşmalar yaptıkları, buna karşı İ T mebuslarının itidallerini muhafaza ettikleri *Tanin* tarafından bilhassa ifade edilirken, bunun pek de doğru olmadığı anlaşılmaktadır (63). 3 Ocak 1912 de (21 Kânûn-ı evvel 1327) yapılan görüşmelerde, kendisine "*Jurnalci*" diye hitap eden Talât Bey'e karşı yazılmış, çok sert üslûplu bir mektubu Kütahya mebusu Ahmet Ferit (Tek), ertesi gün gazetelerde neşretmişti (64). İş bu kadarla da kalmamış, Ahmet Ferit -o sıralarda jurnaller Harbiye Nezaretinde saklandığından dolayı- jurnalı varsa açıklaması için bir mektup da Harbiye Nâzırın Mahmud Şevket Paşa'ya hitaben yazmıştı (65).

Mecliste cereyan edenleri H İ Fırkası gazeteleri Meşrutiyete aykırı buluyor, âdab ve kaidelere uygun davranırlarsa, onun var olabileceğini ileri sürerken (66), İ T mebusu Emrullah Efendi de tâdile karşı çıkan mebusları irtica ile suçluyordu (67). Babanzade İsmail Hakkı ise Mecliste mebusların uzun uzadıya konuşmalarından şikâyetçiydi (68).

Bütçe görüşmeleri esnasında H İ Fırkası Meclis Grubu, Rum ve Amavut mebusları ve Müstakiller Grubu ile sık sık toplantılar yapmışır (69). Ancak 13 Ocak

60. İstifa edenler: Şaban Efendi (Pristine), Esad Toptanî (Draç), Yahya Bey (Prizren) ile İşkodra mebusları Rıza ve Mustafa Beylerdi. İstifa edenlerden sadece Ali Efendi (Asir) Hürriyet ve İtilâf Fırkasına girmişti.
61. *Meslek*, nu. 236-22 (21 Kânûn-ı 1327) s. 3.
62. Lutfi Fikri, "Hâl ve Mevkiii", *Teşkilât*, nu. 168 (21 Kânûn-ı evvel 1327) s. 1.
63. Hüseyin Cahid, "Dünkü Celse", *Tanin*, nu. 1199 (22 Kânûn-ı evvel 1327) s. 1.
64. Mektubun metni için: *Teşkilât*, nu. 169 (22 Kânûn-ı evvel 1327) s. 2; Ziya Şakir, *Yakın Tarihin Üç Büyük Adamı: Talât, Enver, Cemal Paşalar*, İstanbul 1943, s. 30-34.
65. Metni için: *Teşkilât*, nu. 172 (25 Kânûn-ı evvel 1327) s. 4.
66. Krş. "Kanun Kuvveti Mağlup İse Meşrutiyet Yok", *Meslek*, nu. 237-24 (22 Kânûn-ı evvel 1327) s. 1.
67. "Dünkü Celse", *Meslek*, nu. 238-25 (23 Kânûn-ı evvel 1327) s. 1.
68. "Obstrüksiyondan Obstrüksiyona", *Tanin*, nu. 1200 (23 Kânûn-ı evvel 1327) s. 1; Yakup Kadri Karaosmanoğlu'nun bu görüşmeler hakkındaki kanaatleri için: *Hüküm Gecesi*, s. 158-159; Rıza Nur'un Meclisdeki konuşması üç saat sürmüştü: *Hayat ve Hatıratım*, C. 2, s. 359.
69. Değişik günlerde yapılan toplantılar için: *Teşkilât*, nu. 171 (24 Kânûn-ı evvel 1327) S. 1; nu. 175 (28 Kânûn-ı evvel 1327) s. 1; Bir ilânı örnek veriyoruz,

1912 (31 Kânûn-ı evvel 1327) tarihinde 35. maddenin tadîli 105 muhalif reye karşı, 125 muvafık reyle kabul edildi. Fakat kanunun gerektirdiği ekseriyet 2/3 nisbetinde idi ve bu şekliyle lâyiha reddedilmiş oluyordu. H İ Fırkası bundan sonra bile tadilâtın hükümeti kuvvetlendirmek gerekçesine dayandırılmayacağını, çünkü üç sene boyunca Meclisin hükümetlerin isteklerine karşı durmadığını söylemeye devam etti (70).

-
- “Hürriyet ve İtilâf Fırkasına mensup mebuslarla Arnavut ve Rum gruplarına mensup mebuslara ve Müstakillere ihtar ederiz: Yarın cümlesi behemehal Meclis-i Mebusan'da bulunmalıdır. Tekrar ederiz, sâlifü'z-zikr mebusân-ı kirâmın yarın cümleten Meclis'te bulunmaları elzemdir” (*Teşkilât*, nu. 177, 30. Kânûn-ı evvel 1327 s. 1).
70. Bu iddialar için: “Meşrutiyet Mes'uliyettir”, *Bedâhet*, nu. 247-6 (1 Kânûn-ı sanî 1327) s. 1; Red oyu veren 105 mebusun isimleri için: *Takvim-i Vekâyi*, nu. 1025, s. 800-801.

D. MECLİS-İ MEBUSAN'IN FESHİNİ İSTEYEN İRÂDE-İ SENİYENİN ÂYÂN MECLİSİNDE GÖRÜŞÜLMESİ

35. Maddenin tâdili, gerekli nisbette rey alamadığı halde, maddenin hali hazırdaki metnine göre bile hükümet için Meclisin feshi imkânı doğmuştu. Çünkü madde üzerindeki anlaşmazlıklardan ötürü yeni kurulan Said Paşa hükümeti, evvelki gibi yine Meclisle karşı karşıya gelmiş, yâni birbirine zıt görüş beyan edilmiş oluyordu. Böylece madde değişmemiş olsa bile Hükümet, daha doğrusu Padişah için Kanun-u Esasî'nin 7. maddesi mucibince Âyânın da muvafakatı alınmak şartıyla, üç ay içinde yeniden seçim yapılmak üzere, Meclisin feshi imkânı ortaya çıkmış bulunuyordu.

Esasen İrâde-i Seniye daha Meclis-i Mebusan'da rey konmadan önce Âyân Meclisine bağlanan ümitler hakkında H İ Fırkası gazetelerinde yazılar görülmeye başlanmıştı (71). "*Milletin en güzide zevâtından mürekkep*" olan bu Meclis-i Âyândan, kendisine verilen Kanun-u Esâsi'yi yorum hakkını, Meşrutiyeti koruma yolunda kullanması isteniyordu (72). Yapılan tahminlere göre Millet'in necat ve selâmeti yalnız Âyân Meclisine kalmıştı. Bu husustaki tavrı, "*onun hakikî mahiyetini de ortaya koyacaktır*" gibi görüşler ileri sürülerek, teklifin reddi yönünde rey vermesi için bir bakıma tahrik ediliyordu (73). Muhalif gazetelerce ileri sürüldüğüne göre, "*İrâdan mahalli yok*" denen, hattâ, "*hakk-ı hayatı*" bile inkâr olunan bir kurum olarak o, varlığının gerekliliğini isbat edecek fırsatı kaçırılmamalı, yâni tâdilât hususunda menfî görüş beyan etmeliydi (74). H İ Fırkası ile Arnavud ve Rum Gruplarının gönderdikleri bir muhtıradan ise, Âyân âzâlarından "*milletin berât-ı necâtı*" olan Kanun-u Esasî'ye indirilmek istenen darbeye mâni olmaları is-

71. "Âyân'da Ekseriyet-i Sülûsân Lâzımdır", *Teşkilât*, nu. 172 (25 Kânûn-ı evvel 1327) s. 1; "Getirir İsek", nu. 178 (31 Kânûn-ı evvel 1327) s. 1.
72. "Heyet-i Âyân-ı Vazife-i Mühimmesi", *Bedâhet*, nu. 244-3 (29 Kânûn-ı evvel 1327) s. 1; "Kânûn-ı Esasî'nin Müdafası Yolunda Âyân-ı Kirân'ın Enzâr-ı Dikkatine", nu. 250-9 (4 Kânûn-ı evvel 1327) s. 1.
73. Lütfi Fikri, "Hâl ve Mevkîi", *Teşkilât*, nu. 180 (2 Kânûn-ı sâni 1327) s. 1; "Hatt-ı Hümayûn", nu. 181 (3 Kânûn-ı sâni 1327) s. 1.
74. Krş. "Meclis-i Âyân'da", *Bedâhet*, nu. 249-8 (3 Kânûn-ı sâni 1327) s. 1.

teniyordu (75). Esasen muhalifler için artık yapacak bir şey de kalmamıştı. “Meclis-i Mebusan’ın hayat ve memat cidâlleri” neticesiz çırpınışlarla geçmişti (76).

15 Ocak 1912 (2 Kânûn-ı sâni 1327) de Âyân'a gönderilen Hatt-ı Hümayun hakkında ertesi gün beşe karşı otuzdokuz reyle müsbet görüş izhar edilmiş (77) ve bu Âyân'a bağlanan ümitlerin ve 35. madde için her iki tarafça yürütülen kavgaların da sonu olmuştu (78). Artık siyaset ufuklarında yeni bir seçim görölüyordu (79). İkinci Meşrutiyetin siyâsî hayatında heyecanlarıyla, hâdiseleriyle, kavgalarıyla yeri hâlâ tartışılan, üzerinde durulan ve mühim bir siyâsî vak'a sayılan bir sopalı seçim...

75. “Meclis-i Âyân Riyaset-i Celilesi Vasıtasıyla Bilumum Âyân-ı Kirâm Hazerâtuna”, *Teşkilât*, nu. 181 (3 Kânûn-ı sâni 1327) s. 1.
76. Rıza Nur, “Meclis-i Mebusan’ın Hayat ve Memat Cidâlleri Başladı”, *Teşisat*, nu. 151 (4 Kânûn-ı sâni 1327) s. 1; Ayrıca bkz. *Bedâhet*, nu. 250-9 (4 Kânûn-ı sâni 1327) s. 2.
77. Meclis-i Mebusan’daki oylama hakkında: İsmail Hakkı, “Mühim Bir Vazife-i Tarihiye”, *Tanin*, nu. 1212 (4 Kânûn-ı sâni 1327) s. 1; “Son Hatve”, nu. 1213 (5 Kânûn-ı sâni 1327) s. 1; Âyândan red oyu verenler şunlardır: Müşir Fuad Paşa, Damât Ferit Paşa, Sadr-ı Esbak Ferit Paşa, Abdülkadir Efendi, Yorgiyadis Efendi (*Bedâhet*, nu. 251-10, 5 Kânûn-ı sâni 1327, s. 1; *Teşkilât*, nu. 183, 5 Kânûn-ı sâni 1327, s. 1); Red oyu verdiği için Seyyit Abdülkadir’e “Dersaadet’te bulunan bütün Kürtler namına” çekilen tebrik telgrafının metin için: *Bedâhet*, nu. 254-13 (8 Kânûn-ı sâni 1327) s. 2.
78. Âyândaki oylamanın yarattığı hayâl kırıklığı için: *Bedâhet*, nu. 251-10 (5 Kânûn-ı sâni 1327) s. 1.
79. Krş. Rifat Süreyya, “İntihaba Hazır Ol İster İsen Sulh ü Salâh”, *Teşkilât*, nu. 187 (9 Kânûn-ı sâni 1327) s. 1.

E. MECLİSİN FESHEDİLMESİNİN AKISLARI

Meclisin feshi, İ T gazeteleri hariç, hoş karşılanmadı ve Kanun-u Esasi'nin ruhuna değil, metnine bile aykırı sayıldı (80). Fesih için maddenin tādili gerekmemişti. Said Paşa çok basit bir manevrada bulunmuş, yani maddenin Meclis'de görüşülmesi esnasında istifa edip, ikinci defa Sadârete getirilince, mebuslar maddenin tādilini kabul etmekle, buna karşı çıkarak Meclisin feshine gerekçe hazırlamak arasında kalmışlardı. Meclis-i Ayân'da feshin kabûlünden sonra, "memleketin daha seviye-i irfânı yükselmemiştir. O yükselinceye kadar 35. maddeye ilismeyelim, aksi halde Meclisi hükûmete karşı taşra meclis-i idarelerinden daha zebûn bir hale getiririz" diyen Lütî Fikri bu duruma atıfta bulunarak meselede, "fazla nazariyat ve hakaik-i ilmiye ile iştigal" edildiğini, işin faaliyet ve tatbikatı yönüne hiç bakılmadığını ifade etmişti (81). Yine O'na göre fesihte en büyük mesûliyet, Meclis reisi Ahmet Rıza'ya aitti (82). H İ Fırkası, bütün bu karşı çıkış hareketlerinden kısa bir müddet sonra seçim esnasında feshe razı olduğunu, tabii bir seçim manevrası olarak, ilân etmekten çekinmemiştir (83).

Fesih, İ T tarafından sevinçle karşılanmış, bu arada işin kanun dairesinde cereyan ettiği ileri sürülmüştü (84). Bu sevincinin başka gazetelerden yaptığı iktibaslarla da pekiştiren *Tanin*, sadece İstanbul'daki birkaç gazetece İ T'ye "çete" denilmesinden şikâyet etmekteydi (85). Babanzade İsmail Hakkı ise yeni seçim

80. Krş. "Fesih Etrafında", *Bedâhet*, nu. 252-11 (6 Kânûn-ı sâni 1327) s. 1.

81. "Otuzbeşinci Madde Hakkında Tâdil Teklifi Beyhûde Reddedilmiş Diyelim mi?", *Teşkilât*, nu. 184 (6 Kânûn-ı sâni 1327) s. 1.

82. "Ahmet Rıza Bey'in Mesuliyeti", *Teşkilât*, nu. 186 (8 Kânûn-ı sâni 1327) s. 1; Meclisin feshinden Ahmet Rıza'yı mesûl tutan Hürriyet ve İtilâf Fırkası, daha sonra Ayân Meclisi âzâsı yapılmak istendiğinde, Ahmet Rıza ve İbrahim Susa'nın bu tayinine karşı çıkmıştır (Lütî Fikri, "Vay Babili (?)", *Teşkilât*, nu. 192, 14 Kânûn-ı sâni 1327, s. 1).

83. Krş. "Hürriyet ve İtilâf Fırkası Beyannâmesi", *Teminat*, nu. 208 (30 Kânûn-ı sâni 1327) s. 1.

84. Bu gibi iddialar için: "Fesihden Sonra", *Tanin*, nu. 1215 (7 Kânûn-ı sâni 1327) s.1.

85. Krş. Kafkasya'da çıkan *Yeni İrşad* gazetesinden naklen *Tanin*, nu. 1216 (8 Kânûn-ı sâni 1327) s. 4.

hazırlıklarına başlayan muhaliflerin biraz insafı iseler sûizanlarında ne kadar aldanmış olduklarını itiraf edecekleri tahmininde bulunuyordu (86).

Meclisin feshinin umumî bir kırgınlık yarattığı ve bilhassa aydınlar tarafından 13 Şubat 1878'de ilk meclisin kapatılmasına benzetildiğini söyleyebiliriz (87). Tevfik Fikret'in bu vak'a üzerine yazdığı, "*Doksanbeşe Doğru*" isimli şiiri (88), muhalefet edebiyatının en dikkate değer örneklerinin başında yer almıştır.

86. İsmail Hakkı, *Tanin*, nu. 1222 (14 Kânûn-ı sâni 1327) s. 1; Aynı yazar Meclis-i Mebusanın Ahmet Muhtar Paşa zamanındaki feshi (22 Temmuz 1328) hakkında tersine fikirler ileri sürmüştü (Krş. "Son Darbe", *Tanin*, nu. 1412, 23 Temmuz 1328, s. 1).
87. Krş. Yakup Kadri Karaosmanoğlu, *Hüküm Gecesi*, s. 155; Daha fesih haberinin duyulmasından itibaren bu karar Birinci Meşrutiyet Meclisinin kapatılmasıyla mukayese edilmişti. Krş. Rıza Nur, "Doksanüç Felâketi Tanzir Olunuyor" (*Tesisât*, nu. 148, 1 Kânûn-ı evvel 1327, s. 1).
88. Meclisi kapatan Hatt-ı Hümayûn'un kabulünden üç gün sonrasının tarihini taşıyan bu şiirin ilk defa neşredildiği kaynaklar: *Vazife*, nu. 7 (9 Kânûn-ı sâni 1327) ; *Teşkilât*, nu. 187 (9 Kânûn-ı sâni 1327) s. 4; nu. 189 (11 Kânûn-ı sâni 1327), (6 Kânûn-ı sâni 1327-Kayalar tarihini taşıyan bu şiir *Musavver Salnâme-i Servet-i Fünûn* 1328'de de neşredilmiştir. s. 345).

III. 1912 SEÇİMLERİ

II. Meşrutiyet devrinin iki dereceli olarak yapılan seçimlerinde her sancak bir seçim bölgesi, nahiyeler ise seçim şubesi olarak kabul ediliyordu. Mebus sayısı ellibin erkek nüfusa bir adet düşecek şekilde hesap edilmişti. Ancak, bu miktar yirmibeşbinden az değilse, küçük sancaklar dahi bir mebus çıkarabiliyorlardı. Bu sayı yetmişbeşbini geçmediği takdirde mebus sayısı yine bir olacaktı. Daha fazlası için yüzyirmibeşbine kadar iki, yüzyetmişbeşbine kadar üç ve ikiyüzyirmibine kadar dört adet mebus seçilmesi kararlaştırılmıştı. Bu miktarı takiben her ellibin erkek nüfus için bir mebus çıkarılması bahis konusuydu.

Erkek nüfusun isim defterleri seçim yaşının, yani yirmibeşin altında ve üstünde olanları ihtiva edecek şekilde ayrı ayrı tanzim ediliyor, ikinci defter seçim işleri için esas alınıyordu. Belediye ve nahiye meclisi mensupları ile mahalle imamı, papazlar ve muhtarlar bu defterlerin tanzimi içinde çalışıyorlardı.

Kadınlar için seçme ve seçilme bahis konusu değildi. Yirmibeş yaşında bulunan erkeklerin rey verebilmeleri için en azından bir senedir o mahalde oturmaları gerekiyordu. Devlet memurları ile her rütbe ve sınıftan askerler için böyle bir şart aranmıyordu. İkinci seçmenlik yaşı da yirmibeşti ve birinci seçmenlikte (müntehib-i evvel) olduğu gibi Osmanlı vatandaşı sayılmak, yüz kızartıcı suç işlememiş olmak ve mahcur bulunmamak gerekiyordu. Kaideten beşyüz birinci seçmen için bir adet ikinci seçmen tespit edilmişti. Bununla beraber bir seçim şubesinin, yani nahiyenin birinci seçmen sayısı beşyüzden az, ikiyüzelliden çok ise bir adet ikinci seçmen (müntehib-i sâni) çıkarılabiliyordu. Bu miktarın yediyüzelliden az olduğu nahiyeler için de durum aynıydı. Yediyüzelliden binikiyüzelliye kadar iki, binikiyüzelliden binyediyüzelliye kadar üç, binyediyüzelliden ikibinikiyüzelliye kadar birinci seçmeni olan nahiyeler ise dört ikinci seçmen seçecekti. Daha fazlası için ise her beşyüz birinci seçmen için bir adet ikinci seçmen bahis konusuydu.

Mebus seçilme şartı ise, yaş bakımından, otuzu ikmâl etmiş olmaktı. Seçimler dört senede bir yapılacak, ancak meclis İrade-i Seniye ile kapatılırsa iki ay içinde Meclis toplanabilecek şekilde yeniden seçim yapılacaktı. Ancak 20 Temmuz 1324 (2 Ağustos 1908) tarihli İntihab-ı Mebusan Kanun-ı Muvakkatı'ndaki bu müddet 1912 seçimlerini emreden 5 Kanun-ı sâni 1327 tarihli İrade-i Seniye'de

üç ay olarak değiştirilmiştir.

Rey vermek için seçim şubelerine her gün üçyüz birinci seçmen mahalle veya köy esasına göre davet ediliyordu. başlarında imam, papaz ve muhtarlar bulunuyor, birkaç saat önceden dağıtılan seçim pusulaları, sandığın başına topluca gelinek, imam ve papazların padişaha duasından sonra teker, teker atılıyordu. Sırasını geçiren bir mahalle veya köy sakini rey kullanma hakkını kaybediyordu.

Seçilmiş olan ikinci seçmenler daha sonra, belediye meclisi başkanlığının idaresi altında kurulmuş olan Heyet-i Teftişîye'nin tayin ettiği günde mebusları seçmek için reylerini verirlerdi. İkinci seçmenler şahsen veya itimad ettikleri bir kişi vasıtasıyla sancaktan seçilecek mebus sayısı kadar ismi seçim pusulasına yazmak zorundaydılar, Seçim mazbatasında bütün mebus namzedlerinin almış oldukları reyler kaydediliyordu. Bu sistemde birkaç sancaktan mebus seçilmek mümkündü. Mebus bir sancağı tercih ediyor, münhâl kalan sancak için yeni bir seçim yapıyordu. Devlet memuriyetini tercih eden veya bir memuriyete geçenler mebusluktan ayrılmış sayılıyorlar ve yerlerine yenileri seçiliyordu. Ancak, 5 Ağustos 1325 tarihli bir kanunla ordu mensubu mebuslar bir devre için izinli sayılmışlardı.

A. 1912 SEÇİMLERİNDE İ T FIRKASI

1912 Seçimleri siyâsî hayatımızın hâlâ üzerinde durulan dikkate değer seçimlerinden biridir. Bu seçimlere İ T 1908 seçimlerinin aksine bir Meşrutiyet romantizmine dayanmaksızın girmek zorunda kalmıştır. Aksine omuzlarında, Meşrutiyet devrinde ortaya çıkan bütün bozuklukların getirdiği yüklü bir siyâsî faturanın ağırlığı vardı. 1908'de olduğu gibi tek cazibe merkezi değildi. Üstelik karşısında ilk defa geniş ölçüde teşkilâtlanmış ve hâlâ hergün şubeler açmakta olan bir büyük rakip parti bulunuyordu. Önceki seçimlerde böyle bir şey söz konusu değildi. Ancak İstanbul'da kendisine karşı Ahrar'dan ve bağımsızlar'dan bazı namzetler çıkabilmişti. Ayrıca karşı bir tavır takınan Müslim ve Gayrimüslim azınlıkların diğer partiyle anlaşmış olmaları gerçeği apaçık ortadaydı. Bu seçimler başlarken İ T'nin Suriye, Beyrut, Halep, Irak, Hicaz ve Yemen'de Arap; Rumeli'de Arnavut, Bulgar ve Rum unsurlarına karşı muhalif tavırlarından ötürü mebus çıkarına ihtimâlinin pek zayıf olduğu yolunda tahminler bulunuyordu. Anadolu'da ise Konya, Adana ve Trabzon vilâyetlerinde de durumları ümitvar değildi. Yapılan ara seçimlerin gösterdiği kadarıyla İstanbul'da da gidişat pek parlak sayılamazdı (89). Bazı şubeleri hakkında yazılanlar (90) mübalağalı görünseler bile bir gerçek payına sahip oldukları kanaatindeyiz.

İ T daha seçimler başlarken (91) bu işe ne derece ehemmiyet verdiğini Nuruosmaniye merkez kulübünde İstanbul Heyeti İntihabiye-i Milliye'si adıyla bir komite kurarak gösterdi. Bu heyetin beyannâmesini devrin bir çok şöhretine, biraz da

89. Ahmet Reşit Rey, *Gördüklerim*, s. 131.

90. "Bolu İttihat ve Terakki kulübünde yağsız ve şevksiz bir lâmbadan başka kimse kalmamıştır. Bütün esnaf ve tüccar-ı mahalliye elbirliği ile istifa etmiştir. İttihat ve Terakki kulübünde şevksiz lambanın altında akşamları mutasarrıf-ı liva ile müdde-i umûmi muavini ve orman müdüründen başka kimse yoktur. Yalnız şu saydığım heyete riyaset eden ve dergahının birçok varidatı ve evkafdan muhassasat-ı seneviyyesi olduğunu ve kendisinin de mükemmel bir çiftliği bulunduğu halde muhtacın-i ilmiye tertibinden 250 kuruş maaş alan Eş-şeyhül-fakir Nureddin Efendi beraberdir". Bu mektubun altında "şeyhin oğlu" imzası bulunmaktadır (*Teminat*, nu. 241, 3 Mart 1328, s. 4).

91. Bu seçimlerde İ T'nin İstanbul namzetleri: Hüseyin Cahid, Ahmet Nesimi, Hacı Şefik, Salâh (Cimcoz), İsmet Bey, Urfanidis, Viktor Haralambidi, Emmanuel Karasu, Bedros Hallacyan, Kirkor Zöhrab. Ayrıca İstanbul müntehib-i sânileri için: *İstanbul Namzetleri ve Müntehib-i Sâniler Esamisi*, İstanbul, 1912.

emr-i vaki ile imzalatmışlar (92) ve ilk büyük gövde gösterisini belli başlı şöhretlerin kendilerinden olduğunu iddia ederek yapmışlardı. İfade edildiğine göre bu heyet İ T namzetlerine yardımcı olmak üzere kurulmuştu. İlk anlardan itibaren heyet faaliyetlerinin seçimin tarafsızlığı ile nasıl bağdaştırılabileceği H İ Fırkası tarafından haklı olarak seçim boyunca dile getirilmiştir. Onun gerçek faaliyetinin seçimlerin kontrolünü sağlamağa yönelik bulunduğu, bu işe rehberlik etmesinin zahîrî gerekçeden yâni işin kılıfından başka bir şey olmadığı ileri sürülmüştü (93). H İ Fırkasının bu tenkidlerine (94) rağmen heyet faaliyetlerine (95), büyük bir kararlılıkla seçim boyunca devam etmişti.

Seçim dolayısıyla fırkaların birbirlerine karşı tavırları hoşgöründen uzaklaşarak büsbütün sertleşmişti. Karşı taraf hakkında yazdıkları zaman zaman inanılmayacak derecelere varıyordu. Meselâ Büyük Adada sakin, namus ve haysiyet sahibi bir vatandaşın normal bir fırka zannıyla H İ Fırkasına girdiği, fakat onun gerçek durumunu öğrendikten sonra başkalarından değil, kendi nefsinden bile utanacak hale gelip evinden çıkamadığı ifade ediliyordu (96). Yapılan propagandalardan biri de şehirlerin bir bütün halinde adetâ pohpohlanmasıydı. Meselâ şimdiye kadar açılan 11 kulübün, İzmir'in İ T ruhu taşıyan bir şehir olduğunu gösterdiği hükmü verilmekteydi (97). Diğer taraftan ise aynı doğrultuda Düzce'den İzmirli'lere, fakat H İ Fırkası adına çekilen telgraflar, İ T tarafından şikâyet vesilesi sayılıyordu (98).

Seçimler esnasında İ T, Trablusgarb'da yapılan mücadeleyi kendi propagan-

92. Bu heyetin kurulmasına karşı çıkan H İ Fırkası ayrıca bir de "Heyet-i İntihabiye-i Gayri Milliye" olup olmadığını sormaktadır ("Hürriyet ve İtilâf Fırkasının Beyannâmesi", *Teminat*, nu. 208, 30 Kânûn-ı sâni 1327, s. 1); İ T Heyetin fırka namzetlerine yardımcı olmak üzere kurulduğunu ilân etmiştir (*Tanin*, nu. 1240, 1 Şubat 1327, s. 3).
93. Hürriyet ve İtilâf Fırkasının heyetten şikâyetleri seçimler boyunca devam etmiştir (*Mukavemet*, nu. 265-9, 30 Kânûn-ı sâni 1327, s. 1; nu. 266-10, 31 Kânûn-ı sâni 1327, s. 1; Mustafa Sabri, "Müntehib-i Sâlis", *Teminat*, nu. 210, 1 Şubat 1327, s. 1; Ahmet Şükrü, "Yakalanmak Seyyiesi", *Hedef*, nu. 280-6, 14 Şubat 1327, s. 3); Şikâyetler Hürriyet ve İtilâf Fırkasının seçim beyannâmesinde (*Açık Söz -Hürriyet ve İtilâf Fırkasının- Redd-i İtirâzât*, İstanbul, 1330, s. 3-4, 12) ifadesini bulan başlıca hususlardandır.
94. Heyetin faaliyetlerine karşı çıkan *Teminat* aleyhinde *Tanin* 'de İ T'nin taşra mensuplarınca çekilmiş birçok telgraflar neşredilmiştir. Bazı örnekler için: nu. 1242 (3 Şubat 1327) s. 3.
95. *Tanin*, bu heyete yardımcı olmayı taahhüt eden zevatın isimlerini birçok nüshasında listeler halinde neşretmiştir (nu. 1242, 3 Şubat 1327, s. 4; nu. 1243, 4 Şubat 1327, s. 3-4; nu. 1244, 5 Şubat 1327, s. 3; nu. 1245, 6 Şubat 1327, s. 3; nu. 1248, 9 Şubat 1327, s. 3; nu. 1249, 10 Şubat 1327, s. 3-4; nu. 1250, 11 Şubat 1327, s. 4).
96. *Rumeli* 'den naklen verilen haber için: *Tanin*, nu. 1243 (4 Şubat 1327) s. 4.
97. Bu gibi şehir pohpohlamaları ilk defa bu seçimler esnasında yapılmıştır Örnek için: *Tanin*, nu. 1246 (7 Şubat 1327) s. 2.
98. İ T'nin şikâyetleri için: *Tanin*, nu. 1248 (9 Şubat 1327) s. 3.

dası için kullanırken, bu hususta birşey yapmadığı yolundaki tenkidleri karşılamak için, çok çalışmış (99) ve Meşrutiyet devrindeki Kır Ali, Beşiktaş Vakası ve Volkan Cemiyeti (100) hâdiselerinde bir kusuru olmadığını ileri sürerek, kendini savunma ihtiyacını hissetmişti (101). İ T diğer taraftan psikolojik plânda da mücadelesini yürütmüş muhalefetin cereyan şeklinin insanı soğuttuğunu ve muhalefet kelimesinden düşmanlık mânâsının anlaşıldığını ileri sürmüştü. Bu vesile ile bütün muhalefet toplulukları suçlanıyor (102), üç senedir muhalefet adına gazetelerde neşredilen yazıların bir "*mecmua-i mugâlâtat*" olarak isimlendirilebileceği söyleniyordu (103). İ T diğer taraftan Ahmet Midhat gibi eski şöhretlerin fırka lehinde yazı yazmalarına hususî bir gayret sarfediyordu (104).

İ T mensublarından bazıları seçim münasebetiyle Anadolu'da seyahata çıkmışlar; meselâ Mustafa Necip, Sivas'da faaliyet göstermişti (105). Bu şehre daha sonra Ubeydullah Efendi ile Şeyh Ahmet Fakih de uğramışlardı. Diğer taraftan para ile tuttukları bir vaizi Trabzon'dan Dersim'e kadar bütün havalide dolaştırarak, başta Lutfi Fikri olduğu halde, muhalif mebus namzetleri aleyhinde propaganda yaptırdılar (106). Bu seçimler dolayısıyla Ubeydullah Efendinin başında sarık, sırtında cübbe olduğu halde Anadolu'da cpey yer dolaşığı anlaşılmaktadır (107).

99. Krş. *Tanin*, nu. 1250 (11 Şubat 1327) s. 3; Hüseyin Cahid, "Hakikati Nasıl İnkâr Ediyorlar", *Tanin*, nu. 1266 (27 Şubat 1327) s. 3.
100. İ T; 31 Mart Vakasından sonra, kanaatimizce dinî duyguları okşamak için, İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti yerine Volkan Cemiyeti ismini tercih etmiştir.
101. Hüseyin Cahid, "Hakikati Nasıl İnkâr Ediyorlar", *Tanin*, nu. 1265, (26 Şubat 1327) s. 1.
102. Suçlama için: "Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti İzmir Vilâyet Heyet-i Merkeziyesinin Bir Tamimi", *Teminat*, nu. 218 (9 Şubat 1327) s. 2; "Muhtaç Olduğumuz Muhalefet", *Tanin*, nu. 1286 (18 Mart 1328) s. 1.
103. Rasih Melih, "Bilâcürüm Ceza Olmaz", *Tanin*, nu. 1254 (15 Şubat 1328) s. 3.
104. Ahmet Midhat'ın *Sabah* 'da (10 Şubat 1327) neşrettiği "Efkâr-ı umûmiye Yol Arıyor" başlıklı yazısı İ T'nin örtülü bir medhiyesi idi. Buna karşı bir yazı için: "Bir Mülkiye Mezunu", *Teminat*, nu. 220 (11 Şubat 1327) s. 1-2.
105. "Sivas'ta İntihabat", *Teminat*, nu. 239 (1 Mart 1328) s. 3.
106. Geniş bilgi için: *Tanin*, nu. 1291 (23 Mart 1328) s. 3; Mustafa Ragıp, "Meşrutiyet Devrinde İntihabat Mücadeleri", *Akşam*, nu. 8766 (18 Mart 1943) s. 4.
107. Ubeydullah Efendi'nin Konya 'da Kapu Camiinde verdiği vaazların hâdiseye sebep olması hakkında: *Meşrik-ı İrfan* 'dan naklen, *Meslek*, nu. 216-3 (1 Kânûn-ı evvel 1327) s. 2; Nevşehir'de Cami-i Kebir'deki vaazlarının "hiss-i huşû uyardığı" haberi için: *Tanin*, nu. 1271 (3 Mart 13428) s. 3; Ubeydullah Efendi'nin bu seyahati için Refik Halid şöyle yazmaktadır, "Avrupa'da kuvvet macunu ile nane şekeri satmış kimselerin başına tekrar sarık sarıldı, sırtına cübbe giydirildi. Anadolu içine saldırıldı. Bu defa sattığı fesat ve iftira hesaplarının yanında zarar itibariyle vaktiyle sattığı boyalı şekerlemeler kısarak sütü kadar faideli kalıyordu. Bu kabil kafileler köy köy gezdiler, İttihat ve Terakki muzafer olsun diye-Ahalinin cehaletinden istifade kasdıyla mescitlere nefesle şişirilmiş tulumlar asıldılar, çeşme başlarında beneksiz horoz kestiler, yılan gömleği üzerine nüshalar yazdılar, muhaliflere efsunlar okudular... Şuuru başında insanların, haysiyeti ye-

Ondan başka scyyar Mütfü Mehmed Fuad Efendi de Muğla'da, camilerde İ T adına konuşmalar yapmıştır. Bu arada fırkanın isteği üzerine Hüseyin Cahit de Adapazarı, Sapanca, İzmit, Gebze, Kartal ve İstanbul'daki İ T kulüplerinin çoğunda seçim konuşmaları yapmıştır (108).

Bilhassa Meşrutiyet Edebiyatı bu sıralarda yeniden hız kazanmış, İ T 'nin Meşrutiyeti gerçekleştirdiği, Makedonya ve Rumeli'ni kurtardığı ve mükemmel bir ordu kurduğu ifade edilmiştir (109). Meşrutiyeti ordunun getirdiği şekilde muhalefet propağandasına da o sıralarda ordu ile cemiyetin bir bütün olduğu yolunda cevaplar veriliyordu (110). Diğer taraftan gençliğin H İ Fırkasından daha çok İ T'ye yakın olduğu ileri sürülüyordu (111). Âyân ve eşraf için böyle bir hüküm verilebilir (112). Fırkanın seçimler esnasında yaptığı şeylerden biri de Umumî Merkezin Padişah'a Mevlit Kandili dolayısıyla gösterişli bir telgraf göndermesidir (113). Buna bilhassa dikkat edildiğini zannediyoruz.

Seçimler dolayısıyla İ T neşrettiği iki kitapçığında H İ Fırkası hakkındaki temel tenkidlerini sıralamıştı. Herşeyden önce H İ Fırkası hakkındaki esas suçlamaları ihtiva eden bu kitapçıklar, İ T'nin o zamana kadar yaptığı icraatın bir

rinde fırkaların hatır ve hayaline sığmaz bunun gibi daha nice masala martavala benzeyen öyle garip icraata giriştiler ki, yazılsa yanında Said Paşa'nın hâtırâtıyla Binbir Gece Hikâyeleri mahz-ı hakikat gibi kalır, artık onlara da inanılırdı..." (Kirpinin Dedikleri, İstanbul, 1336, s. 40-41'de "İkinci On Temmuz'a kadar" başlıklı ve 10 Temmuz 1328 tarihli yazı).

108. Bu konuşmalardan şikâyet için: "Me'vize-i Diniyye mi, Siyasî Konfrans mi." *Hedef*, nu. 286-12 (20 şubat 1327) s. 3; Hüseyin Cahid Yalçın, "Meşrutiyet Hatıraları", *Fikir Hareketleri*, Sayı. 165 (1936) s. 133; Aynı şekilde Musa Kâzım, 18 Mart 1328'de Balıkesir'de "Kuvvetin Esası İttihat ve İttifaktır" isimli konferans vermiştir (Metni için: *Külliyât-ı Şeyhülislâm Musa Kâzım-Dini, İçtimâî Makaleler*, İstanbul, 1336, s. 301-305).
109. İttihat ve Terakkinin dört senelik icraatının geniş bir müdafaaası için: Hüseyin Cahid, "İttihat ve Terakki Cemiyeti Ne Yaptı?" *Tanin*, nu. 1257 (18 Şubat 1327) s. 1; nu. 1258 (19 Şubat 1327) s. 1; nu. 1260 (21 Şubat 1327) s. 1; nu. 1261 (22 Şubat 1327) s. 1. Yazı Hüseyin Cahid Yalçın tarafından lâtîn harfleriyle de neşredilmiştir ("Meşrutiyet Hatıraları", *Fikir Hareketleri*, Sayı. 162, 1936, s. 85-86; Sayı 163, 1936, s. 101-102; Sayı. 164, 1936, s. 116-117).
110. Hüseyin Cahid "Hakikâti nasıl inkâr ediyorlar" *Tanin*, nu.1268 (29 Şubat 1327) s.1
111. Krş. "Muhalefet ve Gençlik", *Tanin*, nu. 1289 (21 Mart 1328) s. 1.
112. Krş. *Hedef*, nu. 277-3 (11 Şubat 1327) s. 3; nu. 279-5 (13 Şubat 1327) s. 3; Bu hükmü çok sonraları Hüseyin Cahid Yalçın da doğrulamıştır: "İ T'nin taşralardaki ve bilhassa uzak vilâyetlerdeki teşkilâtları, şubeleri oraların nüfuz sahibi kimselerinin elindeydi. Bunlar ideal adam olmaktan ziyade menfaat ve her günkü hayat adamı idiler. öyle merkezlerin tavsiye ettikleri mahallî mebuslar İttihat ve Terakki'nin idealinden çok uzak eşraf ve mütegalibe idiler" ("Meşrutiyet Hatıraları", *Fikir Hareketleri*, Sayı. 123, 1936, s. 293).
113. Metni için: *Tanin*, nu. 1262 (23 Şubat 1327) s. 2; Ayrıca İ T'nin Saltanat makamını ve Hilâfeti kuvvetlendirdiği yolundaki ifadeler için aynı sahifeye bakılabilir.

müdafaanâmesi sayılabilirler. Bunlardan Ubeydullah Efendi'nin imzasını taşıyan kitapta (114) H İ Fırkası üç noktadan tenkid edilmekteydi.

Bunlardan birincisi "*İttihad*" ın "*İtilâf*" dan daha iyi olduğudur. "*Orduda, Hükümet dairelerinde lisan Türkçe olacak; Müslümanların bayramları Hükümetin resmî günleri olacak ve tatil edilecek*" diyen yazar, İtilâfçıların, "*diğer milletlere yaranmak için Türkler'in kanları bahasına kazanmış olduğu bu hakları ayak altına almak*" istediklerinden şikâyet etmektedir. (115).

İkinci olarak memleketin farklı bölgeleri için ayrı ayrı kanunî düzenlemeler yapılmasını isteyen H İ Fırkasının bu görüşünü de reddetmekteydi. Burada bir adamın yedi oğluna verdiği birlik olma öğüdü ve yedi çubuğu birleştirerek kırma denemesi hatırlatılmak suretiyle, "*İttihat ve Terakki, bütün milletlerin kardeş gibi bir kanun ile birbirlerine bağlı olmasını istiyor*" deniliyordu (116).

H İ Fırkasına yöneltilen üçüncü tenkid, 35. madde hususunda olmakta ve fırka Padişahın nüfuz ve kudretini küçültmekle itham edilmektedir (117).

Bu kitapçıkta fikirler müsamahasız ve katı bir tavırla ileri sürülmekte ve "*namuslu ve akıllı bir vatan evlâdı, hükümetin işlerine karışmaz, kanuna itaat eder, onun hükümet üzerindeki kuvveti işte bu rey pusulasını atmaktır*" (118) denildikten sonra, "*Vatanını seven namuslu bir Osmanlı, elbet İttihat ve Terakki'nin tuttuğu yolu beğenir, değil mi?*" (119) suali sorulmaktadır.

İmzasız olarak neşredilen ikinci seçim beyannamesinde (120) bu vesile ile H İ Fırkası programının geniş bir tenkidi yapılıyordu. Bu tenkidler hülâseten şöyle sıralanabilir:

1. Hürriyet ve İtilâf bir fırka-i siyasiye değildir, bir ucûbe-i iştiraktır. Bu fırka-da bir araya gelenler bir fırkanın mensuplarında aranan ortak görüş ve kanaatlere sahip değildirler. Miralay mütekkaidi ve fırkanın mücessisi Sadık, Rıza Tevfik, Lütfi Fikri, Volçetrinli Hasan, Rıza Nur Beylerle, Mustafa Sabri Efendi, Kozmide Efendi, Şükrü el-Aselî, Boşo, Âyân'dan Dâmât Ferit ve Amasya eski Mebusu İsmail Hakkı Paşaların bugüne kadar siyâsî hayatlarında gösterdikleri çehreler zaman ve zemine göre değişmiştir. H İ Fırkasına yöneltilen diğer suçlama ise, jakobenlik'tir (121). Yâni ihtilâlcilik ve yıkıcılık...

2. H İ Fırkası "*istibdad-ı mebusan*" yapacaktır. Programının 2. ve 6. maddeleriyle mebusana çok fazla selâhiyetler tanımıştır. Bu durum kabineyi zayıflatıp, mebusları hâkim duruma getirecektir.

114. Ubeydullah, *Kime Rey Verelim*, isimli seçim broşürü; Konya'da basıldığı bilinen (*Teminat*, nu. 249, 11 Mart 1328, s. 2) bir seçim risâlesi (*Kardeş Öğüdü-Vatandaş Armağanı*) daha varsa da, biz bunu bulamadık.

115. Ubeydullah, "*Kime Rey Verelim*", s. 14.

116. Ubeydullah, "*Kime Rey Verelim*", s. 15.

117. Ubeydullah, "*Kime Rey Verelim*", s. 17.

118. Ubeydullah, "*Kime Rey Verelim*", s. 4.

119. Ubeydullah, "*Kime Rey Verelim*" s. 17.

120. *Selâmet-i Vatan İçin*, isimli risâlenin tam künyesi 268 no'lu dipnottadır. (s. 98).

121. *Selâmet-i Vatan İçin*, s. 10-11.

3. Fırka, Osmanlı siyasî bütünlüğünü de mahvetmektedir. Programının 27. maddesi zararlıdır. Muhtelif unsurları kendi safına çekmek için millet kesesinden verilmiş bir tavizdir.

4. Siyasî adcm-i merkeziyette âşıktır. Unsurların cemiyetlerine siyasî haklar vererek devletin parçalanmasına zemin hazırlamaktadır (122). Programının 32, 34, 35. maddeleri bu durumunun delilidir.

5. 45 ve 46. maddeler bu hususu gösteren diğer delillerdir.

6. Fırka, Osmanlı unsurları arasında bir fitneye sebep olacaktır. Programının 49. maddesindeki askerliğin yeri hakkındaki görüşü, 51. maddesindeki memuriyet şartları bunu açıkça göstermektedir (123).

7. Hilâfet ve Saltanatı birbirinden ayırmak; İslâm unsurlarını kuvvetten düşürmek istiyor. Programının 64 ve 65. maddeleri gayrimüslim unsurları teşkilâlandırıyor, onları avlamak için şirin görünmek yolunu tercih ediyor. Evkaf Nezâretini ve Bab-ı Meşihatı kabineden ayırarak, "*Hilâfet-i İslâmiyenin, Saltanat-ı Osmaniye'deki kadrini -artık böyle diyelim-tenzil*" ediyor (124).

8. Fırka, milletin kıymetli fertlerinden bir kısmını meşru haklarından mahrum bırakıyor. Hem, "*yirmi yaşını ikmâl eden bir Osmanlı ferдинin nail-i hakk-ı intihab olduğunu*" kabul ediyor, hem de "*asakir-i şâhâne ve jandarma erkân ve ümerâ zâbitan ve efradı hiçbir mahâlde hakk-ı intihabı haiz olamaz*" diyor. Bundaki mantıksızlık ilk anda dikkati çekmektedir. Bu, Meşrutiyeti elde eden ve koruyan orduya itimatsızlıktır. Ayrıca seçim yaşı kabul edilen yirmi yaş da, olgunluk yaşı değildir. Bu, "*bir senelik fidandan semerat-ı mükemmele intizarında bulunmak kadar garip bir emeldir. Kuvva-yı maddiye ve maneviyyenin sinn-i tekâmülü her halde yirmi yaş değildir*" (125).

9. H İ Fırkası ne yapmak istediğini de bilmiyor. Bir yandan Âyân'ın Sultan tarafından nasbına taraftar oluyorlar, diğer yandan da Âyânlık sıfatını Âyân meclisinin tasdikine sunuyorlar. Burada bir sakatlık vardır.

Keza Ecnebî sermayesinin memleketçi girişinin kolaylaştırılacağı ve gayrimenkul malların, "*servet-i mütedavile haline gelmesini*" sağlayacak kanunlar tanzim olunacağı bildiriliyor. Halbuki geçen sene Taksim Kışlası talim meydanının satışı ve Necib Asfer mescelesinde bazı âzâsının yapukları dedikodular, bu görüşlerin tersi-neydi. Bu ne açık bir fikir değiştirme idi (126).

İ T görüşüne karşı, bilhassa orduyu ve memurları elde tutmaya çalışıyor, diğer taraftan ise anlayamadığımız bir tavırla, yirmibeş olan seçim yaşının yirmiye düşürülmesine karşı çıkıyordu. Halbuki, kabul edildiğine göre, gençlik zümresi

122. *Selâmet-i Vatan İçin*, s. 13-21.

123. *Selâmet-i Vatan İçin*, s. 23.

124. *Selâmet-i Vatan İçin*, s. 32-41.

125. *Selâmet-i Vatan İçin*, s. 42-45.

126. *Selâmet-i Vatan İçin*, s. 46-49; Necib Asfer, Basra körfeziyle Şam sahilleri arasında bulunan devlet arazilerini Maliye'den usûlsüz şekilde kiraladığı söylenen şahıs.

onun için bir siyasî potansiyeldi ve seçmen yaşını düşürerek bundan faydalanabilirdi. Dikkati çeken bir diğer husus ta, İ T'nin bir müddet önce ecnebî sermayenin girişini kolaylaştırmak ve atıl bir hâlde bulunan bazı devlet gayrimenkûllerini satarak sermaye temin etmek gibi bazı görüşlerinin H İ tarafından da ileri sürülmekte olmasıdır. Çünkü kısa bir müddet önce Taksim Kışlasının bir kısım arsasının satılmak istenmesi siyaset sahnesinde çok büyük gürültülere yol açmıştı. İ T haklı olarak bu fikir değişikliğine işaret etmektedir.

B. 1912 SEÇİMLERİNDE H İ FIRKASI

Bu seçimlerde H İ Fırkasının temel tavrı, tıpkı İ T Fırkasınınki gibi, “*biz iktidara gelirsek daha iyi yaparız*” dan ibaretti (127). Fırka, devletin kurtuluşunu, halihazırdaki seçimlerde kendisinin muzaffer olmasında görüyordu. “*Mukaddes toprağımızı düşmandan muhafaza edecek ve muhterem Osmanlı milletini refah ve saadete götürecektir, yalnız Hürriyet ve İtilâf Fırkası*” olabilirdi (128). Programı, “*hakkıyla tatbik olunursa bu devleti kâffe-i müşkilâtın halâs edebilecek ahkâmı*” muhteviydi (129).

Fırka, seçimler esnasında şubeler açmaya devam etmiştir (130). Seçimlerin aceleye getirilmesinde, herhalde fırkaya teşkilâtlanma fırsatı vermemek düşüncesinin bir payı olmalıdır. Fırka bilhassa Arabistan'da ve Anadolu'da kazanacağı ümitlerini taşıyordu (131). Herkesten bir Zeki, bir Samim fedakârlığı

127. Bkz. “İntihab Me’vızeleri”, *Tanin*, nu.1246 (7 Şubat 1327) s.1; “Hürriyet ve İtilâf Fırkası devletin selâmetini intibah-ı hâzırada kendisinin muzaffer” olmasında görüyordu. Öten yandan yine ona göre “*eskâr-ı milletin en mühim vazifesi, Hürriyet ve İtilâfın beyannâmesini okumak ve derin derin*” düşünmekti (Hürriyet ve İtilâf Fırkası Beyannâmesi” *Teminat*, nu. 208, 30 Kânûn-ı sâni 1327, s. 1).
128. H İ Fırkasının bundan sonra Açık Söz şeklinde ifade edeceğimiz seçim beyannâmesi için s.123'de 93 no'lu dipnota bakınız. İktibasın metni için: s. 15; 1912 seçimleri arafesinde büyük bir heyecan Hürriyet ve İtilâf Fırkasına hâkimdi. “Hürriyet ve İtilâf Fırkası her tecavüze, her darbeye, her müşkile, her cefaya karşı milletin hakkını müdâfaa edecektir. Bugünkü fırka-i muhalefe emin olmalıdırlar ki, Hürriyet ve İtilâf öyle ufûl edecek bir kuvvet değildir. Hürriyet ve İtilâf kuvvetini milletin ruhundan almıştır. Onun için tarik-i mücâhedede kemâl-i metanet ve selâbetle ilerleyecek. Emindir ki, intihâbatta , o millete zâhir olduğu için, millet te ona zâhir olacaktır” (“Hürriyet ve İtilâf Fırkası ve Beyannâmesi”, *Teminat* , nu. 208, 30 Kânûn-ı sâni 1327, s. 1).
129. “Beyannâme”, *Teminat*, nu. 208, 30 Kânûn-ı sâni 1327) s. 1.
130. Adana şubesi için: *Teminat*, nu. 223 (24 Şubat 1327) s. 2.
131. Krş. “İntihabat, Nazariyat ve Faaliyet”, *Mukavemet*, nu. 263-7 (28 Kânûn-ı sâni 1327) s. 1; *Teminat*, nu. 232 (23 Şubat 1327) s. 2; *Teşkilât*, nu. 202 (24 Kânûn-ı sâni 1327) s. 1.

beklememekle birlikte medenî bir cesaretle ve korkmadan rey verilmesi isteniyordu (132). Bu hususta fırkanın, ta başlangıçtan beri bir endişe içinde olduğu anlaşılmaktadır.

Tabiatıyla, millete karşı herhangi bir icraatını medhedemeyen fırka, bilhassa İ T'nin icraatına dikkat çekmiş ve onu tenkid etmiştir. Bu arada da İ T'nin kendisine yönelttiği tenkidleri cevaplandırmaya çalışmıştır. "*Hukuk-u mukaddeseyi tahdit eylediği*" yolundaki suçlamayı reddederken, 35. maddenin tadilince karşı çıkışının sebebi olarak vükelânın Meclis'e karşı, bu madde yardımıyla mesûliyetten kurtulma fırsatı elde ettiğini ileri sürmüştür. Ona göre bu bir istibdattı ve vükelâ daimî bir şekilde murakabe altında bulundurulmalıydı (133).

İ T'ye yöneltilen tenkidler arasında, bilhassa Meşrutiyetin ruhu sayılan matbuat, cemiyet ve içtima hürriyetlerinin ortadan kaldırıldığı iddiası dikkatleri çekmektedir (134). H İ Fırkası söz konusu hakları daha iyi koruyacağını taahhüt ediyordu. İ T İdare-i Örfiye ilân ederek hürriyet prensibini anlamadığını göstermişti ve ona göre siyâsî hürriyetler bakımından Avrupa'nın en muhafazakâr partisi olmuştu (135). Üstelik haklı ikazlara da kulaklarını tıkıyordu (136). Dört senelik idaresi esnasında İ T Cemiyetinin müsbet mesaisi ileri gelenlerinin mevki ve menfaatlerini takviye ve teminden ibaret olmuştu (137). İcra kuvveti de bunların elinde kalmış, mebuslar sadece el kaldırma işini üstlenmişlerdi (138). İ T'nin ittihad-ı anasır siyaseti ile *Tanin* 'in Rum, Arap ve Arnavutlar aleyhindeki neşriyatı da apaçık bir çelişki içindeydi (139). Diğer taraftan İ T'nin ortaya koyduğu Rume-

132. Lütfi Fikri, "Belediye İntihabı", *Teşkilât*, nu. 189 (11 Kânûn-ı sâni 1327) s. 1; "Dayılarımız İsbât-ı Mevcudiyet Ediyor", *Teminat*, nu. 206 (28 Kânûn-ı sâni 1327); *Teminat*, nu. 231 (22 Şubat 1327) s. 3; Selânikli Süleyman, "Milletin Selâmeti İçin Yine Milletden İstimdât", *Hedef*, nu. 303-29 (8 Mart 1328) s. 2.
133. "Beyannâme", *Teminat*, nu. 208 (30 Kânûn-ı sâni 1327) s. 2.
134. Matbuat nizamnâmesinde yapılan değişiklikler 1280 tarihli nizamnâmeden daha geriye atılmış bir adım sayılıyordu (*Teminat*, nu. 241, 3 Mart 1328, s. 1; Rıza Tevfik, "Biz Baklayı Ağzımızdan Çıkarmayacağız", *Teminat*, nu. 212, 3 Şubat 1327, s. 1); Bu yazıya cevap veren *Tanin*, Filozof'u abuk sabuk konuşmakla itham etmişti (nu. 1243, 4 Şubat 1327, s. 3).
135. "Son Takyidât ve İntihâbat", *Teminat*, nu. 245 (7 Mart 1328) s. 1.
136. Şikâyetler için: "Siyâsî Tehlikeler Karşısında Muhalliflerin İkâzâtı Muvafıkların Sui-telkinâi", *Hedef*, nu. 304-30 (9 Mart 1328) s. 1.
137. "Hakikat Nasıl Kayboluyor", *Hedef*, nu. 287-13 (21 Şubat 1327) s. 1; "İttihat ve Terakki Cemiyeti Ne Yaptı", nu. 288-14 (22 Şubat 1327) s. 1; nu. 291-17 (25 Şubat 1327) s. 1.
138. Haydar, "Bir Nokta-i Nazar", *Teminat*, nu. 242 (4 Mart 1328) s. 1-12; Seçimler esnasında "bîtaraf bir Osmanlı" olduğunu belirterek söze başlayan bir yazar İT'yi savunduktan sonra, kusurlarının da bulunduğunu söyleyip, bunların en başta geleninin ise Meşrutiyetin ilânından sonra idareyi doğrudan doğruya eline almamasını zikreder (krş. M. Safa, *Bütün Osmanlılara Açık Mektup*, el-Adl Matbaası, Dersaadet, 1330, s. 14).
139. İ T'nin azınlıklara karşı siyaseti en çok tenkid edilen yönlerinden birisi olmuştur

li'yi kurtarma edebiyatına karşı, nasıl olup da Trablusgarb'ın bu hâle geldiği soruluyordu (140). Buradaki askerlerin terhis edilip bölgenin birkaç bin kişilik bir kuvvetle bırakılması." siyonist denilen gizli Yahudi Cemiyetinin parmağıyla olmuş bir meslec" şeklinde takdim ediliyordu (141). İ T Fırkası Trablusgarbı "askersiz, erzaksız, topsuz, tüfeksiz" bırakmıştı (142). Diğer taraftan Bosna-Hersek de İ T tarafından Avusturya'ya verilmiştir deniliyordu (143).

İ T'ye yöneltilen en büyük tenkidlerden biri de dış borçlanma hususundaydı. "*Millet dağlar kadar borçlar altında ezim ezim eziliyor, Avrupa sarraflarına karşı adetâ esir oluyor*" du. "*Vadesi geldiği vakit bu sarraflar alacaklarını millettten isteyecek, biçare millet etmek parasına muhtaç iken, bu paraları nereden bulup ödeyecek*" (144) ti. İstikraz bulabiliyoruz diye övünmemek, istikrazsız yaşamının yollarını araştırmak gerekliydi (145). Meşrutiyetin ilânından beri alınan 30 milyonluk borçtan; ne kadar milletin ihtiyaçlarına harcanmıştı (146). Ayrıca Emlâk Bankasının istikraz işleri tenkid ediliyor ve muamelelerinin gizli bir şekilde cereyanına dikkat çekiliyordu (147). H İ Fırkası baştanberi esnaf, küçük tüccar ve

(Krş. Rıza Tevfik, "Biz Baklayı Ağzımızdan Çıkarmayacağız", *Teminat*, nu. 212, 3 Şubat 1327, s. 1); Hürriyet ve İtilâf Fırkası Arap ileri gelenlerinden Şeyh İdris'i kışkırttığı yolundaki İ T iddialarını reddetmektedir (*Hedef*, nu. 304-30, 9 Mart 1328, s. 2).

140. "Eski Defterlerin Enkaz-ı Hesabat Arasında", *Teminat* nu.231 (22 Şubat 1327) s.1

141. Açık Söz, s. 12.

142. Lütü Fikri, "Gaflet ve İhtiras, Daima O", *Teşkilât*, nu. 188 (10 Kânûn-ı sâni) s. 1; Aynı suçlamalar yurt dışındaki muhalifler tarafından İ T'ye yöneltilmiştir (*Şerif Paşa*, Bir Hasbîhâl, İstanbul, 1330, s. 4-5). İ T muhalefet tarafından ileri sürülen ve esasını "İtalyanlar Türklere karşı değil, İ T 'ye karşı savaş açmıştır" hükmü teşkil eden propagandadan çok şikâyetçi olmuştur ("Muhalefler ve İtalyanlar", *Tanin*, nu. 1253, 14 Şubat 1327, s. 1). Ayrıca aynı gazetede bir diğer yazıda İtalyanların H İ Fırkasından yana olduğu iddia edilmiştir. "İtalyanların Ümidi Kimde? -Hürriyet ve İtilâf Fırkası ve İtalyanlar", başlığını taşıyan bu yazıya karşı Hürriyet ve İtilâf Fırkası kendisini şöyle müdâfaa etmektedir: "Hiçbir muhalif İtalyanlarla harb etmeyelim, vatanımızı müdâfaa etmeyelim, şan ve şeref-i millimizi kanımızla başımızla muhafaza etmeyelim demedi. Yalnız mukadderât-ı millete vukufsuzca mâlûmatsızca ve ihâtasızca hâkim olmak davasında anut ve musırr olanlara dedi ki, Allah aşkına vatan ve millete acıyınız. Yanlış siyasetiniz, sui-idareniz bizi bu hâle getirdi ve başımıza büyük belâlar getirecek, tahakküm ve tagallüpten artık vatan ve milletin başı için vazgeçiniz. Umûr-u hükümeti, siyaset-i devleti -aradan siz ve biz hırslarını kaldırmak suretiyle- emin ve tecrübedide ellere teslim ve tevdi edelim. Müttefikten bunlara itimad gösterelim" (El-hakk'u yâ'lu ve Lâ-yulâ aleyh", *Hedef*, nu. 281-7, 15 Şubat 1327, s. 1).

143. Açık Söz, s. 5-6.

144. Açık Söz, s. 10-11.

145. Bekir Fahri, "Hürriyet ve İtilâf Gelirse", *Teminat*, nu. 223 (24 Şubat 1327) s. 1-2.

146. Cemal, "*Hukuk-u Millet Herşeyden Mukaddestir*", *Teşkilât*, nu. 196 (18 Kânûn-ı sâni 1327) s. 2.

147. "Umûr-ı Hükümet Mestûr Kaldıkça Şayialar Çoğalar", *Teşkilât*, nu. 200 (22 Kânûn-ı sâni 1327) s. 1.

köylünün dertlerine alâka duymuş, onların muhtekir murabahacılara esir, adetâ onlar için çalışır durumda bulunmalarına karşı çıkararak esnaf ve tarım kredi kooperatifleri açacağını vadedmiş, ziraat mektepleri, numune çiftlikleri ve ziraat aletleri imalâthane ve tamirhaneleri kurmayı plânlamış, ziraat bankalarının da müstakil bir şekilde yeniden teşkilâtlanmalarını gereğine işaret etmiştir (148). İşçilerin mektuplarını gazetelerinde neşreden fırka onların ücretler hususundaki şikâyetlerini de duyurmaya çalışmıştır (149).

Fırkanın seçim beyannâmesinde, taşranın meselelerini daha ayrıntılı bir şekilde ifadeye çalıştığı dikkat çekicidir. *"Mahkemeler eski halinde, bir kere işi düşen aylarca kurtulamaz, hayvan hırsızlığı hergün her tarafta görülüyor, zavallı köylüler çalışıyor, çalışıyor, bin dert ile bir çift öküz alıyor. Onu da birisi gidip alıyor, hırsız ele geçmiyor. Tutulsa bile çaldığı şeyi ödetmek düşünülüyor, yollar eskisi gibi.... Millet boğazına kadar borca battı. Hiçbir yerde ehemmiyetli bir yol yaptırmak şöyle dursun, eskiler bile tamir edilmedi. Yine köylülerin arabası çamura batıyor, işine gücüne gidemiyor. Borç ile alınan paralarla İstanbul'da Nâzırlarla sair memurların odaları süsleniyor. Bir Maliye Nezâret Dairesine, onbin lira, yani bir milyon kuruştan fazla sarf olunuyor"* (150).

H İ Fırkasına göre üstelik, *"Müslümanlığa da bakmadılar. Vakıa, riyakârlık kabilinden olarak bazı hocalara birkaç aylık verdiler, bunlar riyâkarlıktır. Çünkü bu kadar harab olan mukaddes camilerimiz, medreselerimiz, tekkelerimiz vardır. Bunların acaba yüzde kaç tane tamir olunuyor? Birçok yerlerde camiler, tekkeler satılıp yerlerine hanlar, çarşılar yapılıyor. Selânik'te koskoca Sultan Murat Hazretlerinin yaptırdığı cami-i şerif, o güzel ibadethane, İttihatçılar tarafından yıktırıldı. Bunlar meydanda. Millet hiçbir vakit bu kadar fenalıkları görmeyecek derecede gafil değildir"* (151).

Fırka Kanun-u esasî'nin temel prensiplerini kabul etmekle birlikte onun ruhuy-la bağdaşmadığına inandığı 7, 38, 73 ve 113. maddelerin tadfilinden yanaydı

148. "Fırkamız ve Sunuf-u İktisadiye", Teşkilat, nu. 193 (15 Kânûn-ı sâni 1327) s. 1; Hüriyet ve İtilâf Fırkası tarafından ileri sürülen bu görüşler, zamanın idarecilerinden Cemal Bardakçı tarafından da doğrulanıyordu. Ona göre esnaf ve mütegalibe İ T kulüplerini yani şubelerini ellerine geçirerek eski nüfuzlarını yürüttüler. Kâtib-i Mes'ûllerin değil tekrar mahalli nüfuzluların saltanatları kuruldu. Bunlar artık Pâdişahın sâdıkları değil, İ T'nin fedâkâr ve hamıyyetli âzâları idiler ve ikinci müntehibler topluluğunu teşkil ettikleri için İttihatçıların iyi geçinmek zorunda kaldıkları bir siyasi zümreydiler. Fırka taşrada onlardan, onlar da mahalli nüfuzlarını yürütmek için fırkadan güç alıyorlardı (Toprak Davâsından Siyasi Partilere, s. 104-105).

149. "Feshane Amelesi Adına Süleyman bin Ali'nin Mektubu", Bedâhet, nu. 250-9 (4 Kânûn-ı sâni 1327) s. 2.

150. Açık Söz, s. 12-13.

151. Açık Söz, s. 11.

(152). İntihab-ı Mebusân Kanununun tanzimini istiyordu (153). Memurların bulundukları bölgelerden başka yerde rey vermeleri, bir diğer görüşleriydi. Böyle hareket edilmesi seçimlerin selâmeti bakımından gerekliydi (154). Bu bakımdan İstanbul Heyet-i İntihabiye-i Milliyesinin seçim faaliyetlerince de tabiatıyla karşı çıkıyordu (155).

Fırka, bilhassa dört senelik Meşrutiyet hayatının da tesiriyle, Ordunun siyasetten uzaklaştırılmasını temin için Jandarma da dahil, subayların hiçbir surette rey vermemeleri görüşünü benimsiyordu. Askerlerde fırka gayretkeşliğinin millet muhabbetinden baskın çıkmaması için, ordu siyaset sahnesinden uzak tutulmak ve siyâsî haklardan mahrûm bırakılmak isteniyordu (156). Aksi takdirde ordu, halkın istemediği adamları seçtirebilir, bu durumda ise Meşrutiyet gerçekleşmezdi (157).

Diğer taraftan seçim hürriyetinin ve gizli rey usûlünün her türlü müdahaleden uzak tutulması, bilhassa üzerinde durulan hususlardandı (158). Seçimler dolayısıyla temel görüşlerini yeniden duyurmak fırsatını bulan fırka, seçilecek mebusların programa bağlı kalmak şartıyla, her türlü baskıdan uzak olarak iradelerini izhar edebileceklerini bildiriyordu. Mülkiye, Adliye ve Zaptiye memurlarının vazifeleri de bir kanunla birbirlerinden ayrılarak memur ve askerlerin tayin, terfi ve mükâfatları esaslara bağlanacak, ayrıca siyâsî cereyanlara bulaşmaları önlenecekti. İttihat-ı Anâsır'ı gerçekleştirmek için, vahdet-i Osmaniye'yi haleldar etmemek şartıyla, unsurlara geniş haklar verilecek tevsi-i meczuniyet ve tefrik-i vezaif esaslarna göre bir vilâyet kanunu yapılarak nahiye ve belediye teşkilâtları yeniden

152. Geniş bilgi için: "Hürriyet ve İtilâf Fırkası ve Kânûn-ı Esâsî", *Teminat*, nu. 209 (31 Kânûn-ı sâni 1327) s. 1-2.
153. "Beyannâme," *Hedef*, nu. 284-10 (18 Şubat 1327) s. 1-2.
154. Fırka öteden beri İ T'nin ordudan sonra en büyük ikinci ayağını teşkil eden memurlar zümresinin firkalara mensup olmasından duyduğu huzursuzluğu ifade etmiştir. Seçimler esnasında bu husustaki fikirlerini her fırsatta dile getirerek İ T'yi bu kuvvetten yâni memur zümresinin desteğinden mahrûm bırakmağa çalışmıştır. Bu husustaki gayretlerinin bir semere vermediği açıktır. Şikâyetler için: Lütfi Fikri, "Memurîn-i Devlet", *Tazminat*, nu. 58-35 (12 Haziran 1327) s. 1; "Hürriyet ve İtilâf Fırkasının Beyannâmesi", *Teminat*, nu. 208 (30 Kânûn-ı sâni 1327) s. 2; "Beyannâme", *Hedef*, nu. 284-10 (18 Şubat 1327) s. 1-2; *İkhtâm* nu. 6 (18 Şubat 1327) s.1-2.
155. *Açık Söz*, s. 4-5.
156. Ordu, meşrutiyetin ilânından itibaren, İ T'ye karşı çıkanlar tarafından, siyasetten uzak tutulmaya çalışılmıştır. İ T'nin ilk ve en büyük kuvveti olan Ordunun durumu, Hürriyet ve İtilâf Fırkasının şikâyet ettiği belli başlı hususlardandı. İT'yi bu kuvvetinden mahrum bırakma gayretleri H İ fırkası tarafından mâkuldü. Fakat neticesiz kalmıştı. Şikâyetler için: "Beyannâme", *Hedef*, nu. 284-10 (18 şubat 1327) s. 1-2; *Açık Söz*, s. 7-8
157. *Açık Söz*, s. 7.
158. "Beyannâme", *Teminat*, nu. 208 (30 Kânûn-ı sâni 1327) s. 1-2.

düzenlenecekti. Adliye teşkilâtı ıslah edilecek, teşebbüs-ü şahsî'nin gelişmesine zemin hazırlanacaktı (159).

H İ Fırkasının bir seçim beyannâmesi, kitapçık halinde yayınlandı. Bunda İ T hakkındaki belli başlı şikâyetler ifade edilmektedir. Beyannâmeyle göre İ T daha önce kurulmuş olan Fedakârân-ı Millet Cemiyeti ile Demokrat ve Ahrar fırkalarını mahvetti, "*fakat Allah-ü Telalâ'nın bir büyük ihsanı olarak Hürriyet ve İtilâf Fırkası*" kuruldu (160). "*Üç seneden beri hükümeti idare eden ve büyük makamlara çıkan ve rahata, zenginliğe alışan İttihatçılar, Hürriyet ve İtilâf Fırkasının günden güne çoğalmasını ve bu fırkayı ahalimizin beğenmesini çekemiyorlar... Geçende İstanbul Mebusan Heyet-i İntihabiye-i Milliye'si ismiyle bir heyet teşkil ederek bununla herkesi iğfal etmek istemişlerdi*" (161). Bunlar, devletin en büyük vezirlerine de iftira eunck yolunu tutmuşlardı. "*Meselâ Osmanlı Milletinin en akıllılarının ve en hamiyetlilerinin ve en doğrularının ve bütün Avrupa'nın teveccühünü ve itibarını kazanmış olup her yerde hatırı sayıldığı herkesin bildiği Kâmil Paşa hazretlerine dahi söz atmışlar ve akıllarınca onu küçültmek istemişlerdir*" (162). İ T seçim yaşı olarak yirmibeşi kabul ediyor, H İ Fırkası ise "*her meselede olduğu gibi bunda dahi Müslümanlığın kabul ettiği ölçüyü nazar-ı dikkate*" alarak (163), yirmi yaşının esas alınmasından yana bulunuyordu. Seçimlerin selâmeti bakımından önceden söylenen hususlar bir kere daha hatırlatılıyor, mahallî lisanla eğitim yapma hakkı tanınıyor, ancak memur ve mebus olmayı düşünenlerden millî lisanı bilme şartı isteniyordu. Ayrıca Gaynmüslim ve Türk olmayan diğer unsurların koşa koşa fırkaya girdikleri ileri sürülmekte idi (164). Adana Vakası; Kerek, Arnavutluk ve Yemen isyanları, Malisörler meselesi hep İ T'nin kusurlarıdır. "*Arnavutluk'da asakirden ve ahaliden bu kadar dökülen kanlar ve edilen masraflar, İttihatçıların valisinin tiyatro yaptırmak için ahaliyi zorlamasından ileri gelmiştir*" (165). Diğer taraftan, "*Müslümanlık cihetine gelince onu dahi anasır-ı saire hukukunu düşünmedikleri gibi düşünmediler*" (166) Trablusgarb'ı askersiz bıraktılar (167). Köylüye hizmet götürmediler. Meclis'de bo-

159. Geniş bilgi için, "Beyannâme", Hedef, nu. 283-10 (18 Şubat 1327) s. 1-2; Seçimler vesilesiyle ileri sürdüğü görüşler, H İ Fırkasının Sabahaddin Bey'e yakın fikirler benimsemiş olduğu (İdris Küçükömer, *Düzeninin Yabancılaşması*, İstanbul 1969, s. 81) teşhisine bir kere daha hak verdirmiştir.

160. *Açık Söz*, s. 3.

161. *Açık Söz*, s. 3.

162. *Açık Söz*, s. 4; Kâmil Paşa'ya bağlanan ümitler siyâsî parti çerçevesini aşan bir genişliğe sahipti ve ölümünden sonra da İngiliz taraftarlığı ile birlikte uzun süre canlı kalmıştı. Krş. Mehmet Selâhattin, *Bildiklerim*, Kahire, 1334, s. 72-73.

163. *Açık Söz*, s. 6; "Beyannâme", *Mukavemet*, nu. 265-9 (30 Kânun-ı sâni 1327) s. 1; Teminat, nu. 208 (30 Kânun-ı sâni 1327) s. 1.

164. *Açık Söz*, s. 8-10.

165. *Açık Söz*, s. 10.

166. *Açık Söz*, s. 11.

167. *Açık Söz*, s. 12.

zuklukları dile getiren mebusları muhaliflikle suçlayarak kıyametler kopardılar. Bu gibi mebusların sayısı çoğalınca da meclisi kapattılar (168).

Beyannâme şöyle sona ermektedir: “*Hülâsa-i kelâm herbirini canımdan aziz bildiğim Osmanlı milletine fenalıklarından ancak pek azını söyleyebildiğim İttihatçıların, yalan yanlış söyledikleri sözlerine ve gazeteleriyle, ilânname ile ve risale gibi şeylerle ilân ettikleri yazılarına aldanmayıp ve artık muhalefeti idare etmeye güçleri yetmeyeceğini güzelce açıklayıp İttihatçılara asla rey vermemelerini ve memleketimizin en sadık, en hamiyetli adamlarından toplanıp bütün vatan-daşlarımızla güzel geçinmek isteyen ve programını açık açık meydana koyan Hürriyet ve İtilâf Fırkasına rey vermelerini hamiyetli bir Osmanlı sıfatıyla tavsiye ve rica ederim. Çünkü mukaddes vatanımızı düşmandan muhafaza edecek ve muhterem Osmanlı milletini refah ve saadete götürecektir yalnız Hürriyet ve İtilâf Fırkasıdır*” (169).

Seçimler esnasında gazetelerinden anlaşıldığına göre fırka adına Anadolu'da en çok seyahat eden ve konuşmalar yapan Lütü Fikri olmuştur. 2 Şubat 1912 (20 Kânun-ı sâni 1327) tarihinde seçim bölgesi olan Dersim'e gitmek üzere, İstanbul'dan vapura binen (170) Lütü Fikri, 10 Şubat 1912 de Beyrut'a vardı ve burada konferans verdi. Daha sonra 28 Şubat 1912 (15 Şubat 1327) de Harput'a geldi (171). Dersim'e yetişmeden seçimler yapıp bitirildiği için seçilememiştir. Fırkanın diğer bir mensubunun, Debre mebusu Dukakinzade Basri Bey'in de Manastır'da seçim faaliyetlerini yürüttüğünü biliyoruz (172). Ancak fırka gazetelerine, diğer şehirlerdeki faaliyetleriyle ilgili haberler yansımamıştır. Bu arada Mustafa Sabri Efendinin fırka adına camilerde vaazlar verdiğini de belirtmek gerekir. Konya'daki Alâaddin Camiinde verdiği vaazına, Vali Muammer Bey'in müdahalede bulunduğu ve buna halkın karşı koyması neticesinde huzursuzluğun ortaya çıktığı gazetelere geçen haberler arasındadır (173).

Fırka seçimler esnasında kendi lehinde mahallî gazeteler tarafından neşredilen yazılardan dolayı bir mesûliyet kabul etmiyor, ancak resmen neşrettiği beyannâmelerindeki görüşlerinden ötürü mesûl tutulabileceğini duyuruyordu (174). *Tanin* 'in şahsiyetlere yönelik yayınlarına karşı da, şahsiyatla değil, programla uğraşılması gerektiğini söylüyordu (175).

168. *Açık Söz*, s. 13.

169. *Açık Söz*, s. 15.

170. *Teminat*, nu. 198 (20 Kânun-ı sâni 1327) s. 1.

171. Lütü Fikri'nin seyahatları hakkında, *Teminat*, nu. 207 (29 Kânun-ı sâni 1327) s. 1; Nu. 210 (1 Şubat 1327) s. 3; *Tanin*, nu. 1238 (30 Kânun-ı sâni 1327) s. 3; nu. 1240 (1 Şubat 1327) s. 2; nu. 1270 (2 Mart 1328) s. 4.

172. *Tanin*, nu. 1282 (14 Mart 1328) s. 3.

173. Konya'da çıkan bellibaşlı gazetelerden biri olan *Maşrık-ı İrfan* 'dan naklen *Hedef*, nu. 304-30 (9 Mart 1328) s. 2.

174. “Hürriyet ve İtilâf Fırkası Beyannâmesidir”, *Teminat*, nu. 212 (3 Şubat 1327) s. 1; Ayrıca: *Teminat*, nu. 211 (2 Şubat 1327) s. 1.

175. H İ Fırkası siyasi münakaşalarında bilhassa programının mükemmeliğine inanır bir tavır sergiliyor ve şahsiyat yapılmamasını, programlarla uğraşılmasını teklif

Bu arada seçim esnasında bilhassa Şair Eşref'in İ T hakkındaki hicviyelerinin neşredilmesine itina gösterildiğine dikkati çekmek gerekir (176). Başvurulan diğer bir seçim taktiği de Kâmil Paşa'nın İ T aleyhindeki, bilinen arızasının yeniden gündeme getirilmesi olmuştur (177).

-
- ediyordu (Bkz. "Hürriyet ve İtilâf'ın Bünyesi", *Teminat*, nu. 219, 10 şubat 1327, s. 1).
176. Bazı hicviyeleri için: *Teminat*, nu. 225 (16 Mart 1327) s. 4; nu. 232 (23 Şubat 1327) s. 1.
177. Paşa'nın İttihatçılar aleyhindeki 7 Kânûn-ı evvel 1327/20 aralık 1911 tarihli arızası seçimler vesilesiyle H İ Fırkası tarafından yeniden gündeme getirilmiş ve Fırka gazetelerinde neşredilmiştir. Metni için: *Teminat*, nu. 213 (4 Şubat 1327) s. 1-2; *Mukavemet*, nu. 270 -14 (5 Şubat 1327) s. 1-2; Arıza hakkında bazı yazılar: "Hakikî Bir Milletperverin Endişesi", *Teminat*, nu. 215 (6 Şubat 1327) s. 1; Paşa'nın büyük devlet adamı olduğu ve daha ölmediği hakkında: Bekir Fahri, "Muarızların Kâmil Paşa Hazretlerinin Arızasına İtirazı", *Teminat*, nu. 213 (4 Şubat 1327) s. 1; Zavallı vatanın derterine amûk surette vâkıf olan ricâl-i devletten biri" olduğu hakkında: "Kamil Paşa Hazretlerinin Arızası", *Teminat*, nu. 210 (1 Şubat 1327) s. 1; Hüseyin Cahid'in arızaya itirazı için: *Tarîh*, nu. 1242 (3 Şubat 1327) s. 1; Arıza gerek devrinde, gerekse sonra birçok kereler neşredilmiştir (1- Salnâme-i Servet-i Fünûn-1328, s. 232-234, 2. İrfan Hayatî, *Tarihçe-i Seyyiat*, İstanbul, 1330, s. 41-55, 3- Mehmed Selâhaddin, *Bildiklerim*, s. 74-78, 4- Hilmi Kâmil Bayur, *Sadrazam Kâmil Paşa, Siyâsî Hayatı*, Ankara, 1954, s. 308-312).

C. FIRKANIN SEÇİM MÜTTEFİKLERİ

1912 seçimleri her iki fırkanın Müslim ve Gayrimüslim azınlıklar tarafından ne şekilde karşılandıklarını ortaya koyması bakımından da dikkate değer hususiyettedir. Esasen daha kuruluşundan itibaren adı geçen zümrelerin büyük bir kısmı tarafından kolayca hüsn-ü kabûl gören H İ Fırkası seçimler başlarken sadece Mu-sevî'lerle Ermeni'lerden ümitvar görünmüyordu (178).

Fırka; Arabistan, Arnavutluk bölgelerinden, *Tanin* 'in aleyhte neşriyatından ötürü İ T'nin destek göremeyeceği kanaatindeydi. İttihad-ı Anasır hakkında değişik yorumuyla bütün azınlıklara tanıdığı haklardan dolayı, H İ Fırkası onlarla kolayca anlaşma hususunda zorluk çekmemişti (179).

a) Rumlar

Hürriyet ve İtilâf Fırkası, ittihad-ı anasır'ın gerçekleştirilmesi bakımından daha değişik ve iyimser düşüncelere sahipti ve bundan dolayı kuruluşundan itibaren azınlıkları kendisinin tabif bir müttefiki olarak görmüştü. Bunun için daha seçimlerden önce Rumlarla fırka bünyesinde bir araya gelmeyi arzu etmiş, fakat bu hususta yapılan görüşmeler (180), Rumların kat'î bir yükümlülük altına girmekten kaçınmaları yüzünden neticesiz kalmıştı. Ancak bir bakıma dirsek teması kesilmemiş, münasebetlerin yürütülmesinde ise insiyatif hep Rumlarda kalmıştır.

178. Krş. "İntihabat Nokta-i Nazarından İttihad-ı Anasır", *Teşkilât*, nu. 199 (21 Kânûn-ı sâni 1327) s. 1.
179. İttihad-ı Anasır hususundaki çalışmalarına rağmen *Tanin*'in Rum, Arap ve Arnavutlar aleyhine kabul edilen neşriyatı 1912 seçimlerinde muhalefet tarafından sık sık gündeme getirilmişti (Bkz. Rıza Tevfik, "Biz Baklayı Ağzımızdan Çıkarmayacağız", *Teminat*, nu. 212, 3 Şubat 1327, s. 1). H İ Fırkası seçimlerde Rum Meşrutiyet Kulübü ve Ermeni Hınçakyan Fırkası ile işbirliği yapmasını müsbet puan olarak Kongre raporunda zikretmişti. Metni için: *İfham*, nu. 263-79 (21 Mayıs 1328) s. 2-3.
180. Görüşmeler hakkında: *Tanin*, nu. 1202 (25 Kânûn-ı evvel 1327) s. 2; Anlaşma müzakerelerine konu teşkil eden maddeler için: *Jöntürk* 'den naklen *Tanin*, nu. 1205 (28 Kânûn-ı evvel 1327) s. 3.

Fırkanın İstanbul araseçimlerini kazanması ve Meclis-i Mebusanda bir denge-
nin kurulmasından sonra 35. maddenin tâdili meselesiyle başlayan gelişmelerin
yeni bir seçimi gündeme getirmesi üzerine Rumlar, H İ Fırkası ile hiç değilse
seçimlerde, işbirliğine girme mecburiyeti hissetmişlerdi.

H İ Fırkası ile Rum Meşrutiyet Kulübünün anlaşmaları pek gecikmemiş ve 13
Ocak 1912 (31 Kânun-ı evvel 1327) de gerçekleşmişti. Kabul edilen itilâfnâmenin
şartları şöyle sıralanabilir: 1- Ekalliyetin haklarını temin edecek bir seçim usûlü
getirilecektir. 2- Rum Kilisesinin eskiden beri sahip olduğu hakların tamamı mu-
hafaza edilecektir. 3- Gayrimüslim cemaat ve ruhanî önderler marifetiyle serbest
bir şekilde idare edilen mektepler tarafından verilecek şahadctnâmeler, aynı seviy-
edeki hükümet mektepleri tarafından verilenlerle muadil sayılacaktır. 4- Âyân âzâsı
umumun hürmetini kazanmış kişilerden seçilecektir. 5- Zikredilen bu dört madde-
nin, Kanun-u Esasî'nin bu husustaki maddelerine katılması için, H İ Fırkasının ilk
kongresinde karar alınacaktır. 6- İki tarafın münasebelerinde parlamento usûl ve
âdâbına riayet edilecektir. Ayrıca, isterlerse, Rum vatandaşları H İ fırkası
kulüplerine devam edebileceklerdir (181). Bu arada şifahi ve gizli bir anlaşma
yapılarak, fırka işbaşına geldiğinde, Rumlara iki nâzırlık verileceği iddia edilmişse
(182) de bunun doğruluğu hakkında kesin birşey söylenemez. Ancak böyle bir
şeyin vukubulmuş olması da akla uygun görülüyor.

Anlaşmadan sonra da İ T, politika icabı, Rumlar hakkındaki iyiniyetinin
değişmeyeceğini ilân etmişti (183). H İ Fırkasına göre Kiliseler anlaşmazlığı çok
şükür İ T sayesinde hâll edilmiş, ancak Rum ve Bulgar unsurlar müsavat ve adalet
esaslarını gerçekleştirebileceğinden emin bulundukları kendi firkalarını destekle-
mişlerdir (184).

Bu gelişmeler karşısında İ T'nin sadece iyiniyet ilânıyla kalmayacağı açıktı.
Nitekim Talât ve Halil Beylerin Rum Meşrutiyet Kulübü ile anlaşmak için, Patrik-
haneye gittikleri yolunda dedikodular ortaya çıkmış, fakat pek de inandırıcı olma-

181. Anlaşmanın metni: "Hürriyet ve İtilâf Fırkası ile Rum Meşrutiyet Kulübünün
İtilâfnâme Sureti" (6 Maddelik), *Bedâhet*, nu. 247-6 (1 Kânun-ı sâni 1327) s. 2;
Tanin 'in verdiği farklı metin için: nu. 1208 (31 Kânun-ı evvel 1327) s. 3; Rum
Meşrutiyet Kulübüyle müttefikane hareket edileceği ve Rum vatandaşlarının
Hürriyet ve İtilâf Fırkası kulüplerine devamları hususunda anlaşma yapıldığı fırka
başkanlığından, 35. maddenin tâdili gürültüleri arasında, bildirilmişti (*Bedâhet*,
nu. 247-6, 1 Kanun-ı sâni 1327, s. 2); İşbirliğine karar verildiğini belirten bir
fırka beyannâmesi için: *Teminat*, nu. 212 (3 Şubat 1327) s. 1. Anlaşma metni:
s. 267

182. İ T'nin bu iddiası için: *Amerolitos* 'dan naklen *Tanin*, nu. 1209 (1 Kânun-ı sâni
1327) s. 4.

183. İ T'nin bundan sonra da Rumlara karşı "Siyaset-i uhuvvetkârânesinin"
değişmeyeceği ("Rum Meşrutiyet Cemiyet ile İtilâf", *Tanin*, nu. 1210, 2 Kânun-ı
sâni 1327, s. 1) bildiriliyordu.

184. "İntihabat Nokta-i Nazarından İttihad-ı Anasır", *Teşkilât*, nu. 199 (21 Kânun-ı
sâni 1327) s. 1.

yan bir şekilde yalanlanmıştı (185). Bununla beraber bu anlaşma da İ T'nin işine yaramış ve seçimler boyunca H İ'nin aleyhinde kullanılmıştı. İ T önce H İ'nin Rumlara kırkbeş mebusluk vaadettiğini ileri sürmüştü (186). Bu vesileyle Boşo ve Kozmide, fırkanın önderlerinden gösterilmiş (187), Rum gazeteleri tarafından İzmir'den dört veya beş mebus çıkaracakları yolundaki tahminler, H İ Fırkasının bu şchirden bir mebus bile seçtirmeyceceği iddiasıyla reddedilmişti (188). Yine Kozmide'nin Rumların değil, Patrikhane'nin mebusu olduğu, "*genç Osmanlı bir Rum*" tarafından yazılan bir mektupla bildirilmişti (189). En sonunda Kozmide'nin sahibi bulunduğu *Foni* gazetesinin Türkler aleyhindeki neşriyatından sonra İzmir'de artık H İ Fırkasına rey verecek bir Türk'ün bile bulunmadığı ifade edilmişti (190).

Seçimlerde ümidini Hİ Fırkasına bağlayan Rumların (191), fırkanın seçimleri kaybetmesinden dolayı üzülmeleri yolundaki teselli de, yeni İ T'den geliyordu (192). Bu arada İstanbul'da 6. Belediye Dairesine hiçbir Rum'un âzâ olamadığı hususu da hatırlatılmıştı (193). Anlaşmaya rağmen bu seçimlerde Trabzon'da Rumlardan sabık mebus Kofidi taraftarları İ T'yi desteklemişlerdi (194).

b) Ermeniler

Seçimlerin başında Hınçak Reform Cemiyetinin seçimlerde İ T ile birlikte hareket etme kararı aldığı ilân edildi (195). Bir müddet sonra Ermeniler Lütfi Fikri ta-

185. Tekzib için: *Tanin*, nu. 1229 (22 Kânûn-ı sâni 1327) s. 2.

186. *Tanin*, nu. 1231 (23 Kânûn-ı sâni 1327) s. 1.

187. Boşo ve Kozmide'nin seçim nutukları için: *Tanin*, nu. 1240 (1 Şubat 1327) s. 3.

188. *İmerisya* 'dan naklen *Tanin*, nu. 1244 (5 Şubat 1327) s. 3.

189. Mektubun metni için: *Tanin*, nu. 1245 (6 Şubat 1327) s. 1; Boşo ve Kozmide'nin H İ Fırkası'nın seçim çalışmalarına katılmalarını İ T tarafından propaganda olarak kullanılması hakkında: *Tanin*, nu. 1243 (4 Şubat 1327) s. 3.

190. *Jöntürk* 'den naklen *Tanin*, nu. 1260 (21 Şubat 1327) s. 4.

191. "İttihat ve Terakki ve Rumlar", *Tanin*, nu. 1278 (10 Mart 1328) s. 1.

192. Rum vatandaşlarının, seçimlerde destekledikleri H İ Fırkası'nın kaybından ötürü, üzülmelerine dair bir teselli yazısı: İsmail Hakkı, "İntihabat ve Rum Cemaati", *Tanin*, nu. 1280 (12 Mart 1328) s. 1.

193. "Rum Meşrutiyet Kulübü ve Rumlar", *Tanin*, nu. 1284 (16 Mart 1328) s. 1.

194. 1912 Seçimlerinde Trabzon'da Taşnaksutyunlar İ T ile; Hınçaklar ve Rumlar da H İ Fırkasıyla anlaşmışlardı. Ancak mebus Kofidi'nin taraftarı olan Rumlar, İ T'yi desteklemekte ısrar edince ikiye bölündüler. İ T müntehib-i sâniler cetveline iki Ermeni koymuş, Rumlardan kimseyi kaydetmemişti. H İ Fırkası ise hiçbir Ermeni dahil etmeyip dört Rum'u müntehib-i sâni olarak göstermişti. Fakat Ermenilerin şikâyeti üzerine daha sonradan bir Ermeniye müntehib-i sâni yapmışlardır (Bkz. *Tanin*, nu. 1283, 15 Mart 1328, s. 3).

195. İlân için: *Tanin*, nu. 1239 (31 Kânûn-ı sâni 1327) s. 3; Sosyal Demokrat Hınçakyan Fırkası Beyoğlu şubesinin seçimler dolayısıyla tertiplediği yedi konferansın ilânı için: *Teminat*, nu. 204 (26 Kânûn-ı sâni 1328) s. 4.

rafından H İ Fırkasına davet edilmiş ve İ T'den ziyade buraya daha yakın oldukları ileri sürülmüştü (196). Hınçakların H İ Fırkasıyla anlaşmalarından kısa bir süre önce, *Tanin* tarafından Meşrutiyet'i koruyacak tek fırka olarak gördüklerinden dolayı İT'ye meyyal oldukları bildirilmişti (197). Ancak 8 Şubat 1327 tarihli fırka gazeteleri, Hınçak'larla yapılan anlaşmaya açıklıyorlardı (198). Taşnaksutyunlar ise İ T ile anlaşmışlardı (199).

c) Bulgarlar

Dimitar Vlahov etrafında toplanmış bulunan Sosyalistlerin seçimlerde hangi fırkayı destekleyecekleri hususu münakaşaya yol açmıştı. Fırka gazeteleri, Sosyalist programına en yakın olarak H İ Fırkası programını gösterirken, her ikisinin de vasıtalı vergilere karşı çıktıklarını belirtiyorlardı (200). Bu arada ortaya çıkan gerçeklerden biri de Talât ve Halil Beylerin İ T'yi desteklemeleri yolundaki tekliflerinin Bulgarlar tarafından reddedildiğidir (201). Buna karşı İ T, Bulgarların İ T ile Muhalifler arasında ikiye bölündüğünü, istedikleri tarafa rey verebileceklerini belirtmiştir (202).

d) Arnavutlar

İ T'nin ünlü Arnavut mebuslarından birçoğu, 35. maddenin görüşülmesi esnasında fırkadan istifa etmişlerdi. Bundan başka fırkanın üzerinde Meşrutiyetten sonra Arnavutluk'daki birçok icraatın ve bilhassa askeri harekâtın mesuliyeti vardı. Arnavut Kulüpleri merkezi beyannâmesinde "*namuskâr ve besalî*" kendilerine lâıyk namzetleri seçmek için hazırlanmak kararını bildiriliyordu ve tabiatıyla iki

196. Lütfi Fikri'nin bu iddiaları için: "Hürriyet ve İtilâf Fırkası ve Ermeniler", *Teşkilât*, nu. 204 (26 Kânûn-ı sâni 1327) s. 1.
197. *Tanin* bu iddiasını *Jamanak* 'dan naklen vermeyi tercih etmiştir ("Ermeniler ve Fırkalar", nu. 1241, 2 Şubat 1327, s. 1).
198. Anlaşmanın (8 Maddelik) metni için: *Mukavemet*, nu. 274-18 (8 Şubat 1327) s. 1; *Teminat*, nu. 217 (8 Şubat 1327) s. 2; Doktor Nazaret Dağavaryan'ın İttihat Terakki ile H İ Fırkası'nın programları hakkında düşünceleri için: *Hedef*, nu. 305-31 (10 Mart 1328) s. 1-2; Anlaşmanın metni: s.268.
199. Geniş bilgi için: George Haupt-Paul Dumont, *Osmanlı İmparatorluğunda Sosyalist Hareketler*, İstanbul, 1977, s. 149, 42 no'lu belge.
200. Rifat Süreyya, "Fırkalar ve Sosyalistler", *Teşkilât*, nu. 200 (22 Kânûn-ı sâni 1327) s. 1-2.
201. Talât ve Halil Beylerin, Bulgarlara teklif ettikleri seçim işbirliğinin reddedildiği haberi için: *Teşkilât*, nu. 203 (25 Kânûn-ı sâni 1327) s. 4; Bu ziyarette Bulgar Eksarh'ı Josif, Eksarhlığın siyasi bir kuruluş olmadığı şeklinde yuvarlak bir cevap vererek işbirliğini reddetmişti. Geniş bilgi için: Stojan Makedonski, "Le Regime Jeune-Turc et Les Deuxiemes Elections Parlamentaires de 1912 en Macedoine et Tharace Orientale", *Etudes Balkaniques*, (1978) nu. 2, s. 63.
202. *Tanin*, nu. 1244 (5 Şubat 1327) s. 3; nu. 1249 (10 şubat 1327) s. 3.

firkadan herhangi birine karşı taahhüt altına girmekten kaçınmışlardı. İ T'ye karşı H İ Firkasına yakınlık duygusu içindeydiler ve mebuslarından, bu ikinci fırka içinde faaliyette bulunanlar da çoktu (203).

e) Sosyalistler

Seçimler, ismi fırkayla aynışleşen Osmanlı Sosyalist Fırkası önderi Hüseyin Hilmi'yi Kastamonu menfasında iken yakalamıştı. Üstelik burada da birtakım huzursuzlukları ve tabii, hırçınlıkları devam ediyordu (204). Paris'ten bu seçimler için dönen Refik Nevzat bir beyannâme ve program (205) neşrederek İzmir'de seçimlere hazırlandığını 20 Şubat 1327'de açıklamıştı. Ayrıca diğer vilâyetlerde de seçime girecek namzetleri olacaktı (206).

Ona göre İ T Fırkası "*Turanizm*", H İ Fırkası ise "*Ottomanisme*" yanî Osmanlılık bayrağı altına çağırıyordu. Bunlardan birincisi imkânsız ve kötü, ikincisi ise hem gerçekleşmesi mümkün bir şey ve hem de iyiydi (207). Sosyalistlerin istediği de tıpkı H İ Fırkası gibi, "*siyaseten kuva-yı müteaddide-i Osmaniye olan anâsır-ı muhtelif-i gayrimütecaniseyi bir liva-yı içtihad-ı millî olan hâkimiyet-i amme üzerinde cem etmek*" değil miydi? Bu bakımdan iki fırkanın işbirliği yapmaları beklenebilirdi. Ayrıca H İ Fırkası programının 29 ve 30. maddelerindeki iç politika ile nahiye teşkilâtı hakkındaki görüşleri mutabakat halindeydi. İktisadî meseleler hakkında, İ T kadar olmamakla birlikte, çok farklı düşüncelere sahip bulunmalarına rağmen kendilerini İ T'den çok, H İ Firkasına yakın görüyorlardı. Bundan dolayı seçimlerde işbirliği yapma kararı almışlardı (208).

203. Seçimi, "her milletin kendi hakimiyetini kendi eliyle tesis ve temin etmeğe hadim usul-i meşrua" sayan beyannâmeleri için: "Arnavut Kulüpleri Merkez-i Umumisinin Taşradaki Şubeleriyle Umum Arnavutlara Hitaben Neşrettiği Beyannâmedir", *Teşkilât*, nu. 199 (21 Kânûn-ı sâni 1327) s. 4; Diğer neşri için: *Tanin*, nu. 1230 (22 Kânûn-ı sâni 1327) s. 3.
204. Hüseyin Hilmi'nin Kastamonu'dan gönderdiği telgrafın metni şudur: "Vali beş kuruş vermek için bir de meclis-i idareyi işe karıştırmıştır. Mazlumlarla bu kadar oynamak kâfi. Adam kandırmakta muvaffakiyet gösterdikçe bize verilecek parayı valiye mükâfeten veriniz. Biz istemiyoruz. İmza: Menfi İştirak Gazetesi Müdürü Hüseyin Hilmi" (*Teminat*, nu. 229, 16 Şubat 1327, s. 4).
205. Refik Nevzat, Sosyalist Fırkasının programının ta'b ve neşredildiğini bildiriyorsa da ("İtihtatla mı, İtilâfla mı? Hangisiyle", *Teminat*, nu. 225, 20 Şubat 1327, s. 1) biz bu programı gazetede göremedik. Gazetede neşrettiği birinci maddesi şöyledir: "Bilâ tefrik-ü cins-ü mezahib her türlü intihabatta rey-i âm veya rey-i umumi-i siyâsi usulüyle intihabak icrâ olunacaktır". Programın metni Tunaya (*Siyasal Partiler*, s. 259-262) tarafından neşredilmiş bulunmaktadır.
206. Refik Nevzat, "İtihtatla mı, İtilâfla mı? Hangisiyle" *Teminat*, nu. 229 (20 şubat 1327) s. 1.
207. "Turanizm" ve "Ottomanisme" isimlendirmeleri Refik Nevzat tarafından kullanılmaktadır.
208. Refik Nevzat, gazetenin ikinci sayfasında da devam eden yazısında işbirliğinin gerekçelerini ayrıntılarıyla anlatmaktadır.

D. 1912 SEÇİMLERİNİN YAPILMASI

18 Ocak 1912 (5 Kânûn-ı sâni 1327) tarihli İrade-i Seniye sadece Meclisin feshini değil, aynı zamanda üç ay içinde yeni seçimlerin yapılmasını da emrediyordu (209). Ancak seçimler için muayyen bir gün tayin edilmemişti. Bu seçimler Meşrutiyetin ikinci, fakat gerek başlangıcını teşkil eden gelişmeler, gerekse cereyan tarzı ve zemin teşkil ettiği hâdiseler bakımından en mühim seçimi sayılmalıdır. Nasıl tamamlandığı hususundaki bilgiler, bugün de bir dedikodu seviyesinden öteye geçmemiş ve hakkında günümüze kadar dikkate değer bir araştırma yapılmamıştır. Hele günün kaynaklarına dayanan bir çalışma mevcut değildir.

H İ Fırkası bu seçimlere büyük ümitlerle girmişti. Kazanmak için gösterdiği gayretler küçümsenmeyecek bir derecededir. Ancak hükümeti ve idarî kadroyu elinde bulunduran İ T kazanmak, ne olursa olsun dayanabileceği bir Meclis-i Mebusan'ın teşekkülünü temin etmek için, aynı gayret ve kararlılık içinde çalışmıştır. Bir bakıma H İ Fırkası, İ T'ye karşı değil, hattâ hükümete karşı da değil, bir bakıma bütün devlet teşkilâtına karşı seçim mücadelesini yürütmek zorunda kalmıştır. İdarî yapının yeni bir tensikat hâdisesini göze alması esasen düşünülemezdi. Meşrutiyetin her geçen gün biraz daha artan güvensizlik ortamında seçimi kazanmak âdeta bir iktidar, o günkü deyişle post kavgası (210) olmaktan çıkmış, bir varlık-yokluk kavgası halini almıştı. Önceleri Mebusan'da cereyan eden iktidar mücadelesi, belki de ilk defa bu seçimlerle bütün imparatorluk sathında, hem de çok kalabalık ve farklı niyetli talibiler arasında cereyan etmişti.

209. İkinci Meşrutiyet devrinin bu en kısa, fakat muhalifler için belki de en mânâlı vesikası olan irade-i seniyenin metni şudur: "Kanun-u Esasinin yedinci maddesi ve Meclis-i Âyânın rey-i muvafakati mucibince heyet-i hazıra-i mebusanın feshini ve feshinden itibaren üç ay zarfında heyet-i cedide-i mebusanın bil-intihap içtimasını irade ettim" 5 Kânûn-ı sâni 1327-18 Ocak 1912 (*Takvim-i Vekayi*, nu. 1028, 7 Kânûn-ı sâni 1327); *Düstur* 2, C. 4, s. 51; *Musavver Salnâme-i Servet-i Fünun-1328*, s. 250).

210. "Post Kavgası" *Bedâhet*, nu. 256-15 (10 Kânûn-ı sâni 1327) s. 1; Hemen herkes tarafından yapılan bir benzetme bu yazıya da hakimdir; "Bizansın sandalye kavgası bizim post kavgamızdır".

a) İ T'nin Seçim Taktiği

Seçimin siyâsî ufuklarda görüldüğü andan itibaren İ T bütün taktikleri denemeye başlamış ve ilk iş olarak vali, mutasarrıf ve kaymakamlar arasında yeni tâyinlerde bulunmuştur. Bu arada emniyet ve jandarma mensublarından gerekli gör-düklerini değiştirmişti. Esasen memur zümresi için İ T'yi ürkütecek bir şekilde hareket etmenin imkânsızlığı aşikârdı. Böyle bir cesareti gösterebilecek olanların memuriyetle ilişkilerinin hemen kesileceğini tahmin etmek pek zor değildi (211). Bu arada idarî taksimatta seçim endişesiyle düzenlemeler yapıldığı da duyulan şikâyetler arasındaydı (212).

Memurların, İ T adına seçimlerde yolsuzluk yapmaları halinde H İ Fırkası tarafından, bu gibilerin birgün hesap sorulacağı tehdidi ile önlenmek istenmesince rağmen, onlar bu seçimlerin mühim bir unsuru oldular (213). Diğer taraftan İ T şikâyete yol açacak dercede bir hamiyet edebiyatı yapmıştı (214). Meşrutiyeti ve Rumeliyi kurtardığı tezini çok işlemiştir. Bu arada muarızlarının sadece muarız ol-

211. Sinop'ta yapılan memur değişiklikleri hakkında: *Teminat*, nu. 230. (21 Şubat 1327) s. 1-2; nu. 245 (7 Mart 1328) s. 1-2; Rıza Nur'un bu husustaki yazısı için: *Hedef*, nu. 305-31 (10 Mart 1328) s. 3; İ T aleyhinde bulunmak cesaretini gösterecek memurların atılmakla tehdit edildikleri iddiası için: *Teşkilât*, nu. 180 (2 Kânûn-ı sâni 1327) s. 3; Ayrıca seçimlerde polis, jandarma, mutasarrıf ve valilerin rollerine dair bkz: Philip P. Graves, *Briton and Turk*, London and Melbourne, 1941, s. 168; Kastamonu'da yapılanlar için: M. Ziyaeddin Demircioğlu, *Kastamonu'da Meşrutiyet Nasıl İlân Olundu*, s. 92-99.
212. Seçimler için idarî taksimatın değiştirilmesi hakkında: Bekir Fahri, "Sürüncemeli İntihab", *Teminat*, nu. 238 (29 Şubat 1327) s. 1; "İntihab Yolsuzlukları" nu. 251 (13 Mart 1328) s. 1.
213. Seçimlerde yolsuzluk yapan memurlardan bir gün hesap sorulabileceği yolunda H İ Fırkası'nın bir tehdidi: Bekir Fahri, "Yine Muarızlarımız", *Teminat*, nu. 227 (18 şubat 1327) s. 1; Memurların mühim bir unsur olarak kullanıldıkları görüşü: "Memurlar ve İntihabat", nu. 234 (25 Şubat 1327) s. 1.
214. İ T'nin hamiyet edebiyatı için: "Onlar ve Biz", *Tanin*, nu. 1239 (31 Kânûn-ı sâni 1327) s. 1; H İ Fırkası'nın bir şikâyeti: "Hakikat Nasıl Kayboluyor", *Hedef*, nu. 277-3 (11 Şubat 1327) s. 1-2; İ T yayınlarının bu tavrından duyulan rahatsızlık çok öncelerden beri mevcuttu: "Ben hamiyetten yalnız Rumeli'de bulunan... Hamiyetten bahsediyorum! ? Birisi anlatıyordu... Rumeli'de dört-beş seneden beri açılan Hamiyet Ticarethanelerinin icra ettiği muamelât-ı ticariyesi akıllara cinnet getirecek bir derecede terakkide gösteriyordu; Lâkin mezkûr ticarethanelerden alınan malların hüsn-ü istimali şartmış!... Suistimal olduğu tebeyyün ederse derhal "Meta-ı Hamiyet" istirdad olunur ve yerine 'meta-ı muhalefet', 'meta-ı irtica' verilmiş ki tövbe-kâr oluncaya kadar müşteriler bunu muhafazaya mecbur imişler"... "Yine bu cümleden olmak üzere satıkları "Meta-ı Hamiyetin" biraz köhne-miş... biraz pas tutmuş... yahut yine "Ekistrasız" cinsinden olduğu yüzlerine karşı söylenirse... derhal... mâhut reklamcılıkla bunun kailini çirkin bir karikatür gibi teşhir ederler... tel'in ederlermiş. Rumeli ticarethanelerinin iki ilânnâmesi "Neyyir-i Hakikat", Silâh isminde iki "mürşid" millete karşı..." Yazıda ayrıca

ma vasıflarından ötürü hapse girmelerine karşı olduğunu ilân da etmişti (215). İ T, dinsizlikleri hususunda H İ Fırkası tarafından yapılan propagandaları karşılamak için, camilerde dinî konuşmalar yaptırmaya dikkat etmiştir. Diğer taraftan gazetele-
rinde kendi namzetlerini tanıtmaya çalışmıştır (216). Seçimler esnasında Rum ga-
zetelerinin İ T aleyhinde görünen, fakat çoğu kere, dolayısıyla Türkler aleyhinde
olan yazılarını vesile ederek Türklük müdafiliği yapma fırsatını daha da iyi
değerlendirmiştir (217).

b) H İ'nin Seçim Taktiği

Anlaşılan odur ki Hürriyet ve İtilâf Fırkası, seçim propagandalarında bilhassa
dinî heyecanların hâkim olduğu çevrelerde zaten İ T'nin birçok icraatını dinsizlik
şeklinde yorumlayan bir zihniyete hitab etmeye çalışmıştı (218). Reye tahvil edil-
mese de bu türlü propagandada Hürriyet ve İtilâf Fırkasının şansı İ T'ye nisbetle
daha çok olmuş, ancak bu potansiyel İ T'nin seçimlerdeki bilinen tavrından ötürü
tabiatıyla değerlendirilememiştir. Asker ve memur zümresinden bir ümidi bulun-
mayan fırka, İ T'nin boş bıraktığı sosyal tabakalara hitab etmek zorunda kalmıştı.
Aynı şekilde programı ve seçim sırasındaki propagandasıyla ağa ve eşraf takımına
karşı çıkararak onların İ T'den yana olduklarını peşinen kabul edip köylülere
yönelmiştir. Yâni o, İ T'nin bir bakıma hitab etme ihtiyacı duymadığı çevreleri ve
zayıf bıraktığı sınıfları elde etmeye çalışmıştır. Bu zümreleri bilhassa İ T'nin elde et-
tiği asker ve memurlar dışında bulunan kasaba ve şehir halkı ile köylülerin teşkil
ettiği de açıktır. Seçim yaşının yirmi olması düşüncesiyle de gençleri etrafına
çekmek istemişti.

Seçimler esnasında her iki fırkanın başvurduğu ortak yol, karşı fırkadan istifa
haberleri neşretmek olmuştur. Bunu seçimler boyunca devam ettirdiler. Doğrusu
bu istifaların gerçek durumunu tesbit etmek ve değerlendirmek pek kolay değildir.
Bu arada sadece karşı gazetelere istifa haberi yazdırabilmek maksadıyla karşı
fırkalara girip-çıkımlar olduğu da söz konusu edilmiştir (219). Öyle anlaşıyor ki

Mahmut Şevket Paşa kasedilerek Harbiye Nezâreti Eczahanesinde "Diktatöremi"
veya "Diktatörmi" ilacı satıldığı yazılmaktadır. Yazı için bkz. "Baba Himmet ile
Sohbet", *Baba Himmet*, nu. 3 (8 Eylül 1327).

215. Hüseyin Cahid, "Muhafaza-i İtidaldeki Müşkilât", *Tanin*, nu. 1250 (11 Şubat 1327) s. 1.
216. Sivas mebus namzedi Ziya Bey, *Tanin*, nu. 1250 (11 Şubat 1327) s. 1; Sivas me-
bus namzedi Dikran Zaven, *Tanin*, nu.127 (8 Mart 1328) s. 3-4.
217. "Türklük Tahkir Edilemez-Tufan Devam Ediyor", *Tanin*, nu. 1243 (4 Şubat 1327)
s. 2-3.
218. "Eskişehir'de İtilâfçılar" *Tanin*, nu. 1281 (13 Mart 1328) s. 4.
219. H İ Fırkası gazetelerinde neşredilen İ T'den istifa haberleri için: *Mukavemet*, nu.
258-2 (23 Kânûn-ı sâni 1327) s. 2; nu. 263-7 (28 Kânûn-ı sâni 1327) s. 3; nu.
266-10 (31 Kânûn-ı sâni 1327) s. 3; *İktihâm*, nu. 4 (16 Şubat 1327) s. 4; nu. 5
(17 şubat 1327) s. 5; nu. 7 (19 Şubat 1327) s. 5; nu. 9 (21 Şubat 1327) s. 3;

bu seçimlerde üstün gelebilmek için, her iki fırka da eldeki imkânları, herhangi bir kayıttan âzâde olarak kullanmaya çalışmışlardı.

Mukavemet 'in (nu. 267-11, 1 Şubat 1327, s. 3) söylediğine göre bu arada bazı kimseler sırf H İ Fırkasından istifa haberleri neşrettirebilmek için fırkaya girip, bilâhare istifa ediyorlardı H İ Fırkasından istifa haberleri için: *Tanin*, nu. 1246 (7 Şubat 1327) s. 2; nu. 1248 (9 Şubat 1327) s. 3; nu. 1249 (10 Şubat 1327) s. 4; nu. 1251 (12 Şubat 1327) s. 4; nu. 1256 (17 Şubat 1327) s. 3; Antalya'daki H İ Şubesi'nden istifalar için: nu. 1282 (14 Mart 1328) s. 2.

E. SEÇİM HÂDİSELERİ

Bu seçim, hâlâ tartışılan hâdiseleriyle siyasî hayatımızın en dikkate değer seçimi olmuştur. Sopalı seçim ismiyle anılması yanında, büyük bir mücadeleye sahne olması bakımından da çok mühimdir. İlk defa bu seçimlerle iki büyük fırka karşı karşıya gelmiştir. İ T'nin Meşrutiyet devrinde mücadele vermek zorunda kaldığı tek seçimdir. Kazanmak için yapukları ve elindeki devlet imkânlarını kullanma şekli ise hâlâ tartışılmaktadır. İ T seçim icraatına fesihten sonra verileceği vaadedilen mebus harcırahlarını ödememekle başlamıştı. Bunun, mebusları seçim bölgesinden uzak tutmak için oynanan bir oyun olduğu ileri sürülerek muhalif mebuslara borç para bulup seçim mintıklarına gitmeleri H İ taraftan gazetelerce tavsiye edilmişti (220). Seçimlerde bilhassa H İ Fırkası taraftarı olan kişiler tevkif edilmişlerdi. İ T taraftarlarından herhangi birinin tevkifine dair bir habere raslanulmaması bu bakımdan ölçü sayılabilir. Ayrıca tevkif edilenlerin, bir gözdağı vermek maksadıyla, uzun müddet mahkeme önüne çıkarılmamış olmaları da şikâyetlere yol açıyordu. Eskişehir'de, kendilerinden başkalarının dinsiz olduğunu ve çocuklara şapka giydirileceğini ilân ederek Müslümanların, İtilâf reisi Hacı Veli'nin sancağı altına dâvet edilmesi üzerine çıkan hâdiselerde birçok kişi tevkif edilmiş, fakat bunlar vak'anın üzerinde üç ay geçtiği halde mahkemeye çıkarılmamışlardı. Hâdisenin "*en hâlis bir vak'a-i irticaiye olduğunu zannederiz bilmeyen kalmadı*" şeklindeki takdimi (221) ise, *Tanın* tarafından uzun bir müddet sonra yapılmıştı.

Kastamonu'da seçimler örnek olay gösterilebilecek kadar dikkate değer bir şekilde cereyan etti. Seçim öncesinde İ T'nin buradaki şubesi siyasî mahareti olmayan ellerde bulunuyordu. Halim-selim ve kendi halinde kişileri fırkanın zaafına yolaçmış ve taraftarlarının alâkası gevşemeye başlamıştı. Üstelik Vali Galib Paşa'nın iki fırka arasındaki mücadeleye herhangi biri adına müdahalede bulunması da O'nun H İ fırkası taraftarı olduğu şeklinde yorumlanmış ve hakkında şikâyetler İ T Merkez-i Umumîsine duyurulmaya başlanmıştı. Diğer taraftan İ

220. "İntihab Safahatından", *Teşkilât*, nu. 196 (18 kânûn-ı sâni 1327) s. 1.

221. "Hürriyet ve İtilâf Fırkası Merkez-i Umumîsi Tarafından Meclis-i Âyân Riyasetiyle Adliye ve Harbiye Nezâretlerine İta Edilen Protestonâme Suretidir", *İfham*, nu. 288-104 (15 Haziran 1328) s. 1; "Hürriyet ve İtilâfın Protestonâmeleri", *Tanın*, nu. 1376 (16 Haziran 1328) s. 3; Hacı Veli (Tatar) I. BMM'de mebus da oldu.

T'nin yayın organı "*Köroğlu* 'nun yazı heyetinde bulunan Reji Müdürü Ali Bey de, diğer memur muharrirler gibi, gazeteden çekilmişti. Kısacası fırka tam bir perişanlık ve dağınıklık içindeydi. Siyasî terazinin karşı kefsi daha ağır basmaya başlamışken yeni Dahiliye Nâzırı Hacı Adil Bey, İstanbul valisi Emin Bey'i Kastamonu valiliğine nakletti. 26 Ocak'ta vazifeye başlayan yeni valinin ilk işi İ T fırkasını yeniden teşkilâtlandırmak oldu. Gençleri ve muhafazakârları fırka çatısı altında topladı, idarecilerini değiştirdi. Kalemîyle tanınan kişilerden de *Köroğlu* için yeni bir yazı heyeti kurdu. Bu işleri tamamladıktan sonra ilk icraatlarından biri olarak H İ Fırkası taraftarı *Zafer* gazetecisinin sahibi ve yegâne muharriri Hoca Tevfik Efendi'yi makamına çağırarak gazetenin neşriyatının vatan ve millet menfaatine ters düştüğünü bildirdi ve bir memuriyet teklif etti. Memuriyet teklifi bu devirde muhalefeti sindirme yollarının en nezaketlisi ve ilk adımıydı.

Daha sonra Emin Bey gazetenin Vilâyet Matbaasında basılmasına müsaade etmeyeceğini de sözlerine eklemişti. Tevfik Bey birkaç gün düşündükten sonra teklifi reddetmiş, gazetesini ise Samsun'da Şems Matbaasında bastırmak zorunda kalmıştı. Bu sırada belediye seçimleri yapılmış ve İ T taraftarları kazanmıştı. Belediye seçimlerini takiben mebus seçimine geçilmiş, asıl mücadele bundan sonra başlamıştı. Çok hararetle geçmeye başlayan seçimde Kuzyaka ve Mergüze nahiyelerinde 200 civarında köylünün rey pusulaları ellerinden alınarak yırtılmış, köylüler şikâyet için Kastamonu'ya gelmişler; bu defa da H İ Fırkası taraftarlarından ve galiba mebus namzedlerinden Kaykanacıoğlu Ağa Hüseyin ilç fırkanın diğer mebus namzedi ve *Zafer* gazetesi sahibi Hoca Tevfik Efendi, köylüleri kışkırtıkları gerekçesiyle, tutuklanıp İstanbul'daki Örfî İdareye, Komiser Mehmed Ali refakatiyle gönderilmişlerdi. Bu hadise H İ taraftarlarında bezginlik ve yılgınlığa sebep olmuş, bir çoğu fırkadan istifa ettirilerek İ T'ye kaydedilmişlerdi. Lise binasında bulunan seçim sandığı başında iki fırka taraftarları arasındaki münakaşalardan sonra ise H İ Fırkası mensupları rey vermekten vazgeçip dağılmışlardı. Diğer taraftan memur zümresi İ T'ye bağlılıklarını göstermek için seçim esnasında büyük bir gayretle çalışmışlardı. Esasen kayıtlı veya kayıtsız, hemen hepsi İ T'nin üyesi durumundaydılar. Cemiyetin nüfuzlu mensuplarınca halka yapılan baskıların hoşnutsuzluk yaratmasına rağmen, bilhassa Hoca Tevfik Efendi'nin tevkifinden sonra, reyler İ T'den yana akmaya başlamıştı. Tabii sonunda bu şehirdeki mebuslukları İ T kazanmıştır. Seçimler esnasında en dikkate değer hususlardan biri de gündüz aydınlığında yürütülmekten çekinilen ve herhalde mahcubiyet duyulan kulis faaliyetinin gecenin karanlık örtüsü altında icra edilmiş olmasıdır. Anlaşıldığına göre bilhassa ilk zamanlarda ikinci seçmenler her iki fırkanın taciz ziyaretlerine katlanmak zorunda kalmışlardı. Karaman'da seçimlerin İ T aleyhinde neticelenmesi üzerine yapıldığı ileri sürülen tevkiplerde 32 kişiden biri, sıhhi rapora rağmen alıkonduğu için hapishanede ölmüş; diğerleri ise idare-i örfiye mınukası olan İstanbul'a götürülmüşlerdi (222). Selânik Sosyalistlerinden

222. H İ Fırkası'nın bu hâdiseyi protestosu: "Hürriyet ve İtilâf Fırkası Merkez-i Umumisinden", *İfham*, nu.253-69 (11 Mayıs 1328) s.1-2; Kastamonu'daki seçimler hakkında: M. Ziyaeddin Demircioğlu, *Kastamonu'da Meşrutiyet Nasıl İlân Olundu*, s.84 vd.

Avram Benaroya ise verdiği konferanstaki İ T alcyhtarı sözlerinden ötürü 29 Şubat 1912 (16 Şubat 1327) de idareten derdest edilmişti (223). İzmir'de de İtalyanların Sakız Adasına tecavüz ettikler şayiası üzerinc Hürriyet ve İtilâf Fırkasının miting yapmasına vali tarafından izin verilmemişti (224). Seçim hâdiseleri hakkında gazetelere akseden havâdislerden bir kısmının doğruluğunu tesbit etmek gerçekten zordur (225). Meselâ ifade edildiğine göre (226) Aydın'daki sopalı kavgalar buradaki yenilgisini gizlemek isteyen H İ Fırkasının tahriki üzerine çıkmıştı. Fırkanın ileri gelenlerinden Gümülcineli İsmail seçimlere katılamaması için askere alınmış (227), Sivas mebus namzetlerinden Osman Paşazade Halit Bey ise, resmî bir evrakı yırttığı bahanesiyle tevkif edilmişti (228).

Daha Meclis'in feshinden önce başlayan seçim heyecanı fesihten sonra seçim mücadelesine dönmüştü. 18 Ocak 1912 (5 Kânûn-ı sâni 1327) tarihli İrade-i Seniye ile seçimlerin üç ay içinde Meclis toplanabilececek şekilde yapılması emredildikten sonra konferans furyası tekrar başladı Günün en gözde siyâsî mücadele vasıtalarından biri olan konferanslar, vercinin tanınmışlığı nisbetinde alâka görülüyordu.

Ancak ilk zamanlardaki toplantılardan duyulan huzursuzluklar sebebiyle 27 Mayıs 1325 tarihli (9 Haziran 1909) Umumî İçtimaat Kanunu çıkarıldı. Bunun 2. 3 ve 4. maddeleri gereğince, yapılması düşünülen toplantıların İstanbul'da Zabtiye Nâzırına, taşrada ise en yüksek mülkî âmirle haber verilmesi mecburiyeti getirildi. Fakat bir izin almak bahis konusu değildi. Bu haber verme makamı 22 Temmuz 1325 tarihinden (4 Ağustos 1909) itibaren, Zabtiye Nezaretinin ilgası üzerine, yeni kurulan İstanbul Vilâyeti Polis Müdüriyeti oldu. Kanuna aykırı hareket edenler, toplantıdaki konuşmalarda işledikleri suçlar hakkında ayrıca takibat açma hakkı mahfuz kalmak şartıyla, yirmibeş kuruştan bir liraya kadar para ve yirmidört saatten bir haftaya kadar hapis cezasına çarptırılıyorlardı. Siyâsî mücadelenin çok

223. Sosyalist Cemiyeti kâtiplerinden Avram Benaroya, İ T Fırkası aleyhindeki konferanslarından ötürü 16 Şubat 1327/29 Şubat 1912'de idareten derdest edilmişti (*Hedef*, nu. 283-9, 17 şubat 1327, s. 4).
224. İ T'nin H İ Fırkası aleyhinde İzmir'de tertiple ettiği mitingler için: *Teminat*, nu. 209 (31 Kânûn-ı sâni 1327) s. 1; Ancak Hürriyet ve İtilâf Fırkasına İtalyanların Sakız adasına tecavüz ettikleri şayiası üzerine vali tarafından izin verilmemişti (*Teminat*, nu. 242 (4 Mart 1328) s. 1).
225. H İ Fırkası taraftarlarının mutlaka İ T'ye rey vereceksiniz diye İ T adına tedhiş yaptıkları haberi için: *Tanin*, nu. 1251 (12 Şubat 1327) s. 4; Kütahya'da seçim memurlarının, "Şeriat isteriz" şeklinde bağrılarak, silâhla karşılandıkları haberi için: İsmail Hakkı, "Şeriat Namına", *Tanin*, nu. 1281 (13 Mart 1328) s. 1.
226. *Tanin*, nu. 1288 (20 Mart 1328) s. 4.
227. Gümülcineli İsmail'in "bera-yı tâlim" silâh altına alındığı haberi için: *Tanin*, nu. 1235 (27 Kânûn-ı sâni 1327) s. 3; Seçime katılmaması maksadıyla silâh altına alındığı iddiası için: Rıza Tevfik, "Biz Baklayı Ağzımızdan Çıkarmayacağız", *Teminat*, nu. 212 (3 Şubat 1327) s. 1.
228. *Teminat*, nu. 234, (25 Şubat 1327) s. 4.

kızıştığı seçimlerde, önce 14 Mart 1912 de, toplantıların sadece fırka şubelerinde yapılacağı hakkında bir idare-i örfiye kararı alındı. İki gün sonra da (3 Mart 1328) kanunu eklenen bir madde ile “açık yerlerde vukubulacak içtimaatı memleket huzur ve sükûnunu muhafazaten hükümet men edebilir” hükmü getirildi (229). Seçimler esnasında bu mevzuat bilhassa muhalifler için işletilmişti. Bu vesile ile ilk defa 20 Şubat 1912 (7 Şubat 1327) de Büyükkada’da verdiği konferansı gerekli mercie bildirmeyen Rıza Tevfik, Divan-ı Harb-i Örfî tarafından tevkif ve 25 gün hapse mahkûm edilmişti (230). Bu tevkif, ikinci Meşrutiyetin üzerinde en çok konuşulan ve yazılan hâdiselerinden biri olmuştu. (231).

Doğrusu şu ki bundan önceki muhalif tevkifleri gibi bu da İ T aleyhtarı aydınları çok rencide etmişti (232). Hapishanede hemen hergün, âdeta İttihat Terakki'ye inat, büyük bir kitle tarafından ziyaret edilmişti. Bunun üzerine ziyaret günleri daha sonra haftada ikiye indirildi (233). Onu ziyaret edenlerden biri de Tevfik Fikret olmuştu. Mamafih Rıza Tevfik bu tevkifi bir Sokrat tevekkülü ile karşılamış ve şikâyetle bulunmamıştı (234). Tevkifi Amavut gençleri tarafından da

229. Toplantılar için izin almak gerekmiyordu. Ancak kırksekiz saat önceden haber verilmesi kanun gereği idi (Bkz. “İçtimaat-ı Umumiye Kanunu”, madde: 2-4, *Düstur* 2, C. 1, s. 22). Konferansların sadece fırka şubelerinde verilebileceği hakkında idare-i örfiye kararname sinin metni için: *Teminat*, nu. 239 (1 Mart 1328) s. 1; Ek için *Düstur* 2, C. 4, 363.
230. Rıza Tevfik'in tevkifi ilgili haberler için: *Teminat*, nu. 217 (8 şubat 1327) s. 1; Yankıları için: Şefik Esad, “Rıza Tevfik Hapiste”, nu. 218 (9 Şubat 1327) s. 1 ve gazetenin müteakib sayıları; Rıza Tevfik'in hapsi ve Tahir Hayreddin'in bir yazısından ötürü birbuçuk aya mahkûm edilmesi ve İstanbul'dan kaçması üzerine Hüseyin Cahid bu mahkûmiyetlerin İ T'nin muarızlarını susturmak niyetiyle bir alâkası bulunmadığını ifade etmek ihtiyacını duymuştu (“Son Mahkûmiyetler”, *Tanin*, nu. 1248, 8 Şubat 1327, s. 1).
231. Fırkanın, Rıza Tevfik hakkındaki risâlesi de o hapiste bulunduğu esnada bastırılmıştı. Künyesi için: s.80, 181 no'lu dipnot
232. Bezmi Nusret Kaygusuz'un hâdis e üzerine yazdığı bir yazının en dikkate değer bulduğumuz paragrafı şudur: “En ziyade sevdiğim arkadaşlar birer birer nefy ve tağrib edildi. Zavallı Hamid Subhi'nin, İsmail Faik'in, Fuad Şükrü'nün, Hüseyin Hilmi'nin, Pertev Tevfik'in, “ilâhı” eninü nâleleri el'an zemin-i âsmânımızı titretiyor. Biz büyük hak ve gayemize nail olmak için küçük haklardan vazgeçiyoruz” (*Hedef*, nu. 280- 6, 14 Şubat 1327, s. 2).
233. *Hedef*, nu. 282-8 (16 Şubat 1327) s. 4; Hapishanede iken hakkında yazılan si-tayişkâr şiirler için: nu. 283-9 (17 şubat 1327) s. 2; Yazılar için: nu. 290-16 (24 Şubat 1327) s. 3.
234. Hapishanede iken Tevfik Fikret'in onu ziyaret ettiği haberi için: *İktiham*, nu. 7 (19 şubat 1327) s. 4; Hapiste iken Sokrat hâdisesine atıfta bulunan Rıza Tevfik, onun sözlerini çok iyi anladığını belirterek, şöyle devam ediyor, “Anlıyorum ki Hak, Hakikat, bahsinde vatanı ikna'a çalışmalı ve ikna edilmezse onun hükümüne kemâl-i teslimiyetle ittiba etmeli. Çünkü haklı olduğum halde ikna edememek fezâhat değilse bile, kabahate benzer bir şeydir ve bana râcidir” (“Bir Mahbusun

protesto edilmiştir (235). Yirmibeş günün sonunda tahliye edilen Filozof tekrar aynı heyecanla seçim meydanlarına atılmış, bu defa da Gümülcine'de 23 Mart 1912 de (10 Mart 1328) Rum Metropolitini ziyaretten sonra ahâlden, tabif İttihatçı, 15-20 kişi tarafından dövülüp yaralanmasını takiben trene konup İstanbul'a gönderilmişti (236). Hâdiseyi fırka protesto etmiş (237), bu protestolara geniş ölçüde halk da katılmıştı (238). Dövülme hâdisesine fırka mensubu olmayan aydınlar da karşı çıkarak protestoda bulundular (239). Hâdisi üzerine

Hissiyat ve Tefekküratı", *Servet-i Fünûn* 'dan naklen *Hedef*, nu. 283,-9, 17 Şubat 1327, s. 3-4).

Rıza Tevfik'in hapiste yattığı günlerde gazeteye akseden birkaç dörtlüğü, onun hâlet-i ruhiyesini göstermesi bakımından dikkate değer:

"Dinleyin kardeşler sergüzeştimi

Bakınız ne kadar hayret-fezâdır

Evvelâ biliniz ism-i resmimi

Şöhretim filozof ismim Rıza'dır

Gözümü korkutmaz şamata teli

Kolumu bükemez kâhpeler eli

Yolumu şaşırtmaz yağmurun seli

Bu yolda can vermek cânâ safâdır

Mahpese girdimse yoruldum sanma

Bir hüküm giydimse vuruldum sanma

Çalkalanır deryayım duruldum sanma

Gönlümü coşturan aynı davâdır

Hey Rıza merd olan ölürl yenilmez

Meydana girince geri dönülmez

Ben gibi kartalın eti yenilmez

Bizim eğlencemiz telli belâdır"

Sorgulamasında ise isminin Filozof Rıza Tevfik, babasının Arnavut Mahmed Tevfik olduğunu söyledikten sonra şöyle devam eder: "Tesadüfen Cısr-i Mustafa Paşa'da doğdum, memleketim Memâlik-i Osmaniye'dir" (*Hedef*, nu. 279-5, 13 Şubat 1327, s. 2).

235. Arnavut gençlerinin protestosu için, *Teminat*, nu. 227 (18 Şubat 1327) s. 3.

236. *Tanin* 'deki ilk haber için, nu. 1280 (12 Mart 1328) s. 4.

237. Bekir Fahri, "Rıza Tevfik Dövülür mü?", *Teminat*, nu. 250 (12 Mart 1328) s. 1 ; Filozof'un fırka merkezine çektiği telgraf: "Kırk kadar avam iskemlelerle, tokat ve yumrukla başımı ve sol gözümün üstünü yardılar. Vücudum fena haldedir". Dahiliye Nezâretine verilen protesto metni için: *Teminat*, nu. 251 (13 Mart 1328) s. 1.

238. Hâdisi hakkında telgraflar için: *İktihâm*, nu. 31 (14 Şubat 1328) s. 3.

239. Hâdisenin muhalif basında tepkileri için, "Sille Tokat", *Hedef*, nu. 307-33 (11 Mart 1328) s. 1; Fazıl Ahmet'in protestosu: *Necdet*, nu. 308-70 (13 Mart 1328) s. 2; Tevfik Fikret'in bu hâdisi üzerine yazdığı "Hakikatın Yıldızı" isimli şür

suçluların yakalanmasını isteyen bir telgraf da Rıza Tevfik tarafından Saray'a gönderildi (240). Diğer taraftan Lütü Fikri'nin uzun seçim gezisinin dikkate değer bir sonu oldu; Beyrut ve Şam'da nutuklar verdikten sonra Dersim'e doğru yola çıkmış ve Diyarbakır'da iken Dersim'de seçimlerin yapılmakta olduğunu haber alarak, durumu İstanbul'daki fırka gazetesine bildirmişti (241). Elâzığ'dan çektiği telgrafda ise, mutasarrıf ve kaymakamların el çabukluğu ile Dersim'deki seçimlerin bitirildiğini haber vermek zorunda kaldı (242). Dersim'e, istenmeyen bir seyyah gibi girdiğinde iş işten çöktan geçmişti (243).

için: *Rûbâb-ı Şikeste*, (Haz. Fahri Uzun) İstanbul, (t.y.), s. 88.

240. Fırkanın suçluların yakalanması hakkında saraya telgraf çekmesi üzerine *Tanin*, bu gibi müracaatın nasıl yapılması gerektiğini müstehzî bir üslûpla anlatmıştır ("Rıza Tevfik Bey-Ufak Bir Kanun Dersi", nu. 1282, 14 Mart 1328, s. 3). Rıza Tevfik'in dayaktan sonraki haliyle yani başından kanlar akarken resim çektiirdiği ve bunu seçim malzemesi olarak kullandığı hakkında: Mustafa Ragıp, "Meşrutiyet Devrinde İntihab Mücadeleleri", *Akşam*, nu. 8766 (18 Mart 1943) s. 4.
241. Lütü Fikri'nin Diyarbakır'dan fırka merkezine Dersim'deki seçimler hakkında çektiği telgraf: "*Muvasalatımdan evvel mebus intihabı, daha doğrusu tayini bir emr-i vaki haline getirmek için, Dersim'de kanun ayaklar altına alınarak şöyle uydurma, sür'atli, gülünç bir intihab yapılmış, daha bir haftalık yolum var. Elimde tayyare yok ki, uçayım*" (*Hedef*, nu. 276-2, 10 şubat 1327, s. 3).
242. Elâzığ'dan çektiği telgraf metni için: *Teminat*, nu. 222 (24 Şubat 1327) s. 1. Bu telgraf üzerine *Teminat* daha fazla izahat vermesi yolunda Lütü Fikri'ye çekilecek telgrafın yerine geç gideceğinin tabii olduğunu beyan etmiştir (nu. 234, 25 Şubat 1327). *Tanin*, (nu. 1302, 3 Nisan 1328, s. 3) Dersim seçiminde kaybeden Lütü Fikri'nin daha sonra hem Harput ve hem de Malatya'dan namzetliğini koyduğunu, Malatya seçimini kaybettiğini, Harput seçimini ise kazanmasının çok küçük bir ihtimal olduğunu ifade etmesine rağmen, fırka gazetelerinde bunu teyid eden bir habere rastlayamadık.
243. Dersim'de Lütü Fikri'nin idareciler tarafından nasıl karşılandığ hakkında: "İntihabatta Suistimal", *Hedef*, nu. 290-16 (24 Şubat 1327) s. 1; Lütü Fikri'nin bu husustaki şikâyet telgrafı için: s. 2; Tıpkı Dersimde olduğu gibi birçok muhalif mebusların seçim bölgelerine gidmeden seçimin tamamlandığı yolundaki şikâyetler için ayrıca: İrfan Hayatî, *Tarihçe-i Seyyiat*, s. 33.

F. SEÇİM YOLSUZLUKLARI

İlk defa bu seçimlerde iktidar partisi tarafından muhaliflere karşı, 1908 seçimleriyle mukayese edilemeyecek kadar çok sert tavırlar sergilenmiş oluyordu (244). Vali, mutasarrıf ve kaymakamların yönlendirici icraatlarının derecesini tesbit etmek zordur. Ancak İ T taraftarlığı ile tanınmamış valilerin bile İ T'den yana bir tutum takındıkları hususunda örnekler vardır. Bunlardan Yanya valisinin, fırkanın ve bilhassa Talât Paşa'nın seçilmesini istemediği Berat mebusu İsmail Kemal'in yerine, Avlonyalı Ferit Paşa'nın kardeşi Süreyya Bey'i seçtirmek için yaptıkları, bizzat kendi ifadeleriyle, ortadadır (245).

Askerler de yine aynı şekilde İ T yararına seçimlere müdahalede bulunmuş; bu durumdan şikâyet askerî çevrelerde bile dile getirilmişse de engel olunamamıştır (246). Kumandanlardan Nâzım Paşa, Şam'da (247); 14. Kolordu Kumandanı Mehmed Ali Paşa, Asir'de seçimlere, İ T'den yana müdahalede bulunmuşlardı

244. M. Z., *İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Fırıldakları*, s. 12.

245. İ T'nin seçimler esnasındaki tavırları çok miktardaki yayında dile getirilmiştir: "Hâl ve Mevkii", *Teminat*, nu. 241 (3 Mart 1328) s. 1; "İntihabat ve Memurlar", nu. 242 (4 Mart 1328) s. 3; Birçok örnek için: "Valiler ve İntihab", nu. 248 (10 Mart 1328) s. 1; Lütü Fikri, "Yine Valiler", *Tanzimat*, nu. 333 (13 Ağustos 1328) s. 1; Lütü Fikri bu yazısında yeni seçim ihtimali ortaya çıkınca seçimleri İ T lehinde yönlendiren vali, mutasarrıf ve kaymakamların değiştirilmesini Ahmet Muhtar Paşa hükümetinden, yeni seçimlerin selâmeti için talep etmekteydi. Bu seçimlerde Yanya valisi olan Mehmet Ali Aynî Hatıralarında (İstanbul, 1945, s. 78) İ T'nin, namzedi Avlonyalı Ferit Paşa'nın kardeşi Süreyya Bey'i seçtirebilmek için nasıl çalıştığını anlatmaktadır. Ayrıca aynı hâdise için: Ali Kemâlî Ak-süt, *Profesör Mehmet Ali Aynî, Hayatı ve Eserleri*, İstanbul, 1944, s. 262-263.

246. Hacı Adil Bey, askerlerin seçim işlerine karıştırılmamalarını Mahmut Şevket Paşa'dan talep eden Hurşit Paşa'ya "İntihabata karışan zabıtların elini öperim" şeklinde cevap vermişti. Paşa bu durumu istifa sebepleri arasında zikretmektedir ("Hurşit Paşa'nın Kabine Hataları", *Hayat*, 9 Ocak 1964, Sayı. 3, s. 11; Sayı. 10, 27 Şubat 1964, s. 14).

247. Nâzım Paşa'nın Şam'da nüfuzunu İ T'den yana kullandığı hakkında telgraf: *Tanzimat*, nu. 332 (12 Ağustos 1328); Lütü Fikri, "Yine Valiler", nu. 333 (13 Ağustos 1328) s.1.

(248). Diğer taraftan İ T devlet imkânlarından da faydalanmış ve seçim pusulalarını posta müvezziilerinde dağıtmıştır (249). Başkaları adına rey verilmesi örneklerle ifade edilen diğer yolsuzluklardandı (250). Yolsuzluklar, sayım esnasında da devam etmiş, şahıslara göstermeden sayımı tamamlamıştı (251). Yapılan yolsuzluklar (252) sebebiyle de İ T'de istifalar olduğunu belirtmek gerekir (253). Bütün bu hâdiselerden ötürü bu seçimler siyasi tarihimize "Sopalı Seçimler" olarak geçmişti (254).

248. Asir'de seçime müdahalede bulunan Mehmet Ali Paşa, 14. Ordu Kumandanlığından bu sebeple alınmıştı (BBA-BEO, Dahiliye Giden, Dosya nu. 310116).
249. *Mukavemet*, nu. 259-3 (24 Kânûn-ı sâni 1327) s. 3.
250. Başkaları adına rey kullanma usûlleri hakkında: *Teminat*, nu. 206 (28 Kânûn-ı sâni 1327) s. 3-4; Kadıköy'de semtte bulunmadığı halde rey verenlerin ve rey kullandırılan merhumların isimlerinin listesi için: *Hedef*, nu. 282-8 (16 Şubat 1327) s. 3.
251. *Teminat*, nu. 243 (5 Mart 1328) s. 3.
252. İstanbul'da yapılan seçim yolsuzlukları hakkında geniş bilgi için: *Teminat*, nu. 243 (5 Mart 1328) s. 1-2.
253. Seçim yolsuzluklarından ötürü İ T'den istifade edenler hakkında: *Teminat*, nu. 236 (7 Şubat 1327) s. 3-4.
254. Seçimler hakkında bu yolda hüküm veren kaynakların sayısı hayli çoktur. Bazıları şöyle sıralanabilir: Nüzhet Sabit, *Karganın Genç Nazırlara Bir Suali*, İstanbul, 1328, s. 5; Ahmet Reşit Rey, *Gördüklerim*, s. 131.; Reşat Ekrem Koçu, "Türkiye'de Seçim Tarihi (1877-1950)", *Tarih Dünyası*, Sayı. 5 (1950)s. 183; Seçimlerin kısa bir tasviri için, Yakup Kadri Karaosmanoğlu, *Hüküm Gecesi*, s. 160-161.

G. SEÇİM ŞİKÂyetLERİ

Bu seçimler dolayısıyla İ T ve idareciler hakkında yapılan şikâyetler neticesiz de kalmış olsalar, seçimlerin nasıl cereyan ettiklerini tesbit bakımından, dikkate değer vesikalardır. H İ Fırkası gazeteleri sütunlar dolusu bu gibi şikâyetleri neşretmiştir (255). Vilâyet merkezlerince uzak yerlerden gelen şikâyetlerin daha şiddetli olduğu zikredilen diğer hususlardandır (256) Nihayet yapılanın bir "intihabat" değil, "tâyinât" olduğu ifade edilmiştir (257). Seçimlerden şikâyet se-line Cemiyet-i İlmiye-i İslâmiye de katılmış ve bir beyannâme neşretmişti (258). H İ Fırkası seçim yolsuzluklarından ötürü Dahiliye Nezâretine (259) Sadârette (260)

255. Şikâyetlerin bir kısmı için: Bekir Tonguç, "Kazanmak İhtirâsatı", *Teminat*, nu. 210 (1 Şubat 1327) s. 2; "Yine İntihabat Dertleri", *İkhtiham*, nu. 5 (17 Şubat 1327) s. 1; "Aferin Muhaliplere", *İkhtiham*, nu. 18 (1 Mart 1328) s. 1; Menteşe Mutasarrıfı Cemal Bey'den şikâyet için. *Hedef*, nu. 285-11 (19 Şubat 1327) s. 3; Bekir Fahri, "Hükümetin İcraatını Gözden Kaçırmamalıdır", *Teminat*, nu. 235 (26 Şubat 1327) s. 1; H İ Fırkası Fındıklı şubesi reisinin şikâyet telgrafı: *BBA-BEO*, Dahiliye Giden, Dosya nu. 301868 (28 Mart 1328).
256. "Seçimi Hükümet mi Yapıyor, Ahali mi?", *Teminat*, nu. 234 (25 Şubat 1327) s.1.
257. "İntihabat Değil Tayinat", *Teminat*, nu. 235 (26 Şubat 1327) s. 1; İrfan Hayatî, *Tarihçe-i Seyyiat*, s. 35.
258. *Teminat*, nu. 236 (27 Şubat 1327) s. 2; Beyannâme hakkında bir yazı: Bekir Fahri, "Ulemâ-i İslâm'da İntibah ve Cemiyet-i İlmiye-i İslâmiye Beyannâmesi", nu. 237 (28 Şubat 1327) s. 1.
259. Metni için: *Necdî*, nu. 308-70 (13 Mart 1328) s. 2.
260. Sadârete gönderilen müzekkerelerin metni için: *İkhtiham*, nu. 7 (19 Şubat 1327) s. 1; nu. 22 (5 Mart 1328) s. 1; Sadrâzam Said Paşa'nın Nişantaşı'ndaki konağına gönderilen şikâyet telgrafının metni için: nu. 43 (26 Mart 1328) s. 3. Sadârete gönderilen müzekkerede Hürriyet ve İtilâf Fırkasının kanuna aykırı hiçbir hareketi olmadığı halde gördüğü haksızlıklar ve uğradığı kanunsuzluklar dile getirilerek tedbir alınması isteniyordu. Müzekkerenin metni için: *Hedef*, nu. 284-10 (18 Şubat 1327) s. 2; İkinci bir müzekkere için: nu. 300-26 (5 Mart 1328) s. 1; Sadrâzam Paşa'ya gönderilen bol imzalı bir şikâyet mektubu için: *Teminat*, nu. 238 (29 Şubat 1327) s. 2; Dersim'deki yolsuzlukları dile getiren açık mektubun metni için: nu. 242 (4 Mart 1328) s. 3; Şikâyetler bu kadarla da kalmamış ve

ve nihayet Padişaha (261) şikâyetlerini ısrarla iletmekten başka bir şey yapmamıştır. İ T'nin sekter ve katı tavrı bu seçimler münasebetiyle de bir kere daha gündeme getirilmişti (262). Bütün bu şikâyetler ise İ T tarafından herhangi bir haklılık payı ile karşılanmamış; aksine suçlamalar ısrarla reddedilmiştir (263).

uzun süre devam etmişti. Rivayete göre *Il Matino* adlı bir İtalyan gazetesine ünlü Yahudi Metr Salem tarafından H İ Fırkasını medheden bir yazı yazdırılmış ve Türkçe'ye tercüme ettirilerek yayınlanmıştı. Memurların seçime müdahaleleri Şeyh İdris'i kıstırma töhmeti ve yukarıdaki durum hakkında H İ Fırkasının şikâyeti, doğrudan sadrâzamlığa iletiliyordu. Geniş bilgi için: "Hürriyet ve İtilâf Merkez-i Umumisi Tarafından Makâm-ı Sâmi-i Sadaretpenâhi'ye Verilen Protesto Suretidir", *Teminat*, nu. 234 (5 Mart 1328) s. 1.

261. Saltanat makamına protesto gönderilmesinden şikâyet eden *Tanin*, bunun usûlsüzlüğünü ileri sürüyordu (nu. 1376, 16 Mayıs 1328, s. 3).
262. "Vatanı sevmek ve vatanın teali ve terakkisine çalışmak hakkı, âdeta inhisar altına alınmış bir şekilde kaldı. İşbaşında bulunanların gittiği yolu beğenmeyen, vatanı daha emin ve daha kısa yollarla sahil-i selâmete çıkarmak içtihadında bulunan bir vatandaş (hain-i vatan) addolunmak tehlikesine mâruz kalıyor". ("Fena Silâhlardan İstiâre", *Teminat*, nu. 244, 6 Mart 1328, s. 1). Ayrıca bkz. Refik Halid, *Kirpinin Dedikleri*, s. 39.
263. İtilâfçılara baskı yapılmadığı hakkında: *Tanin*, nu. 1299 (31 Mart 1328) s. 4. Söz konusu edilen tek tek hâdiseler hakkında *Tanin* 'in karşı iddiaları için: nu. 1406 (17 Temmuz 1328) s. 1-2; Seçimlerin tarafsız yapıldığı iddiası için: "Bitaraf. intihâbât, İstanbul Heyet-i Teftişiyesinin İcraat-ı Bitarafânesi-Hükûmet Gazeteleri", nu. 1443 (4 Eylül 1328) s. 4.

H. SEÇİM NETİCELERİ

Daha öncekilerde olduğu gibi bunda da mahallî idareciler tarafından 18 Ocak 1912 (5 Kânûn-ı sâñf 1327) tarihli İrade-i Seniyye istinaden, tesbit ettikleri tarihlerde yapılan seçimler tamamlandııkça neticeleri gazetelerde duyuruluyordu. Bu seçimin neticeleri ise *Tanin* 'de "*İ T'nin galebesi*" başlıkları altında devamlı bir şekilde neşredilmiştir (264). *Tanin* 'e göre son zamanlarda Osmanlılığın Trablus-garb'dan sonra ikinci zaferi Suriye seçimleri idi ve bu seçim Türk-Arap kardeşliğinin de bir delilini teşkil etmekteydi (265). Diğer taraftan İ T'nin milletin kalbinde ne derin bir yeri olduğunu da gösteriyordu (266) Nihayet, Mart ayının sonlarına doğru İ T'nin Mecliste ekseriyeti kazanacağı ilân edilirken, bunun milletin sağduyusuna dayandığı tahmininde bulunuluyordu (267). Daha sonra Meclis-i Mebusan'da ilk göze çarpan hususun, onun tamamen İ T'ye mensup âzâdan teşekkül etmiş olduğu söylenmişti (268).

Bu seçimlerde "*Ermeni'lerin haricinde Arap, Arnavut ve Hristiyanlardan hiçbirisi Meclise giremedi*" , şeklindeki değerlendirme (269) esas itibarıyla yanlıştır (270). Ancak doğruluğuna inanılan bir rakamla ifade etmek gerekirse 6 muhalif

264. Bu gibi başlıklar için: *Tanin*, nu. 1259 (20 Şubat 1327) s. 3; nu. 1261 (22 Şubat 1327) s. 3; nu. 1278 (10 Mart 1328) s. 4.
265. "Suriye'de İntihabat", *Tanin*, nu. 1292 (24 Mart 1328) s. 1.
266. "İntihabat ve İttihat Terakki", *Tanin*, nu. 1293 (25 Mart 1328) s. 1.
267. İsmail Hakkı, "İntihabatta Muvaffakiyetin Esbâbı", *Tanin*, nu. 1295 (27 Mart 1328) s. 1.
268. Hüseyin Cahid, "Meclis-i Mebusanda", *Tanin*, nu. 1335 (6 Mayıs 1328) s. 1.
269. Ahmet Reşit Rey, *Gördüklerim*, s. 131.
270. 1908-18 Arasında Meclis-i Mebusan'da bulunan mebusların isim listesi için: Feroz Ahmad-Dankwart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler: 1908-1918", *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, Sayı. 4-5 (1976) s. 244-284; Mebusların isim listeleri aşağıda künyelerini vereceğimiz resmî ve gayriresmî neşriyatta verilmiş bulunmaktadır. Ancak bunlardan hiçbirisi yukarıda adı geçen araştırmada kullanılmamıştır. Yazarlar tespiti yaparken listenin "Meclis-i Mebusan'ın Ankaradaki Büyük Millet Meclisi Kitaplığında bulunan basılmamış resmî evraklarına göre" hazırlandığını belirtmektedir. Tunaya da bu araştırmayı zikrettikten sonra (*Siyasal Partiler*, s.603, 8 no'lu dipnot), "bizim de yaptığımız araştırmalar iki bilim adamının bulgularına yaklaşık düşmektedir" diyerek bu hu-

mebus girebildiğidir (271). Bundan dolayı da Meclis İ T'nin eli olarak görülmüş ve meşru kabul edilmemiştir. Seçimler nasb ve tayin şeklinde değerlendirilmiştir (272). Esasen, bu seçimler sayesinde Hüseyin Cahid de Meclisdeki muhaliflere *Tanin* 'de cevap yetiştirmek külfetinden kurtulmuş oluyordu (273).

sustaki hükmünü vermektedir. Herşeyden önce II. Meşrutiyet dönemindeki mebusların isim listelerini tesbit etmek için bir araştırma yapmaya gerek yoktur. Resmî ve gayriresmî bir çok kaynakta mebusların isim listesi ve hattâ arada ölenlerle, bunların yerlerine seçilenlerin isimleri yazılmış bulunmaktadır. Resmî Yayınlar: 1- *Meclis-i Mebusan Albümü*, Albümde mebusların (25 tanesi hariç 7x10 ebadında fotoğrafları bulunmaktadır. Millet Kütüphanesi, Trh. 1204, 2- *Meclis-i Mebusan, Birinci Devre-i İçtimâiye*, İstanbul, 1328, s. 316-320; Vukubulan değişiklikler için: s. 322-327, 3- *Meclis-i Mebusan İkinci Devre-i İntihabiye*, İstanbul 1332, s. 2-5, 4- *Meclis-i Mebusan Üçüncü Devre-i İntihabiye*, Meclis-i Mebusan Matbaası, 1335, s. 2-10, 5- *Salname-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye* 1327, İstanbul, 1327, s. 98-104; Gayriresmî Yayınlar: 1- *Tanin*, nu. 138 (5 Kânûn-ı evvel 1324) s. 3, 2- *1325 Sene-i Mâliyesine Mahsus Nevşâl-i Osmânî* Ekrem Reşat-Osman Ferid), İstanbul, 1325, s. 108-138, 3-1326 Sene-i Mâliyesine Mahsus Musavver Nevşâl-i Osmânî (Ekrem Reşat-Osman Ferid), İstanbul, 1326, s. 70-78, 4- 1327 Sene-i Mâliyesine Mahsus Musavver Nevşâl-i Osmânî, (Ekrem Reşat-Osman Ferid), İstanbul, 1327 -1329, s. 77-86, 5- Musavver Salnâme-i Servet-i Fünûn (İsmail Subhi-Mehmed Fuad), İstanbul, 1326, s. 37-42. Tunaya, resmî yayınların sadece üçüncüsünü görmüştür (s. 272).

271. Seçimlerde Konya'dan H İ Fırkası namzedi Zeynelabidin Meclis'e girmiş, ancak mazbatasının uzun müddet tasdik edilmemesi münakaşalara yol açmıştı (Lütfi Fikri, "Zeynelabidin Efendi'nin Mazbatası Münasebetiyle", *İfham*, nu. 257-73, 15 Mayıs 1328, s. 1). Meclise girebilen diğer muhalifler; Kayseri mebusu Ali Galib, Basra mebusu Talip, Kozan mebusu Ali İlmî Fânî ve Üsküp mebusu Todor Pavlov'dur. Ayrıca İ T organı *Hak* gazetesi (nu. 41, 10 Nisan 1328, s. 3) İbisan mebusu Şevket Beyin hiçbir fırkaya dahil olmadığını bildirmektedir. Bu mecliste ki muhalif mebusların sayısını Tunaya (*Siyasal Partiler*, s. 272, 25 no'lu dipnot) 15'e kadar çıkarma imkânı olduğunu söylemektedir. Ancak verdiği listede bulunan isimlerden meselâ Berat mebusu Süreyya Bey'i muhalif saymak kanaatimizce doğru değildir. Çünkü o, seçilmesi için İ T'nin gayret gösterdiği mebuslardan biriydi (Mehmet Ali Aynî, *Hatıraları*, s. 78). Mühim olan muhalif sıfatıyla tanınmış mebusların Meclise girebilmesidir. Daha sonra bazı kanunlarda grup kararına aykırı oy verdiği için bir kısım mebusları muhalif saymak mümkün değildir. Meclise girebilen 6. muhalif mebusu tespit edemedik.
272. Bu gibi değerlendirmeler için: Hasan Sâdi, *İttihat ve Terakki'nin İflâsı*, s. 14; Necdet Sabit, "İttihat ve Terakki'nin Galebesi", *Teminat*, nu. 247 (9 Mart 1328) s. 1-2 ve 3'de "İntihab mı, Tayin mi" başlıklı yazı; Lütfi Fikri, bu meclise ünlü karikatürist Cem'in "Meclis-i Mensuban" ismini verdiğini söylemektedir ("Arnavutların Metalibi", *Tanzimat*, nu. 319, 30 Temmuz 1328, s. 1).
273. Seçimlerde Meclise giremeyen muhaliflerden Mustafa Arif, eski Canik mebusu Mehmed Ali ile birlikte davâ vekilliği yapmak için Galata'da bir handa yazıhane açtılar (*İfham*, nu. 258-74, 16 Mayıs 1328, s. 4). Gülmülcineli İsmail ile muharirlerden Şefik Esad da Sirkeci'de Yeni Posthane karşısında Erzurum Hanında davâ vekilliğine başladılar (*İfham*, nu. 260-76, 18 Mayıs 1328).

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
HÜRRİYET VE İTİLÂF FIRKASININ KÜÇÜLME
VE DAĞILMA DEVRİ

I. SEÇİMLERDEN SONRA HÜRRİYET VE İTİLÂF FIRKASI

Seçimlerde Meclise giremeyen fırka bir bakıma büzülme ve küçülme safhasına girmişti. Bunun bir diğer sebebi de Sadık Bey Takımının fırka idaresinde gösterdiği tavırlardı. Divan-ı Harbin fırkayı Meclisin feshinden itibaren devamlı bir şekilde rahatsız etmesi, mensuplarını bunaltmaya başlamıştı (1). Bu sönüklüğün seçimlerdeki hâdiseler ve seçim neticeleri dolayısıyla taşra şubeleri için de geçerli olduğunu söylemek mümkündür.

Ancak, fırkanın gazetecleriyle mücadelelerine devam eden aydınlar, aynı hızla çalışmalarını sürdürmeğe gayret ediyorlar ve henüz bir bezginlik belirtisi göstermiyorlardı. Seçimlerdeki hâdiselerin tesiriyle, ilk şikâyet edilen hususlardan biri efkâr-ı umumiye noksanlığı olmuştu. Bilhassa gazete kapatma hâdiselerinden şikâyet edilerek idare-i örfiye'nin kalkmasına rağmen aynı uygulamanın devam etmekte olması, hep buna yoruluyordu. İfade edildiğine göre bunun doğup gelişmesine hükümet de yardım etmeliydi, fakat yapmıyordu. Buna rağmen *"bu memlekete acıyacak yine adem-i mevcudiyeti farzedilmek mümkün olmayan efkâr-ı umumiyenin"* kendisiydi (2). *"Hassasiyet-i umumiye, efkâr-ı umumiye haline koymadan Meşrutiyet olamazdı. Hükümet teşvik bir yana bunun gerçekleşmesine de mâni olmuş, İçtima ve matbuat hakları sınırlanmış ve bu şekilde gerçeklerin serbestçe söylenebilmesi zemini ortadan"* (3) kalkmıştı.

Bu şikâyetler yeni değildi ve seçimler esnasında sık sık ifade edilmişti. Aydının, inandığı doğruları söyleyememekten şikâyeti, temel tavırlarından biri olmuştu. Bu memlekette, *"Kör Kadiya-körsün- diyebileceğimiz devr-i hakk ve hakikatin idraki bize müyesser olmayacak. Bu her gün birer tebligatnâme ile te'kid olunup duruyor, mahbesler adam almıyor. Ortada hacerden, şecerden başka bu işi böylece anlamayan kalmadı. Haydi bırakınız doğru sözlülüğün bu derecesini, fa-*

1. Rıza Nur, *Hürriyet ve İtilâf*, s. 35. Sadık Bey'in kendisini her kayıttan uzak görmesi Rıza Tevfik, Rıza Nur, Lütü Fikri, Mahir Said, Kemal Midhat ve Hüseyin Sîret Beylerin fırkadan ayrılmasını hızlandırmıştır (Kuran, *İnkılâp Hareketleri*, s. 568).
2. Efkar-ı Umumiyenin noksanlığından şikâyetler için: Bekir Fahri, "Efkar-ı Umumiye, Vazifesi, Kıymeti", *Teminat*, nu. 251 (13 Mart 1328) s. 1.
3. Lütü Fikri, "Bizde Efkar-ı Umumiye Var mıdır?" *İşham*, nu. 289-105 (16 Haziran 1328) s. 1.

kat hiç olmazsa iki gözden alil olana -şâşısın- da mı diyememeliyiz." (4) yolundaki teklif ve temennilerin sonu gelmiyordu.

Seçimlerde nasıl kaybettiklerinin cümlelerin mâlumu olduğunu ilân ettikten sonra, bu sıralardaki dış tehlikelere dikkati çeken fırka, bundan dolayı yapılan emrivakinin hesabının sorulamayacağını belirterek iki fırkanın ayrıldığı noktalara dikkati çekti. Birinci fark programlar arasındaydı. Diğer İ T icraatının gayrimeşru ve kanuna aykırı olmasındaydı. Ancak bu görüşlerini ifade eden Lütfi Fikri, belki de fırkanın seçim sonrasındaki parçalanmış halinin tesiriyle, artık bundan sonra hükümet icraatını fırka değil, Meşrutiyet adına tenkid edeceğini belirtiyor ve bu şekilde taraftar bulabileceği ümidinde olduğunu söylüyordu. Ona göre İ T programı harfiyyen icra edildiğinde kanunsuz icraat yeniden ortadan kalkacaktı ve bu bakımdan da İ T mebuslarından kendi programlarının harfiyyen tatbik ve icraatını teminden başka bir şey beklemiyordu (5).

Meclisin çalışmadığı üç ay zarfında hükümetin 133 muvakkat kanun çıkarmış olması, Kanun-u Esasî'nin 36. maddesi bakımından tenkid ediliyordu. Böyle bir durum meşrutî memleketlerin hiç birinde görülmemişti. Bu hususta yapılanlar gayrimeşru idi. Bu gibi hareketlere fırka gayretinin üzerine çıkılarak durulmalıydı (6). Anlaşıldığına göre bu gibi şikâyetlerde denetleme vazifesi İ T'nin Meşrutiyeti korumaya davet edilen mebuslarına yükleniyordu. Bir bakıma onlar Meşrutiyet platformunda anlaşma ve işbirliğine davet ediliyorlardı. Esasen bu hususta yapılabilecek daha makûl bir davranış yoktu.

Meclis 18 Nisan 1912'de açılmış, ancak mebusların peyderpey gelmesi sebebiyle, reis 16 Mayıs 1912 (3 Mayıs 1328) de seçilmişti (Halil Menteşe). Açılışı takiben hükümetin Meclisten güvenoyu istemesi gerektiği ileri sürülerek, bunun yapılmaması üzerine "muhalıfsız kalan hükümetin işte böyle tedricen intizamını" kaybedeceği hatırlatılmıştır. Mecliste de tıpkı memlekette olduğu gibi farklı görüşler bulunması gerekliydi (7). Kanun-u Esasî'nin 7,35 ve 38'nci maddelerinin tâdili meselesi 1912 seçimlerinden sonra teşekkül eden Meclisi de meşgul etmiş ve bu tekliflere muhalifler yine karşı çıkmıştı (8).

Haziran ayı başlarında Trablusgarb Savaşının akibetinin ve "ne olacak ? " sualine verilebilecek cevabın belirsizliği vasatında kurtuluş yolu olarak ortaya atılan

4. Refik Halid, *Kirpinin Dedikleri*, s. 171.

5. Lütfi Fikri, "Mesleğimiz", *İfham*, nu. 252-68 (10 Mayıs 1328) s. 1; "Bir Rica", *İfham*, nu. 258-74 (16 Mayıs 1328) s. 1.

6. II. Meşrutiyet devrinde muhaliflerin en çok şikâyet ettiği hususlardan biri de hükümetlerin kanun hükmünde kararname çıkarmaları oldu. Bkz. Lütfi Fikri, "Kavanin-i muvakkata Meselesi", *İfham*, nu. 256-72 (14 Mayıs 1328) s. 1; M.Z., *İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Fırladıkları*, s. 12.

7. Lütfi Fikri, "Meclis, Memleketin Küçülmüşüdür", *İfham*, nu. 261-77 (19 Mayıs 1328) s. 1.

8. Lütfi Fikri, "Yine Otuzbeşinci Madde", *İfham*, nu. 268-84 (26 Mayıs 1328) s. 1; Geniş bilgi için: Recai Galib Okandan, *Amme Hukukumuzun Anahatları*, İstanbul, 1968, s. 358 vd.

reçete “Kâmil ve Said Paşaları birleştirelim, bir kabineye koyalım” teklifinden ibaretti. Ümitler bu defa da bu iki uzatmalı siyasetçinin işbirliğine bağlanıyordu. Bu, seçimler sırasında ileri sürülen SaidPaşa'sız bir hükümet şeklindeki çıkış yolundan pek uzak değildi ve yeni şartların baskısıyla yumuşatılmış biçimiydi. İki ezelf rakib anlaşılırsa mebusların da böyle bir geçici hükümetin icraatuna fırka kaygısı gözetmeksizin vicdanî telkinleri doğrultusunda rey verecekleri ümid ediliyordu (9).

Üzerinde durulan siyâsî meselelerden biri de bir aff-ı umumî'nin ilân edilmesi hususu oldu. Bu af en kısa zamanda çıkarılmalı ve ayrıca affedilenlerin medenî hakları iade edilmeliydi. Böyle bir işin hızlandırılması Âyân Meclisinden bekleniyordu (10). Meclisin çalışamaması, diğer bir şikâyet vesilesiydi. Mecliste devamsızlık ve ekseriyet var-yok kavgalarının çokluğu, yapılan ilmi ve ciddî konuşmalardan, “konferans istemeyiz”, sözleriyle hoşnutsuzluk gösterilmesi dile getirilen diğer hususlardandı (11).

9. Lûtfi Fikri, “Kâmil ve Said Paşalar-Ne Olacak?”, *İfham*, nu. 270-86 (28 Mayıs 1328) s. 1.
10. Aff-ı Umumî istekleri hakkında: Lûtfi Fikri, “Menfiler Meselesi”, *İfham*, nu. 277-93 (4 Haziran 1328) s. 1; Aynı yazarın diğer makaleleri için “Aff Meselesi”, *İfham*, nu. 284-90 (1 Haziran 1328) s. 1; “Vefat-ı Medenî”, *İfham*, nu. 280-96 (7 Haziran 1328) s. 1.
11. Mecliste devamsızlıktan, ekseriyet var-yok kavgalarının çokluğundan ciddî ve ilmi konuşmalardan “Konferans istemeyiz” sözleriyle şikâyet edilmesinden Lûtfi Fikri'nin duyduğu rahatsızlıklar için: “Acemilik Yahut Avamfiriplik”, *İfham*, nu. 279-95 (6 Haziran 1328) s. 1.

II. AHMET MUHTAR PAŞA HÜKÜMETİNİN KURULMASI

A. İTTİHAT VE TERAKKİ'NİN İKTİDARDAN UZAKLAŞMASINDAN ÖNCEKİ GELİŞMELER

a) Arnavutluk Hâdiseleri

Seçimlerden sonra Meclisin açılışını takiben Trablusgarp Savaşına dair haberler *Tanin* sütunlarında “muzafferiyet” başlığı altında verilirken, yavaş yavaş Arnavutluk meselesi ön plana çıkmaya başlıyordu (12). Arnavutluk'ta 31 Mart Vakasından ötürü bir kısım Arnavut askerlerinin asılmasıyla başlayan gelişmeler, yeni vergiler ihdas edilmek ve bir bakıma Meşrutî düzeni bu bölgede kurmak teşebbüsleri ve İtalya ile Yunanistan'ın bu huzursuzlukları körüklemesiyle isyanların doğmasına yol açmıştı. Diğer bir sebep, Arnavutlar tarafından onlara gösterdiği muamele sebebiyle çok sevilen Abdülhamid'in tahunda indirilmesi idi (13). Ancak, bu yeni isyan dalgasında sürükleyici âmil seçimler esnasında Arnavutluk'ta halka gösterilen sertlik ve netice olarak, diğerleriyle birlikte, muhalif Arnavut mebuslarının da Meclis dışına atılmasıydı. Artık onlar Meclisdeki muhalefet hareketlerince, bütün Arnavutluk sahinde devam etmek mecburiyetinde kalıyorlardı (14).

12. *Tanin*, nu. 1346 (17 Mayıs 1328) s. 1; Arnavutluk Meselesi hakkında geniş bilgi için, Hüseyin Kâzım Kadri'nin şu kitabına bakılabilir: Şeyh Muhsin-i Fânî, *10 Temmuz İnkılâbı ve Netâyici*, İstanbul, 1336, s. 78-112.
13. Arnavutluk'ta dolaşan sakal ve yumurta vergileri hikâyeleri hakkında: Muhittin, “Tanin'in Tarihçe-i Siyasîsi”, *Tanin*, nu. 911 (4 Mart 1327) s. 5; M. A., *Hûnin Sahifeler*, İstanbul, (t.y.), s. 24; Arnavutluk harekâtında asker tarafından halka yapıldığı ifade edilen hareketler hakkında: Ahmet Hamdi, *Osmanlı Ordusunun Esbâb-ı Mağlûbiyeti ve Arnavutlar*, Mısır 1328, s. 16-21; 31 Mart hâdisesinden ötürü bazı Arnavutların idam edilmesi ve Sultan Abdülhamid'in hâll'i hükûmete karşı derin bir hoşnutsuzluk doğurmuştu. Geniş bilgi için: Mehmet Ali Aynî, *Milliyetçilik*, İstanbul, 1943, s. 282.
14. Seçimi kazanamayan Arnavut mebuslarının isyandaki rolleri hakkında: Priştine Mebusu Hasan, “Bir Felâketin Vukuundan Evvel Öntü Almak Hünerdir”, *Tesisat*, nu. 149 (2 Kânûn-ı evvel 1327) s. 1; “Arnavutluk-Kıyâmın Mahiyeti”, *Tanin*, nu. 1368 (8 Haziran 1328) s. 3; Ahmet Hamdi'nin ifadesine göre İ T bu seçimlerde Üsküplü Said Hoca, Priştine mebusu Volçetrinli Hasan ve Ergirili Müfit Bey'in yeniden seçilmemeleri için, hem de askerlerin aksi yöndeki tavsiyelerine rağmen, askerî şiddet kullanmıştı. (*Osmanlı Ordusunun Esbâb-ı Mağlûbiyeti ve Arnavutlar*, s.

Hâdiseler ilerledikçe aydın hareketi şeklinde başlayan Arnavut milliyetçiliği halkta da yankı bulmaya başlamıştı. Ancak yanlış bir yorumla zemin hazırlamamak için belirtelim ki, Balkan Harbine kadar bu hareket, esas itibarıyla bir aydın hareketi görünüşündeydi (15).

Arnavutluk hâdiselerinden ötürü zamanın Dahiliye Nâzırı Hacı Adil Bey, bir inceleme gezisine çıkmış ve Mecliste verdiği izahatta, çok iyimser bir tablo çizmiş; bu beyanat siyâsî çevrelerde geçici bir rahatlık sağlamıştı (16). Ancak hâdiseler durmamış, üstelik daha öncekilerde olmayan bir yeni gelişme ortaya çıkmıştır. Bu, ekserisi Arnavut asıllı olan zabıtların firar ederek, tıpkı Resneli Niyazi'nin yaptığı gibi dağa çıkmaları idi. Bunlar, Kalkandelenli Yüzbaşı Tayyar (17) ve kayınbiraderi Mülâzım Tahsin, Mülâzım Kasım, Piyade Mülâzımı İsmail Hakkı, Süvari Mülâzımı Nâfiz, Mülâzım Celâl, Mülâzım Hamza ve bir rivayete göre Ahmet Mümtazdı (18). Bunlardan Nâfiz ve İsmail Hakkı, Koçana istikametinde bir jandarma müfrezesi tarafından, iki borazancı ve bir neferle yakalandılar. Firar eden askerlerin tamamı ve zabıtlardan Hamza ve Celâl'in dışındakiler Arnavuttu. *Tanın* 'e göre ise zabıtların "ordunun mülbeccel simâlarından ve cemiyet-i muhteremenin

22-23). Arnavutluk'ta silâh arama esnasında hânümanlar söndürüldüğü yolundaki ifadeler için: Şeyhzâde Necmeddin, *Divân-ı Ali'de İttihat ve Terakki Kabinesi*, İstanbul 1327, s. 5; Hurşit Paşa'nın Arnavutluk'taki Seçimler hakkındaki kanaati de aynı yöndedir ("Kabine Hatıraları", *Hayat*, Sayı. 12, 1964, s. 26).

15. Arnavut Milliyetçilerinin bütün Arnavutların arzularını temsil etmedikleri ve küçük bir grup oldukları kanaati için: M.A., *Hünin Sahifeler*, s. 24; Ali Kemalî Aksüt, *Mehmet Ali Aynî*, s. 267-273. Arnavutluk'taki Milliyetçilik hareketleri için: Kristo Frasheri, *Ilustorie d'Albanie* (Bref Aperçu), Tiranë, 1964, s. 153 vd.
16. Hüseyin Cahid, "Hacı Adil Bey'in Beyânâtı", *Tanın*, nu. 1353 (24 Mayıs 1328) s. 1; Ziyaret muhalif basında da olumlu karşılanmış ve iyimserliğe yol açmıştı (Lütfi Fikri, "Arnavutluk Islahatı", *İfham*, nu. 267-83, 25 Mayıs 1328, s. 17. Arnavutluk hâdiseleri karşısında bunalan ve Sadârete gelmesinden çok kısa bir zaman sonra ayrılmayı düşünen Ahmet Muhtar Paşa'nın Arnavutluk isyanına bulduğu hâl çaresi çok basitti; "Benim niyetim Sadareti Kâmil'e yahut Hüseyin Hilmi'ye terk ile Şûrâ-yı Devlete çekilmektir. Nâzım'ı da atarak Harbiye Nezaretine Mahmud'u (oğlu) getirip Arnavutluğa göndermektir. Onun üzerinde benim adım olduğundan ve Arnavutların bana büyük hürmetleri bulunduğundan derhal ihtilâli teskine muvaffak olur" (Ali Fuad Türkgeldi, *Görüp İştiklerim*, s. 61).
17. 12 Zabıtın firar ettiği ve bunlardan 3 Zabıt ile 15 neferin adaletin pençesine teslim edildiği, *Rumeli* 'den naklen *Tanın*, nu. 1377 (17 Haziran 1328) s. 3; Manastır vakasının tafsilatı, *Rumeli* 'den naklen *Tanın*, nu. 1381 (21 Haziran 1328) s. 3; Arnayutluk hâdiseleri hakkında o zamanlar bölgede zabıt olarak bulunan Süleyman Külçe'nin kitabında geniş bilgi bulunmaktadır (*Osmanlı Tarihinde Arnayutluk*, İzmir, 1944, 447 s).
18. Mülâzım Tahsin, Mütarekede İstanbul Polis müdürü ve bilâhare 150'liklerden oldu. Süvari mülâzımı Nâfiz, S B F mezunu yazarlarımızdan İskender Ohri'nin babası olup, 23 Ocak 1913'te Bâbüâlî baskınında hayatını kaybetmiştir.

hayırhahlarından" (19) oldukları dolaşan rivayetler arasındaydı. Amavutluk'ta olup bitenler, çok uzaklardaki İstanbul'un siyâsî dedikodu mahfellerine, tıpkı suya atılan taşın uzaklaşan halkaları gibi, misli ile büyüyerek aksediyordu (20). Kuvvetler değil, haklarında çok uzaklardan veya meçhûlden gelen haberler tesir icra etmekteydi.

Amavutluk hâdiselerinde hareketin önderlerinden Yakovalı Rıza ile, onunla sürgünde bulunduğu yıllarda Sinopta tanışan Rıza Nur da mühim bir rol oynamıştı. Ancak bu ferdi bir davranış olup, son zamanlarda ümidini kesmiş bulunduğu fırkanın herhangi bir kararının eseri değildir. Lütfi Fikri ise bu harekete katılmamıştır. Ayrıca bu hareketin Sabahaddin Bey tarafından nakden desteklenmediğini de belirtmek gerekmektedir (21).

b) Halâskârân-ı Zabitan Grubu Hareketi

Amavutluların isyanı ve zabitlerin firar etmesinden sonra bir başka gelişme Ahmet Muhtar Paşa'nın Sadârete geçmesini takib eden günlerde olmuştu; bu da Halâskârân-ı Zabitan Grubunun ortaya çıkışı ve askerin siyasete karışmamasını sağlamak için siyasete karışmasıydı.

Ordunun siyasetle ilişkisi, Meşrutiyetin elde edilmesinden sonra tartışılmaya başlanmış ve bu tartışmalar çok partili hayata geçişten sonra da hız kazanmıştı. Artık Ordunun kışlasına dönmesi gerektiği yolundaki nazarî inanç, siyâsî hayat hareketlilik kazandıkça, İ T karşısında bulunanlar için gerçekten bir ihtiyaç halini almıştı. Ordunun siyâsî mücadelede İ T'den yana ağırlık koymasının, İ T muhaliflerince kabul edilmesi elbette beklenemezdi. Ordu, dış tehlikeler için hazırlanmalı ve iç siyâsî kavgalara bulaşmamalıydı. Bu tutum Orduyu zayıflatır ve aslî vazifesini ifâ edemez hale düşürebilirdi (22). Buna benzer görüşler, yurt dışındaki muhalifler tarafından da dile getirilmeye çalışılıyordu (23). Ancak siyaset sahnesindeki en büyük desteği ve hattâ varlık sebebi olan Ordudan vazgeçmesi yolundaki ikazlara İ T, hemen hiç itibar etmemiştir. Bu ikazların aksine İ T zabitleri Mason cemi-

19. *Tanin*, nu. 1378 (18 Haziran 1328) s. 3.

20. Bu hüküm için: Yakup Kadri Karaosmanoğlu, *Hüküm Gecesi*, s. 173.

21. Rıza Nur, *Hürriyet ve İtilâf* s. 36-37; "Hücumlara Cevaplar", *Türkbilik Revüsü*, nu. 7 (1937) s. 1685; Ahmet Hilmi, *Muhalefetin İflâsı*, s. 35-36; Celâl Bayar, *Ben de Yazdım*, C. 2, s. 496 vd; Rıza Nur, *Hayat ve Hatıratım*, C. 2, s. 377; Amavutluk isyanlarına, daha önce H İ içinde bulunmuş olan, Suriyeli mebusların gösterdikleri alâka ve destek için: *Aliye Divan-ı Harb-i Örfisinde Rüyet Olunan Mesele-i Siyasiye Hakkında İzahat*, s. 41.

22. Rıza Nur, *Cemiyet-i Hafîye*, s. 270-271.

23. "Kılıçlar, lânet-i ebediyye altında tebâh olmak istemiyorlarsa, defaatle beyan olunduğu üzere devletlerini kurtarmalı, mâhut cemiyeti tenkil etmeli, umur-u siyasiyeye karışmaktan külliyyen vazgeçmeli, nâmuslarıyla istikbâllerinin tehlikelere mâruz olduğunu yakinen bilmelidirler" (Mehmet Kadri Nâsîh, *Serayih*, s. 366).

yetlerine kaydetmekle cevap vermiş ve bu şekilde onları daha sağlam bir halde el altına almakla, Orduyu varlığının sigortası yapmaya çalışmıştır (24).

Ancak bu hareketten önce de Ordu içinde siyasetle uğraşmamak için yapılan tartışmalar ve ferdî mücadelelerin varlığı bilinmektedir. Bu ferdî gayretler fasit bir daireyi de beraberinde getiriyor ve bir çok zabî, askerin siyasetle meşgul olmaması yolundaki çalışmalara katkıda bulunabilmek için siyasetle meşgul oluyordu. Bu gibi faaliyetlerin zabitler arasında bir kindarlık yarışmasına yol açtığı görülmekteydi. Eller, en küçük bir tartışmada silâhlara uzanıyor, kılıpayı ile kanlı vuruşmalardan uzaklaşabiliyordu (25). Meselâ Said Paşa'nın istifasından kısa bir müddet önce Meclise muhalif askerlerin hücumunu bekleyen İtihatçı zabitlerle askerleri yakın binalarda mevzilendiklerinde, biraz uzaklarında karşı gruptaki zabitlerin idaresindeki askerî kuvvetler, Meclise giden yolları tutmuşlardı (26).

İlk defa Halâskârân-ı Zabitan Grubuyla, askerin siyâsî hayattan çekilmesi yolundaki gayretler bir bütün halinde ortaya çıkıyor ve siyâsî hayatta değişikliğe yol açacak dercede tesir icra ediyordu. Harekette temel istek, "yakamızı bırakın, bizi iç siyasete âlet etmeyin"den ibaretti (27). Ancak bu isteğin gerisinde İtihatçı zabitlerin imtiyazlı hâllerine ve tavırlarına duyulan bir öfke de saklı bulunuyordu. Diğer taraftan, kısa bir müddet önce yapılan seçimlerde, muhaliflerin Meclise girmelerini önlemek için ordunun kullanılmasına duyulan tepkinin payı da unutulmamalıdır (28). Harekette asıl sürükleyici âmil, iç ve dış karışıklıkların doğurduğu psikolojik baskının şok tesiri idi. Bunu istikbâl kâbusu veya güvensizliği olarak isimlendirmek de mümkündür (29).

24. Süleyman Külçe, *Türkiye'de Masonluk*, İzmir, 1948, s. 26; II. Meşrutiyet devrinde masonluğun Türkiye'deki yayılma ve teşkilâtlanma gayretleri için: Kemalettin Apak, *Ana Çizgileriyle Türkiye'deki Masonluk Tarihi*, İstanbul 1958, 231 s. Kitabın bir başka baskısı: M. Ertuğrul Düzdağ, *Türkiye'de Masonluk Meselesi*, C. 1, *Türkiye Masonlarının Gizli Tarihi*, İstanbul, 1977, s. 374.
25. Ordu içinde siyasetle uğraşmamak için, siyasetle ne şekilde içli-dışlı olunduğu hakkında dikkate değer hâdiseler: Asaf Tugay, *İbret*, C. 2, s. 68 vd.
26. Hâdiselerin içinde bulunan bir askerin dikkate değer hâtıraları için: Şerif Güralp, *Dinler-Devrimler*, İstanbul, 1961, s. 51-53.
27. Ahmet Kemal Şemsioğlu (Şenkul), "Halâskâr Zabitler Grubunun İçyüzü", *Tarih Hazinesi*, C. 2, Sayı. 16 (1952) s. 839; Asaf Tugay, (C. 2, s. 61) grup sloganının "Siyaset İstemeyiz" olduğunu bildirmektedir.
28. Kemal Şerkül'in Muhtırası için: Asaf Tugay, *İbret*, C. 2, s. 84; Ayrıca bkz. Sina Akşin, *Jöntürkler*, s. 200-201.
29. Gruba katılan zabitlerin "istikbâl kâbusu" olarak isimlendirebileceğimiz sözleri şöyledir: "Düşünelim ki, bu memleket ma'azallah inkiraz bulursa elimizde bir sanatımız da yok; hamd ile söyleriz ki, muhterem milletimiz bizi bunca paralar sarf ederek mekteplerde okuttu, zabıt yaptı: Ma'azallah memleketi ecnebler istilâ ederse bizim onlarca geçecek hiç sanatımız da yok; aç kalmaklığımız muhakkaktır". Grubun beyannâmesi ve programının metni için: Tunaya, *Siyasal Partiler*, s. 337-344; Seçme parçalar: Kuran, *İnkılâp Hareketleri* s. 566-577.

Halâskârân hareketinde, ilk zamanlarda ortada çok görüldüğü için Kolağası Hilmi Bey (30) önder zannedilmişti. Halbuki hareketin önderi Binbaşı Kemal (Şenkıl) Bey'di (31). Bahriye Binbaşısı İbrahim Aşkî (32) diğer yakın mesai arkadaşlarıydı. Grubun diğer mensupları Süvari Kaymakamı Recep'le, Yüzbaşı Kudret'ti. Gruba dahil olmamakla beraber, işbirliği yapan diğer zabıtlar arasında ilk akla gelenler Mütekaid Yüzbaşı Tevfik (33), Binbaşı Burunsuz Tevfik Hamdi, Binbaşı Rosinyol Hüsnü, Hasan Alî, Mülâzım Salih (34), sivillerden de Ertuğrul Şakir ve Sigortacı Kemal Beylerdir. Grubun faaliyetlerine İzmir'den de 6. Alayın 1. Tabur Kumandanı Hüseyin Avni'nin teşebbüsüyle toplanan bir grup zabıt destek olmuşlardır (35). Ancak bunların grupla münasebetlerinin derecesini tesbit etmek imkânı bulunamamıştır.

Hareketin içinde bulunan Kaymakam Yusuf Rasih, İbrahim Aşkî'nin itirazlarına rağmen (36) diğerlerine göre nisbeten yüksek rütbeli olduğundan dolayı, üst rütbeli subaylarla ilişki kurmayı sağlaması için, gruba kabul edilmiştir. Ancak sivillerin resmen kabil edilmemesi üzerine grubu yönlendirmek için Sabahaddin Bey

30. Kolağası Hilmi Bey, 1926'da Ardahan mebusu iken İzmir Suikası vesilesiyle asılmıştır.
31. Asaf Tugay, *İbret*, C. 2, s. 60-64; Hareketin önderi Ahmet Kemal Şenkıl hakkında *Harp Akademi Tarihçesi* 'nin (Muharrem Mazlum İskora, Ankara, 1966, s. 198) verdiği kayıt şöyledir: "Piyade Binbaşı Nigeşhan Cemiyetine intisab etmiş, nisbet-i askeriyesi kesilmiştir. Fırarîdir". Yine aynı kitap (C. 1, s. 181) Halâskârân-ı Zabitan Grubu hareketinin önderi olarak, Üsküdar doğumlu Ahmet Refik Bey'i göstermektedir.
32. Harekette Kemal Şenkıl'ın yakın mesai arkadaşları olan İbrahim Aşkî (Tanık) Sivas-topollu bir ailenin oğlu olarak 1873'te Mecidiye'de (Romanya) doğdu. (*Deniz Mektepleri Tarihçesi*, İstanbul, 1931, s. 77'de doğum yeri olarak Küçükmustafapaşa gösteriliyor ki, yanlıştır). 1885'te Bahriye Mektebi'ne girdi ve 1891'de makina mühendisi olarak mezun oldu. Halâskârân hareketinde rütbesi binbaşısıydı. 1967'de en yaşlı Bahriyeli sıfatını taşıyordu. Kendisiyle yapılan bir röportaj için: Cengiz Yarıbağ, "94 Yaşında Dinç Bir Denizci, İbrahim Aşkî", *Hayat Tarih Mecmuası*, Sayı: 6 (1967) s. 32-35. 24 Ocak 1977'de İstanbul'da öldü.
33. Hareket katılanlardan Ertuğrul Şakir (Hayatı hakkında: Ali Çankaya, *Mülkiyeliler*, C. 3, s. 988) Binbaşı Burunsuz Tevfik Hamdi ve Sigortacı Kemal, Cumhuriyet devrinde İstiklâl Mahkemesi tarafından asılmışlardır. Geniş bilgi için: Abidin Nesimi, *Yılların İçinden*, İstanbul, 1977, s. 35; Ergun Aybars, *İstiklâl Mahkemeleri* 1923-1927, Ankara, 1982, s. 267.
34. Geniş bilgi için: Tunaya, *Siyasal Partiler*, s. 325.
35. Rıza Nur, *Hürriyet ve İtilâf*, s. 54; Bezmi Nusret Kaygusuz (*Bir Roman Gibi*, s. 110) Hüseyin Avni'den hiç bahsetmemektedir.
36. Kemal Şenkıl, Yusuf Rasih için, "saralı, hodbin" sıfatlarını kullanmaktadır. Daha sonra İstanbul Polis Müdürlüğüne getirilen Yusuf Rasih, İ T'ye yanaşmış ve birçok İttihatçının hapisten kaçırılmasına yardımcı olmuştu. Siyasete de Sabahaddin Bey'in Bey'in sevgiyle katıldığı söylenmiştir (Kemal Şenkıl'ın Muhtırası, Asaf Tugay, *İbret*, C. 2, s. 84).

tarafından sokulduğu yolundaki görüş mâkul görünmektedir (37). Diğer mensuplar arasında Binbaşı Saffet Bey grubun faaliyetlerini Babıâlf Baskını sonrasında da devam ettiren kişi sıfatıyla belirmektedir (38).

Hareketin önderleri, İ T karşısında müstakil bir şahsiyet ve şöhret olarak gördükleri Nâzım Paşa'ya yanaşmışlar ve Tanzimat devrinin ünlü Âli Paşa'sının damadı olan bu sadâret heveslisi askerden destek görmüşlerdi. Paşa, Halâskârların askerin siyasetle meşgul olmaması fikrine katıldığını gösterdikten sonra, siyâsî hayatla daha içli-dışlı hâle gelerek, 22 Temmuz 1912 (9 Temmuz 1328) de kurulan Ahmet Muhtar Paşa kabinesinde Harbiye Nâzırı olmuştur. Bundan sonra ilk icraatını da grupla ilişkisini keserek göstermiştir (39). Hareket, Meşrutiyetin elde edilmesinde vaktiyle mühim hizmetleri geçtiği halde daha sonra bir köşede kalan, fakat nevzuhûr adamların mevkii ve iktidar gasbettiklerine inanan Zeki Paşa, Nazif Paşa, Yaver Paşa ve Ahmet Abuk Paşa gibi yüksek rütbeli diğer şöhretli askerler tarafından da destek görmüştür (40). Hattâ Hurşit paşa'ya inanmak gerekirse, zikredilen paşalar genç muhalif subayları öne sürerek, bu hareketi perde arkasından idare etmişlerdir (41). Böyle bir hareketin mühim neticeler vereceğini tahmin eden Sabahaddin Bey, fıkren ve nakden yardımcı olmak istemiş ve yakın adamı Satvet Lütfi (Tozan) vasıtasıyla Halâskârân beyannâmesini bastırmıştı (42). Aynı şekilde yine O'nun vasıtasıyla soydaşları bir kısım Boşnak zabıtlar gruba kaydedilmişti. Gruba sivilleri resmen kabul etmemeye ve siyâsî kişilere âlet olmamaya itina gösteren zabıtlar, herhangi bir fırkanın âleti de olmamak emelindeydiler (43). Sabahaddin Bey ve çevresi dışında kalanlardan, bilhassa H İ Fırkasının bu harekette doğrudan doğruya bir rolü ve payı söz konusu değildir. Fırkaya bu sıralarda hâkim bulunan Sadık Bey Takımının hareketten haberi bile olmadığı yolundaki görüşler (44), mübalağalı sayılsa bile, bu bakımdan bizi teyid eder. Ancak, fırkadan tamamen müstakil bir şekilde Kemal Midhat, Ma-

37. Asaf Tugay'ın bu görüşü için: *İbret*, C. 2, s. 84; Ayrıca bkz. Celâl-Bayar, *Ben de Yazdım*, C. 2, s. 527.

38. İstanbul Sâbık Merkez Kumandanı Kaymakam Safvet tarafından neşredilen dört sayfalık mektup (Kânûn-ı sâni 1328) Osmanlı Halâskârân Cemiyeti mührünü taşımaktadır. Grubun daha sonra bu isimle faaliyet gösterdiği böylece anlaşılıyorsa da daha fazla bilgiye rastlayamadık.

39. Nâzım Paşa'nın davranışı için: Rıza Nur, *Hürriyet ve İtilâf*, s. 38; Süleyman Nazif, *Yıkılan Müessese*, s. 12; Rahmi Apak, *Yetmişlik Bir Subayın Hatıraları*, s. 45; Nâzım Paşa hakkında yâverinin dikkate değer bilgi ve görüşleri için: Asaf Tugay, *İbret*, C. 2, s. 245 vd.

40. Macit Adil, *İşlerin İçyüzü*, İstanbul, 1912, s. 13-14; Hurşit Paşa'nın Kabine Hatıraları", *Hayat*, Sayı. 5 (1964) s. 11.

41. "Hurşit Paşa'nın Kabine Hatıraları", *Hayat*, Sayı. 6 (1964) s. 19.

42. Rıza Nur, *Hürriyet ve İtilâf*, s. 37; Kuran, *İnkılâp Hareketleri*, s. 565; Asaf Tugay, *İbret*, C. 2, s. 86; Hasan Amca, *Doğmayan Hürriyet*, s. 87.

43. Asaf Tugay, *İbret*, C. 2, s. 86-87.

44. Rıza Nur, *Hürriyet ve İtilâf*, s. 38.

hir Said ve Rıza Nur harekete, Sabahaddin beyle işbirliği yaparak, katkıda bulunmaya çalıştılar. Diğer taraftan H İ Fırkası taraftan bazı zabıtların da kendi iradeleleriyle katıldıkları kaydedilmektedir (45). Bu sıralarda Rıza Nur, Sabahaddin Bey ve Kamil Paşa ve Nâzım Paşa arasında hareketle ilgili haberleşmeyi sağlamıştı (46). Bu arada adı geçen bir diğer sivil de H İ Fırkasının ünlü Melâmi şeyhi Terlikçi Salih Efendiydi. O, bilhassa müridi olan Bahriyeli zabıtlar vasıtasıyla harekete yardımda bulunmuştu (47).

Halâskârân hareketinin hazırlık safhasında mütekaid yüzbaşı Tevfık Hamdi'nin, Sultan Abdülaziz devrinde siyâsî işlere karışmış bulunan babasının da gayretleriyle Merkez Taburu zabıtları, Sarnyer'deki üç piyade taburu, süvari ve piyadelerden başka taburlar ve müfrezeler elde edildiler. Ayrıca bazı zabıtlarla, birçok askerî tıbbiye öğrencisi ve sivillere, Salvet Lütfi'nin vasıtasıyla ikna edilen Boşnaklara silâh dağıtıldı. Bu sıralarda Sabahaddin Bey'in beşbin lira harcadığı ifade edilmektedir (48). Ancak bütün bu hazırlıklara rağmen İ T'nin direnmesi halinde neler olacağı hususu şüphelidir.

Grubun Bostancı toplantısına elli kişi katılmıştı. Padişahın yanında itimada şâyân ve herhangi bir fırkaya âlet olmayacak kişilerin çalıştırılmasını, milleti selâmete çıkaracak programların tatbikini, toplantıdaki zabıtların Osmanlı Ordusundaki yeni fikirlerin temsilcileri bulunduklarının ve hiçbir fırkayı desteklemek için biraraya gelmediklerinin bilinmesini istiyorlardı (49). Bu düşüncelerini daha belirgin bir şekilde şöyle sıralamışlardı: (50)

1. Avrupanın itimadını kazanmış şahsiyetlerden yeni bir kabine kurulması,
2. Hükümetin işine gayri mesûl hiçbir kuvvetin müdahale ettirilmemesi,
3. Tarafsız bir heyetin yapılan seçimlerde kanunsuzluk gördüğü takdirde Meclisin feshi ve jandarma müdahalesinden uzak yeni bir seçim yapılması,
4. Ordunun tamamen ve fiilen siyasetten çekilmesi,
5. Mülkî memuriyetlerde bulunan subayların askerî veya mülkî vazifelerden birini tercih etmeleri,
6. Mesûliyet korkusunun sadece astlar için değil, üstler için de câri olması,

45. Ahmet Hilmi, *Muhalefetin İflâsı*, s. 35; Böyle bir askerî hareketin mühim neticeler vereceğini tahmin eden Rıza Nur, Kemal Midhat ve başka muhalifler gruba resmen katılmayı ısrarla istemişlerse de kabul edilmemişlerdi (Kemal Şenkıl'ın Muhturası, Asaf Tugay, *İbret*, C. 2, s. 87).

46. Rıza Nur, *Hürriyet ve İtilâf*, s. 37.

47. Abidin Nesimi son yıllarda kendisiyle tanıştığı Rıza Nur'un Halâskârân-ı Zabitan hareketinin Terlikçi Salih Efendi'nin 115 Melâmi subayının teşkilâtlandırmasıyla ortaya çıkardığını söylediğini nakletmektedir (*Yılların İçinden*, s. 194). Kuran (*İnkılâp Hareketleri*, s. 566'da) Şeyhin harekete katıldığını ve bazı Bahriye zabıtlarını ikna ettiğini bildiriyor.

48. Rıza Nur, *Hürriyet ve İtilâf*, s. 37.

49. "Hurşit Paşa'nın Kabine Hatıraları", *Hayat*, Sayı 7 (1964) s. 15.

50. "Hurşit Paşa'nın Kabine Hatıraları", *Hayat*, Sayı 6 (1964) s. 18; Tunaya, *Siyasal Partiler*, s. 341.

7. Dîvan-ı Harblerin reylerinde tamamen serbest bırakılmaları ve onlara müdahalede bulunulmaması,

8. Zabıtların imtiyazlı muamele görmemeleri, yâni Kıt'a ve geri hizmetlerinde istisnasız ve sırayla münavebe usûlüne tâbi kılınmaları,

9. Terfilerin kıdem ve liyâkat usûlüne göre yapılması,

10. Memleketin sıcak mıntıkalarında bulunan, yâni Yemen ve Hicaz gibi bölgelerdeki zabıtlara tazminat verilmesi,

Grubun faaliyetlerinden haberdar olan İ T son bir gayretle ve ümitle 19 Temmuz 1912 (6 Temmuz 1328) tarihinde askerin siyasetle uğraşmamasını isteyen İrade-i Seniye'nin neşredilmesini sağladı (51). Bu sıralarda toplanan dört yüz civarında Harbiye öğrencisi de kumandanları Vehip Paşa'nın (Kaçi) emrinde, Hürriyet-i Ebediye tepesinde Meşrutiyet'e bağlılık yemini ederek (52) İ T 'den yana bir tavır ortaya koymuşlarsa da aruk vakit çok geçti.

Arnavutluk'taki sivil ve askerî karışıklıklarla aynı zamana raslaması, Halâskârân Zabitan Grubunun işini kolaylaştırmış ve muvaffak olmasında büyük rol oynamıştı. Diğer taraftan Arnavutluk isyanı da bu hareket sayesinde daha çabuk tesir icra etmiştir. Bir bakıma her iki hareket birbirini beslemişti (53). Gruba dahil bulunan askerlerin kimler olduğu hakkında elde bulunan bilgiler bugün de tam değildir. Bu iş hakkında İ T'nin tam bir bilgi edinememiş olması ve dolayısıyla da gücünü kestirememesi, onun muvaffak olmasında belki de en büyük âmili teşkil etmiştir. Aksi takdirde İ T'nin teslimiyetçi bir tavır takınması zayıf ihtimâldi. Diğer taraftan bu belirsizliğin doğurduğu bir başka netice de halktaki tedirginlik ve huzursuzluğun artması olmuştu (54).

Meclis-i Mebusan, daha önceki Kanun-u Esasî değişikliklerinde olduğu gibi, bu defa da 26 Haziran 1912 (13 Haziran 1328) den itibaren, "*Mensubîn-i Askeriyenin Siyâsiyat ile Men-i İştigâli Zımında Askeri Ceza Kanununa Zeyl Olmak Üzere Tanzim Olunan Layihâ-i Kanuniye*" nin heyecanlı ve gergin görüşmelerine sahne olmaya başladı. Belirtildiği üzere (55) subayların siyasete karışmaları zaten yasaktı ve bir kanuna gerek de yoktu. Ancak Meşrutiyet ilânından itibaren siyâsî hayatta İ T 'nin yanında, daha doğrusu emrinde görünen Ordunun, ilk defa miktarı ve kuvveti kestirilmeyen bir kısmıyla, İ T'nin karşısına geçmesi bu hususta bir kanunî düzenleme ihtiyacını ortaya çıkarmıştı (56).

51. İrade-i Seniye'nin metni için: Hüseyin Cahid Yalçın, "Meşrutiyet Hatıraları", *Fikir Hareketleri*, Sayı. 169 (1937) s. 197; Lütü Simavi, *Sultan Mehmed Reşad Han'ın ve Halefinin Sarayında Gördüklerim*, 2. Kısım, s. 74-75; Celâl Bayar, *Ben de Yazdım*, C. 2, s. 535-536; Ayrıca bkz. *Tanin*, nu. 1397 (7 Temmuz 1328) s. 1.

52. Hüseyin Cahid Yalçın, "Meşrutiyet Hatıraları", *Fikir Hareketleri*, Sayı. 171 (1937) s. 231.

53. Bu görüş için: Asaf Tugay, *İbret*, C. 2, s. 88.

54. Macit Adil, *İşlerin İçyüzü*, s. 3.

55. Sina Akşin, *Jöntürkler*, s. 201.

56. Askerleri siyasetten uzak tutmak için çıkarılan iki kanunun metni için: "*Mensubîn-i Askeriyenin Siyasetle Men-i İştigaline Dair Askeri Ceza Kanununa Müzeyyel*

İ T bu sıralarda siyâsî hayatı yumuşatmak ve biraz da muhaliflerince gücünü göstermek için olsa gerek, öteden beri hakkında muhaliflerce şikâyetle bulunulan ve İ T'nin karşısında nisbten farklı ve müstakil davranan Harbiye Nâzırı Mahmut Şevket Paşa'yı, Ordu Levâzım Reisi İsmail Hakkı Paşa'nın yolsuzluklarını bahane ederek istifaya zorladı (9 Temmuz 1912-26 Haziran 1328) (57). Paşa'nın yerine Nezârete Bahriye Nâzırı Hurşit Paşa vekâlet etmeye başladı. Harbiye Nâzırlığı için Nâzım Paşa'ya ve daha sonra da Abdullah Paşa ile Mahmut Muhtar Paşa'ya yapılan teklifler bir sonuç getirmedii. İleri sürülen şartları kabul edilmediği için nezâret boş kalmıştı. Üstelik bu sırada Mâliye Nâzırlığı koltuğu da yine boş bulunuyordu (58). Tam bu esnada Hurşit Paşa'nın da istifası ve üstelik kabinenin iktidardan uzaklaştırılması yolunda tavsiyede bulunması (59), son gelişmelerden ziya desiyse rahatsız olan Said Paşayı kararsızlıktan kurtarmış ve dörde karşı 194 reyile güvenoyu aldığıının ertesi günü (16 Temmuz 1912-3 Temmuz 1328) Talât ve Adil Beylerin ısrarlarına rağmen istifa etmişti (60). Bu istifanın Halâskârân-ı Zabitan hareketiyle doğrudan ilgisi olduğunu, yani iki hareket arasında direkt bir sebep-sonuç ilişkisi olduğunu söylemek acele bir hüküm olur kanaatindeyiz. Tayin edici sebep bir kabine buhranıdır ve İ T'nin baskısıyla istifa eden Harbiye Nazırı Mahmut Şevket Paşa'nın yerine vekil bulunan Bahriye Nâzırı Hurşit Paşa'nın da istifa etmiş olması (16 Temmuz 1912-3 Temmuz 1328) ve Said Paşa ile İ T'nin münhâl nezaretlere yapılacak tayinler hususunda anlaşamamış bulunmalardır (61). Said

Kanun-u Muvakat (25 Eylül 1328)", *Takvim-i Vekayi*, nu. 1251 (27 Eylül 1328); Düstur 2, C. 4, s. 650-651; Askerin siyasetle uğraşmayacaklarına dair yaptıkları yeminin metni için: Tunaya, *Siyasal Partiler*, s. 332; Askerlerin oy vermelerini düzenleyen kanun: "Berri ve Bahri Erkân ve Ümerâ ve Zabitan ile Küçük Zabitan ve Jandarma Ümera ve Zabitan Efradıyla Mensubîn-i Askeriyyenin Hizmet-i Askeriyede Bulundukları Müddetçe Hakkı-ı İntihablarını İsti'mâl Edememeleri Hakkında Kanun-u Muvakkat (25 Eylül 1328)", *Takvim-i Vekayi*, nu. 1251 (27 Eylül 1328) ; Düstur 2, C. 4, s. 651-652. Askerler oy hakkına 1961 Anayasasıyla kavuşmuşlardır.

57. Mahmut Şevket Paşa bir bakıma muhalefeti teskin edebilmek için, kurban olarak seçilmişti. Buna rağmen istifasından sonra hakkında rüşvet-i kelâm cinsinden yazılar yazılmıştır. Bunlardan birinde istifasının birçok noktadan şâyân-ı teessüf olduğu bildiriliyordu (İsmail Hakkı, "Mahmut Şevket Paşa", *Tanin*, nu. 1388, 28 Haziran-1328, s. 1); Lütfi Simavi, *Sultan Mehmed Reşad Han'ın ve Halefinin Sarayında Gördüklerim*, 2. Kısım, s. 71.
58. "Hurşit Paşa'nın Kabine Hatıraları", *Hayat*, Sayı. 4 (1964) s. 12-13; Sina Akşin, *Jöntürkler*, s. 202.
59. İstifanın metni için: "Hurşit Paşa'nın Kabine Hatıraları", *Hayat*, Sayı. 4 (1964) s. 13.
60. İsmail Hakkı'ya göre istifası için, üç nâzır bulunmaması mâkul bir gerekçe ise de iç ve dış gaileler söz konusu iken bu yapılmamalıydı ("Buhrandan Buhrana", *Tanin*, nu. 1395, 5 Temmuz 1328, s. 1). Ayrıca bkz. Aynı nüshadaki "Buhran-ı Vükelâ" başlıklı yazı; İstifanâme metni için s. 2; Mehmet Zeki Pakalın, *Son Sadrâzamlar ve Başvekiller*, C. 5, s. 316-317, Tunaya, *Siyasal Partiler*, s. 126.
61. Bayur, *Türk İnkılabı*, C. 2, ksm. 1, s. 277; Hüseyin Cahid Yalçın, "Meşrutiyet

Paşa'nın İ T'den beklediği uysallığı ve daha küçük rütbeli de olsa istediği yeni Harbiye ve Bahriye Nâzırlarını bulabilmesi halinde de istifa edeceğini söylemek gerçekten zordur. Bu istifada Halâskârân hareketi tâli ve hızlandırıcı bir rol bile oynamamıştır. Hele 25 Temmuz 1912'de neşredilmiş (62) olan grup beyannâmesini 16 Temmuz'da vuku bulan istifanın sebebi olarak ileri sürmek (63) kabul etmek gerekir ki maddeten imkânsızdır.

Hatıraları", *Fikir Hareketleri*, Sayı. 168 (1937) s. 182.

62. Halâskârân-ı Zâbitân Grubunun beyannâmesi 12 Temmuz 1328 tarihli gazetelerde neşredilmiştir.

63. Tunaya, *Siyasal Partiler*, s. 327.

III. AHMET MUHTAR PAŞA KABİNESİNİN KURULMASINDAN SONRA MECLİS-İ MEBUSAN'IN FESHİ

Said Paşa'nın istifası üzerine Sadâret, Londra sefiri Tevfik paşa'ya (son Osmanlı sadrâzamı Ahmet Tevfik Okday) teklif edilmişse de, onun ileri sürdüğü şartlardan Meclisin feshi ve yeni seçimlerin yapılması şıkkının kabûlü mümkün görülmemişti (64). Bunun üzerine Said Paşa'nın tavsiyesi ile Meclis-i Âyân reisi Ahmet Muhtar Paşa Sadârete getirildi. Halâskârların, Sadâret için düşündükleri Kâmil Paşa'nın İ T'ye karşı bir intikam politikası gütmesinden korkulmuş, bununla beraber o da Şûra-yı Devlet reisliği ile kabineye dahil edilmişti (65). Ahmet Muhtar Paşa'nın sadârete getirilmesi, bütün İ T muhalifleri tarafından büyük bir sevinçle karşılanmış ve Meşrutiyetin ilânı derecesinde mühim bir gelişme sayılarak "*İkinci On Temmuz*" diye isimlendirilmişti (66). Baba-Oğul kabinesi ve Büyük Kabine olarak da anılan bu kabinenin işbaşına gelmesinden kısa bir müddet sonra Halâskâran 25 Temmuz 1912 (12 Temmuz 1328) tarihli gazetelerde grubun beyannâmesini ve programını neşretti (67). Aynı gün Meclis reisi Halil Bey'e gönderilen bir tehdit mektubu ile (68) kulüp ve tiyatro olarak görülen

64. Geniş bilgi için: Recai Galip Okandan, *Amme Hukukumuzun Anahatları*, s. 368.

65. Hüseyin Cahid Yalçın, Ahmet Muhtar Paşa Hükümetinin işbaşına gelmesinde Kızıl Hançer ve Nigehbanlar gibi bir takım askerî cemiyetlerin tehditlerinden ve bu tehditlerin uyandırdığı panikten bahsetmektedir ("Meşrutiyet Hatıraları", *Fikir Hareketleri*, Sayı.121, 1936, s.261); Lütfi Simavi, *Sultan Mehmed Reşad Hanın ve Halefinin Sarayında Gördüklerim*, 2.Kısım, s.77; Okandan, bu tavsiyenin Said Paşa kabinesinin Hariciye Nâzırı Asım Bey tarafından yapıldığını söylüyorsa da (s.369) yanlış olsa gerektir (Krş. "Hurşit Paşa'nın Kabine Hatıraları", *İlayat*, Sayı.9, 1964, s.25).

66. Krş. Refik Halid, *Kirpinin Dedikleri*, s. 37'de "İkinci On Temmuz'a Kadar" başlıklı yazı; Pertev Tevfik, *İkinci On Temmuz*, İstanbul, 1328, s. 5.

67. Metni için: Tunaya, *Siyasal Partiler*, s. 337-344.

68. Halil Bey'e gönderilen mektubun metni için: *Teminat*, nu. 302 (13 Temmuz 1328) s. 2; Hüseyin Cahid Yalçın, "Meşrutiyet Hatıraları", *Fikir Hareketleri*, Sayı. 169 (1937) s. 198; "Sadrâzam Aranıyor", *Yakın Tarihimiz*, Sayı. 31. (1962) s. 140; Aynı sıralarda Halit Ziya Uşaklıgil'e gönderilen tehdit mektubu için: *Saray ve Ötesi*, İstanbul, 1941, C. 3, s. 40-41; Halil Bey'e gönderilen mektup üzerine Mecliste verilen nutuklar hakkında: *Tanin*, nu. 1402 (13 Temmuz 1328) s. 1-2.

(69) Meclisin feshi talep ediliyordu. Bu hususta her halde Halâskârânın istekleriyle Ahmet Muhtar paşa'nın arzuları birbirini tamamlamış olsa gerektir. Nihayet 4 Ağustos 1912 (22 Temmuz 1328) Âyân'ın uygun görmesi üzerine Meclis feshedilmiştir (70).

69. Halâskârân-ı Halil Bey'e gönderilen mektubu neşreden Tunaya (*Siyasal Partiler*, s. 122) Halâskârân'ın Meclis-i Mebusanı Fındıklı Tiyatrosuna benzettiğini (s.329) söylemektedir. Halbuki bu sıralarda İstanbul'da Fındıklı Tiyatrosu ismiyle bir tiyatro bulunmuyordu. Fındıklı semtinde şimdiki Güzel Sanatlar Fakültesinin bulunduğu binada çalışan Meclis, doğrudan doğruya bir tiyatro olarak kabul ediliyordu.
70. Meclisin feshedilmesi, İ T tarafından Meşrutiyete de bir darbe olarak vasıflandırılmıştır. Krş. İsmail Hakkı, "Son Darbe", *Tanin*, nu. 1412 (23 Temmuz 1328) s. 1 ve aynı sayfada bulunan "Âyândan Celse-i Tarihiye" başlıklı yazı. Bunun üzerine Meclisteki konuşmalar için: *Tanin*, nu. 1413 (24 Temmuz 1328) metni için: *Teminat*, nu. 313 (24 Temmuz 1328) s. 2; Tunaya, *Siyasal Partiler*, s. 350.

IV. HALÂSKÂRÂN-I ZABÎTAN HAREKETİ DOLAYISIYLA ORDU-SİYASET İLİŞKİLERİNİN BİR KERE DAHA TARTIŞILMASI

Hareket dolayısıyla Ordu-siyaset ilişkileri, şimdiye kadar olanlardan farklı bir şekilde, bir kere daha tartışmalara zemin teşkil etmiştir. Bu yeni durumda küçümsenemeyecek miktardaki Ordu mensubu ilk defa İ T aleyhine siyâsî hayata ağırlığını koymuştu. Bu defa mağdurlar, öncekilerin aksine, İ T muhalifleri değil; İ T iktidarı ve İ T mensuplarıydı. Daha önce İ T aleyhtarları tarafından Ordu-siyaset veya Ordu İ T ilişkileri hakkında dile getirilen şikâyetler, bu hareket-münasebetiyle bir kere daha, ancak bu defa İ T tarafından ileri sürülüyordu. “*Ordu vatanın bekçisidir, eline verilen silâh, hârici düşmana karşıdır. Kuvve-i mülkiye harekâtının nâzımıdır; siyâset dimağ, ordu koldur. Kol dimağa hâkim olursa, hem dimağ muhtel, hem kol meflûç olur*” (71) şeklindeki eski fikirler bu defa yeni ağızlar tarafından söylenmekteydi. Bu gibi şikâyetler Halâskârân sayesinde İ T tarafından ifade edilirken (72) daha önce İ T tarafından ileri sürülen görüşlerin de, bu defa yeni sahiplere kavuştuğu farkedilmekteydi. Doğrusu iki görüş müdafilerinin bu şekilde hızla mevzi değiştirmelerini ilk bakışta şaşırtıcı bulmak mümkün değildir. Ancak siyâsî rakiplerinin İ T tarafından çok ezildiği 1912 seçimleri ertesinde, İ T'nin zararına gelişecek her hareketin kolay taraftar bulmasından daha tabîî ne olabilirdi. Siyâsî mücadelenin “*rakip ölsün de, nasıl ölürsen ölsün*” noktasına gelip dayandığı bir safhada her hareket, rakibin ölmesine yaradığı nisbette mâkûl ve haklıydı. Bu defa Ordunun siyasete müdahalesi muhalifler tarafından iyimser yorumlara tâbi tutuluyor, “*Meşrutiyet nigeşbanlığı*” olarak değerlendiriliyordu (73).

Kuruluşunda büyük roller oynadığı H İ Fırkasıyla ilişkisini fiilen kesen Rıza

71. İsmail Hakkı, “Asker ve Siyaset”, *Tanin*, nu. 1377 (17 Haziran 1328) s. 1; Benzer görüşleri ihtiva eden diğer bir yazısı için: nu. 1378 (18 Haziran 1328) s. 1.
72. İsmail Hakkı, “Halâskârân-ı Vatan Grubunun Beyannâmesi Münasebetiyle”, *Tanin*, nu. 1403 (14 Temmuz 1328) s. 1.
73. “Biz Ordu-yu osmanî'nin bu hususta lâhik olan himmetini asla siyasetle iştilal neviinden, yani asker için memnu olmak lazım gelen umurdan addetmiyoruz. Askerin siyasetle iştilali demek, ahval-i adiyede şu yahut bu fırkanın gayretini çekerek, programına taraftar olarak, onun mevki-i iktidara gelmesine, orda ise muhafaza-i mevkii etmesine çalışmak demektir. Halbuki bizde dört sene evvel, ne birinci on Temmuz sebk eden haftalarda, ne Otuzbir Marttan sonra geçen haftalarda, ne el-haletihazihi gözümüzün önünde cereyan etmekte olan vakayii ve hâdisatta lehülhamd askerinin bu kabil bir meşguliyeti görülmemiştir. Asker, bizde hiçbir vakit ihtirâ-

Nur, hem bu harekete, hem de Arnavutluk isyanına ferden katılmış (74); Halâskârân hareketine katılmayan Lütfi Fikri ise Meclisin feshini haklı görmüştü. Halâskârân hareketi esnasında muhalifler tarafından hükümetten habersiz olarak İttihatçıları bir gece içinde toplayıp tevkif etmek için yapılan hazırlıklar bir netice vermemiş, hareket gecesinin her defasında tehir edilmesiyle bir türlü teşebbüse geçilememiş, bu arada faaliyetleri sezen Sadık Bey, H İ Fırkasının İstanbul şubelerini harekete kaşmamaları yolunda ikaz etmişti (75).

Hareket, siyâsî hayatta ne derece rolleri olduğunu tesbit edemediğimiz, bazı yazarlar tarafından da değişik yorumlara tâbi tutulmuştur. Hareketi H İ Fırkasının "*ordu maskesine bürünmüş bir tezâhürü*" (76) veya muhaliflerin zâbitan arasına soktuğu nifak (77) olarak görenler de vardı. Yine bunlardan birine göre ise vatanı ikinci mahvdan, ikinci bir Abdülhamid'den kurtarmış, tecrübede bir kabineyi iş başına getirmiş ve hürriyeti iade etmiş olduğu için mühimdi (78).

Hareket esnasında hükümetin istifası (16 Temmuz 1912) gerçekleşince Paris'ten Şerif Paşa, İstanbul'dan da Sadık Bey için kazancına konmaya çalışmışlar, bu arada muhalifler Şerif Paşa'yı bu hareketin kendisinden alınan bin lira ile gerçekleştirdiğine inandırmışlardı. Paşa için düşünülen gövde gösterisi şeklindeki muhteşem karşılama merasimleri de yapılamamış, sade bir yolcu gibi İstanbul'a inmiş (79), üstelik siyâsî ümitleri Ahmet Muhtar Paşa hükümetinde de bir yer bulamamıştır. Hiç değilse bir Hariciye Nâzırlığı elde edebilmeyi düşünmüş olsa gerektir.

Netice itibarıyla bu hareketle, en azından başlangıç safhasında siyâsî mihraklardan bir teşvik görmeksizin, İstanbul'da toplanan zabitan, çalışmaları sonunda yekpâre bir topluluk halinde ortaya atılınca, Meşrutiyet tarihimizde askerlerden müteşekkil bir "*siyâsî fırka-i muhalefe*" (80) hüviyetiyle yerlerini almış oluyorlardı. Ancak bu yeni Fırkanın, o zamana kadar kurulanlardan fazla bir hususiyeti çok çabuk tesir icra ediyordu ki, bu da mensuplarının askerî hüviyetiydi. Böylece siyâsî hadiselerin seyri üzerine bir kere daha, fakat öncekilerin aksine bu defa İ T aleyhine, muhatap olanlarda mecal bırakmayacak şekilde silâhların gölgesi düşüyordu.

sâtı siyasiye vadisine inmemiş ve daima vatanperverlik, meşrutiyet nigenbanlığı gibi yüksek tabakada kalmıştır" (Lütfi Fikri, "Halâskâr Zâbitân Grubunun Programı", *Teminat*, nu. 301, 12 Temmuz 1328, s. 17. Aynı yazar grubun hareketini takbih eden telgrafların İ T taraftarı gazetelere telkinle gönderildiğini ileri sürmektedir ("İnkılâb-ı Hâzırın Kuvveti", *Teminat*, nu. 304, 15 Temmuz 1328, s. 1). Askerî İ T'ye karşı koymaya davet eden bir risâle için: *Vatan Müdafilerine*, Paris, (1911), 93 s. İmzasız olan bu risâle Ahmet Muhtar Kevakibi'nindir.

74. Rıza Nur'un Halâskârânla yaptığı telgraf görüşmesinin gizlemediği hakkında: *Teminat*, nu. 309 (20 Temmuz 1328) s. 2.

75. Rıza Nur, *Hürriyet ve İtilâf*, s. 39.

76. Macit Adil, *İşlerin İçyüzü*, s. 5.

77. Fırkanın eski mensuplarından Fethi Bey (*Muhaliflerin Esrarı*, s. 16) bu kanaatini ifade etmektedir. Benzer kanaat için: Dr. Cemil, *Mahşerde Bir Hutbe*, s. 38.

78. Hasan Sâdi, *İttihat ve Terakî'nin İfâsı*, s. 11.

79. Rıza Nur, *Hürriyet ve İtilâf*, s. 40.

80. Ahmet Hilmi, *Muhalefetin İfâsı*, s. 34.

V. MECLİS-İ MEBUSANIN FESHİ ETRAFINDA TARTIŞMALAR VE HÜRRİYET VE İTİLÂF FIRKASINDA YENİ ÜMİTLER

1912 seçimlerini takiben Meclisin feshi meselesi muhaliflerce gündeme getirilmiş, ancak buna İ T önderleri tarafından karşı çıkılarak (81) “*yedi-sekiz emel-sikeste mebus namzedinin hırsını tatmin*” (82) için ikiyüz bu kadar haysiyet sahibi mebusun tahkir edilemeyeceği ve dolayısıyla da yeni seçimin lüzumsuz olduğu ileri sürülmüştü. Ahmet Muhtar Paşa'nın zamanında bu karşı çıkış çalışmaları İ T taraftarı gazeteler vasıtasıyla fesih tarihine (4 Ağustos 1912-22 Temmuz 1328) kadar devam etmişse de bir netice vermemişti (83). Feshi takiben muhalif gazetelerde İ T'den istifa haberleri görülmeye başlanmıştı. Bu arada birçok İ T kulüplerinin de kendiliklerinden kapandıkları ileri sürülmüştür (84). Memuriyetin siyâsî hayatla birlikte yürütülmesinin tehlikeli olduğu bu zamanda, bilhassa memurlara mesken ve kulüp vazifesi gören İ T kulüplerinin bu şekilde kapandığını kabul etmek makûl görünüyor (85).

Halâskârân hareketi üzerine Meclisin feshi ihûmalî belirince yeni seçim tartışmaları da kendiliğinden başlamış ve geçen seçimlerdeki kanunsuzluklar, İ T mu-

81. İsmail Hakkı, “Diktatörlük Muallimleri”, *Tanin*, nu. 1406 (17 Temmuz 1328) s. 1.
82. Süleyman Nazif, “Neşide-i İğtişâşın Nakaratı” (*Hak*, nu.138, 17 Temmuz 1328'den naklen) İbrahim Alaettin (Gövsâ), *Süleyman Nazif*, İstanbul, 1933, s. 112-115. Bu yazıya bir reddiye için: Pertev Tevfik, *Vatan Tehlikede*, İstanbul, 1328, s.6.
83. Meclisi fesih gayretleri aleyhine İ T taraftarı basında çıkan birkaç yazı için: İsmail Hakkı, “Fesih Gayrımüşru”, *Tanin*, nu. 1410 (21 Temmuz 1328) s. 1; “İkrah Zımında Fesih”, nu. 1411 (22 Temmuz 1328) s. 1; “Son Darbe”, nu. 1412 (23 Temmuz 1328) s. 1; Feshinde bir sükûn getirdiği hakkında aynı yazarın bir başka yazısı için: “Etrafımızda”, nu. 1416 (27 Temmuz 1328) s. 1.
84. Üsküp İ T Kulübünün kendiliğinden kapanması ve bir müddet Arnavut ihtilâlciliğine merkez olduktan sonra otel haline getirilmesi hakkında: *Tanzimat*, nu. 346 (26 Ağustos 1328) s. 3; Meclisin feshinden sonra İ T Cemiyetinden istifa haberlerinin çoğaldığı hakkında: *Teminat*, nu. 314 (25 Temmuz 1328) s. 3.
85. Ahmet Muhtar Paşa'nın Sadrazamlığından sonra memurların siyasetten çekilmesi üzerine birçok İ T kulübünün kapandığı veya faaliyetini yürütemeyecek kadar zayıfladığı anlaşılmaktadır. Sayda İ T Kulübünün kapandığı haberi için: *Tanzimat*, nu. 348 (28 Ağustos 1328) s. 3.

halifi gazeteler tarafından, yeniden gündeme getirilmişti (86). Bunlara göre hükümet tarafından “*mebus-memur Meclisinin*” (87) feshedilmesi isabetli bir işti ve Meşrutiyete de katiiyen bir darbe teşkil etmiyordu. Üstelik bu fesihten zarar görecektir olan İ T Fırkası değil, İ T Cemiyetiydi. İ T Fırkası feshi bu şekilde yorumlamalı, seçime hazırlanmalı, yâni Meşrutiyet yarışına başlamalıydı (88). Ayrıca bu gazeteler, İ T taraftarı gazetelerin Meclisin feshi bahsindeki sert ve muhalif görüşlü neşriyatına da hükümet tarafından müsaade edilmemesini istiyorlardı (89). Meclisin feshinden sonra, yeni seçimlerin emniyeti ve selâmeti için bir kısım memurların yerlerinin değiştirilmesi, getirilen teklifler arasındaydı (90).

Meclisin feshi ve yeni seçim ihtimâlinin H İ Fırkasına nisbî ve geçici bir canlılık getirdiği görülüyordu (91). Öyle ki fırka murahhaslarından Rodoslu Şevket 27 Ağustos 1912 de (14 Ağustos 1328) Karadeniz Postasıyla Amasya ve Tokat havalisine müteveccihan hareket etmiş, yine fırkanın belli başlı mensup-

86. Meclisin feshi ümitleri tekrar belirince yeni seçimlerin güvenliğini sağlamak maksadıyla eski seçim yolsuzlukları muhalif gazeteler tarafından tekrar gündeme getirilmiş ve yeni seçimlerde, daha önce görülen yolsuzlukların yapılmaması istenmişti (Kırş. *Teminat*, nu. 306, 17 Temmuz 1328, s. 4). Türkiye Sosyal Demokrat Hınçakyan Cemiyetinin aynı yolda isteği için: nu. 307 (18 Temmuz 1328) s. 4; Düzce Naibinin (Ali Rıza) geçen seçimlerde memuriyet nüfuzunu şirket-i inhisariyenin, yâni İ T'nin kazanması için kullandığından ötürü memuriyete devamının her hususta caiz olmadığı ve alınması gerektiği yolunda Düzce'deki eşraf, ulemâ ve mahkeme âzasından birçoklarının *Tanzimat* 'a gönderdikleri telgraf metni için: nu. 341 (21 Ağustos 1328) s. 4.
87. İdare-i Örfiye'nin 9 Temmuz 1328'de kaldırılmasından hemen sonra 13 Temmuz'da Meclisin gayrumeşru olduğu ve feshedilmesi gerektiği yolunda Lütfi Fikri'nin bir dizi yazısı için: “Fazla Şeref”, *Teminat*, nu. 302 (13 Temmuz 1328) s. 1; “Meclisin Feshi Meselesi”, nu. 303 (14 Temmuz 1328) s. 1; “Yine Fesih Meselesi”, nu. 305 (16 Temmuz 1328) s. 1 ve bu nüshadaki diğer benzeri yazılar: “Feshe Doğru”, nu. 308 (19 Temmuz 1328) s. 1; “Tallül”, nu. 310 (21 Temmuz 1328) s. 1; “İntâk-ı Hak”, nu. 311 (22 Temmuz 1328) s. 1; “Tefsir-i Mâlumenin Mahiyeti ve Netayic-i Müstakbelesi”, nu. 316 (27 Temmuz 1328) s. 1.
88. Lütfi Fikri, “Ölen Fırka Değil, Komitedir”, *Tanzimat*, nu. 320 (31 Temmuz 1328) s. 1; Ahnet Hilmi, Ahmet Muhtar Paşa hükümetinin Meclisin feshi için H İ Fırkasından büyük tazyik gördüğünü belirtmektedir. (*Muhalefetin İflâsı*, s. 44).
89. Lütfi Fikri'nin bu istekleri için: “Ne Eksik, Ne Fasla Olmalı”, *Tanzimat*, nu. 323 (13 Ağustos 1328) s. 1.
90. Lütfi Fikri, “Memurları Azil de Doğru Değil, Yerlerinde Bırakma da”, *Tanzimat*, nu. 323 (13 Ağustos 1328) s. 1.
91. H. C. Yalçın, 22 Temmuz 1328'de meclisin feshedilmesinden sonra H İ Fırkasının bir hareketlilik kazandığını belirtmektedir (“Meşrutiyet Hatıraları”, *Fikir Hareketleri*, Sayı. 180, 1937, s. 373). Ancak bu hareketlilik Münvveran Takımının fırkaya yeniden katıldığı şeklinde yorumlanmamalıdır. Bize göre bu ilgi yeni hükümette bir iş imkânı ümit eden vatandaşların fırkaya gösterdiği teveccühten ibaretti.

larından ve kalemîlerinden Bekir Fahri namzetliğini koymak için İzmir'e gitmiştir (92). Diğer taraftan fırka gazetelerine göre bu seçimler idareyi Avrupa'nın teveccüh ve itimadını kazanmış fırkalara ve şahıslara tevdi etmek için bulunmaz bir fırsattı, yalnız bu şekilde dahilî ve haricî işlerimiz halledilebilirdi. "*Halbuki Avrupa'da İttihat ve Terakki nâmu kadar kötü görülmüş ikinci bir isim bulmak cidden*" zordu ve "*Avrupa dört seneden beri İttihat ve Terakki Komitesi tarafından İka edilen mesâviden bayağı tedhiş*" (93) etmişti. Bu sıralarda bir ara, hükümetin de bir fırka kurarak yeni seçimlere katılacağı dedikodusu ortaya çıktı ve bu durum H İ Firkasının şikâyetlerine yol açtı (94). Nihayet Eylül ayının ilk haftası içinde (3 Eylül 1912) müntehf-i sânilerin seçimine iki hafta kaldığı ileri sürülerek, seçimlerin selâneti için mahzurlu görülen memurların ve tabii en başta bir kısım valilerin aruk değiştirilmesi gerektiği ileri sürülmüştü (95). Hatırlatılan hususlardan biri de bu yeni seçimlere de İ T'nin müdahalesi olduğu takdirde Arnavutluğun yeniden karışması ihtimâli bulunduğu idi (96). Bu şekilde tartışmalara yol açan yeni seçim ümitleri, seçimin yapılmasını uygun şartlara bırakan İrade-i Seniye'nin neşri tarihine (25 Ekim 1912-12 Teşrin-i evvel 1328) kadar devam etmiştir (97). Ancak bu seçim ortada muhalif olarak herhangi bir kişi veya partinin bulunmadığı çok hususî şartlarda, 1914'de yapılmış ve İ T'nin "*bulunmaz Meclis-i Mebusânı*" teşekkül etmiştir.

92. Rodoslu Şevket'in hareketi hakkında: *Tanzimat*, nu. 335 (15 Ağustos 1328) s. 3; Bekir Fahri'nin İzmir'e hareketi için: nu. 351 (31 Ağustos 1328) s. 3.
93. Lütfi Fikri'nin bu görüşleri için: "Kabine ve İttihat Terakki", *Tanzimat*, nu. 340 (20 Ağustos 1328) s. 1.
94. Bu gibi dedikodular ve şikâyetler için: Lütfi Fikri, "Sükûn ve Kanun Sözleri Bir Fırka Teşkiline Mâni midir-", *Tanzimat*, nu. 322 (2 Ağustos 1328) s. 1.
95. Lütfi Fikri, "Tebdil-i Memurun Meselesi", *Tanzimat*, nu. 341 (21 Ağustos 1328) s. 1.
96. *Mizan* Muharriri Murat, "Erkân-ı Cemiyet ile Rüesâ-yı Hükümetin Enzâr-ı Hamiyetlerine", *Tanzimat*, nu. 344 (24 Ağustos 1328) s. 1; Lütfi Fikri, "Hükümetin İcraatını Kimler İlham Ediyor", nu. 345 (25 Ağustos 1328) s. 1.
97. İrade-i Seniye'nin metni için: *Düstur* 2, C. 4, s. 698.

VI. MİLLÎ MEŞRUTİYET FIRKASININ KURULMASI VE HÜRRİYET VE İTİLÂF FIRKASIYLA İLİŞKİLER

A. FIRKANIN KURULUŞU

Hürriyet ve İtilâf Fırkası zamanında, Meclis-i Mebusanın feshinden sonra Müstakiller Grubu mensupları tarafından kurulan Millî Meşrutiyet Fırkası, bu devrin ilk açık Türkçü programıyla dikkati çekmektedir (98). Daha 28 Ağustos 1912 tarihinde “*Türklük esası üzerine müstenid*” bir fırkanın kuruluş çalışmalarının yürütüldüğü haberleri gazetelerde görülmeye başlandı (99). Bunun üzerine Milliyetperver Türk Fırkası veya buna benzer bir isimle fırka kurulmasının düşünlülemeyeceği, bunun vatanın ve milletin yarana aykırı olacağı ileri sürülmüştü (100). Aleyhteki yayınların da tesiriyle olsa gerektir, kurucular nihayet Millî Meşrutiyet Fırkası isminde karar kıldılar (5 Eylül 1912-23 Ağustos 1328) (101).

98. Tunaya, *Siyasal Partiler*, s. 351-352; Mehmet Zeki Pakalın, *Maliye Teşkilâtı Tarihi*, Ankara, 1977, C. 4, s. 420.
99. *Tanzimat*, nu. 335 (15 Ağustos 1328) s. 3; Bu arada dikkatimizi çeken bir husus da fırkanın kuruluş tarihi hakkında olmuştur. Hâlim Sâbit Şibay'ın (1883-1946) ailesi tarafından Bayezid Devlet Kütüphanesine verilen kitapları içindeki fırkanın beyan-nâme ve programının önsözü, elyazısı ile Temmuz 1328 olarak tarihlenmiştir. Tunaya da fırkanın kuruluş tarihi olarak bildirdiği 23 Ağustos 1328 (5 Eylül 1912) tarihini 5 Temmuz 1912 şeklinde çevirmiştir ki, bunun yanlış olduğu açıktır. Fırkayla ilgili haberler gazetelere 15 Ağustos'dan itibaren aksetmesine rağmen fırkanın kuruluşu Temmuz ayı içinde düşünölmüş ve programının basılmış olabileceği kanaatindeyiz.
100. H. C. Yalçın'ın bu yoldaki kanaatleri için: “Milliyetperver Türk Fırkası”, *Tanin*, nu. 1428 (18 Ağustos 1328) s. 1; Lûtfi Fikri de esas itibariyle aynı görüşleri ileri sürmektedir. “Osmanlılık” *Tanzimat*, nu. 339 (19 Ağustos 1328) s. 1.
101. İlk zamanlar fırkaya taraftar görölen *Tanzimat* gazetesinin aleyhteki neşriyatı, *Tanin* tarafından şikâyet mevzuu yapılmıştır. Dostâne bir edâ taşıyan bu yazı için: Ahmet Şerif, “Millî Meşrutiyet Fırkası Münâsebetiyle”, *Tanin*, nu. 1452 (13 Eylül 1328) s. 1; Yazı yazması yasaklanınca H. C. Yalçın, bir ara Ahmet Şerif ismiyle neşriyatta bulunmuştur.

Fırka kurucularından ilk isimler, eski mebuslardan (Abdurrahman) Câmi (Baykut-Fizan), Ahmet Ferit (Tek-Kütahya), Mehmed Ali (Canik) ile mütekaidinden Şükrü Paşa olarak zikredilmiş; muharrirlerden Ahmet Agayef, Yusuf Akçora ve Abdullah Cevdet Beylerin de heyet-i idare meyanına dahil edilmelerinin adı geçen kurucular tarafından müzakere olunacağı duryurulmuştu (102) Bu arada zamanın muharrirlerinden *İfham* gazetesi müdürü Mustafa Suphi de kurucular arasında gösterilmiştir (103). Bu hususta kısa bir müddet sonra Mustafa Suphi'nin hayatı hakkında yazılan bir yazıda (104) bulunan kayıttan da kuruculardan biri olduğu hükmüne varmak mümkündür. Diğer taraftan Mustafa Subhi, fırkanın gazetesi *İfham* 'ın çıkarılmasında ve İfham neşriyatının sürdürülmesinde küçümsenemeyecek bir faaliyet göstermiştir (105). Tark Zafer Tunaya tarafından fırkanın kurucuları ve idarecileri olarak kabul edilenler şöyle sıralanmıştır: (106) Ahmet Ferit, Yusuf Akçora, Mustafa Zühdi (107), Mehmet Ali (İstanbul Belcdiye Meclisi Reisi ve

102. Fırka müessesislerinde sâbık Canik Mebusu Mehmet Ali'nin; Câmi ve Ferid Beylerin, Meclisin nâzırları iskat edememesi şeklindeki fikirlerine karşı olduğu belirtilmektedir (*Jöntürk* 'den naklen *Tanin*, nu. 1455, 16 Eylül 1328, s. 2). *Tanin* fırkanın kuruluşu hakkında şu haberi vermektedir: "Derdest-i teşkil olduğu bazı gazeteler tarafında haber verilen Milliyetperver Türk Fırkasının müessisleri Fizân mebusu Câmi, Kütahya mebusu Ferid, Canik mebusu Mehmed Ali ve Kırıkkilise mebusu Mehmed Ali (?) Beyler ile mütekaidinden Şükrü Paşa olduğunu ve Muharririn-i Osmaniyeden Ahmet Agayef, Yusuf Akçora ve Abdullah Cevdet Beylerin de heyet-i idare meyanına idhali müessisler arasında müzakere edildiğini *Hikmet* Gazetesi yazıyor. Mezkûr Fırkanın İzmir, Sivas gibi bazı mahâllerde şimdiden grupları teşkil etmiş olduğu yine mezkûr gazetenin cümle-i istihbaratındandır" (*Tanin*, nu. 1431, 21 Ağustos 1328, s. 3). Gazete Mehmet Ali ismine soru işareti koymuştur.
103. *Tanzimat*, nu. 341 (21 Ağustos 1328) s. 3.
104. *Nevsâl-i Milli 1330*, İstanbul, 13330, s. 193; A. Cerrahoğlu, *Türkiye'de Sosyalizmin Tarihine Katkı*, İstanbul, 1975, s. 446-447.
105. Fırka gazeteden sonra İfham Kütüphanesi adı altında bir seri kitap neşretmiştir. bunlardan bizim görebildiklerimiz şunlardır: 1-*Almanya ve İslâm*, Davis Teriç, İstanbul, 1331, 2- *Balkan Harbinden Sonra Şarkda Almanya*, Dr. Yek, İstanbul, 1331, 3- *Osmanlılığın Âtisi*, Câmi (Baykut), İstanbul, 1331, 4- *Hatt-ı Saltanat*, Bağdat Demiryolu, İstanbul, 1331, 5- *Hastanın Başucunda Kırk Gün Muharebe*, İstefan Lozan, İstanbul, 1331, 6- *Muhtasar Türk İli*, Piyer Loti, İstanbul, 1331.
106. Tunaya, Fırkanın kurucularıyla idare heyetinde bulunanları bir başlık altında toplamış, bu husus ise karışıklığa yol açarak İdare Heyetindeki Yusuf Akçora'nın Tunaya'yı kaynak gösteren yayınlarda, kuruculardan kabul edilmesine sebep olmuştur. Meselâ bkz. François Georçeon, *Aux Origines Du Nationalisme Turc*, Yusuf Akçura (1876-1935) Institut d'Etudes Anatoliennes, Editions ADPF, Paris, 1980, s. 42.
107. Mustafa Zühdi İnhan'ın hayat hikâyesi için: Ali Çankaya, *Mülkiyeliler*, c. 8, s. 281-282.

eski Canik mebusu) ve Câmî. Ancak bize göre Yusuf Akçora'nın kurucu sayılabilmesi için gerekli deliller ortada yoktur (108).

108. Yusuf Akçora, yazdığı Türkçülük Hareketleri Tarihçesinde, ne bu fırkaya yer ayırır, ne de kendisinin böyle bir fırkaya mensubiyetinden bahseder (Bkz. *Türk Yılı*, 1928, İstanbul, 1928, s. 289-455). Bu bölümün yeni harflerle yapılan baskısı için: Haz. Nejat Sefercioğlu, *Yeni Türk Devletinin Öncüleri*, Ankara, 1981, s. 212; Muharrem Feyzi Togay da eserinde (*Yusuf Akçura, Hayatı ve Eserleri*, İstanbul, 1944, s. 41) Onun bu fırka kuruculuğu hakkında birşey söylemez. Kanaatimizce Akçura'nın bu fırkayla ilişkisi olduğu inkâr edilemez. Ancak kurucularından biri bulunduğu rivayeti gerekli delillerden mahrumdur.

B. FIRKANIN TEMEL GÖRÜŞLERİ

Fırkanın temel siyâsî görüşlerini ihtiva eden beyannâme, öyle anlaşılıyor ki, reisi Ahmet Ferid'in öteden beri ifade ettiği fikirlerinin derin izlerini taşımaktadır (109). Fırka beyannâmesinde (110) ana hatlarıyla ortaya koyduğu görüşlerini programında (111) daha da geliştirmiş ve tatbik edilebilir bir metin haline koymaya çalışmıştır.

Bu devirde kurulanlar arasında Padişaha en geniş selâhiyetleri bu fırka tanıyor ve devlet şekli olarak Meşrutî bir saltanat idaresini benimsiyordu. Bu bakımdan dan İ T 'nin parlamantarizme yol açan anayasa düzenlemelerine de karşı çıkıyor ve "*İttihat ve Terakki zımmıdarânının eser-i gaflet olarak doksanüç kanun-u esâsîsini hâkimiyet-i avam ve parlamentarizm esasları üzerine tâdil etmeleri İttihat ve Terakki Cemiyetinin ve fırkasının cism-i devlete vurduğu darbelerin en vahimini teşkil eder*" hükmünü veriyordu. "*Millî Meşrutiyet Fırkasının akide-i siyâsiyesine göre devletimiz bir Osmanlı Padişahlığıdır*" ve bundan dolayı da Padişah gerekli gördüğünde her an herhangi bir mercie dayanmaksızın Meclisi feshedebilmelidir" tezi ileri sürülmekteydi (112).

Diğer unsurların da haklarını kabul etmekle beraber "*Osmanlılığın merkez-i sıkleti Türklük ve İslâmlıktır*" denen beyannâmede bir bakıma imparatorluk şartları

109. Ahmet Ferit Tek'in, Yusuf Akçura'nın *Üç Tarz-ı Siyaset* isimli eseri dolayısıyla ifade ettiği fikirleri için: bkz. *Üç Tarz-ı Siyâset*, Ankara, 1976, s. 45-55'teki mektubu. Bu mektuptan Fransızca seçmeler için: François Georgeon, *Aux Origines Du Natinonalisme Turc*, s. 11-111; Hüseyin Cahid Yalçın, Ahmet Ferit'ten şöyle bir paragraf nakletmektir, "Bizi Rumeli'den nasıl olsa kovacaklar, kanlı bir hezimet ile çok zararlı olarak oradan atılacağımıza, kendiliğimizden Rumeli'yi bıraksak ve bütün kuvvetimizle Anadolu'da toplansak daha iyi olmaz mı?" ("*Meşrutiyet Hatıraları*", *Fikir Hareketleri*, Sayı. 119. 1936, s. 230).
110. Beyannâme, fırkanın programına ilişik olarak neşredilmiştir. ("*Millî Meşrutiyet Fırka-i Siyasiyesi-Beyannâme ve Program*", İstanbul, 1912, s. 3-8). Kitapçığın arka kapağında fırkanın merkezi olarak Bâbîâli civarında Mahmudiye Caddesinde dâire-i mahsusa'dan bahsedilmektedir.
111. Programın yeni bir neşri için: Tönaya, *Siyasal Partiler*, s. 355-363.
112. *Beyannâme*, s. 4-5.

muvacehesinde Anadolucu olarak isimlendirilebilecek görüşler ileri sürülmekte ve şöyle denmektedir: (113) *"Halbuki biz Türklüğü temsil eden Anadolu ile Osmanlı tarihinde birer hisse-i mefhâreti haiz olan Arabistanın ve Arnavutluğun nasıl tahripkâr bir idareye tâbi olduğunu zî-hayat vakâyi ile idrak ediyoruz. Cism-i devletin etrâf-ı erbaasına kan ve can gönderen, vâridâtının bir kısm-ı âzîmini memleketin fakir ve âtıl sair kıtaatına ihdâ eden Anadolu, bugün baştan başa harâbâbad bir çöle dönmüş, bin türlü gavail-i dahiliye ile ıstigâlden başını alamayan -Türk, vatanında ölmeye hasret kalmış- bu mübârek kutanın fedâkâr insanları ırken mariz, neslen meftûr hale gelmiştir"*

Fırka, İttihad-ı Anâsır taraftarı olmakla beraber, bunun gerçekleştirilmesi hususunda, H İ Fırkasının ayrı ayrı devletlerin doğmasına yol açacağına inandığı görüşüne de, İ T'nin mahallî adetleri cebren ilga şeklinde yorumladığı icraatuna da karşı çıkmıştır (114).

Programıyla kuvvetli bir cemiyet yapısı kurmanın ayrıntılı bir planını veriyor, beyannâmesinin sonunda, bir bakıma İ T'nin icraatına zımnen atıfta bulunarak, dış siyaset hakkında söylediklerini gerçekleştirebilmeyi hedef alıyordu. Esas fikirlerini şu şekilde ifade ediyordu: (115) *"Avrupa medeniyeti daima zayıfların hasm-ı bî-âmânı, kavîlerin müzâhîr-ı tabiisi olagelmıştır. Hudutları haricinde hiçbir emel-i istilâ beslemeyen, yalnız müdafaa-i hukuk ve menafîi ile uğraşan devlet-i Osmaniye, dahilde dediğimiz tarzda iktisab-ı kuvvet ederse, kuvveti nisbetinde haricin de hürrmet ve müzaheretine mazhar olacağına şüphe etmemelidir"*.

113. *Beyannâme*, s. 5-6.

114. *Beyannâme*, s. 6-8; H. İ Fırkası'nın Münevveran Takımının kanaatleri için: "Millî Meşrutiyet Fırkası", *Tanzimat*, nu. 345 (25 Ağustos 1328) s. 2.

115. *Beyannâme*, s. 9.

C. HÜRRİYET VE İTİLÂF FIRKASININ MİLLÎ MEŞRUTİYET FIRKASINA KARŞI TAVRI

Fırkanın kuruluş çalışmaları esnasında hakkında iyimser yorumlar yapılmış ve H İ Fırkası mensuplarından Lütî Fikri, *partizan* değil *patriyot* tavrı takınması tavsiyesinde bulunmuştu. Ona göre kendi firkalarına muhalif böyle bir fırkanın ismindeki *Millî* kelimesi *nasyonal* değil, *nasyonalist* karşılığı olarak kabul edilmeliydi. Üstelik Lütî Fikri 'nin kanaatince İ T Fırkası Meclisin fesh edilmesiyle yok sayıldığı için, İ T Cemiyetinin komiteciliğe sapmayan sağlam unsurlarının katulması sayesinde, Meşrutiyet için gerekli bir fırka haline sokulabilirdi. Zaten, İ T Cemiyeti yeniden Fırka halini almış bulunsa da programı bununkinden pek farklı olamazdı (116) ve bu fırka Türklüğü, memleketimizdeki muhtelif unsurları birbirine raptedici bir vasıta olarak devam ettirme görüşünde İ T ile tamamen birleşiyordu. Ne var ki o, sadece bunu açıkça ifade etmek cesaretini göstererek İ T'den ayrılıyordu (117).

Fırkaya karşı bu sıcak bakış, ancak beyannâmesinin neşrine kadar devam edebilmiştir. Beyannâmede ittiḥad-ı anâsır hakkındaki görüşler ifade edilirken, hem İ T'yi, hem de H İ Fırkasını karşısına alması üzerine bu yumuşaklık kaybolmuş (118) ve hakkındaki dostâne tavırlar sertleşmiş fırkanın kuruluşu, tehlikeli bir senaryonun parçası sayılmıştı. Lütî Fikri programı İ T'ninkinden farksız görüyor ve fırka kurucularının da hep namuslu, zeki adamlar olduğunu kabul ettikten sonra, "*içlerinde bir Talât olmadığı gibi, Talât'ın o sehhar nazarlarının, sempatik, elâstikli sözlerinin tesirinde kalmayacak ve onun hiçbir dolaplarına düşmeyecek*

116. Lütî Fikri, "Üç Katlı Bir Fırka", *Tanzimat*, nu. 346 (26 Ağustos 1328) s. 1; Ayrıca Lütî Fikri'nin fırka hakkında yazdığı ilk yazılardan biri için: "Yeni Bir Fırka Hazırlığı", *Tanzimat*, nu. 336 (16 Ağustos 1328) s. 1.
117. Lütî Fikri, "Osmunluluk", *Tanzimat*, nu. 339 (19 Ağustos 1328) s. 1.
118. Lütî Fikri, Fırkanın nazik bulmadığı tavrından şöyle şikâyet ediyor: En basit âdâb ve kavâid-i muaşeret icâb ettirir ki, insan bir mahalle girdiği vakit hâzırûnu -velev hafif bir suretle olsun- selâmlasın. Yeni fırka bu kaideye hiç ehemmiyet vermiyor, sâhâ-i siyâsete çizmelerile giriyor ve ilk işi bir yumruk bize, bir yumruk ta İttiḥat ve Terakkiye atmak oluyor" ("Üç Katlı Bir Fırka", *Tanzimat*, nu. 346, 26 Ağustos 1328, s. 1).

kadar metânet sahibi bir kimse görmüyoruz” deyip bir bakıma fırkanın kurulmasını da danışıklı döğüş şeklinde yorumluyor ve yapılacak yeni seçimleri bu fırka kazandığında başına, *“Talât Bey'in ve arkadaşlarının geçmeyeceğine, bu müessisler bizi bugün temin edebilirler mi?”* diye soruyordu. Diğer taraftan H İ Fırkasında Mustafa Sabri Efendi de, milliyetçi bir fırka kurulmasının zarardan başka bir netice vermeyeceğini belirtmekteydi (119). Kısaca fırka, Meclisin feshiyle ortadan kalktığı kabul edilen İ T'nin yeni bir kisve altında ortaya çıkmış hali ve bir siyâsî oyunun parçası olarak görülmüştü.

119. Lütü Fikri'nin bu endişeleri için: “Tehlikeli Bir Oyun”, *Tanzimat*, nu. 350 (30 Ağustos 1328) s. 1.

D. MİLLÎ MEŞRUTİYET FIRKASININ NEŞRİYAT HAYATI

Fırka, Ahmet Ferid'in sermuharrirliğini, Mustafa Suphi'nin de müdürlüğünü yaptığı *İfham* gazetesini neşrederek sesini duyurmaya çalışmıştır. Bunun dışında *Tercüman-ı Hakikat*, fırkayı müdafaa eden bir diğer gazete olmuştur. Ancak *İfham*, Mahmut Şevket Paşa'nın sadârete geçmesinden sonra hükümetin müdahaleleri yüzünden pek rahat olmayan neşriyat hayatını devam ettirmek zorunda kalmıştır. Divan-ı Harb-i Örfî tarafından kapatılan gazeteye (120) daha sonra tekrar izin verilmiş, ancak İstanbul Muhafızı Cemal Paşa'nın emriyle kısa bir müddet sonra yeniden kapatılınca, yerine yine Ahmet Ferit tarafından *Vazife* (mesûl müdürü Mustafa Suphi) adıyla yeni bir gazete çıkarılmaya başlanmıştır. İlk sayısında Sabahaddin Bey'in imzası bulunduğundan ötürü Sadrazam Mahmut Şevket Paşa'nın emriyle bu gazete de neşriyatına son vermek zorunda kalmıştır (121). Gazete neşriyatının yanısıra bu fırkanın *İfham Kütüphanesi* adı altında bastırdığı bir dizi kitap, devrin dikkate değer neşriyatı arasındadır. Bu faaliyet ,gazete çıkarmanın imkânsızlığından dolayı fırkanın sesini duyurmak için seçtiği bir başka yol olmuştur (122).

120. *İfham*'ın "Hükümet-i Askeriye" tarafından tatili, *Tanin*, nu. 1513 (3 Şubat 1328) s.4.
121. Tatilleri kâfi görülen *Amerolitos* ve *İfham* 'ın neşrine izin verilmesi, *Tanin*, nu. 1518 (8 Şubat 1328) s. 5; *Vazife* 'nin, Mahmut Şevket Paşa'nın emriyle kapatılması (11 Mart 1913); "Mahmut Şevket Paşa'nın Günlük Not Defteri", *Hayat*, Sayı. 8 (1965) s. 14.
122. Mustafa Suphi'nin dizinin bir numaralı kitabına (*Almanya ve İslâm*) yazdığı önsöze bakınız.

E. MİLLÎ MEŞRUTİYET FIRKASININ SONU

5 Eylül 1912 (23 Ağustos 1328) de kurulan fırka, doğuş safhasında hayli alâka çekmiş ve hakkında tartışmalar yapılmasına yol açmıştı Kurucularından üçü Meşrutiyetin ilk zamanlarında İ T'ye mensup olan mebuslardı. Hüseyin Hilmi Paşa'nın 5 Mayıs 1909 (22 Nisan 1325) tarihinde başlayan ikinci sadâretindeki ünlü Linç (123) hâdisesinde İ T Firkasının tavrına karşı çıkan ve ayrılan Ahmet Ferit, fırkanın kurucusu ve önderiydi. İstanbul sınırlarına münhasır kalmış ve bir aydınlar partisi hüviyetiyle siyâsî hayatımızda görüldükten sonra, bir sessizlik ve hareketsizlik içinde dağılıp kaybolmuş ve dikkate değer fıkfî hüviyetiyle ve görüşleriyle üzerinde durulması gereken bir fırka olarak siyâsî tarihimize geçmiştir. Kapanışındaki iki sebep, Balkan Harbi dolayısıyla Ahmet Ferid'in ihtiyat erkân-ı harb yüzbaşılığıyla cepheye gönderilmesi ve *İfham*'ın kapatılması oldu (124)

123. Linç hadisesi, II. Meşrutiyet Meclisini bir ara çok meşgul etmiştir. II. Mahmud zamanında Linç adındaki bir İngilizce Dicle ve Fırat nehirlerinde İngiliz bayrağı altında vapur işletme imtiyazı verilmiş, vapur sayısı sonradan üçe çıkarılmıştı. Ermeni meselesinden ötürü İngiltere ile devletin arası açılınca, söz konusu imtiyaz Hazine-i Hassa'ya devrolmuş ancak anlaşmazlık II. Meşrutiyetin ilânına kadar devam etmişti. Daha sonra Hazine-i Hassa maliyeye devredildi ve iki nehirde vapur işletmek için bir Osmanlı şirketi kurulması kararlaştırıldı. Yeni durumda Linç şirketi istediği kadar vapur işletecek ve sermaye ile İdare Meclisinin yarısı Osmanlı olacaktı. 37,5 sene sonra ise şirketin tazminatı verilerek millileştirilmesi düşünülmüyordu. Ancak bu tasavvur gerçekleştirilememiştir (Bkz. Asum Us, *Gördüklerin Duyduklarım, Duygularım*, İstanbul, 1964, s. 166).
124. Ahmet Ferit, Linç meselesinde İ T Firkasına ters bir tavır takındığı için firkaya uzak düşmeye başlamıştı. Tunaya'nın dediği gibi (*Siyasal Partiler*, s. 352) Kanun-u Esasî tâdilâtından ötürü uzaklaşmamıştı. Pakalın (*Maliye Teşkilâtı Tarihi*, s. 419) aynı görüşü ileri sürmekte ve bizi doğrulamaktadır. A. Ferit, imtiyazın İngilizlere verilmesine karşı çıkmıştı. Hayatı için Bkz. Millî Nevsâl 1330, s. 185-187

VII. HÜRRİYET VE İTİLÂF FIRKASININ AHMET MUHTAR PAŞA HÜKÜMETİYLE İLİŞKİLERİ

Ahmet Muhtar Paşa Hükümetinin işbaşına gelmesi İ T muhaliflerinde bir huzur ve güven duygusu doğmasına yol açmıştı (125). Kabine, ilk iş olarak İdare-i Örfiye'yi lağv (126) ve bir umumî af ilân etmişti (127). Diğer taraftan siyâsî tansiyonu düşürmek için ilk icraatı, memurlardan siyasetle uğraşmayacaklarına dair bir senet almak ve bu taahhüllerini yemin yoluyla pckıştırmek olmuştur (128).

125. Ahmet Muhtar Hükümetinin muhaliflerde nikbinlik duygularına sebep olması hakkında: Lûtfî Fikri, "Nikbin Olalım", *Tanzimat*, nu. 355 (6 Eylül 1328) s. 1; Pertev Tevkif, *İkinci On Temmuz* s. 1; Refik Halid, *Kirpinin Dedikleri*, s. 37; Ayrıca bkz. Fethi, *Muhaliflerin Esrarı*, s. 17.
126. İdare-i Örfiye'nin lağvı alkışla karşılanıyordu ("İrade-i Örfiye'nin Lâğvı ve İnzibat ve Asâyiş", *Teminat*, nu.301, 12 Temmuz 1328, s. 1). Ancak kısa bir süre sonra Dersaadet ve Bilâd-ı Selâse'de 25 Eylül 1328 de tekrar ilân edilmişti. İlân metni için: *Tanzimat*, nu. 374 (25 Eylül 1328) s. 2; Rumeli'de lâğvedilen idare-i örfiye kısa bir müddet sonra yeniden ilân edilmiş ve bu defa idare-i örfiye'yi savunanlar muhalifler olmuştu. Bunda İ T'nin hızlanan faaliyetlerinin de bir payı olsa gerektir (Krş. Lûtfî Fikri, "İdare-i Örfiye", *Teminat*, nu. 315, 26 Temmuz 1328, s. 1).
127. Aff-ı Umumiye mazhar olanların isimleri, "Geliyorları" başlığı altında *Tanin* 'de verilmiştir (nu. 1408, 19 Temmuz 1328, s. 4). Ayrıca bkz: "Neden Affolundular", nu. 1410 (21 Temmuz 1328) s. 1; Ahmet Muhtar Paşa Hükümeti bir taraftan umumî af ilân ederken, diğer taraftan da İ T mensuplarını tevkif etmeye başlamıştı. Bunların bir listesi için: Celâl Bayar, *Ben de Yazdım*, C. 3, s. 917 vd.; Affa uğrayan 130 kişinin isim listesi Tunaya tarafından da (*Siyasal Partiler*, s. 307-310) neşredilmiştir.
128. Ahmet Şerif, "Hükümette Ahlâk Esasları", *Tanin*, nu. 1454 (15 Eylül 1328) s. 1; "Bilumum Memurîn ve Müstahdemîn ile Muallimînin Fırka ve Cemiyât-ı Siyasiyeye Memnuiyet-i İntisabı Hakkında İrade-i Seniye", metni için: *Takvim-i Vekayi*, nu. 1200 (28 Temmuz 1328); *Düstur* 2, C. 4, s. 648-649; Mahmut Şevket Paşa'nın Sadrazamlığı esnasında bu İrade-i Seniye'nin aksine çıkarılan bir diğer İrade-i Seniye metni için: "Bilumum Memurîn ve Müstahdeminden Fırka Mesaili ile İştigal Etmeyeceklerine Dair Alınan Senedâtın Keenlemyekûn 'Addiyle Bîtarafılık Esasını Muhil Ahvalde Bulunmalarının Men'i Hakkındaki İrade-i Seniye" (7 Şubat 1328), *Takvim-i Vekayi*, nu. 1399 (28 Şubat 1328); *Düstur* 2,

Yanlış bir kanaatle Hürriyet ve İtilâf Fırkasına dayandığına inanılan (129) hükümet, siyâsîleşme vetiresinin mümkün olduğunca yumuşatılmasından yanaydı ve çok partili siyâsî hayatın daha iyi şartlara kavuşması, dolayısıyla daha işler hâle gelmesi gibi bir niyet ve arzu içinde de görünmüyordu (130). Paşanın menfi tavrı şu veya bu partiye değil, doğrudan doğruya dört senedir şahit olduğu, bu yeni tarz siyâsî hayata karşıydı. H İ Fırkasıyla ilişkilerini de yine böyle bir siyâsî telâkki ışığında değerlendirmek gerekir. Görünen odur ki Ahmet Muhtar Paşa, şu veya bu fırkaya dayanmak ihtiyacı hissetmemiştir.

Paşa iktidara geldiğinde H İ Fırkası 5-10 kişiden ibaret küçük bir muhalefet topluluğuydu (131). Münevveran Takımından Lütfi Fikri gazeteli muhalefetine, müstakil denebilecek bir şekilde devam ediyor; Rıza Nur ve diğer bazı mensuplar, Sabahaddin Bey'le yakın münasebet içinde bulunuyorlardı. Meclisin feshinden sonra ortaya çıkan yeni seçim ihtimâli üzerine fırkaya geçici ve az da olsa yeni bir canlılık ve hareketlilik kazandırmıştı (132). Bu arada yeni kabineyi, H İ Fırkası kabinesi zanneden birçok vatandaş ilk defa fırka merkezine, daha doğrusu ikinci reis Sadık Bey'e yakın alâka göstermeye başlamıştı. Seçimde başı yarıldığından veya para sarfettiğinden, çoluk-çocuğu aç kaldığından söz açarak iş isteyenlerin sayısı, Sadık Bey'in üstesinden gelemeyeceği bir durum yaratmaktaydı. Bunun sonucu olarak fırka her geçen gün biraz daha halkın alâka ve desteğini kaybediyor (133) ve Sadık Bey'in çevresinde bulunan Dukakinzâde Basri Bey, Mustafa Sabri Efendi, Gümülcineli İsmail, reis Müşir Fuad Paşa ile Şaban Ağa'nın devam ettiği bir kulüp hüviyetinde görünüyordu. Bu şekilde fırka her geçen gün biraz daha adetâ gayrimeşru bir muhalefet merkezi hüviyetini kazanarak, kanunî ve açık bir

C. 5, s. 99-100.

129. Kanaat hakkında: İsmail Hakkı, "Kabinenin Simâ-yi Hakikiyesi" *Tanin*, nu. 1449 (10 Eylül 1328) s. 1-2; Mehmet Ali Aynî, *Hatıralar*, s. 79; Nâki Cevad Akkerman, *Demokrasi ve Türkiye'de Siyasi Partiler Hakkında Kısa Notlar*, s. 32; Bu hükümet zamanında da İ T'nin devlet dairelerindeki gücünün devam ettiğine dair dikkate değer örnekler için: H.C. Yalçın, "Meşrutiyet Hatıraları", *Fikir Hareketleri*, Sayı. 177 (1837) s. 325.
130. Paşa'nın İ T'yi sevmediği hakkında: Süleyman Nazif, *Yıkılan Müessese*, s. 18; Paşa "ne İttihatçı, ne de İtilâtçıdır" görüşü için: Mehmed Selâhaddin, *Bildiklerim*, s. 50.
131. Ahmet Hilmi, *Muhalefetin İflâsı*, s. 50.
132. H. C. Yalçın, "Meşrutiyet Hatıraları", *Fikir Hareketleri*, Sayı. 180 (1937) s. 373; Bu arada Rum Meşrutiyet Kulübü idare heyeti âzâsından ve eski mebuslardan Boşo, Kozmîdi, Emvakas ve Kostantinîdi Efendiler ve sağlıklı bir yeni seçim için isteklerini hükümete bir takirle bildirmişlerdi (Metni için: *Tanin*, nu. 1430, 20 Ağustos 1328), Lütfi Fikri haklı olarak Ahmet Muhtar Paşa kabinesinin bir H İ Fırkası hükümeti şeklinde takdimine karşı çıkıyor ve seçimlere kadar tarafsız bir kabinenin işbaşında bulunması arzusunu belirtiyordu ("Kabine ve Muhalifler", *Tanzimat*, nu. 330, 10 Ağustos 1328, s. 1; "Aynı Nev'i Müşkilât mıdır", nu. 331, 11 Ağustos 1328, s. 1).
133. Ahmet Hilmi, *Muhalefetin İflâsı*, s. 51.

teşekkül olmaktan uzaklaşıyordu.

Yeni hükümete Büyük Kabine ismi verilmesi bir bakıma kabineden İ T'ye karşı çok şeyler beklendiğinin de işaretiydi (134). Meselâ, memuriyet değişiklikleri tabiatıyla bu isteklerin başında yer alıyor ve İ T bazı memurların-ki bir bakıma mensuplarının da denebilir- değiştirilmesine şiddetle karşı çıkarken, H İ Fırkası için ağırdan alınmasından şikâyet ediyordu (135). H İ Fırkası, herhangi büyük bir memuriyet kapamadığı bu zamanda, sus payı kabilinden bazı küçük memuriyetler elde etmiş olsa gerektir (136). Sadık Bey'in bazı memurlar aleyhindeki şikâyetleri İ T tarafından sert şekilde karşılanmış ve *pullu jurnal* olarak isimlendirilmişti (137).

H İ Fırkasının yeni hüviyetini temsil edenler Balkan Harbinin başlamasından sonra da hükümeti yine İ T'yi ezmek (138) ve bazı memuriyetler elde etmek bakımından değerlendirmeye gayret etmişlerdi. Bir bakıma ilk zamanlarda hükümeti destekleyen ve biraz da sahip çıkan H İ Fırkası sonraları onun İ T'den daha amansız düşmanı kesilmişti (139).

134. Ahmet Hilmi, *Muhalefetin İflâsı*, s. 45-47.

135. Lütü Fikri, "Memurlar Ne Olacak", *Tazminat*, nu. 332 (12 Ağustos 1328) s. 1.

136. H. Kâzım yerine H İ Fırkası taraftarı tanınan Ethem Bey'in Beyrut valiliğine tayinine *Tanin* 'in karşı çıkması hakkında: nu. 1418 (8 Ağustos 1328) s. 4; Ahmet Muhtar paşa Beyrut, Halep, Basra, Rodos ve İzmir valilerini değiştirmişti (*Tanzimat*, nu. 335, 15 Ağustos 1328, s. 3). Ayrıca bkz. Ahmet Şerif, "Hükümete İhtiyaç Var", *Tanin*, nu. 1453 (15 Eylül 1328) s. 1.

137. Sadık Bey, Kastamonu İstinaf Mahkemesi Reisi ve Müddeiumûmisi hakkında Adliye Nâzırına şikâyet dilekçesi vermişti (*Tanin*, nu. 1453, 15 Eylül 1328, s. 1).

138. Süleyman Nazif, *Yıkılan Müesseseler*, s. 26; H. C. Yalçın, "Meşrutiyet Hatıraları", *Fikir Hareketleri*, Sayı. 174 (1937) s. 278.

139. *Tanin*, kendilerinin hükümet bitaraf ve kanunperverân davranmadığı için; H İ Fırkasının ise mevkilere gelemediklerinden dolayı memnuniyetsizlik duyduklarını ifade ediyor (nu. 1419, 9 Ağustos 1328, s. 1).

VIII. KÂMİL PAŞA HÜKÜMETİ ZAMANINDA (29 EKİM 1912-23 OCAK 1913) H İ FIRKASI

A- H İ FIRKASININ KÂMİL PAŞA HÜKÜMETİYLE İLİŞKİLERİ

Balkan Harbindeki kötü gelişmelerin de tesiriyle bir yandan İ T önderleri, bir yandan da umumun isteklerine tercüman olarak Kâmil Paşa taraftarlarının başında bulunan Şeyhülislam Cemaleddin Efendi, Ahmet Muhtar Paşa Kabinesini düşürmek için faaliyete geçmişlerdi. Bu farklı gayretler sonunda zor günlerin adamı olduğuna inanılan Kâmil Paşa kabinesi kuruldu (29 Ekim 1912) (140).

Kâmil Paşa'nın işbaşına geleceği dedikodularıyla beraber, H İ Fırkasının yeni sahiplerinde, hükümette temsilci bulundurma yolunda yeni ümitler uyanmıştı. Ancak Ahmet Muhtar Paşa gibi, Kâmil Paşa'nın da herhangi bir siyasi gruba yakın olma arzusu duymadığı ve İ T ile H İ Fırkasını bir tuttuğu ve her ikisine, bu arada Sabahattin bey'e de, karşı olduğu her hareketünden anlaşılıyordu (141). Dahiliye Nezâretine Ahmet Reşit'in getirileceğini öğrenen Sadık Bey'in, Adliye Nezâretine de Dukakinzade Basri Bey'in tayin edilmesi teklifinde bulunması bir işe yaramamıştı (142). Sadık Bey'in, fırkanın yeni hâkimleri adına buna benzer isteklerde bulunması, ne gibi baskılar altında bulunduğunu da göstermesi bakımından

140. Kâmil Paşa'nın Şeyhülislâm Cemaleddin Efendi'nin tavsiyesi üzerine Sadârete getirildiği hakkında: Ahmet Muhtar, *Intâk-ı Hak*, İstanbul, 1927, 3. Kısım, s. 30; Bayur, *Türk İnkılâbı*, C. 2, Kısım. 2, s. 36'da 2 no'lu dipnotta Ahmet Muhtar Paşa'nın ısrarından bahsetmektedir. Hükümeti kurarken Saray tarafından Kâmil Paşa'dan istenen, Gümülcinli İsmail gibi, "gulâttan kimsenin" kabineye alınmaması olmuştu (Ali Fuad Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim*, s. 73).
141. Ahmet Hilmi, *Muhalefetin İflâsı*, s. 59; Bayur, *Türk İnkılâbı*, C. 2, Kısım 4, s. 260, 104 no'lu dipnot. Yahya Kemal, iki yaşlı devlet adamının, Ahmet Muhtar ve Kâmil Paşa'ların siyâsî tavırları için şöyle demektedir: "Ali Kemal, bu devrede Mahmut Muhtar Paşa ile dost olmasına rağmen Muhtar Paşa Kabinesi ile geçinememişti; ondan sonra Kâmil Paşa Kabinesine hiç sokulmadı. Bu ihtiyarlar iktidâra geçtikten sonra yanlarına kimseyi sokmuyorlardı" (*Siyâsî ve Edebî Portreler*, İstanbul, 1968, s. 83).
142. Ahmet Hilmi, *Muhalefetin İflâsı*, s. 54-57.

mühimdir. Burada onun Hizb-i Cedit meselesinde İ T'ye yönelttiği tenkidlerden birinin de, hükümet işlerine müdahale olduğunu hatırlatmak gerekir.

Kâmil Paşa hükümeti ilân edildikten sonra da, Paşaya kırgınlıklarına rağmen, ümidleri devam etmiş; tebrik için gittikleri gün Sadık Bey bir ara yalnız kaldıklarında Gümülcineli İsmail'in İstanbul Valiliğine, Basri Bey'in Mabeyn Başkatıplığına getirilmesini rica etmişse de, bu istekleri de kâile alınmamıştı. Daha sonra fırkadan bir heyet Dâhiliye Nâzırı Ahmet Reşit'e yanaşmışlarsa da sert şekilde yüzgeri edilmişlerdi (143). Bu sıralarda büsbütün Gümülcineli İsmail'in dümensuyuna giren fırka, birşey elde edemedikleri Kâmil Paşa'nın ve eski arkadaşlarından- fırka programını yazdığı için kendilerinden biri saydıkları- Ahmet Reşit'in aleyhinde kesif bir propagandaya başlamıştı. Bu esnada Ahmet Reşit'le aralarında vasıta olmayı reddeden Dâmât Salih Paşa'nın ve fırkadan ayrılmış bulunan Münevveran Takımının da, onların aleyhtarlığından kurtulamadığını belirtmek gerekir (144). H İ Fırkası da, tıpkı İ T gibi, Kâmil Paşa hükümetini düşürmek için tertipler peşinde koşmaya başlamış ve bu cümleden olarak, "*Adlû İntikam*" adıyla bir ihtilâl cemiyeti kurdukları şayiasıyla gözdağı vermeye çalışmışlardı. Bu arada Tanzimat devrinin ünlü Sadrâzamı Ali Paşa'nın dâmadı Nâzım Paşa'yı taraflarına çekmek istemişlerdi. Nitekim bu son cemiyete mensup olduklarından ötürü yakalananlar Paşa tarafından korunmuşlardı (145). Nâzım Paşa bu sıralarda hem İ T ile hem H İ Fırkasıyla dirsek temasını kaybetmeksizin, fakat ikisine karşı da açık bir taahhütte bulunmadan, kendisine sadâret yolunu açmak istiyordu (146).

Bu sıralarda dikkate değer bir gelişme, İ T'nin "*memleketin asayişini muhafaza, hükümeti takviye, aradaki korkuyu def'eylemek*" maksadıyla H İ Fırkasının yeni mensuplarına işbirliği teklif etmiş olmasıdır (147). Herhalde açıkça söylemedikleri asıl istekleri, her iki fırkaya da aynı haşın tavrı gösteren Kâmil Paşa hükümetine karşı bir ortak hareket olsa gerektir. Bu husustaki görüşmeler devam ederken H İ Fırkasının ikinci reisi Sadık Bey, şahsî bir icraat olarak, fırkanın kulüplerini kapatan ve faaliyetlerini tatil eden beyannâmeyi neşretti (148).

143. Ahmet Hilmi, *Muhalefetin İflâsı*, s. 58; H İ Fırkasının Trabzon müessillerinin Vali Mehmet Ali Aynî'den benzer istekleri için: Ali Kemâlî Aksüt, *Mehmed Ali Aynî*, s. 301; Ahmet Reşit Rey, *Gördüklerim*, s. 191.

144. Ahmet Hilmi, *Muhalefetin İflâsı*, s. 62-63; Rıza Nur, *Hürriyet ve İtilâf*, s. 51.

145. Ahmet Reşit Rey, *Gördüklerim*, s. 191-192.

146. Ahmet Hilmi, *Muhalefetin İflâsı*, s. 64-66; H. C. Yalçın'ın bu hususta söyledikleri için: "Meşrutiyet Hatıraları", *Fikir Hareketleri*, Sayı. 199 (1937) s. 261; Nâzım Paşa'yı yakından tanımak için yaveri Asaf Tugay'ın yazdıkları: *İbret*, C. 2, s. 245 vd.; Süleyman Nazif, *Yıkılan Müesseseler*, s. 20-21) o devirde muhalif gazetelerde yazı yazıp ta Nâzım Paşa'nın meddahlığını yapmayan pek az muharrir vardı demektedir.

147. Bu husustaki gayretler için: H. C. Yalçın, "Partiler Arasında Anlaşma", *Yakın Tarihimiz*, Sayı. 24 (1962) s. 323-324; Cavid Bey'in hatıralarından naklen Bayur, *Türk İnkılâbı*, C. 2, Kısım. 4, s. 267-268.

148. Sadık Bey, şahsî teşebbüsüyle H İ Fırkası kulüplerini kapatmış ve bir bakıma za-

Bu kararın Kâmil Paşa'yı ziyaretten sonra alınması dikkate değer, ancak bu hususta sadece tahminler yapma imkânı bulunmaktadır. Herşeyden önce bu beyannâme ile Sadık bey, hükümeti H İ Fırkası hükümeti zânnederken, iş için müracaat edenlerle sözünü geçiremediği kabine arasında kalmaktan kurtulmuş oluyordu (149). Balkan Harbinden ötürü böyle bir karar alınmasında bu derece gecikmenin makûl bir izahı da yoktu. Acaba Gümülcineli İsmail'in ihtilâlcî görünüş hareketlerine de bu yolla engel olmak mı istemişti? Bu da bir ihtimâl olarak akla geliyor ve böyle bir izah onun evhamlı, vesveseli tabiatına da uygundur. Kâmil Paşa'nın herhangi bir şey va'dedip va'detmediği suali de makûl görünüyor. Nihayet bu beyannâme ile bir bakıma fırkanın kongre 2-9 Haziran 1912 sonrasındaki fiilî durumu tescil edilmiş oluyordu. Bu sıralarda her iki fırka için de siyasî faaliyet sadece İstanbul muhalefelerine inhisar ediyordu denilebilir. Üstelik Ahmet Muhtar Paşa'nın sadâreti üzerine, kendini zayıf hisseden İ T, merkezi umumîsini Selânik şehrine taşımıştı.

Sadık Bey, H İ Fırkasının kulüp faaliyetlerini tâtilini emreden beyannâmeyi neşrettikten sonra (1 Ocak 1913), Kamil Paşa kabinesinin ve bilhassa bu kabincinin Dâhiliye Nâzırı Ahmet Reşit'in İ T şubelerini kapatma hususundaki gayretleri hızlanmıştır. Burada Sadık Bey tarafından neşredilen beyannâmenin, İ T Kulüplerini kapatmak için hazırlanan senaryonun bir parçası olup olmadığı suali akla gelmektedir. Nihayet her geçen gün fırkada biraz daha ağırlığını hissettiren Gümülcineli İsmail, Balkan Harbi dolayısıyla bir ara Çatalca cephesine giden ve hâlâ reisliği uhdesinde bulunduran Müşir Fuad Paşa'yı da fırkadan uzaklaştırmaya çalışmışsa da, Şaban Ağa'nın karşı koymasından ötürü, başarılı olamamıştı (150).

Kâmil Paşa'nın değil bir işbirliği, fikirlerini almak ihtiyacı bile hissetmediği bütün muhalefet toplulukları, onun alçeyhine dönmüşler; bu arada H İ Fırkası da Paşaya karşı yeni bir tavır tesbiti için toplantı yapmak ihtiyacını hissetmişti. Toplantıda Müşir Fuad Paşa, Sadık Bey, Gümülcineli İsmail, Dukakinzade Basri Bey, Hoca Mustafa Sabri Efendi ve Şaban Ağa bulunuyordu ve onun, *"idare heyetinin ekseriyetinin bulunmadığı ve esasen fırka faaliyetlerinin de tatil edilmiş bulunduğu"* yolundaki ikazı üzerine, *"musahabe-i hasbîhâl"* adı altında gayriresmî bir kisveye büründürülmüş olan toplantıda son siyâsî gelişmeleri değerlendirmeye çalışıyorlardı. Bu arada Gümülcineli İsmail tarafından ortaya atılan, Kâmil Paşa hükümetinin fırka merkezine danıştıktan sonra iş görmesi ve fırka erkânından birkaç kişinin heyet-i vükelâ'ya dahil edilmesi yolundaki teklif, Müşir Fuad Paşa ile Şaban Ağa'nın karşı koyması üzerine kabul edilmemişti (151). Bu son hareketle-

ten çok zayıfladığına inandığımız fırkanın durumunu böylece gizlemiş bulunuyordu. Bu karara karşı Lütfi Fikri'nin yazdığı yazı 20 Kânûn-ı evvel 1328 (2 Ocak 1913) tarihini taşımaktadır (Bkz. "Bir İzah", *Tanzimat*, nu. 405). Buna dayanarak biz, kapatma kararının tarihini 19 Kânûn-ı evvel 1328 olarak kabul ettik. Ayrıca bkz: Ahmet Hilmi, *Muhalefetin İflâsı*, s. 52; Bayur (*Türk İnkilâbı*, C. 2, Kısım. 4, s. 268) kulüplerin kapatılış günü olarak 10 Kasım 1912'yi verir ki yanlış olmalıdır.

149. Rıza Nur, *Hürriyet ve İtilâf*, s. 53.

150. Ahmet Hilmi, *Muhalefetin İflâsı*, s. 53.

151. Ahmet Hilmi, *Muhalefetin İflâsı*, s. 59-60.

rinde fırka, aleyhindeki ihtiras suçlamalarına hak verdirecek bir tavır sergilemiştir. Bütün bu hâdiselerin, Balkan Harbinin en hareketli ve İstanbul camilerinin yaralılarıyla dolup taşıdığı günlerde cercyan ettiği de göz önünde bulundurulmalıdır. Bu toplantılardan birinde Gümülcineli İsmail'in "*atacağı bir yumrukla*" hükümeti devirme niyeti üzerine, "*ben böyle ihtirasata alet olamam, riyasetten istifa ettim*" diyen fırka reisi Müşir Fuad Paşa'nın ve onu takiben Şaban Ağa'nın da terketmesi üzerine fırka "*İtilâf Komitesi*" veya diğer bir yorumla "*İhtilâl Komitesi*" halini aldı. Artık fırka enkazı eski Ahâli Fırkasından Gümülcineli İsmail ile Dukakinzade Basri Bey'in ve Mustafa Sabri Efendinin hâkimiyetinde bulunuyordu (152). Ayrılan reis Müşir Fuad Paşa'nın yerine seçimle yeni bir reis getirilmeksizin fırka faaliyetleri görünüşte Sadık Bey'in, gerçekte ise, Gümülcineli İsmail'in önderliğinde yürütülmeğe başladı.

152. Ahmet Hilmi, *Muhalefetin İflâsı*, s. 62; Asaf Tugay, *İbret*, C. 2, s. 23; Ali Cânib Yöntem, "Hizb-i Cedit", *Yakın Tarihimiz*, Sayı. 25 (16 Ağustos 1962) s. 345.

B. H İ FİRKASININ DAĞILMASI (1 OCAK 1913) VE BÂBÎÂLÎ BASKINI

Kâmil Paşa hükümetinden kesinlikle ümidi kesen bu yeni önderler, son bir çare olarak bir hükümet darbesine karar verdiler ki bunun mesûliyeti tamamiyle Gümülcineli İsmail'e aitti (153). Esasen bu sırada kabine içindeki anlaşmazlıklar da had safhaya ulaşmıştı. Hem H İ Fırkasıyla ve hem de İ T ile münasebetleri devam ettiren Nâzım Paşa'yla hem Ahmet Reşit'in ve hem de Sadrâzam Kâmil Paşa'nın araları açılmıştı. Nâzım Paşa hükümet içinde, arkasında bulunan iki fırkanın desteğiyle uzlaşmaz ve ferdî tavırlar gösteriyor, adetâ hükümetin düşmesini istemişçesine hareket ediyordu (154).

Bu sıralarda, *"Umumen siyasî cemiyet ve grupların sulh aktedilinceye kadar sedd ve tâtili ve bazı elebaşların idare-i örfiye muntıkasında teb'idi ve fesada saî olanların idareten ve serian cezalandırılması"* maksadıyla Ahmet Reşit tarafından geçici bir kanunun tanzimi istenmesi üzerine Şeyhülislam Cemâleddin Efendi, vilâyetlerden gelecek evrakın beklenmesini teklif etmiş ise de, Harbiye Nâzın Nâzım Paşa, Hâriciye Nâzın Gabriel Noradonkian ve Adliye Nâzın Arif Hikmet Paşa tarafından kabul görmemiştir (155). Ancak Trabzon Valiliğinden, İ T Rize şubesinden iki kişinin bir hükümet darbesi yapacağına dair evraklarla yakalandığına dair gelen telgraf, Ahmet Reşit'e yeni bir fırsat vermişti. O, bundan istifade ile Merkez-i Umumî dışında bütün İ T şubelerinin aranmasını ve seddini istiyen emirler göndermiş (20 Ocak 1913 - 7 Kanun-ı sâni 1328), gelen evrakları bir komisyon huzurunda açılmak ve tetkik edilmek üzere saklatmıştı. Bu arada, 5-6'sı müstesna, bütün İ T şubelerinin kendiliklerinden kapandığı ve sadece İstanbul'da

153. H İ Fırkasının yeni sahiplerinin 12 Kânûn-ı sâni 1328 tarihinde Bâbîâlî'yi basma kararı verdikleri yolundaki rivayetler hayli yaygındır. Böyle bir kararın alınıp alınmadığı hususundan çok, dedikodunun ortaya çıkması İ T yi âcilen harekete geçirmesi bakımından bizce mühim görünüyor. Rivayetler için: Ahmet Hilmi, *Muhalefetin İflâsı*, s. 6, 53-64; Ahmet Reşit Rey, *Gördükleri*, s. 192-193; Asaf Tugal, *İbret*, C. 2, s. 32.
154. Ali Haydar Midhat, *Hâtıralarım*, s. 239; Hasan Amca, *Doğmadan Hürriyet*, s. 109.
155. Ahmet Hilmi, *Muhalefetin İflâsı*, s. 65; Ahmet Reşit Rey, *Gördüklerim*, s.202; Ali Kemâlî Aksüt, *Mehmet Ali Aynî*, s. 303-304.

dar bir çevrede cereyan eden sönük bir siyâsî faaliyetten bahsedilebileceği, bütün çıplaklığı ve sadeliğiyle ortaya çıkmıştı. A. Reşit'in bütün partileri ve tabii bu arada İ T'yi dahi kapatma hususundaki kararlılığı şimdiye kadar hiç dikkati çekmemiş ve Bâbiâlî Baskınının münhasıran Edime'yi kurtarmak için yapıldığına inanılmıştı. Bundan dolayı da Kâmil Paşa'nın Edime'yi Bulgaristan'a vermediği birçok araştırmacılar tarafından ispat edilmeye çalışılmıştı (156). Bu arada Rize şubesiinden adı geçen iki İttihatçının da İstanbul'a gönderilmesi Dahiliye Nezâretince Trabzon Valisine emredilmişti. Ancak valilikçe gönderilen iki kişinin İstanbul'a ayak bastıkları gün Bâbiâlî Baskını olmuş (23 Ocak 1913-10 Kânûn-ı sâni 1328) ve Kâmil Paşa hükümeti istifa etmek zorunda kalmıştır (157).

Bu arada üzerinde durulması gereken husus Kâmil Paşa hükümetinin son zamanlarında H İ Fırkasının da, tıpkı İ T gibi, bir komite faaliyeti içinde olması ve bu hareketleri protesto eden fırka reisi Müşir Fuad Paşa ile Şaban Ağa'nın bir daha dönmek üzere fırkayı terketmeleridir. Geride Sadık Bey, Gümülcineli İsmail Bey, Mahir Said ve Dukakinzade Basri Bey kalmıştı. Artık Kâmil Paşa'nın en ateşli muhalifleri, Paşa'yı kısa bir müddet önce iktidarda görmek için çırpınan H İ Fırkasının bu yeni hâkimleri olmuştu (158).

Öte yandan Kâmil Paşa'nın da onlara pek iyi gözle bakmadığı ve üstelik tehlikeli olduklarına karar vererek takip ettirmeye başlamış bulunduğu rivâyetleri pek de ihtimâl dışı görülmemelidir (159). Bu esnada Gümülcineli İsmail'in önderliğinde bir hükümet darbesinin kararlaştırıldığı söz konusu edilmektedir. Hükümetin zaaf hâli ve fırkanın Nâzım Paşa ile bağlantısı bu cesareti vermiş olmalıdır. Nitekim 25 Ocak 1913 (12 Kânûn-ı sâni 1328) tarihinin de baskın günü olarak seçildiği, fakat belki de bundan haberdar olan İ T'nin 23 Ocak 1913 (10 Kânûn-ı sâni 1328) perşembe günü baskını gerçekleştirdiği yolundaki izahlar akla uygun görünmekte ve bu husustaki görüşümüzü tamamlamaktadır (160). Böylece

156. Kâmil Paşa Hükümetinin Dahiliye Nâzırı Ahmet Reşit'in genel merkez hariç, İ T'nin bütün şubelerinin aranarak ele geçen evrakların gönderilmesini isteyen emri, bunun aksine emir veren Mahmut Şevket Paşa Hükümetinin Dahiliye Nâzırı Hacı Adil'in valiliklere gönderdiği yazıdan anlaşıldığına göre, 7 Kânûn-ı sâni 1328 tarihli'dir. Ayrıca bkz: Ahmet Reşit Rey, *Gördüklerim*, s. 196-197, 203; Ahmet Reşit'in emri tersine Mahmut Şevket Paşa Hükümeti tarafından alınan karar: *BBA-BEO* Dahiliye gelen, Defter nu. 79-3-28, sıra nu. 3246 (15 Kânûn-ı sâni 1328); Hacı Adil'in emri: *BBA-BEO*, Dosya nu. 310332 (17 Kânûn-ı sâni 1328). Bkz. s. 248-250
157. Mehmet Ali Aynî, hâtıralarında herhangi bir şey söylememesine rağmen hayatını Ali Kemâlî Aksüt'e (*Mehmet Ali Aynî*, s. 304) anlatırken daha tafsilâlı bilgi vermiştir.
158. Ahmet Hilmi, *Muhalefetin İflâsı*, s. 47, 60-61.
159. Ahmet Hilmi, *Muhalefetin İflâsı*, S. 59.
160. H İ Fırkasının 12 Kânûn-ı sâni 1328'de Bâbiâliyi basma kararı verdiği hakkında: Mehmed Selâhaddin, *Bildiklerim*, s. 65; Ali Cânib Yöntem, "Bâbiâli Baskınının Bilinmeyen Tarafları", *Yakın Tarihimiz*, Sayı. 26 (1962) s. 388; Baskın fikrine Mahmut Şevket Paşa ile Cernâl Paşa, Fethi (Okyar) ve Mustafa Kemal'in

İ T, hükümet ile hükümet olup kendisini ezmek isteyen bu “İkinci Hürriyet ve İtilaf Fırkası Erkânı” arasında kalmamak (161) ve savaşın kötü gidişinden ötürü hükümet aleyhine dönen amme eskârından faydalanarak tekrar iktidar olmak imkânını, düşman muhasarası altında bulunan Edirne'yi kurtarma edebiyatına dayanan bir baskınla elde etmiş oluyordu. Edirne iki ay sonra 27 Mart 1913 tarihinde düşmüştür.

katılmadıkları; “Mahmut Şevket Paşa'nın Günlük Not Defteri”, Hayat, Sayı. 3 (1965) s. 15; Baskının çok önceden bilindiği hakkında: Rıza Nur, *Hayat ve Hatıratım*, C. 2, s. 401-402; Tevfik Çavdar'a göre Baskın, “Devrimci pratiğin yeni bir aşamasıdır, bir başka denemesidir” ve başarıya ulaşmasının sebebi ise, “Kâmil Paşa Hükümetinin ve muhalefetin bütün baskı ve yıldırımlarına karşı örgütün ayakta tutulabilmesidir”. Halbuki 7 Kânûn-ı sâni 1328/20 Ocak 1913'te 1 T'nin bütün şubelerinin aranarak ele geçirilen evrakların nezârete gönderilmesini isteyen Ahmet Reşit Rey, ancak 5-6 şubenin faaliyette bulunduğu anlaşıldığını bildirmektedir. Tevfik Çavdar'ın bu yanlış izahına dayanan diğer isabetsiz yorumları için: *Talât Paşa*, s. 247-250, 266; Baskının bir tasviri için: Sina Akşin *Jöntürkler*, s. 225 vd.

161. Münevveran Takımından sonra geride kalanlar, “İkinci Hürriyet ve İtilaf Fırkası” şeklinde isimlendirilmişlerdi (Bkz. Rıza Nur, “Hâurat Parçaları” *Türkbilik Revûsü*, No. 8, 1938, s. 1993; Ahmet Reşit Rey, *Gördüklerim*, s. 191).

C. H İ FİRKASINDAN AYRILANLAR TARAFINDAN KURULMAK İSTENEN MÜCEDDİDİN FİRKASI

İlk defa 17 aralık 1912 tarihinde Lütü Fikri tarafından Müceddidin adıyla yeni bir fırka kurulacağı haberleri gazetelerde yer almıştır. Haber üzerine fırkanın, Meşrutiyetin esaslarını anlamış ve bir bütün halinde tatbikine karar vermiş zatlardan müteşekkil olması yönünde istekler belirtilmiştir (162). Fırkanın kurulmasına Lütü Fikri'nin önyak olduğu anlaşılmaktadır. H İ Fırkasının bilhassa matbuat sahasındaki bu büyük ismi, kongreden sonra uzaklaşan Münevveran Takımının da mühim bir mensubuydu ve epey bir müddetten beri muhalefet hareketine neşrettiği gazeteleriyle bir bakıma ferdan devam etmekteydi. Fırkayı kurma çalışmalarının su yüzüne çıktığı ay içinde neşretmekte olduğu *Tanzimat* gazetesi de tekrar kapatılmıştı (163). Kâmil Paşa hükümetinin icraatını da yine serdî bir tavırla tenkid etmeğe çalışıyordu (164). Yalnız Müceddidin Fırkasının kuruluş çalışmalarında kimlerle birlikte hareket ettiği, hele H İ Fırkası mensuplarından kimlerin onunla işbirliği içinde olduğu gibi hususlar, bugün için tamamen meçhûlümüzdür. Fırka hakkındaki neşriyattan bir programın neşredildiği anlaşılmakta (165) ise de faaliyetlerine dair elimizde gözden geçirdiğimiz kaynaklara yansımış, herhangi bir bilgi bulunmamaktadır.

162. Bu temenni hakkında: Ahmet Cevad, "Meşrutiyet ve Fırkalar", *Tanzimat*, nu. 398 (4 Kânûn-ı evvel 1328) s. 1; Ayrıca bkz. nu. 404 (10 Kânûn-ı evvel 1328) s. 2.
163. Evvelki günkü *Tanzimat* ve bugünkü *Tasvir-i Efkâr*, gazetelerinin şahsiyatla uğraştıkları için Birinci Kolordu-yu Hümâyûn Kumandanlığına şiddetle tevbihi: *Tanzimat*, nu. 405 (20 Kânûn-ı evvel 1328) s. 4.
164. Hükümetin dindarlık ibrazında bulunması ve vilâyetlere, "Halkın muhafaza-i İtikadına" dikkat edilmesi yolundaki telgraflar çekmesinden şikayetler için: Lütü Fikri, "Bu Avam-firibliği Ne Vakit Bırakacağız?", *Tanzimat*, nu. 407 (22 Kânûn-ı evvel 1328) s. 1.
165. Lütü Eroğlu, "Bizde Siyasi Cemiyet ve Partilerin Tarihçesi", *Aylık Ansiklopedi*, İstanbul, 1949, C.V., s. 1491.

IX. BÂBÎÂLÎ BASKININDAN SONRA MUHALEFET

A. MUHALEFETİN YURTDIŞINA ÇIKMAK ZORUNDA KALMASI

Bâbîâlî baskınını takiben İ T'ye muhalefette tanınan birçok aydın, tıpkı 31 Mart Vakasında Ali Kemal, Nureddin Ferruh, Rıza Nur ve Mevlânzade Rifat'ın yaptıkları gibi, biri kere daha yurt dışına çıkmak zorunda kaldılar. Kâmil Paşa kabinesinin Maliye Nâzırı Abdurrahman Vefik ile Dahiliye Nâzırı Ahmet Reşit bu baskında tevkif edildiler ve *“Bir müddet için İstanbul'u terkedip ecnebî memleketlerine çekilmelerinin daha ihtiyatlı bir hareket olacağı”* tavsiyesi üzerine önce muhaliflerin önemli durak yerinden biri olan Mısır'a, buradan da Avrupa'ya Paris'e geçtiler. Mısır'a gidenler arasında Kâmil Paşa ile Cemaleddin Efendi ve kaçarak Paris'e uğradıktan sonra gelen Hürriyet ve İtilâf Fırkası ikinci reisi Sadık bey de vardı (166). Baskını takiben tevkif edilenlerden Rıza Nur, Paris'te tahsil için aylık bir tahsisat ve Ali Kemal, Viyana için yolluk verilmek suretiyle yurt dışına gönderildiler. Gümölcünlü İsmail ise, *“memlekette sükûn ve asayiş tamamen iade edilinceye kadar hiçbir muhalefet yapmayacağına dair dini ve namusu üzerine yemin”* ettiğinden dolayı sürgün cezasına uğramaktan kurtulabilmişti. Kaçanlardan biri de Mustafa Sabri Efendi idi. Kabul etmek gerekir ki bu sıralarda İ T *“Bâbîâlî vak'asıyla kabahatli bir mevkîde bulunduğunu hissettiği için mülâyim davrandı. Çok kısa bir mevkufiyetten sonra muhâliflerini okşadı, tahliye etti, yumuşatmaya çalıştı”* (167).

166. Ahmet Reşit Rey, *Gördüklerim*, s. 220 vd.; Cemal Paşa, *Hatıralar*, s. 22; Mehmet Zeki Pakalın, *Maliye Teşkilâtı Tarihi*, C. 4, s. 274-275.
167. Cemal Paşa, *Hatıralar*, s. 22-27, 40. Bâbîâlî Baskınından sonra İstanbul Muhafızlığına başlayan Cemal Paşa, siyasetle uğraşan, yâni İ T'ye karşı faaliyet gösteren zabıtları da bir vazife ile bu şchirden uzaklaştırmak için çalışmalara koyulmuştu. Bunlardan Kaymakam Yusuf Rasih ile yine Halâskârândan Kemal Beyler yurtdışına kaçmışlar; Yüzbaşı Çerkes Kâzım ve benzerlerinin ise askerlikle âlakaları kesilmişti (Bkz. Cemal Bey'le yapılan mülâkat, *Tanin*, nu. 1640, 10 Haziran 1329, s. 1; Abdülkadir Altınsu, *Osmanlı Şeyhülislâmları*, Ankara, 1972, s. 255). Rıza Nur, kendisiyle görüşen Cemal Paşa'nın şöyle dediğini naklediyor:

Bu duruma göre Hürriyet ve İtilâf Fırkasının önde gelen isimlerinden yurt içinde kalabilenler, Gümülcinli İsmail ile Mahir Said Beylerdi ve bundan dolayı bir fırka varlığından bahsedebilmek mümkün değildi. Ancak Sabahaddin Bey ve etrafında bulunanlardan bahsedilebilir. Bununla birlikte bu fiilî bir topluluktu ve siyâsî bir cemiyet halinde değildiler (168).

Bâbîâlî Baskınından sonra yurt içinde Hürriyet ve İtilâf Fırkasından arta kalanların yürüttükleri siyâsî faaliyetlerin fırka hesabına kaydedilemeyeceği bütün açıklığı ile görülmektedir. Esasen herşeyden önce ortada bir fırka olup olmadığını tartışmak gerekir. Bâbîâlî Baskınından kısa bir müddet önce kongrede seçilen reis Müşir Fuad Paşa, bilhassa Gümülcinli'nin heves ettiği ihtilâlcî hareketlerden ürkercek fırkadan ayrılmış ve fırka kanunî bir reisten bu şekilde mahrûm kalmıştı. Herhangi bir yeni teşkilâtlanmaya gitmeksizin görünüşte ikinci reis Sadık Bey'in, gerçekte ise Gümülcinli İsmail'in idaresi altına düşmüş oluyordu. Baskından sonra Sadık Bey de yurt dışına kaçınca ortada Ankara sabık mebusu Mahir Said ile siyâsî faaliyette bulunmayacağına söz veren Gümülcinli İsmail kalmıştı. Kısaca, 23 Ocak 1913'deki Bâbîâlî Baskınından sonra siyâsî hayatta bir Hürriyet ve İtilâf Fırkasından söz edebilmek herşeyden önce maddeten imkânsız hâle gelmişti (169). Ancak Fırkadan geriye kalmış olan birkaç kişinin ferden katıldıkları siyâsî hücre faaliyetlerinden söz edilebilir. Bu devrede Mahmut Şevket Paşa tarafından Sabahaddin Bey'in etrafında bulunanlar dışında Şehzade Vahdeddin ve Dâmât Salih Paşa takımlarından bahsediliyorsa da bu son ikisi hakkında şimdilik kâfi derecede bilgiye sahip değiliz. Ancak Sabahaddin Bey Takımının

“Göreceksiniz, herkese ne güzel muamele edeceğiz, İnşallah vatanı güzlara çevireceğiz” (*Gurbet Dağarcığı*, Mısır, 1919, s. 3). Krş: Yahya Kemal, *Siyasî ve Edebi Portreler*, s. 83.

168. Ahmet Bedevi Kuran, Baskından sonra İ T'nin Sabahattin Bey'e nâzırlık teklif ettiğini söylüyor (*Hüseyin Cahid Yalçın Bey'e Açık Mektup*, İstanbul, 1955, s. 16) ki, İ T havayı yumuşatmak için böyle bir yola başvurmuş olabilir.
169. Bâbîâlî Baskınından sonraki siyâsî hayat hakkında Ömer Faruk Huyugüzel (*Hüseyin Cahid Yalçın'ın Hayatı ve Ebedi Eserleri Üzerine Bir Araştırma*, İzmir, 1984, s. 28) şöyle söylemektedir: “31 Ocak 1913'te *Tanin* çıkmaya başlamıştır. Bununla birlikte Hürriyet ve İtilâf Fırkasına dahil olanlarla, İttihatçılar, arasında mücadele bütün şiddetiyle devam etmektedir. Bundan ürken ve İ T'de umduğu atılımları göremeyen Hüseyin Cahid, Talât Paşa'ya yazdığı bir mektupla partiden ayrılmaya karar verdiğini bildirir”. Biz diğer hususlarda bir bilgiye sahip değiliz, ancak zikredilen tarihte, yâni Bâbîâlî Baskını sonrasında siyâsî hayatın cereyanı hakkında Huyugüzel'in söyledikleri gerçeklere uygun düşmemektedir ve bu sıralarda ortada siyâsî bir mücadeleyi yürütebilecek H İ Fırkasının bulunmadığı da açıktır. Gerçek şudur: Kâmil Paşa hükümetinin İttihatçıları tevfiik etmeye başlaması üzerine 12 Kasım 1912'de Galata rıhtımından bir vapura binerek ayrılan Hüseyin Cahid, 23 Ocak 1913'deki Bâbîâlî Baskınına takiben İstanbul'a dönmüş, 31 Ocak 1913'de *Tanin* 'i tekrar neşretmeye başlamıştı. Huyugüzel izahında takdim-tehir yapmıştır. Atıfta bulunduğu hâdiseler Baskın öncesine aittir.

önderlerinden Satvet Lütî ve Nihat Reşat Beyler tarafından gerçekleştirilmek istenen ve kaynaklarda "*Taklib-i Hükûmet*" adıyla anılan bir hükümet darbesi teşebbüsü hususunda bilgi vermek mümkündür (170).

170. Mahmut Şevket Paşa bu sıralarda Sabahaddin Bey ve Şehzâde Vahdeddin'le Damat Salih Paşa takımlarının faaliyetinde bulunduğundan, ayrıca H İ Fırkasının eski ünlü simâsı Şaban Ağa'nın Vahdeddin'in yanına gidip geldiğinden bahsetmektedir (18 Şubat 1328). (Bkz. "Sadrazam Mahmut Şevket Paşa'nın Günlük Not Defteri", *Hayat*, Sayı. 5, 1965, s. 15).

B. TAKLİB-İ HÜKÜMET TEŞEBBÜSÜ

Bu teşebbüs Sabahaddin Bey'i fıkır ve siyasî önder kabul eden zümrenin öncülüğüyle gerçekleştirilmek istenmişti. Meşrutiyetin siyasî geleneğinde Bâbîâlî Baskını bu gibi hareketler için çok tesirli bir örnek ve ilham kaynağı vazifesini görmüştür. Teşebbüs, Edirne'nin düşman eline düşmesinden (27 Mart 1913) önce ve Bâbîâlî Baskınından kısa bir müddet sonra ortaya çıkmıştır. Bâbîâlî Baskınında 11 kişi hayatından olmuş, buna rağmen Baskına katılanlar ve silâh kullananlar hakkında herhangi bir muamele yapılmamış ve sîlî durum yaratılmıştı. Hele devrin büyük şöhretlerinden Harbiye Nâzırı Nâzım Paşa'nın da bu arada katledilmiş olması büyük infiâl yolaçmıştı (171). Bu şartlar altında, *"İstenildikten sonra bu memlekette her gün bir inkılâp yapılabilir. Çünkü ahâlî saftır, her suretle idaresi mümkündür"* kanaatinin doğmaması mümkün değildi (172). Sözdeki inkılâbın esas itibarıyla ihtilâl karşılığı olduğuna dikkati çekmek gerekir. Bu yeni teşebbüsün sîlî önderinin Satvet Lütî olduğu kabul edilmektedir. Onunla hareket edenler içinde ilk akla gelen isimler; Nihat Reşat, Ahmed Bedevî (Kuran), Balıyere yüzbaşlarından Kemal, Köprü Kontrol Memuru Salih, yüzbaşılıktan matrud Tefîk ve Mahmud ile Mahir Said ve H İ Fırkasının Kadıköy şubesi kurucusu Fethi Beydir (173). Ancak hareketin fıkır önderinin Sabahaddin Bey olduğuna inanılıyordu. Bununla beraber hareket katılan ve daha sonra da Mahmut Şevket Paşa'nın katledilmesinde ön safta görünen Yüzbaşı Kâzım ve çevresindekilerin ihtilâlcî tavırlarından ürkerék onları desteklemekten vazgeçtiği ifade olunmaktadır (174).

171. İsmail Hamî Danişmend, *Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, C. 4, s. 397 vd.

172. Bu sözler, Bâbîâlî Baskınından sonra kısa bir müddet yurtiçinde kalma imkânı bulunan Sâbık Ankara mebusu Mahir Said tarafından *Muhalefetin Esrarı*, (s. 23) kitabının yazarı Fethi Bey'e söylenmişti.

173. Teşebbüs hakkında geniş bilgi için: Fethi, *Muhaleflerin Esrarı*, s. 31-44

174. Esas itibarıyla Sabahaddin Bey'e yakın kaynaklar teşebbüs esnasında onun şiddet hareketinden ürktüğünü ve bunun üzerine teşebbüsten vazgeçtiğini ileri sürmektedirler (Meselâ bkz. Kuran, *Inkılâp Hareketleri*, s. 596). Ancak bu durumda akla gelen sual, Sabahaddin Bey'in kuvvet kullanmaksızın hükümeti değiştirmeyi nasıl başarabileceğidir. Sina Akşin bu görüşlere itibar etmeyerek onun "Darbeciliğin hiç de yabancı sayılamıyacağını" söylemektedir (*Jöntürk*, s. 236). Mahmut Baler'in, İttihatçıların 1918 sonunda binip kaçmayı düşündüğü Ya-

Harekete Yunan tebaasından George Scaliery'nin ve eski Rum mebuslarından Boşo ile Kozmide Efendilerin de katıldığı, hattâ malî kaynağın Scaliery tarafından temin edildiği yolundaki ifadelerin üzerinde durmak gerekir. Biraz ileri gidersek adı geçen Rumların Balkan Harbi esnasında İttihat ve Terakki'ye muhalif hareketlerden neler bekledikleri suali akla gelir. Ancak bu hususta daha fazla yorum yapabilmek için eldeki kaynaklar yetersizdir (175).

Harekete geçmek için basılan beyannâmenin elde edilmesinden sonra yapılan tevkiflerle bu teşebbüs akim kalmıştır (176). Diğer taraftan ilk anlardan itibaren müteşebbislerin çok sıkı bir şekilde takip edildikleri anlaşılmaktadır (177). Aynı şekilde gelişmeleri günü gününe hükümete haber veren kişilerin çokluğu da dikkati çekmektedir (178). Harekete katılanlardan Fethi Bey gelişmelerin muhtemel deşetinden ve mesûliyetinden kaçınarak kendiliğinden haber vermeyi tercih etmişti (179). İlk defa 16 Mart 1913 (3 Mart 1329) tarihinde Safvet Lütfi yakalanmış (180), bunu takiben Divan-ı Harb-i Örfî'ye davet edilen Sabahaddin Bey hakkında, davete katılmaması üzrince, muvakkat tevkif müzekkeresi çıkarılmıştır (181). Hâdisce ile bağı ortaya çıkmaya başlayınca, kendisini cezalandırmak ve belki de gerek görüldüğü takdirde asmak gâilesinden kurtulmak ve bu şekilde milletlerarası bir mesele çıkarmamak için olsa gerek, Talât Paşa, Sabahaddin Bey'i durumdan haberdar etmiş; bu sayede onun ve hareketin diğer bir ismi Doktor Nihat Reşat'ın Avrupa'ya kaçmasına zemin hazırlamıştır (182). Teşebbüs muhalif hareketlerinin sınırlarını biraz daha daraltmış (183), böylece Sabahaddin Bey'in etrafında toplananların da siyasî faaliyetler dışına atılması neticesi doğurmuştur. Bundan sonra yurt dışında çok hususî şartlarda yeni bir muhalefet hareketi, yeni bir firarfler takımı tarafından, yürütülmeye çalışılmıştır.

vuz zırhlısının, Sabahattin Bey tarafından ne şekilde batırılacağı hususunda anlattıkları da (*Baldan Damlalar-3 ve Hatıralarım*, İstanbul, 1982, s. 18-22) Sabahaddin bey'in şiddet yanlısı olmadığı hususundaki iddiaları tekzip etmektedir.

175. Fethi, *Muhalefetin Esrarı*, s. 34-40; Bu teşebbüs için Prens Sabahaddin'in 1300 lira harcadığı haberi: *Tanin*, nu. 1637 (7 Haziran 1329) s. 2.

176. H. C. Yalçın, "Meşrutiyet Hatıraları", *Fikir Hareketleri*, Sayı. 198 (1937) s. 245;

177. Cemal Paşa, *Hatıralar*, s. 31 vd.

178.. Hareketi günü gününe haber verenler arasında bizzat Cemal Paşa'nın yâveri Yüzbaşı Sivaslı Hilmi, Yüzbaşı Şair Celis ve Yüzbaşı Fethi Bey'in isimleri zikredilmektedir (Kuran, "İttihat ve Terakki Hükümeti Nasıl Devrilecekti", *Tarih Dünyası*, C. 2, Sayı. 15, 1952, s. 633).

179. Fethi, *Muhalefelerin Esrarı*, s. 44.

180. *Tanin*, nu. 1542 (4 Mart 1329) s. 6; Ancak Safvet Lütfi daha sonra tahliye edilmiştir.

181. *Tanin*, nu. 1576 (7 Nisan 1329) s. 4.

182. Cemal Paşa, *Hatıralar*, s. 32.

183. Kuran, "İttihat ve Terakki Hükümeti Nasıl Devrilecekti", *Tarih Dünyası*, C. 2, sayı. 15 (1952) s. 658; Hâdisce dolayısıyla tevkif edilenler önce Bodrum'a, daha sonra Sinop'a sürüldüler. Buradaki hayatları için: Kuran, "Sinop Menfileri", *Tarih Dergisi*, C. 2, Sayı. 17 (1959) s. 712-713, *İnkılâp Hareketleri*, s. 617 vd.

C. MAHMUT ŞEVKET PAŞANIN ZAMANINDA (23 OCAK-11 HAZİRAN 1913) MUHALEFET

a) *Mahmut Şevket Paşa'nın Katli ve Ferdî Muhalefetin Sonu*

Mahmut Şevket Paşa'nın katli Meşrutiyet devrinde Sultan Abdulhamid'in tahttan indirilmesinden (27 Nisan 1909) sonra ikinci büyük dönüm noktası sayılabilir. İlki devlet hayatında ve İ T'nin iktidar yolunda saltanat kurumunu devreden çıkarmış; ikincisi ise artık İ T tarafından desteklenen değil, doğrudan doğruya onun mensubu olan kişilere Sadâret yolunu ve böylece İ T'nin denetleyici değil doğrudan iktidar devrini açmıştır (184).

Hâlâ tartışılan bu vakayı bütün açıklığı ile ortaya koyma imkânı günümüzde de yoktur. Bu hususta, birçok görüşler ileri sürülmüşse de, ikna edici tam bir izah getirilememiştir. Bununla beraber Mahmut Şevket Paşa'nın sadrâzam olduğu ilk günlerden itibaren dikkati çeken icraatını ve bazı gelişmeleri, ihtimâlleri daha iyi değerlendirmeye zemin hazırlamak bakımından, ana hatlarıyla zikretmek yerinde olacaktır (185).

Paşa'nın sadâreti faal muhalif önderlerin yurt dışına gönderilmesi veya kaçmasıyla başlamış, içeride Sabahaddin Bey etrafında toplananlarla askerlikten değişik şekilde uzaklaştırılanlar kalmıştı. Taklib-i Hükümet tebebbüsü dolayısıyla muhaliflerin bir kısmı daha yurt dışına çıkmak veya hapsedilmek suretiyle siyâsî faaliyetten uzaklaştırılmış oluyorlardı. Ancak, öyle anlaşıyor ki Paşa devlet otoritesini temin etmek ve birşeyler yapabilmek için ilk anlardan itibaren bir mücadele vermek zorunda kalmıştı.

Paşa, İ T'ye karşı tamamen müstakil ve gerekli gördüğü hâllerde ters tavırlar takınıyor, fırkayı tehlikeli bulduğunu da ifade etmekten çekinmiyordu (186). Ta-

184. Mahmut Şevket Paşa'nın katlinin İ T'ye rakipsiz iktidar yolunu açtığı hükmü için: Mehmet Selahaddin, *Bildiklerim*, s. 88-89; Sina Akşin, *Jöntürkler*, s. 239.
185. Biz, Paşa'nın günlüğüne dayanarak onun İ T karşısında müstakil bir tavra sahip olduğunu ve bunu da açıkça ifade ettiğini ortaya koymaya çalışacağız. Öldürüldüğüünkü sayfası boş kalan bu günlük, onun Sadrâzamlık devresinin vazgeçilmez bir kaynağıdır ve Paşa, günlük yazan ilk Sadrâzamdır.
186. Paşa'nın Balkan Harbi esnasında Talât Bey'e söyledikleri dikkate değer, "Fikriniz

lât Paşa'yı kabinesine almaması bu bakımdan dikkate değer bir keyfiyettir. İ T'nin oyuncu olmamak hususunda kararlı davranmış ve onun kendisini vasıta yaparak iktidar olma niyetini sezince de açıkca buna karşı durmuştu. Tabii bu hâl, ilk anlardan itibaren, İ T'nin şikâyetlerine yol açmıştır (187). Diğer taraftan siyâsî hayatta tansiyonu düşürmek ve bir bakıma siyaseti sızdırmayı (depolitizasyon) gerçekleştirmek maksadıyla siyasetle uğraşan bazı askerleri de İstanbul'dan uzaklaştırmış; bu cümleden olarak Petersburg'u istemesine rağmen, her nedense, Mahmud Muhtar Paşa'yı büyük elçilikle Berlin'e göndermişti (188). Ancak Paşa'nın İ T ile münasebetleri her geçen gün biraz daha bozulmuş; bu arada, kabinesindeki bazı nazırların, cüzümle Adliye Nazırın İbrahim Bey ile Maarif Nazırın Şükrü Bey'in İ T merkezinden, yâni Talât Paşa'dan emir aldıklarından şikâyet etmiştir (189). Diğer yandan muhaliflerin hareketlerinden de acı acı şikâyetlerde bulunmaktadır ki burada kasdettiği Taklib-i Hükümet teşebbüsüne katılanlar olsa gerektir. Zira bu devirde artık muhalefet kelimesi içinde H İ Fırkasının bir mevki ve payı zaten bulunmamaktaydı (190).

Katilden kısa bir müddet önce Paşa'nın, askerlikle münasebetini keserek Enver Bey'i bir mutasarrıflığa, Talât Bey'i de elçilikle yurt dışına göndereceğini söylediği yolundaki görüşler (191) bizi şaşırtmamakta ve makûl görünmektedir. Taklib-i Hükümet vakasından sonra İstanbul kanlı karışıklıkların dedikodularıyla çalkalanmaya başlayınca, İstanbul Muhafızlığı bu gibi haberleri yayanların bundan sonra İdare-i Örfiye mıntokası haricine çıkarılacağını, bir beyannâme ile duyurmak zorunda kalmıştı (192). Bu kabine zamanında, *"vurmak, kırmak, ezmek ve çiğnemek mesleği esas oldu. Muhakeme etmek, kanun ve adalet gibi şeyleri*

mahduttur, bu mahdudiyet içinde vaziyeti tayinde âcizsiniz. İhâtalı bir fikriniz yoktur. Yarım âlimlerdensiniz. Bu memleket, en çok bu gibilerden zarar görmüştür. 2 Şubat 1913 ("Sadrazam Mahmut Şevket Paşa'nın Günlük Not Defteri", *Hayat*, Sayı. 2, 1965, s. 15). Ayrıca bkz. Mustafa Ragıp, "Meşrutiyet Devrinde Sadaret", *Akşam*, nu. 8731 (11 Şubat 1943), s. 4.

187. İ T, Mahmut Şevket Paşa'yı gereği gibi kontrol edememekten şikâyetçi idi (Krş. "Sadrazam Mahmut Şevket Paşa'nın Günlük Not Defteri", *Hayat*, Sayı. 13, 1965, s. 18). Türkgeldi, (*Görüp İşittiklerim*, s. 111) Paşa'nın "nasıl olursa olsun pürüzlü meseleleri temizlemek emelinde" bulunduğunu söylemektedir.
188. Paşa'nın ifadesine göre, ihtiraslı olduğundan şikâyet edilen Mahmut Muhtar Paşa, Petersburg Büyükelçiliğini istiyordu ("Mahmut Şevket Paşa'nın Günlük Not Defteri", *Hayat*, Sayı. 9, 1965, s. 18).
189. "Mahmut Şevket Paşa'nın Günlük Not Defteri", *Hayat*, Sayı. 10 (1965) s. 14.
190. "Mahmut Şevket Paşa'nın Günlük Not Defteri", *Hayat*, Sayı. 7 (1965) s. 17; Paşa İttihatçılar hakkındaki şikâyetlerini şöyle belirtiyor: "İttihatçılar böyle mecnun adamlardı. Ya muhalifleri onlardan iyi miydi? Asla! Muhalifler, üstelik rezil ve ahlâksızdı. Bu memleketin istikbâli bilmem ne olacak?"
191. Süleyman Nazif, *Yıkılan Müesseseler*, s. 30-31.
192. İstanbul Muhafızlığının beyannâmesinin metni için: *Tanin*, nu. 1558. (20 Mart 1329) s. 1.

düşünmek miskinlik ve aptallıktan başka birşey telâkki olunmuyordu" (193) hük-
münün arkasında gittikçe küçülen, fakat küçüldüğü nisbette sertleşen bir muhale-
fet hareketinin izleri bulunuyordu. Bu sertleşme karşılıklı şekilde, birbirini besle-
miş ve iktidar-muhalefet ilişkisi olmaktan çıkmıştı. Artık birbirini vatana ihanetle
suçlayan ve yine muhalifini, yok edilmesi gereken zararlı yaratıklar gibi gören
siyasî topluluklar sözkonusuydu.

Meş'um birşeyler olacağı dedikoduları sürüp giderken nihayet 11 Haziran
1913 (29 Mayıs 1329) çarşamba günü saat 11.10'da Mahmut Şevket Paşa, ara-
basının Harbiye Nezâreti olarak kullanılan şimdiki İstanbul Üniversitesi binasının
bulunduğu Beyazıt Meydanından Divanyolu'na girmesinden kısa bir müddet son-
ra suikasde uğramış, yaveri Mülâzım-ı evvel İbrahim Bey hemen, kendisi de yaralı
olarak geri getirildiği nezârette bir saat sonra ölmüştü (194). Paşa'nın (195).
öldürülmesi hakkında çok değişik görüşler ileri sürülmüştür. Bu gün de ortak bir
hükme varılmış değildir. Hâdiseyi gerçekleştirenlerin kimlikleri hakkında biraz
bilgi vermek, durumu bir parça da olsa, aydınlatması bakımından gereklidir. Daha
sonra ise farklı görüşler sıralanacak, ancak bunlardan hareketi H İ Firkasına atfe-
den görüşler üzerinde durulacaktır.

Bizzat hâdis e yerinde bulunmayan, fakat suikast işini plânlayan Yüzbaşı Kâzım
(196), *Tanin* 'in ifadesine göre 1901'de Harbiye'den mülâzım-ı sâni'likle mezun
oldu. Pehlivan Kâzım diye de anılan bu asker daha çok Palavracı Kâzım ismiyle
tanınıyordu. Cemiyet-i Hafiye mesclesinde ismi geçen "*meçhul muhbir* " yine oy-
du. İ T'den yüz bulamadığı için, "*Hoca Sadık Bey denmekle maruf mütekaid der-
vişin halka-i hayâline dahil olmuştu*" (197). İlk zamanlar İ T'nin ateşli bir mensu-

193. "Hurşit Paşa'nın Kabine Hatıraları", *Hayat*, sayı. 11 (1964) s. 18; Hasan Amca, *Doğmayan Hürriyet*, s. 92.
194. Hâdisenin hikâyesi için: İsmail Hami Danişmend, *Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, C. 4, s. 401-404; Paşa'nın arabasının önüne çıkan tabutun uzun süre sahte bir cenezeye ait olduğuna inanılmıştı (Krş. Nizamettin Nazif Tepedelenlioğlu, *Sultan İkinci Abdülhamit ve Osmanlı İmparatorluğunda Komitacılar*, s. 494). Oysa tabut, Sâmiha Ayverdi'nin de yakından tanıdığı bir hanıma aitti (Bkz. *Bir Dünyadan Bir Dünyaya*, İstanbul 1974, s. 91-92).
195. Katli dolayısıyla Paşa'nın geniş bir hâl tercümesi ve faaliyetleri *Tanin* 'de verilmiştir. Bkz. nu. 1629 (30 Mayıs 1329) s. 1-2, Büyük Şehit s. 3; nu. 1635 (5 Haziran 1329) s. 3-4; Cenaze merasimi hakkında: nu. 1630 (31 Mayıs 1329) s. 1; Paşa'nın daha önce neşredilen hâl tercümesi için: *Mücahid-i Hürriyet Mahmut Şevket Paşa ve Hareket Ordusu*, Mir'at-ı Sicill-i Memurîn-i Osmaniye Heyet-i Tahriyesi, İstanbul, 1327, s. 31.
196. Çerkes Kâzım'ı bir askerî kahraman gibi anlatan bir kaynak: Nizamettin Nazif Tepedelenlioğlu, *Sultan İkinci Abdülhamid ve Osmanlı İmparatorluğunda Komitacılar*, s. 483-500.
197. "Tahkikat ve Takibat: Katiller Birer Birer Yakalanıyor", *Tanin*, nu. 1631 (1 Haziran 1329) s. 1-3.

buydu (198). Sonraları babasının emekliye sevkî ve küçük kardeşi Hikmet'in Reji Kolculuğuna getirilmemesi yüzünden muhalif olduğu ve bu işe karıştığı ifade edilmektedir (199). Hâdisede silâh kullananlardan Kör Ziya, Fehim Paşa'nın maiyetinde bilinen ünlü kabadayılardan Çerkes Arif'in küçük biraderiydi ve çocuk denemek yaşta ağabeyinin katili ve Gani Toptanî Paşa'nın adamı olan Arnavut Matlı Mustafa'yı mahkeme salonunda vurarak kabadayılık âlemine girmişti. Hiçbir siyâsî fikri olmadığı kendisini tanıyanlarca ifade edilmektedir (200). Diğer isimlerden Hakkı, Ziya'nun ağabeyi idi, Yine *Tanin* 'in ifadesine göre, "*Hiçbir fikr-i siyâsî takib edemeyecek kadar*" cahildi. İki kardeş Meşrutiyetin ilânından sonra bir ara katillerden Kör Emin'le birlikte Beyoğlu'nda kumarhane işletmişlerdi (201) Dîvan-ı Harb mazbatasına göre silâh kullananlardan Nazmî Bey de Çerkes asıllıydı. Galatasaray Sultanîsi talebesi olduğu belirtilen Abdurrahman, hâdisede kullanılan arabanın şöförlüğü yapmış, Nazmî'yi ve Ziya'yı vaka mahallinden kaçırmıştı (202). Diğer katillerden Mülâzım Mehmet Ali, Bursa ve Edirne'deki askerî mekteplerde okumuş, serseriyâne hayatından ötürü mezun olamayarak alaya çıkarılmıştı. Yemen'de bulunan pederi Ali Rıza Paşa tarafından sonradan zabıtlığa getirilmişse de Meşrutiyetten sonra askerlikten uzaklaştırılmış ve Beyoğlu batakhanelerinin müdâvimlerinden olmuştu (203). Hâdisede silâh kullananlardan Topal Tevfik ise Meşrutiyetin ilânında bir katil vakasından ötürü hapiste bulunuyordu ve 9 Temmuz 1325 tarihli umumî afla salıverilmişti (204). Bir diğer katil Bahriye yüzbaşılığından tard edilen Tevfik Bey'di. Harekete kaulan Abdullah Safa, Gelenbevî İdadisi sermuhasırın, Kör Emin tensikatta kadro dışı bırakılmış bir kimse, Kerim Bey ise İzmit'li bir Çerkezdi. (205).

Sadece Mahmud Şevket Paşa'nun katledilebildiği bu teşebbüste aslında Talât ve Cemal Paşa'larla polis Müdürü Azmi Bey ile Yahudi şöhretlerden Karasu ve Nesim Ruso'nun da öldürülmelerine karar verilmiş, ancak bu hususta bir teşebbüse

198. Önceleri İttihat ve Terakki'nin ateşli mensuplarından olan Yüzbaşı Kâzım, birara Talât Paşa tarafından İbrahim Temo'yu öldürmesi hakkında kendisine bir teklifte bulunduğunu bizzat Temo'ya söylemiştir. (Bkz. İttihat ve Terakki, s. 260). Tevfik Çavdar (Talât Paşa, s. 280) Çerkez Kâzım ile Pertev Tevfik'in tetik çeken eller olduğunu söylüyor ki, yanlıştır ve Topal Tevfik'le Pertev Tevfik'i karıştırmış olsa gerektir.
199. Asaf Tugay, *İbret*, C. 1, s. 16.
200. *Tanin*, nu. 1631 (1 Haziran 1329) s. 3; Mahmut Şevket Paşa'nın katli hadisesine karışan Hakkı ve Ziya ile ağabeyleri Çerkes Arif'in hayat hikâyeleri hakkında: Refi Cevad Ulunay, *Sayıli Fırtınalar*, İstanbul, 1964, s. 147 vd.
201. *Tanin*, nu. 1631 (1 Haziran 1329) s. 2; Hâdisede ismi geçin birçok kişinin kör lâkabıyla anılması görünüşlerindeki herhangi bir körlük belirtisinden değil, görme bozukluğundan kaynaklanmaktadır.
202. Hâdisede kullanılan otomobilin resmi için: *Tanin*, nu. 1631 (1 Haziran 1329) s.1.
203. Mülâzım Mehmed Ali'nin hayat hikâyesi için: *Tanin*, nu. 1631 (1 Haziran 1329) s. 3.
204. Topal Tevfik'in hayat hikâyesi için: *Tanin*, nu. 1631 (1 Haziran 1329) s. 3.
205. Hâdiseye karışan diğer kişiler için: *Tanin*, nu. 1631 (1 Haziran 1329) s. 1,3.

geçme fırsatı bulunamamıştı (206). Sonuç olarak bu hâdise de Paşa ile yaverinden başka Beyoğlu'nda Pire Mehmet sokağında bazı suçluları yakalamak için girişilen çatışmada Cemal Paşa'nın yaveri Yüzbaşı Hilmi Bey de hayatını kaybetmiştir.

Büyük bir süratle tamamlanan takibat ve muhakeme sonunda hâdisayla alakası olduğu ileri sürülen 37 kişiden sekizinin beraatine karar verildi. Geri kalan 29 kişiden 15'inin vicâhen; 14'ünün ise gıyâben mahkûmiyetlerine ve bu 14 kişinin mal ve mülklerinin de haczine hükmolunmuştur (207). Haklarında gıyâben karar verilenlerden Sabahaddin Bey, Ahmet Reşit, Şerif Paşa, Kemal Midhat, Pertev Tevfik, Kaymakam Zeki Bey, Gümölcineli İsmail Bey, mütceaid jandarma yüzbaşısı Mehmet Efendi, Çerkes Nazmi Bey ve Abdurrahman (208), Çerkes Kâzım'ın kardeşi Hikmet ve Kavaklı Mustafa (209) idama; Süleymanpaşazade Adil Bey mücbed kalebendliğe, Raif Bey de onbeş sene kürek cezasına mahkûm edilmişlerdir. Vicâhen karar okunanlardan Kara Ahinet ve Ragıp 15'er yıla, Kör Emin ise mücbed kalebendliğe mahkûm edilmişlerdi. Vicâhen idama mahkûm edilenler şunlardır: Tunuslu Hayreddinpaşazade Dâmât Salih Paşa, erkân-ı harp miralayları Çerkes Fuad Bey, Yüzbaşı Çerkes Kâzım Bey, Polis Müdüriyeti sâbık Kısım-ı Siyâsî Müdürü Muhip Bey, bahriye yüzbaşılığından müstafâ Şevki Bey, Topal Tevfik, Çerkes Ziya ve ağabeyi Hakkı, Mülâzım Mehmet Ali, Sermubassır Abdullah Safa, Jandarma Kemal ve şöför muavini Cevad.

İdamların infaz mahalli olarak, tıpkı 31 Mart Vakasındaki gibi, Beyazıt Meydanı seçilmişti. 11 Haziran 1329 da (24 Haziran 1913) saat dörde on kala başlatılan infaz asker-sivil birçok kişinin, yerli-yabancı gazetecilerin ve kadınlarında bulunduğu sessiz, fakat heyecanlı bir kalabalığın önünde yirmi dakika içinde tamamlanmıştı. Bundan sonra kalabalıktan ayrılan bazı şapkalı hanımlar Beyoğlu hayatının ünlü simalarından Hakkı ve Ziya'ya, beyaz gömlekleriyle darağacında cansız ve hareketsiz duran bu iki kardeşe, henüz eskimemiş gönlerin unutulmaz âşinalarına, onları son bir defa daha yakından görebilmek arzusuyla yaklaşmışlardı (210).

206. Mahkeme mazbatası: *Tanin*, nu. 1641 (11 Haziran 1329) s. 1.

207. Mazbata-i Hükmiye'nin metni için: *Tanin*, nu. 1641 (11 Haziran 1329) s. 1; *Fikir Hareketleri*, Sayı. 203 (1937) s. 325-326; Sayı. 204, s. 341-342; Mazbatanın bir özeti için: İsmail Hâmi Danişmend, *Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, C. 4, s. 404-405.

208. Nâzmi Bey validesinin hastalığı münasebetiyle bir müddet sonra İstanbul'a dönmüş, ancak yakalanma tehlikesiyle karşı karşıya gelince Küçükmustafapaşa'daki evinde intihar etmişti. (Kuran, *İnkılâp Hareketleri*, s. 603). Abdurrahman ise maceralı bir yolculuktan sonra Paris'e kaçmıştır.

209. Kavaklı Mustafa kaçtığı Yunanistan'dan Rusya'ya geçmek isterken, Boğaz'da vapurdan zorla alınmış ve o gece asılmıştı. Durumun Rusya tarafından protestosu üzerine ise, İstanbul Polis Müdürü Cemal Azmi, Beyrut Valiliğine tayin edilmiştir (Hüsameddin Ertürk, *İki Devrin Perde Arkası*, İstanbul, 1957, s. 109).

210. Infazların en şekilde yapıldığı hakkında: "İcra-yı Hükûm-i İdam", *Tanin*, nu. 1641 (11 Haziran 1329) s. 5; İdam edilenlerin yaftaları için: "Siyasetgâhta", nu. 1642 (12 Haziran 1329) s. 1; Bir gazetecinin hatırladıkları için: Zekeriya Sertel, *Hatırladıklarım*, İstanbul, 1977, s. 51.

İstanbul'da güneş o gün oniki darağacının üzerine doğuyor; üstelik bu darağaçlarından birinde Sultan Abdülmecid'in torunu ve Kemaleddin Efendi'nin kızı olan Münire Sultan'ın kocası, Sultan Abdülhamid'in ünlü sadrâzamlarından Tunuslu Hayreddin Paşanın oğlu Dâmât Salih Paşa asılı bulunuyordu (211).

b) Mahmut Şevket Paşa'nın Katline Dair Görüşler

Paşa'nın katli meselesinde kat'î hükümler vermek oldukça zordur ve en azından cesurane bir davranış olur. Kaynakların ifadesine göre haraketin maddî kaynağı Sabahaddin Beyle Dâmât Salih Paşa tarafından temin edilmiş (212) ve Çerkes Kâzım'la Sabahaddin Bey işbirliği yapmışlardı (213). Başka bir görüşe göre ise ilk safhada Taklib-i Hükümet adı verilen hükümet darbesi Sabahaddin Bey tarafından tertiplenmiş, ancak o silâha başvurma fikrinden yana olanların da harekete katılmaları üzerine bu işten vazgeçmişti (214).

Mazbata-i Hükmiye'ye göre Sabahaddin Bey, Ahmet Reşit Bey, Şerif Paşa, Kemal Midhat, Pertev Tevfik, Gümülcinelî İsmail, Muhip, Çerkes Kâzım, Miralay Fuad Bey ve Dâmât Salih Paşa haraketin asıl tertipçileri ve tahrikçileriydiler. Tahkikat esnasında katil işinin Köstence'de plânlandığı da ileri sürülmüştü. Rivayete göre Kâmil Paşa Sadârete, Sabahaddin Bey Hariciye Nâzırlığına getirilecekti. Bu arada Dahiliye Nezârcü için Çerkes Kâzım tarafından hem Ahmet Reşit'e, hem de Gümülcinelî İsmail'e söz verilmişti (215).

211. Dâmât Salih Paşa'nın asılmaması için gösterilen gayretleri bir netice vermemiş, bu hadiseden sonra Sultan Reşad, Hânedan mensupları tarafından âdeta afaroz edilmişti (Krş. Ali Fuad Türkgeldi, *Görüp İştiklerim*, s. 115-116). Asılmaması için Fransızların gösterdiği gayretler hakkında: Cemal Paş, *İlatıralar*, s. 53-56.
212. Tertibin Salih Paşa tarafından nakden desteklendiği hakkında: Burhan Felek, *Yaşadığım Günler*, s. 233; Mazbata-i Hükmiye'ye göre Sabahaddin Bey bu hareket için 1700 lira harcamıştı. Ancak, Kuran'ın ifadesine göre (*Inkılâb Hareketleri*, s. 606) asıl mâlî kaynak devrin ünlü zenginlerinden eski Mâbeynci Ragıp Paşaydı. Bu duruma göre Sabahaddin Bey herhalde tevzi işiyle yetinmiş olsa gerektir.
213. Yüzbaşı Kâzım silah kullanma niyeti üzerine Sabahaddin Bey'in işbirliğinden vazgeçtiği yolundaki ifadeler için: Kuran, *Inkılâp Hareketleri*, s. 596.
214. İfadelere göre Mahmut Şevket Paşa'nın katlinin "Taklib-i Hükümet", teşebbüsünün bir devamı olduğu anlaşılmaktadır (Krş. Hasan Amca, *Doğmayan Hürriyet*, s.91). Ziya Şakir'in bu husustaki ifadeleri kendi içinde bir tutarsızlık göstermektedir. Ona göre ilk safhada hareket bir hükümet darbesi olarak Sabahattin Bey tarafından tertib edilmiş ancak silâha başvurma ihtimali ortaya çıkınca Sabahaddin Bey bu kararından vazgeçmişti. Bu durum karşısında hükümet darbesinin ne şekilde yapılmasının düşünüldüğü suali cevapsız kalmaktadır: Ziya Şakir'in bu husustaki görüşleri için: "Hürriyet", *Tan*, nu.965 (5.1.1938) s.9; Çerkes Kâzım'la Sabahaddin Bey'in sonuna kadar işbirliği içinde bulundukları görüşü için: Nazif Tepedelenlioğlu, *Sultan II. Abdülhamid ve Osmanlı İmparatorluğunda Komitacılar*, s.490.
215. Rivayetler için: *Tanin*, nu.1632 (2 Haziran 1329) s.1; nu.1637 (7 Haziran 1329) s.2.

Bu izahları doğrulayan bir hâdise Kâmil Paşa'nın tam bu sıralarda İstanbul'a gelmesi ve sıkı bir takib altına alınmasıdır (216). Gerçekten o, daha önce birlikte, "*Memleketi kurtarmak*" için Sadrâzam Mahmut Şevket Paşa'dan dönüş izni istemiş (217) (4 Nisan 1913) ve bir müddet sonra da (28 Mayıs 1913) kendiliğinden İstanbul'a gelerek evine çekilmişti. Takibi İngiliz Büyükelçisinin de şikâyetine yol açmış, ancak İstanbul'dan uzaklaşması, Şura-yı Devlet âzâsı olan oğlu Abdullah Bey vasıtasıyla kat'i bir şekilde ihtar edilince, boyun eğmek zorunda kalmıştı (218). Bir diğer husus da Balkan Harbi esnasında Veliahd Vahdeddin tarafından Mahmut Şevket Paşa'ya, Kâmil Paşa'nın halk tarafından sevildiği ve istendiği yolunda sözler söylemiş olmasıdır. Bu sözler hareketin bir ucunun Şehzade Vahdeddin'e uzanabileceği şüphesini doğurmaktadır (219). Kısacası İ T muhalifi hareketlerin en büyük kutbu ve tabii önderi kabul edilen Kâmil Paşa'nın tam bu sıralarda İstanbul'a gelmesi, Veliahddin onun hakkındaki kanaatları ve diğer dedikoduların düşündürdüğü bir büyük oyun, esas itibariyle makûl ve mantıkî görünmektedir. Ayrıca Miralay Fuad Bey'in ve Ahmet Abuk Paşa'nın katılması, askerler arasında da işin geniş ölçüde taraftar kazanabildiğini göstermektedir (220).

Tanin'in *Neologos* 'dan naklen verdiği izahlar, bu harekete Beyoğlu mensublarının katılma sebeplerini biraz aydınlık getirmektedir. Buna göre cinayet iki saikle işlenmiştir: Bunlardan birincisi o sıralarda kumarhane ve kahvehanelerin faaliyetlerinin tahdidine çalışılmasıdır. Bu durum kumarbazları şahsî bir düşmanlık duygusuna itmştir. Gazeteye göre bundan da Şerif Paşa ve çevresinde toplanan muhalifler faydalanmışlardır. Paşa bu suikast için 20 bin lira harcamıştır. Hâdise günü Hoca Mustafa Sabri Efendi Pire'den İstanbul'a gelmiş, ancak istenen neticenin alınmaması üzerine geri dönmüştür. Bu esnada suikastçilerle de görüşmeler yapmıştır. Pire'de iken Debre eski mebusu Dukakinzade Basri Bey'le görüşmelerde bulunmuştur (221). Dikkate değer bir gelişme de bu katil hâdisesinden ötürü Meşrutiyet'ten sonra ilân edilen af hakkında, hem de bir İttihatçı tarafından, şikâyetlerde bulunulmasıdır (222).

216. "Mahmut Şevket Paşa'nın Günlük Not Defteri", *Hayat*, Sayı. 24 (1965) s. 43.

217. "Mahmut Şevket Paşa'nın Günlük Not Defteri", *Hayat*, Sayı. 12 (1965) s. 19.

218. Cemal Paşa, *Hatıralar*, s. 41 vd.; "Mahmut Şevket Paşa'nın Günlük Not Defteri", *Hayat*, Sayı. 25 (1965) s. 42.

219. "Mahmut Şevket Paşa'nın Günlük Not Defteri" *Hayat*, Sayı. 6 (1965) s. 18.

220. Hâdisenin bir ucunun İngiliz Sefareti Baştercümanı Gerald H. Fitzmaurice ve askerî ateşe Binbaşı Tyrrel'e uzandığına inanılmaktadır. Bu kanaat için: Cemal paşa, *Hatıralar*, s.36-39; Asaf Tugay, *İbret*, C.1, s.15; Harekete katılan yüksek rütbeli subaylar olduğu kanaati için: Bayur, *Türk İnkılabı*, C. 2, Kısım 2, s. 317.

221. *Tanin*, nu. 1631 (1 Haziran 1329) s. 4; İsmail Hakkı, "Kirlî Bir Tabaka", *Tanin*, nu. 1632 (2 Haziran 1329) s. 4.

222. Dikkate değer bir gelişme de bu hâdise dolayısıyla Meşrutiyetten sonra ilân edilen umumî aflardan şikâyet edilmesidir. Bu hususta İsmail Hakkı şöyle söylemektedir, "Devr-i Meşrutiyetin hulûlünü müteakib şâyân-ı teessûf bir gaflet neticesi hapisanelerin kapısı açılmış, siyasi olmayan mücrimler, katiller, hırsızlar ve eşîrâ ala-

Bir başka görüş ise Mahmut Şevket Paşa'nın, "*Nâzım Paşa'nın intikamını almak isteyen taraftarlar*"ınca katledilmiş olduğudur (223).

Paşa'nın H İ Fırkası tarafından katledildiği görüşü üzerinde durmak gerekir. Daha önce de ifade edildiği gibi, bu sıralarda bir fırkanın varlığından bahsedilmek mümkün değildir. Katlin, Bâbü'lî Baskınının intikamını almak için Nâzım Paşa taraftarlarınca (224) veya gerekçe belirtilmeksizin kısaca H İ Fırkasınca gerçekleştirildiğini (225) ileri süren izahlar günümüzde de tekrar edilmektedir (226).

Hâdiseyi takip eden günlerce dönecek olursak durumu biraz daha vuzuha kavuşturma imkânı belirecektir. *Tanin*, bu ilk haberleri, "*Kendilerini Paris Anarşistlerine Benzetmek İsteyen Adî Katiller*" başlığı altında vermişti (227). Yüzbaşı Kâzım, Mülazım Mehmed Ali, ve Yüzbaşı Şevki'den bahisle gazete şöyle devam

yı da sokaklar dökülmüş idi" ("Kirli bir Tabaka", *Tanin*, nu.1632, 2 Haziran 1329, s.1). Ancak kısa bir müddet önce İsmail Hakkı'nın umumî affın isabetine dair yazdığı bir yazı için: "Teskin-i Ezhâne Hâdim Bir Tedbir", nu. 1513 (3 Şubat 1328) s. 1.

223. "Nâzım Paşa'nın intikamını almak isteyen taraftarları" şeklindeki izah muğlak kalmaktadır. Cinayet işine karışanların ekseriyetinin Çerkes asıllı olması hususuna dikkati çekenler de bulunmaktadır (Bkz. Rahmi Apak, *Yetmişlik Bir Subayın Hatıraları*, s. 87; Philip P. Graves, Briton and Turk, s. 178).
224. Bezmi Nusret Kaygusuz, *Bir Roman Gibi*, s. 113.
225. Katlin H İ Fırkasınca gerçekleştirildiğini ileri süren kaynaklar: Hüseyin Cahid Yalçın, "Meşrutiyet Hatıraları", *Fikir Hareketleri*, Sayı. 200 (1937) s. 277; Ali Haydar Midhat, *Hatıralarım*, s. 250; "Hürşit Paşa'nın Kabine Hatıraları", *Hayat*, Sayı. 11 (1964) s. 15; Hüsameddin Ertürk, *İki Devrim Perde Arkası*, s. 106; Galip Vardar, *İttihat ve Terakki İçin Dönenler*, İstanbul, 1960, s. 168.
226. Günümüzde yapılan araştırmalarda bu suikastın H İ Fırkası tarafından hazırlandığı, herhangi bir kaynak göstermeye bile ihtiyaç duyulmaksızın ileri sürülmektedir (Recai Galip Okandan, *Amme Hukukumuzun Anahatları*, s. 381). Tunaya (*Siyasal Partiler*, s. 277, 37 no'lu dipnot), "Komplonun Hürriyet ve İtilâf Fırkası mensuplarınınca hazırlandığı açıklanmıştır" demekten de böyle bir açıklamanın kaynağını göstermemiştir. Daha önce de belirttiğimiz gibi mahkemenin kararında Hürriyet ve İtilâf Fırkası mensuplarından bazılarının sürüldüğünü, ağır cezaya çarptırılmış olanlardan bazılarının idamla, bazılarının da yurtdışına kaçtığını belirttiği paragrafına düştüğü dipnotta (s. 283, 57 no'lu dipnot) Prens Sabahaddin, Pertev Tevfik ve Kemal Midhat isimlerini vermektedir. Bunlardan ilk ikisi hiçbir zaman H İ Fırkası mensubu olmamışlardır. Bize göre bir başka tutarsızlık da komplonun Bâbü'lî Baskınına "tepki olarak girişilen bir hareket" olduğunu (s. 335, 101 no'yu dipnot) söylemesidir. Baskının muhatabı H İ Fırkası olmadığına göre, bu izaha dayanarak, fırkayı komplo ile suçlamak pek mümkün olmaz kanaatindeyiz. Tevfik Çavdar da (*Talât Paşa*, s. 79) plâni, "Hürriyet ve İtilâfta toplanan muhalefet güçlerinin hazırladığı"nı söylüyor ki bu izah tenkide ihtiyaç hissettirmeyecek kadar acelecilik kokmaktadır. Sina Akşin'in (*Jöntürkler*, s. 235-239) Paşa'nın katli hâdisesinde Hürriyet ve İtilâf Fırkalı yorumlar yapmaması dikkate değer.
227. *Tanin*, nu. 1631 (1 Haziran 1329) s. 1.

etmekteydi, “bin türlü edepsizlikten dolayı askerlikten matrud olan bu üç şahs-ı rezil dünkü hareketleriyle, başlangıçta olduğu gibi son dakikalarında da Paris cânilerini taklit hevesine kapılmışsa da, neticede Parisli anarşistler gibi cesaret ve metanet göstermeye muvaffak olamayarak, iki saatlik bir mukavemet ve müsademedен sonra, hünüz beraberlerinde yüzlerce fişenk bulunduğu halde - aman bize vurmayınız- diye yalvara yakara teslim olmuşlardır” (228). Hâdisceye adı karışanların hemen hepsinin H İ Fırkasıyla alâkadar olduğunu söylemek (229) de mümkün değildir. Asılan 12 kişiden sadece Dâmât Salih paşa H İ Fırkasının eski mensuplarından ve Kâmil Paşa'nın sadâreti esnasında fırkayı terketmişti. Gıyâben mahkûm olanlardan Gümülcineli İsmail ile Kemal Midhat da fırkanın eski mensubuydular. Diğer taraftan Sabahattin Beyle Şerif Paşa hiçbir zaman H İ Fırkasına dahil olmamışlardır. Birkaç mensubunun ferden katıldıkları bu hareketi fırkaya yamamak bütün ismi geçenleri onun emrinde kabul etmek olur ki bunun imkânsızlığı -velev bu sıralarda fırka var kabul edilmiş olsa bile- açıkça görülmektedir. Kaldı ki mahkemenin kararında (Mazbata-i Hükmiye) ne fırkanın önderi olarak görülen Sadık Bey ve ne de doğrudan doğruya fırkanın kendisi hakkında zımnen veya lâfzen herhangi bir auf bulunmaktadır.

Bu hususa şimdiye kadar dikkat edilmemiştir. Öte yandan böyle bir niyet gösterilse bile kapasitesinin çok fevkinde bulunan bu hâdiseyi H İ Fırkasına mâl edenler her nedense bir delil zikretmek ihtiyacını da duymamışlardır. Kısaca bazı mensuplarının ferden katıldıklarını kabul etsek bile hâdisenin, esasen var olup olmadığı en azından tartışma konusu yapılabilecek bir fırkaya atfedilemeyeceği basit bir gerçek olarak ortadadır. Kaldı ki daha önce de söylediğimiz gibi bu sıralarda H İ Fırkasının var olduğunu, yâni yaşadığını söyleyebilmek mümkün de değildi. Siyâsî hayatta kişiler belli bir müddet için de olsa herhangi bir fırkanın çatısı altına girmiş olabilirler. Fırka ortadan kalktığı veya o kişi fırkadan istifa ettiği halde dahi, hayatının sonraki faaliyetlerini de ortadan kalkmış bulunan fırkaya mâletmek, İzmir Suikasti (1926) dolayısıyla da sık sık yapıldığı gibi, büyük bir metod hatâsıdır. Bu meselede mesuliyet 1918 de varlığına hitam vermiş olan İ T'ye yüklenmektedir ki bu hükmün tutar bir yanı yoktur.

İ T'nin Mahmut Şevket Paşa'nın katli ile ilişkisi olduğu da hâlen ileri sürülen hususlardandır. Hâdiseden sonra gerçekleştirilen geniş tutuklama hareketi sırasında Bekirağa bölüğüne atılan Burhan Felek, burada geçirdiği birkaç gün zarfında, Paşa'nın katline İttihatçıların bile bile göz yumdukları kanaatine vardığını ifade etmektedir (230). Nitekim teşebbüsün yapılacağı günü bile önceden

228. *Tanin*, nu. 1631 (1 Haziran 1329) s. 1.

229. Ziya Şakir'in bu hükmü için: “Hürriyet”, *Tan*, nu. 964 (4.1. 1838); Rıza Nur, Sadık Bey'le Gümülcineli İsmail'in bu vak'ada bir rolleri olmadığını söylemektedir (“Ziya Şakir'e”, *Türkbilik Revûsu* No. 8, 1938, s. 2040-2041).

230. Rivayetler hakkında: Ziya Şakir, “Hürriyet”, *Tan*, nu. 963 (3. 1. 1938) s. 9; Burhan Felek, *Yaşadığımız Günler*, s. 234-239; Mahmut Şevket Paşa'nın katli teşebbüsüne katılan bazılarının bir taraftan da gelişmeleri günü günde hükümete

öğrenecek derecede hâdiseden haberdar olan İstanbul Muhafızlığının katillerin yakalanmasında (231) gösterdiği becerikliliği, Paşa'yı koruma hususunda da göstermesinc mâni herhangi bir şey yoktu. Taklib-i Hükümet hâdisesinin bir devamı olan teşebbüse, tıpkı bunda olduğu gibi, bir sindirme tevkiyatıyla imkân bırakılmayabilirdi. Şimdiye kadar pek dikkati çekmeyen Paşa'nın günlüğü gözününe alınacak olursa, bu sıralarda İ T'nin iktidar yolundaki tek ve en kuvvetli engelin, bir adım ileri gidersek biricik rakibinin, Mahmut Şevket Paşa olduğu görülmektedir. Paşa'nın da, tıpkı askerî veya sivil bürokratik gelenekten gelen birçok kimse gibi, fırkalı devlet hayatına alışamadığı, hele bu kadar senelik bir demeden sonra üstelik bunu zararlı sayarak açıkça karşı çıktığı görülmektedir.

c) Paşa'nın Katlinden Sonra Siyasî Sürgünler

İ T'nin Paşa'nın katli için girişilen tertiplerden haberdar olduğunu söylemiştik. Bu vesile ile İ T hem Paşadan, hem de rakiplerinden kurtulmak gibi çifte kazanç sağlamıştır. Hâdiseden sonra devlet memurları arasında da muhalif tanınan birçok kişi vazifelerinden uzaklaştırılmışlardı (232). İstanbul'da tevkiyata uğrayanların büyük bir kısmını muhalif tanınan Aydınlar teşkil ediyordu (233). Bahr-i Cedid vapuruyla Sinob'a sürülenlerin bir bölümü de İstanbul'daki serseri ve işsiz takımıydı (234). Tevkif faaliyeti taşra şchirlerinde de muhalefet hareketlerini

haber verdikleri yolundaki rivayetler (Mehmet Selâhaddin, *Bildiklerim*, s. 87) devrin şartları içinde bize makûl görünmektedir (Ayrıca bkz: dipnot, 178).

231. Krş. Ali Rıza Öge, *Meşrutiyetten Cumhuriyete Bir Polis Şefinin Gerçek Anıları*, s. 198 vd.; *Tanin*, nu. 1631 (1 Haziran 1329) s. 1; Tefvî Çavdar, konponun önceden seziildiğini (*Talat Paşa*, s. 279) bildirmektedir. Halbuki bu hususta seziye bir ihtiyaç yoktu ve Cemal Paşa'nın ifadesine göre (Cemal Bey'le mülâkat, *Tanin*, nu. 1640, 10 Haziran 1329, s.2) katlin o gün yapılacağı aynı sabah haber alınmıştı. Cemal Azmi ve Talât Beyler kendilerini korumuşlar, Mahmut Şevket Paşa ise herhangi bir tedbir almaya ihtiyaç hissetmişti. Uzun zamandır bir suikast haberi ortalıkta dolaşıyordu (Bkz. Ali Haydar Midhat, *Hatıralarım*, s. 248).
232. Sürülen muhaliflerden meselâ Amasya İsmail Hakkı Paşa'nın hâdiseden haberdar dahi olmadığı hakkında: Mehmed Selâhaddin, *Bildiklerim*, s. 90; Tevkif edilenlerden Kasaba Kaymakamı İhsan Adli, daha sonra yerleştiği Marsilya'da bile Talât Paşa'nın alâkasından kurtulamadığını ve bundan dolayı da tekrar siyasî mücadeleye atılmak zorunda kaldığını yazmaktadır (Geniş bilgi için: *Şiirlerim*, s. 11, 20). Kuran, Abdülhamid devrinde Trablusgarba sürülenlerin, hiç değılse üsülen sorguya çekildiklerini, İ T'nin buna bile ihtiyaç hissetmediğini söylemektedir (*Hüseyin Cahid Bey'e Açık Mektup*, s. 28).
233. Ahmet İhsan, *Matbuat Hatıralarım*, C. 2, s. 154; Tevkif edilenlerden bazıları Tahrân sâbık Şehbenderi Mehmet Nâzım, sâbık Şeyhülislâm Cemaleddin Efendi'nin biraderi Said Molla, Cemil Molla, sâbık mektupçulardan Süreyya Bey, Aksaray'da Şeyh Fuad, Kosova'dan İstanbul'a gelen Hüseyin Avni, Valide Kuraathanesi sahibi Mehmet Efendi (*Tanin*, nu. 1633, 3 Haziran 1329, s. 1).
234. Sürülenlerin miktarını dört-beş bine çıkaran kaynaklar da (Mehmet Selâhattin,

söndürecek bir şiddete sürdürülmüştü (235). Artık siyaset meydanı, yurt dışından yapılmak istenen bazı cılız müdahaleler bir yana, sadece İttihat ve Terakki'nin mensuplarına kalmış bulunuyordu. Meşrutiyet devrinin 1914 de yapılan üçüncü ve son seçiminde yalnız onun sesi ve sözü vardı.

Bildiklerim, s. 90) bulunmaktadır. Ancak *Tanin* 'in (nu. 1636, 6 Haziran 1329, s. 3) ve oradan naklen Tunaya'nın (*Siyasal Partiler*, s. 347-350) verdiği listeye göre yekûn 322 kişidir ve bunlardan 103'ü ismen bilinmektedir. Burhan Felek ise (*Yaşadığımız Günler*, s. 242) vak'a dolayısıyla Sinop'a sürülenlerin 601 kişi olduğunu yazmaktadır.

235. İstanbul Muhafızlığından vilâyetlere iş'ar üzerine Trabzon'da Hâkim Osman Mecdi, Müstantik Faik, *Târık* Gazetesi yazı heyetinden ve Merkez Rûsûmat Tahrirat Kâtibi Salim ve gazetenin sahibi Hasan Hicabi; İzmir'de ise "muhalefet namına memlekette şer ve fesat ikâ ettiklerinden dolayı" *Müsavat* Gazetesinin muharriri Hâfız İsmail tevkif edilmişlerdi (*Meşveret* 'ten naklen *Tanin*, nu. 1641, 11 Haziran 1329, s. 2).

D. MUHALEFETİN YURT DIŞINDAKİ FAALİYETLERİ (1913-1918)

Babıâlf Baskınından kısa bir müddet önce H İ Fırkası dağılmış ve başta fırka reisi Fuad Paşa olduğu halde pek çok idare heyeti âzâsı istifa etmiş olmasına rağmen, yeni bir kongreye ve teşkilâtlanmaya gitmeksizin yürütölmeye çalışan faaliyetlerden ötürü, geride kalanlar tam bir ihtilâl komitesi hüviyetinde görünmeye başlamışlardı. Bunların içinde Gümölcineli İsmail ve onun tesiri altında hareket ettiğine inanılan Sadık Bey, sabık Dcbrc mebusu Dukakinzâde Basri Bey ve Mustafa Sabri Efendi önde gelen isimlerdi.

Baskından sonra fırkanın yeni sahipleri de, Gümölcineli İsmail hariç, yurtdışına çıkmak zorunda kaldılar. H İ Fırkası hakkındaki olumsuz kanaatlerin ortaya çıkışında ve yayılmasında eski mensuplarının yurtdışındaki icraatlarının tayin edici rolü olmuştur (236). Fırka hakkında bu şekilde değerlendirmelerde bulunulması, bize pek isabelci görünmemektedir. Yukarda bahsedilen icraatların içinde en çok dikkati çeken, Sadık Beyin 1913 yazısında İ T'yi düşürmek için yardım istemek maksadıyla Rus Çarına telgraf çekmesi olmuştur (237). Bununla, Avrupa'nın gereğinden fazla tahammöl gösterdiği İ T idaresine son verilmesi artık Çar'dan beklenen bir himmet oluyordu. Sadık Bey bir ara Atina'da kaldıktan (238) sonra birçok muhalif gibi Paris'e, Şerif Paşa'nın yanına gitmişti. Bu devrede tayin edemediğimiz bir müddet esnasında muhalefet hareketinin mühim odak-

236. H İ Fırkasının son zamanları hakkında, Ahmet Hilmi, *Muhalefetin İflası*, s. 70.

237. Sadık Bey'in üzerinde durulan telgrafının metni şudur: "Haşmetmeap, Bugün Türkiye'nin mâzide misli görülmemiş bir havf ve dehşet idaresi altında inlediği şu saatte hissiyât-ı adalet ve insaniyete müracaat etmek ve mütemeddin Avrupa'nın lüzumundan fazla tahammöl ve tecviz ettiği şu hal ve vaziyete bir nihayet verilmesini teminen, nüfûz-u haşmetânelerini istimal bulunmalarını istirham eylemek üzere, Müslüman ve Hristiyan bütün Osmanlıların bendelerine iltihak ettiğine nezd-i âlî-i imparatorîlerinde kanaat husûle geleceğini ümide cür'etyâb oluyorum. Sadık" (*Temps*'den naklen "Çar'dan Medet Uman bir Müslüman", *Tanin*, nu. 1648, 18 Haziran 1329, s. 3). Telgrafın sadeleştirilmiş bir metni için: Asaf Tugay, *İbret*, C. 2, s. 1328; Sadık Bey'in Fransa Cumhurreisine müracaat etmesi hakkında da *Tanin* 'in aynı nüshasına bakılabilir.

238. Hüseyin Kâzım, *Arnavutlar Ne Yaptılar*, s. 8; Rıza Nur, *Hürriyet ve İtilâf*, s. 64.

larından biri de Şerif Paşa ve belki de onun serveti olmuştu (239). Paris'te esasen birer isimden ibaret olan İslahat-ı Esâsiye-i Osmaniye ile H İ Fırkasının birleştikleri ilân edildikten sonra buradaki fırka faaliyetleri Sadık Beyle, Gümülcineli İsmail'in çalışmalarına münhasır kalmıştı. Yine H İ Fırkası adı altında kurulan bu yeni teşekkülün başkanı Şerif Paşa, ikinci başkanları ise Sadık Bey'le, Gümülcineli İsmail'di. Tıpkı daha önce olduğu gibi Sadık Bey bu defa da reis-i sânilikte karar kılmıştı.

Bu son ikisinin temel icraatları, fırka için Avrupa'da ve Mısır'da zenginlerden para toplamak ve bilhassa fırka başkanlığına getirdikleri Şerif Paşa'dan para çekmekle, Rus Çarının yanısıra İngiliz Kralına ve Fransız Cumhurbaşkanına İ T aleyhine telgraf çekmek hususlarına inhisar ediyordu (240). Bu safhada siyâsî faaliyet, fırkaya sahip çıkan bu son İtilafçılar için bir geçim kaynağı, fırka ise Rıza Nur'un deyişiyle "bir âlet-i cerr" olmuştur (241).

Şerif Paşa'nın yanındaki bu balayı pek fazla sürmemiş, Sadık Beyle Gümülcineli İsmail ve 31 Mart Vak'asından beri Paşa'nın kâtupliğini ve İstanbul ihtilâl hareketlerince nakden yardımlarının vekilharçlığını yapan Pertev Tevfik, Paris'den ayrılmak zorunda kalarak Mısır'a dönmüşlerdi. Bunlara Mısır'da Sivas mebusu Şükrü bey'le, eski H İ Fırkasının Bursa şubesi mensuplarından Aziz Nuri Bey de katılmış ve ortaya yeni bir topluluk çıkmıştı. Bunlar, burada da fırka adına bir miktar para toplamağa muvaffak olmuşlar, bu faaliyetin verimsizliği kısa bir zaman sonra ortaya çıkınca, bu sıralarda İskenderiye'de bulunan Şerif Paşa'ya tekrar yanaşarak "*Sizin istifanızı fırka kabul etmedi. Mührü alın*" teklifinde bulunmuşlarsa da bu istekleri reddedilmiştir. Mısır'da da hizipçi (fraksiyoner) tavırlar içinde bulunan Gümülcineli İsmail Bey, bu defa da Pertev Tevfik, Şükrü Bey ve Evrenoszâde Samî Beyle birleşip Sadık Bey'i saf dışı bırakmak teşebbüsünde bulundu. Grupta inisiyatifin artık İsmail Bey'e geçtiği görülmüyordu. Fırka adına para toplama vesilelerinden biri de "*Talât'ı vurdurmak*" olmuş ve bunun için Şerif Abdullah'tan bile bin lira sızdırmışlardı (242).

Bu yeni grubun I. Dünya Harbine kadar bu şekilde devam eden faaliyetlerinin yanında Sabahaddin Bey'in de bazı çalışmaları olmuştur. İ T hükümetinin Fransa'dan borç bulma gayretlerine yardım ettiği bildirilen Sabahaddin Bey (243), I. Dünya Savaşına girilmemesi için Padişah ve İttihat Terakki Fırkası önderi Talât Bey'e telgraflar çekmişti (244).

4 Savaş başladıktan sonra Mısır'da bulunan Türklerden 20-30 kadarı teklif üzerine İngilizler hesabına istihbarat işlerinde çalışmayı kabul etmişlerdi. Bunların

239. Hüseyin Cahid Yalçın, "Meşrutiyet Hauraları", *Fikir Hareketleri*, Sayı. 139 (1936) s. 133.

240. Ahmet Hilmi, *Muhalefetin İfşası*, s. 74.

241. Rıza Nur, *Hürriyet ve İtilâf*, s. 63.

242. Rıza Nur, *Hürriyet ve İtilâf*, s. 66-68.

243. Kuran, *İnkılâp Hareketleri*, s. 629

244. Kuran, *İnkılâp Hareketleri*, s. 638-639

içinde Miralay Sadık ve Gümülcineli İsmail ile H İ Fırkasının diğer bazı mensupları da vardı. Mütebâkisi ise âdi suçlulardı. Miralay Sadık Bey savaş müddetince İngilizlerden ayda kırk İngiliz lirası maaş alarak hayatının idâme ettirmiş, fakat buna rağmen Mütarekeden sonra Sadrazam Dâmât Ferit Paşa'ya yazdığı mektuplarında, çektiği sıkıntılardan ve uğradığı haksızlıklardan yakınmıştı. Gümülcineli İsmail ise savaşın başlamasından bir kaç ay sonra İngilizler tarafından Selâniğe gönderilmiş, burada Türk hükûmeti aleyhtarı bir gazete çıkarılması temin edilerek, bu gazete İngilizler tarafından Türk Ordularının ve halkının üzerine tayyarelerle atılmıştı. Rıza Nur'un rivayetine göre İsmail Bey, İngilizlerden, Fransızlardan ve Yunanlılardan casusluk maaşı alıyordu. Diğer casuslardan ikisi de Evrenoszâde Sâmî Beyle, Bedirhânîlerden Süreyya Beydi (245). Gümülcineli'nin bu neşriyatı, diğer muhaliflerden Mustafa Nâtık Paşa, Halâskârardan erkân-ı harb kaymakamı Yusuf Râsih, H İ Fırkasının eski mensuplarından Hüseyin Siret (Özsever) ve Söz gazetesi başmuharriri Asâf Muammer (Kütayis) Beyler tarafından hiç hoş karşılanmamıştı (246).

Diğer taraftan Bâbîâlî Baskınından sonra yurtdışına kaçmış bulunan sabık Tokat mebusu Mustafa Sabri Efendi de, Mısır'da kalmayarak Romanya'ya dönmüş, Dobruca Türkleri arasında hocalık yaparak geçimini temin etmeye çalışmış ve diğer taraftan da Türkçe gazetelere yazılar yazmıştı. Savaşta Türk Orduları Bükreş'e girdiği zaman Mustafa Sabri Efendi de İstanbul'a yollanmış ve Bilceik'te mecburî ikâmete tâbi tutulmuştu (247).

Savaş boyunca Türklerin kaleminden çıkan yazılarla dolu gazete ve beyan-nâmelerde esas itibarıyla İngilizlerin Türk dostu oldukları, Türkiye ile değil İttihatçılarla harbettikleri ve bunların zulmünden Türkleri kurtarmak istedikleri dile getiriliyordu. Ayrıca İngilizlere teslim olanların pek ziyade refah içinde yaşadıkları ve itibar gördükleri de belirtiliyordu. Hattâ bu gazetelerde teslim olmak isteyeccklerin ellerini ne şekilde havaya kaldırmaları gerektiği de temsilî bir resimle anlatılıyordu (248).

Diğer taraftan Sabahaddin Bey, savaş başladıktan sonra 1915 yılında birkaç ay Atina'da bulundu. Bir ara buraya Şerif Paşa da gelmiş, ancak çabucak Paris'e dönmüştü. Sabahaddin Bey Yunan hükûmetinin misafiri olarak kabul ve emrine bir de araba tahsis edilmmişti. Durumu Atina Sefiri Galib Kemâlî (Söylemezoğlu) 2 Şubat 1915 tarihinde Türkiye'ye bildirmiş, dört gün sonra Talât Paşa tarafından hükûmetin Sabahaddin Bey'den emin bulunduğu için Atina'da kalmasında bir mahzur görülmediği yolunda cevap verilmişti. Ancak bir müddet sonra Şerif Paşa'nın ve daha sonra da Gümülcineli İsmail'in Atina'ya gelmelerinden ötürü

245. Rıza Nur, *Türk Tarihi*, İstanbul, 1926, C. 11, s. 106-109; Galip Kemâlî Söylemezoğlu, *Başımıza Gelenler*, (1918-1922), İstanbul, 1939, s. 78-79; Cemal Paşa, *Hatıralar*, s. 41.

246. Kuran, *İnkılâp Hareketleri*, s. 671.

247. Ziya Şakir, "Hürriyet", *Tan*, nu. 967 (7. 1. 1938) s. 9; nu. 968 (8. 1. 1938) s. 9

248. Rıza Nur, *Türk Tarihi*, C. 11, s. 110.

Galib Kemâlî'nin durumu Başbakan Skoulidis'e iletip, bu şehrin bir muhalefet merkezi haline gelmesinin Türk hükûmetince hoş karşılanmayacağını bildirilmesi üzerine, Yunan hükûmetinin isteği ile Sabahaddin Bey Atina'yı terketmişti (249).

O'nun Mütareke öncesindeki en yoğun siyâsî faaliyetleri 1916 yılında cereyan etti. Bern'e gelen Sabahaddin Bey, Kemal Midhat'ın yaptığı ön çalışmalardan sonra esasen bu iş için bu şehirde bulunduğu anlaşılan İstanbul'daki Rus elçiliği baştercümanı Mandelstam ile bir görüşmede bulundu. Bu sırada onun söylediklerine ve şikâyetlerine bakılırsa Fransızlar ve İngilizler, kendisiyle konuşma arzusu göstermiyorlardı. Halbuki bu devletler, Türkiye'yi taksim etmeyecekleri hususunda Türk halkını inandırıp ikna ederlerse İttihatçıların ve Ordunun içinde anlaşmazlıklar ve bölünmeler ortaya çıkacak ve bu gelişme de hâl-i hazırda İttihat ve Terakki hükûmetinin yıkılması yolunda olumlu neticeler verebilecekti. Sabahaddin Bey bu arada muhaliflerin zayıf durumda olduklarını da itiraf ediyordu (250).

Sabahaddin Bey'in çevresindeki muhalifler daha sonra da Ali Galip ve Kemal Midhat vasıtasıyla İsviçre'de Mandelstam'la görüşmelerde bulunmuşlar ve buradaki Rus heyetlerine hükûmeti devirme hususunda muhtıra ve reçete sunmuşlardı. Onların tekliflerine göre, muhalefet partisi Paris'de kurulacak ve geçici bir komitenin idaresine verilecekti. Cenevre'de ise Türkiye ile haberleşmeyi sağlayacak bir İstihbarat Şubesi düşünülüyordu. Bundan sonra ise hükûmetin boyunduruğundan kurtulmak için fırsat kolladığına inanılan halk ve Ordu vasıtasıyla silâhlı bir ayaklanma çıkarılacaktı. Hattâ bu arada İngiltere ve Fransa'da bulunan Türk muhacir ve esirlerden de faydalanmak söz konusuydu (251).

Bu kuvvetler Türkiye'ye girince Osmanlı Hanedanının bir şehzâdenin başkanlığında geçici bir hükûmet kurulacak, bunun üzerine bazı valiler de derhal bu hükûmete katılacaklardı. Bütün bu işler tamamlandıktan sonra da İttilâf hükûmetleriyle sulh anlaşması yapılacaktı. Tabii bu plânın masrafları İttilâf devletlerine yükletiliyordu. Bu hususta İngilizler ve Fransızlarla da görüşeceğini belirten Mandelstam, son zamanlarda Türkiye'ye adam sokmanın güç bir hâle girdiğini ifade ederek, hiç değilse istihbarat işlerinde faydalanmak maksadıyla muhaliflerle münasibetlerin kesilmemesi hususunda, raporunu gönderdiği Rus Hariciyesinin dikkatini çekmişti. Görüldüğü üzere 1918 yılına kadar İ T'ye karşı çıkanların yurtdışındaki en dikkate değer faaliyetleri, kara mizah olarak isimlendirilebilecek bir manzara gösteriyordu ve II. Abdülhamid'i yıkmak için jöntürkler tarafından yürütülen her türlü kayıttan âzâde faaliyetleri hatırlatıyordu.

249. Galip Kemalî Söylemezoğlu, *Hatıraları*, İstanbul, 1946, s. 186-187.

250. A. A. Adamov (Çev. Hüseyin Rahmi-Apak) *Anadolunun Taksimi*, İstanbul, 1926 s. 224.

251. A. A. Adamov, *Anadolunun Taksimi*, s. 247-248.

HÂSIL-I KELÂM

*Hayatın alevi başkalarından ödünç alınamaz:
O, kendi ruhunun mâbedinde yakulmalıdır.*

İkbâl

II. Meşrutiyetin ilânı, devlet ve siyaset hayatımızda yeni gelişmelerin ve farklı ferdî tavırların başlıca âmili olmuştur. Meşrutiyet öncesiindeki siyasî yapı tamamen denecek bir şekilde çözülmüş, dağılmış ve bu yapıyı yeniden kurma zarureti ortaya çıkmıştı.

Daha önce Meşrutiyeti her meselenin devâsı olarak gören ve bu uğurda çalışan aydınlar, bu defa da onun ne şekilde tatbikinin daha doğru olacağı hususunda tartışmaya koyulmuşlardı. İ T'nin devlet ve cemiyet hayatını muhtelif şekil ve derecelerde kontrol etmeye ve düzenlemeye çalışması, pek tabii olarak, birtakim tepkileri de beraberinde getirmiştir. Ancak bu tepkiler herhangi bir kişi, grup, cemiyet ve fırkaya maledilemeyecek kadar değişik sebeblere ve karmaşık bir muhtevaya sahipti ve esasta yeni devrin getirdiği kaidelerden ve imkânlardan besleniyordu. Bu bakımdan Meşrutiyetin ilânından dolayı ortaya çıkan emrivakilere, imkânlarla, siyasî değişikliklere ve bunların tabii tepkilerine daha dikkatli yaklaşmak gerekir. Aksi takdirde birçok sosyal ve siyasî gelişmeyi, fertlerin insiyatifi veya iyilik ve kötülüklerin ürünü olarak görmek ve netice olarak ferdî ve ahlâkî mefhumlarla açıklamak tehlikesi söz konusu olur. Bunun ilk ve en vahim sonucu ise fertleri suçlayıcı veya yüceltici bir tavırla siyah-beyaz türden kolay açıklamalar yapmak gibi tehlikeli bir tuzağa düşmektir. Kısaca ferdî iradenin fevkinde bulunan sosyal ve siyasî şartlardan doğan gelişmeler de şahsî hareketlerin bir ürünü şeklinde görülebilir. Yâni ferdî olanla sosyal-siyasî olan birbirine karıştırılır ve böylece hâdiseleri açıklama gayretleri, onları daha karmaşık ve anlaşılmasız bir tablo halinde ve gerçeklere uzak bir muhtevada göstermekle ncticlenir. Buna benzer her yeni izah denemesi doğru izahları daha zor elde edilir bir hâle koyar.

Osmanlı Tarihinin en yakın ve en çok tartışılan 1908-1918 devresi hakkında araştırmalarda bu gibi ferdî iradenin rolünü abartan izahlar dikkati çekmekte, kişilere gereğinden fazla fonksiyon, daha doğrusu şerefpayı veya mesuliyet yüklenmektedir. Bu metod yanlışına düşmemek için fertlerin, cereyan eden hâdiselerin dışında kalmayı hangi ölçüde başarabilecekleri ve değişik derecelere

bu yeni gelişmelere katılma hususunda mâkûl, mantıkî ve bilhassa meşru gerekçeleri olup-olmadığını göz önünde tutmak lâzımdır.

Meşrutiyetin ilânı, çalkantısız ve nisbeten hareketsiz bir sosyal ve siyasî yapıda çözülme ve dağılmalara yol açmış; bu çözülme bir cemiyetleşme ve gruplaşma sürecinin de başlamasına sebep olmuştur. Cemiyetler Müslüman veya gayrimüslim, Türk veya Türkten gayri unsurlara yardım etmek gibi insanî heyecanlardan başlayarak siyasî maksatlara kadar uzanan çok değişik isteklerin, heyecanların ve güven duygusu aramanın bir vasıtası halinde ortaya çıkmışlardır. Ancak bir cemiyetleşme kültürünün ve geleneğinin henüz teşekkül etmediği ve müessesleşmediği bu devirde, sözü edilen cemiyetlerden pek azı yaşayabilmiş ve düzenli bir faaliyet gösterebilmiştir.

Cemiyetlerin içinde siyasî vasıfta olanlar nisbeten daha az sayıdadır ve bunların faaliyetleri hakkında güvenilir bilgi etme imkânı daha fazladır. Meşrutiyetin ilânı İttihat ve Terakki Cemiyetini, üstelik en büyük siyasî câzibe merkezi halinde ortaya çıkarmıştı. Kuvveti şöhretinden, şöhreti ise, bilhassa ilk zamanlarda, isminden ibaret olan bu cemiyetin Meşrutiyetin ilânı esnasında İstanbul'da kayıtlı mensuplarının miktarı, bizzat bunlardan birinin, Selim Sırrı'nın ifadesiyle, 30 civarındaydı. Öte taraftan "enkaz-ı istibdat" veya devr-i sâbık" edebiyatından ürken birçok kişinin İ T'ye katılma ihtiyacı duyduğu da âşikârdır. Anadolu'da ise cemiyetin var olduğunu hissettiren başlıca âmil bu şchirlere İttihat ve Terakki imzasıyla çekilen Meşrutiyet müjdecisi telgraflar oldu. Tabiatıyla memurlar ve aleyhlerindeki kesif neşriyattan korkan eşraf da bu kulüplerde bir nev'i varlık ve istikbâl teminatı arıyorlardı.

Her geçen gün gaynresmî bir şekilde hükümet işlerine daha çok müdahalede bulunan İ T diğer taraftan teşkilâtlanmaya ve oligarşik yapısını kurmaya devam etmekteydi. Dışında bıraktığı kişi ve siyasî olan veya olmayan cemiyetlere karşı uzlaşmak tavrı ise kuvvet kazandığı nispette sertleşiyordu. Onun bu tavrı sadece kuvvetli olmak ve kontrolü elden kaçırmamak isteğine bağlanmamalı. Devlet ve toplum yapısını yeniden şekillendirme ve kontrol altında tutma ve adetâ devlet ve toplum yapısını yeniden fethetme kararlılığına yormak daha insafî bir yaklaşım olur. Böylece topluma tamamen yeni bir düzen verme kararıyla ortaya çıkanların değiştirmek istedikleri toplumun ortalama hoşgörü seviyesi sünden çok daha düşük bir hoşgörüye ve tersine daha katı tavrı ve tutumlara saplandıkları farkediliyor.

İ T'nin kararlı ve aceleci icraatına ilk büyük sosyal ve siyasî tepki 31 Mart Vakası ile ortaya çıkmıştır. Halâ tam bir açıklıktan mahrum bulunan bu hâdisenin kıvılcımını tutuşturanların kimler olduğu meselesi bizce pek o kadar mühim değildir. Gözden kaçınılması gereken asıl husus, İ T icraatının ve on aylık Meşrutiyet hayatının hâdiseye zemin hazırlamış olmasıdır.

Devlet teşkilâtının yeniden tanzimi için başlatılan Tensikat, yanî memuriyet kadrolarının ve maaş miktarlarının yeniden tespit edilmesi ve birçok memurun işten çıkarılmasının yanısıra memurlardan kimlerin yerinde bırakılacağı meselesi, siyasîleşme sürecinin bir bakıma itici gücünü teşkil etmiştir. Aydınlar arasında siyasîleşmenin ilk sebebi ise İ T'nin eski jöntürlere, Mizancı Murad'a, Sabahad-

din Beye ve İbrahim Temo'ya ve benzerlerine karşı olmasıdır. Bu arada kendi dışındaki veya kontrolü uzağındaki her türlü cemiyete hayat hakkı tanımayan sekter tavrıdır. Bunun ilk örneğini 1908 seçimlerinde, bu seçimlere katılan diğer bir partiye Ahrar Fırkasına karşı çok sert ve hayat hakkı tanımaz tavrıyla göstermiştir.

Siyasîleşmenin bir başka sebebi de, önceleri yıllar süren uzun bir bürokratik hayattan sonra ulaşılan nâzırlık koltuklarına İ T mensuplarınca bilhassa “posta memuru Talât Efendi” gibi bir örnekten sonra kolayca ve genç yaşta erişilmesi olmuştur. Ancak, bu gibi şahıslara duyulan tepkinin temel sebebini siyasî olmaktan ziyade bürokratik tecmüllerin çiğnenmesi gibi bir hâdisenin doğurduğu yaygın huzursuzluğa bağlamak gerekir. Bilhassa, halkta saygı uyandırmayan ve daha önce yüksek bir memuriyet yapmamış bulunan kişilerin bu makamlara gelmesi, halkı olduğu kadar aydınları da huzursuz etmiştir.

Diğer taraftan İ T görünen ve icraatlara karışan bir varlık halinde ortaya çıkışındanberi her türlü bozukluk ve aksaklığın da, tıpkı daha önce Sultan II. Abdülhamid'in mesul tutulması gibi, tek suçlusu sayılmış; tabiatıyla herşeyden sorumlu kabul edilmiştir.

Meşrutiyetin ilânıyla birlikte çok partili siyasî hayata geçildiğinde aydınların siyasî telâkkileri İ T'nin sekter ve tekelci anlayışının çok uzağındaydı. Hattâ onun varlığını tehdit eden siyasî bir anlayışa sahiptiler. İ T, aydınların bu siyasî telâkkilerine karşı daima kendi varlığını ve bütünlüğünü savunmak ihtiyacını duymuştur. Bu telâkkiye göre çok farklı siyasî kanaatlere ve düşüncelere sahip olan aydınlar sırf Meşrutiyeti elde etmek maksadıyla bir araya gelmişlerdi. Bu gaye gerçekleştiğine göre İ T Cemiyetinin varlığını idame ettirmesi gereksizdi, artık dağılmalı ve farklı siyasî görüşlere sahip mensupları da kendi görüşlerine yakın siyasî partilere gitmeliydiler. Böylece aynı görüşlere sahip kişilerin bünyesinde toplayan yeni fırkalar ortaya çıkmalı ve Meşrutiyetün ihtiyaç duyduğu çok partili siyasî hayat, olması gerektiği bir şekilde, gelişmeli ve kaidelerine göre işlemeliydi. Ayrıca, Ordu da İ T'yi desteklemekten artık vazgeçmeli ve kışlasına dönmeliydi. Böylece sorumsuz ve yetkisiz İ T'nin Meşrutiyetle bağdaşmaz bir şekilde hükümet işlerine karışması da önünebilecekti.

İ T'nin merkezîyetçi ve itihad-ı anasır adı altında da olsa takip ettiği Türkçü siyaset de bilhassa azınlıkların ona karşı çıkmalarının gerekçesi olmuştur. Azınlıklar Meşrutiyet hayatında daha çok söz ve pay sahibi olmak isterlerken, İ T Türklerin yönetmenliğinde ve hâkimiyetinde bir Meşrutî hayat tasavvur etmiş ve bu tavrını nihayet “millet-i hâkime” anlayışıyla açıkça ortaya koymuştur. Azınlıklar İ T'ye karşı koymak hususunda bizzat Meşrutiyetten gereği gibi faydalanmışlardı. Çok sayıda kurulan cemiyetlerinin varlık sebebi Meşrutiyetti.

Meşrutiyetin ilânından sonra kurulan birçok cemiyet İ T'nin karşısında zor ve çetin bir yaşama mücadelesi vermek zorunda kalmış; ancak Fedâkârân-ı Millet Cemiyeti ve bundan sonra ortaya çıkan siyasî ve yarı siyasî birçok cemiyet ve fırka bir varlık göstermek bir yana, varlıklarını idame bile ettirememişlerdi. Bu durum karşısında İ T'ye rakip olabilecek kuvvetli bir parti kurmak düşüncesi aydınlar

arasında yavaş yavaş yaygınlaşmaya başlamıştı.

Nitekim bu yoldaki çalışmalar 1911 sonbaharında semeresini verdi ve 21 Kasım'da Hürriyet ve İtilâf Fırkası kuruldu. Fırka, esas itibariyle, Ahmet Reşit (Rey), Lütü Fikri, Rıza Nur ve Rıza Tevfik gibi genç aydınların gayretleri ürünüydü ve kanaatimizce tam bir aydın hareketiydi. Programını Ahmet Reşit, ni-zamnâme-i dahilîsini ise yeni gençlerden Kırkkilise mebusu Mustafa Arif (Deymer) kaleme almıştı. Ancak daha kuvvetli olabilme maksadıyla Miralay Sadık, Gümülcineli İsmail ve bunların çevresindekileri bünyesine davet ve kabûl etmesi baştanberi fırkanın en büyük zaafına teşkil etmiştir. Burada Sadık Beyin fırkanın kurucusu ve önderi gibi takdim edilmesinin yanlışlığına bir kere daha dikkati çekmek gerekir. Hâlâ yazıldığı gibi O, hiçbir zaman fırka başkanı olmamıştır ve fırkaya da kuruluş çalışmalarının ileri bir safhasında, gençlerin daveti üzerine girmiştir. Ayrıca hep ikinci başkanlıkta (reis-i sâni) kalmıştır. Önceleri Dâmât Ferit Paşa, istifasından sonra da Müşir Fuad Paşa başkanlığı yürütmüşlerdi. 1912 seçimlerinde, tıpkı İ T gibi, azınlıklarla işbirliği ve seçim koalisyonu yapmaya çalışmış; Ermenilerden Taşnaksutyunlar, diğerlerinden Yahudiler hariç, geniş bir işbirliğine gitme imkânı bulmuştu. Kuruluşundan yirmi gün sonra 11 Aralık 1911 de İstanbul araseçimlerini kazanması ise bir taraftan iktidar ümitlerini uyardırken, diğer taraftan da İ T'yi, bu yeni ve öncekilerden çok kuvvetli olan fırkanın iktidara gider gibi bir intiba uyandıran gelişmesine karşı bir tedbir almaya sevketmiştir. Bundan sonra 18 Ocak 1912 tarihli İrade-i Seniye ile Meclis feshe-dilmiş ve yeni seçimler başlamıştı. Bu seçimlerde, İ T'nin bilinen tutumundan ötürü, H İ Fırkası Meclisten tamamen silinmiştir. Seçimlerden sonra 2-9 Haziran 1912 tarihleri arasında yapılan Kongrede öteden beri fırka içinde bulunan anlaşmazlıklar büsbütün su üstüne çıkmış, bundan sonra Rıza Nur'un tâbiriyle Münecveran Takımı firkadan kopmuş ve bazı mensupları muhalefeti ferdi plânda sürdürmeye çalışmıştı. Artık küçülme safhasına giren firkada, Gümülcineli İsmail'in elinde bir oyuncak olduğuna inanılan Sadık Bey'in hakimiyeti başlamıştır.

Fırka, bundan sonra kurulan Ahmet Muhtar Paşa hükümeti ve onun takiben Kâmil Paşa hükümeti zamanında da bir varlık gösterememiş ve bir muhalefet komitesi hüviyetine bürünmüştür. Bu arada şimdiye kadar gözden kaçınlan bir nokta da Sadık Bey'in şahsî bir hareketiyle 1 Ocak 1913 tarihinde, fırka'nın zaten birçoğu kapanmış bulunan Taşra şubelerini Balkan Harbi bahanesiyle kapatan kararı olmuştur. Bu, bir bakıma fırkanın artık yaşamadığı hakikatinin de resmen itirafı gibiydi. Görüldüğü üzere bu tarihten sonra bir Hürriyet ve İtilâf Fırkasından bahsetmek hukuken mümkün değildir. Bundan kısa bir müddet sonra ise, Gümülcineli İsmail'in Kâmil Paşa hükümetine karşı ihtilâlcî hareketlerinden ürken fırka reisi Müşir Fuad Paşa'nın firkayı terk edip gittiğini görüyoruz. Sadık Bey'in etrafında kısa bir müddet varlığını devam ettiren yeni fiilî grup da 23 Ocak 1913'deki Bâbîâlî Baskınından sonra tamamen dağılmıştır.

Netice itibariyle 21 Kasım 1911'de kurulan Hürriyet ve İtilâf Fırkası 1 Ocak 1913'de resmen, 23 Ocak 1913'de ise fiilen ortadan kalkmıştır. Dolayısıyla 11

Haziran 1913'de Mahmut Şevket Paşa'nın katlinden ötürü H İ Fırkasını sorumlu tutmanın imkânsızlığı, tartışmaya ihtiyaç hissettirmeyecek bir şekilde, âşikârdır.

Fırkanın sıkrî yapısına gelince; her şeyden önce fırkanın görüşleri daha dar bir çerçevede de olsa Sabahaddin Bey'in görüşlerine dayanıyor, diğer yandan Meşrutiyet hayatının üç yıllık devresinin derin izlerini taşıyordu. Fırka, ittihad-ı anâsır hususunda da geniş haklar verildiğinde azınlıkların devlete bağlanacağı hüsn-ü zannı içinde bulunuyordu. Bu bakımdan fırka, Meşrutiyet öncesindeki jöntürk inancının bir mirasçısı sayılabilir. Daha önce nasıl Meşrutiyetin ilânıyla her işin düzeleceğine inanılıyorsa, bu defa da ittihad-ı anâsırın gereği gibi tatbik edildiğinde işlerin düzeleceği kanaatine iman ediliyordu. Hitab ettiği sosyal taban itibarıyla İ T'nin asker, memur ve cırafa dayanması karşılık H İ Fırkası daha çok, İ T'nin ihmâl etmiş görüntüsü verdiği köylü ve küçük esnafa yönelmek arzusu içinde görülmüştür. Bu arada, İ T'nin varlık sebebi olan Ordunun siyasî hayattan uzaklaşması gerektiğini, hâтта rey haklarının bile olmaması hususunu sık sık dile getirmiştir. H İ Fırkasının bilhassa Münevveran Takımı, din-siyaset ilişkileri bakımından İ T'den farklı düşünmüyorlardı ve dinin siyasete karıştırılmamasını istiyorlardı. Kısaca Hürriyet ve İtilâf hareketini dinî bir yoruma tâbi tutmak mümkün değildir. Bu bakımdan, İ T'ye karşı dinî bir tepkiden bahsetmek yanlış olur. H İ'nin temel şikâyetlerinden biri de İ T'nin Meclisi devre dışı bırakması, çok miktarda kanun-u muvakkateler (geçici kanunlar, yâni kanun hükmünde kararâmmler) çıkarması ve hükümet icraatını bunlarla yürütmesi dolayısıyla Meclis denetiminden kaçması olmuştur. Üzerinde durduğu hususlardan bir başkası da seçim güvenliğinin sağlanmasıydı. H İ, İ T'ye hizmette bir geçim teminatı gören devlet memurlarının ve bilhassa muvazzaf askerlerin seçme haklarına da ısrarla karşı çıkmıştır. Fırkanın dikkate değer ve farklı bir tutumu da, İ T'nin çok şikâyet edilen gizliliğine bir tepki olarak, Meclisteki grup toplantılarını gazetecilere açık bir şekilde yapmaya itina göstermesiydi.

Bazı görüşleri ise 1908 öncesindeki jöntürk görüşlerini hatırlatmaktadır. Daha önce belirtildiği gibi jöntürkler, nasıl her kötülüğün tek sebebi olarak Sultan II. Abdülhamid'i suçlamışlarsa, İ T'ye karşı çıkanlar da herşeyin berbad edicisi olarak bu siyasî teşekkülü ve onun mensuplarını görmüşlerdi. Bunun için İ T'ye karşı çıkanlar, onun ortadan kaldırılması yolunda, bilhassa 1913-1918 devresinde, 1908 öncesinde Jöntürklerin II. Abdülhamid'e karşı yürüttüğü mücadeleyi hatırlatan bir şekilde, her türlü kayıttan âzâde bir tavır içine girmişlerdi. Bu sıralar Sabahaddin ve Sadık Beylerin İ T'ye karşı yürüttükleri faaliyet ve bilhassa Sadık Beyin bazı cencebî devlet başkanlarını, İ T'yi düşürme hususunda yardıma çağıran telgraflarını, bu inançlarının ışığında yorumlamak ve değerlendirmek gerekir. Daha önce nasıl Sultan Abdülhamid'in yüzünden Türklerin Avrupalılar tarafından sevilmediği ve istenmediği ileri sürülmüşse, bu defa da İ T'nin kötü isminden ötürü Batı'nın Türklere düşmanlık beslediği, İ T muhaliflerince iddia edilmiştir (252). Görülüyor ki tıpkı 1908 öncesinde olduğu gibi, bu defa da, İ T'ye karşı çıkanlar,

dünyanın temel siyasî gerçeklerinden uzakta kalmanın kuru nazariyatçılığı ve idealizmi içindeydiler. Kısaca Batıyla karşılaşan ve psikolojik bakımdan ezilen aydın Batı'yı tanıyamadığı gibi, kendi memleketinin gerçeklerini de tesbit edememiş, belki daha fazla düşünme zamanı da bulamadan, muskacı bir zihniyet ve reçeteci bir tavır içinde görünmüştür. Bu arada H İ Fırkası mensuplarının da Meşrutiyetin küllî bir hâl çaresi olduğu yolundaki inançlarının hiçbir zaman sarsılmadığını söylemek gerekir. Bu bakımdan biz H İ Fırkası hareketini Genç Osmanlılık, 1895'de başlatılabilecek Jöntürlük ve 1906'da gelişmeye başlayan Makedonya Jöntürlüğünden sonra dördüncü devre Jöntürlüğü veya Meşrutiyet Jöntürlüğü olarak isimlendirmenin uygun olacağını düşünüyoruz. H İ bu Jöntürlüğün tamamını ihata etmemekle birlikte en kuvvetli teşekkülü ve temsilcisi olmuştur. Müstakiller Grubuyla Sabahaddin Bey'in çevresinde toplananları da Meşrutiyet Jöntürlüğünün birer mütemmim cüzü saymak icab eder. "Yeni Jöntürlüğün" Fizan'ı, yâni sürgün yeri ise Bodrum, Sinop ve Çorum şehirleriydi. Sık sık ifade edildiği gibi, üstelik usûlen "istintak"a da tâbi tutulmaksızın İ T aleyhtarı aydınlar buralara sürgün ediliyordu.

Yeni Jöntürlüğün başlıca kavgası, tıpkı öncekiler gibi, memleket gerçekleriyle değil; Batı'dan gelen kelimelerle olmuştur. Onlar da, kendilerinden öncekiler gibi, Meşrutiyet, Adalet, Uhuvvet, Hürriyet gibi kavramlar adına hareket ediyorlardı. Siyasî hayatımız için temel ideal sayılan bu mefhumlar yaşanan gerçeklerden doğmamışlar, ithal malı benzerleri gibi Batı'dan alınmışlardı. Üstelik aydınların, bu mefhumların doğduğu tarihî şartlar ve gelişmeleri hakkında sağlam bir bilgileri de yoktu. Bundan dolayı da neredeyse hemen herkes onlara farklı mânâlar yüklüyordu. Kısacası "Cümlelerin maksûdu ayrı, fakat rivâyeti bir" di. Meselâ, Meşrutiyete köylüler tarafından ilk verilen mânâlardan biri "vergisizlik" olmuş, bu yüzden bilhassa ilk zamanlarda devletin vergi gelirleri yok denecek bir seviyeye inmişti. Bu bakımdan Meşrutiyet hayatı, bir yandan da bu mefhumları mânâlandırma ve muhtevaya kavuşturma kavgalarıyla geçmiştir.

Ancak Aydınlar, entelektüel bir tavırla, bu mefhumlardan bir an bile şüpheye düşmemişlerdi. Bu tavır hayatı kitaba veya mefhumlara uygun bir şekle sokmayı hedef alan düşünce ve zihin yapısından kaynaklanıyordu. Böylece hâdiselere kolay ve çabuk izahlar getiriyor, ferdî âmillere ağırlık veren yorumlar yaparak siyasî hâl çareleri üretiyor ve ithal ediyorlardı. Olumsuz neticelerin sorumluları ise hep kendilerinin dışındaydı; ortaya koydukları reçetelerin yanlışlığını asla tartışmıyorlardı. Tartışan aydınlar ise, yine benzer tavırla başka reçeteler üretiyor, bu şekildeki entelektüel tavrın tezahürleri, içiçe geçmiş bir reçeteler zincirinin halkaları olarak devam edip duruyordu. II. Meşrutiyetin ilânından sonra ortaya çıkan cehalet edebiyatı ve kamuoyu yokluğu şikâyetlerinin gerisinde aydınların, reçetenin, yâni Meşrutiyetin kıymetini bilemeyen vatandaşları suçlayan ve dolayısıyla bozuklukların ve tersliklerin mesuliyetini de onlara yükleyen tavrı saklıdır. Umumî bir şekilde baktığımızda, 1908-1918 devresini devlet ve toplum hayatımızda solodan koroya, diğer bir teşbihle tekseslilikten çoksesliliğe geçiş

devresi ve bunun getirdiği sıkıntıların ve tartışmaların tarihi olarak da görmek mümkündür. Bir bakıma Meşrutiyette yorumlar getirip şekil vermeye çalışan ve tıpkı yeni bir oyunun sahnelenmesinde görüş beyan eden oyuncular veya oyuncu toplulukları örneğiyle meselceye açıklık kazandırabiliriz. Tabii oyuncuların rolleri elde etmek hususundaki isteklerini de yine Meşrutiyetin tanıdığı imkânlar muvacehesinde meşru saymak gerekecektir.

Ancak, meşrutiyet bakımından da bir üslûbun ve usûlün ihdas edilemediği görülmektedir. İ T, kendi dışında olan ve kontrolü altında bulunmayan bütün cemiyetlere ve fırkalara gayrimeşru ve lüzumsuz birer varlık gözüyle bakmış ve hayat hakkı tanımamıştır. Meşru bir şekilde ve Cemiyetler Kanununa uygun olarak ortaya çıkan bir cemiyetin veya fırkanın hukuk dışı bir hareketti ve icraatı meşruiyet bakımından tartışılabilir. Fakat bunların varlıklarının meşruiyetini tartışmanın hukukî bir mesnedinin bulmak mümkün değildir. İ T ise toptancı ve kolay bir tavırla bu gibi kuruluşların varlıklarını gayrimeşru saymıştır. İ T'nin bu yoldaki propagandası o derece tesirli olmuştur ki 21 Kasım 1911 kurulan H İ Fırkası 31 Mart 1909 daki vak'a dan bile, bizzat devri idrak edenlerin hatıratlarında görüldüğü üzere, sorumlu tutulabilmiştir (253). Fırka hakkındaki bu gibi suçlamalar günümüzde de devam etmektedir. Ancak gözden kaçırılan bir husus, bu isimle Mütareke devrinde kurulan ikinci bir fırkanın, üzerinde durduğumuz ilk fırka ile bir bağının olmadığıdır. Tamamen değişik bir ortamda ve farklı bir grup tarafından kurulan ikinci fırka, şöhretli ve tesirli bir isim olduğu için Hürriyet ve İtilâf ismini almıştır. İlkiyle bir ayniyet ve devamlılık içinde olduğunu kabûl etmek için herhangi bir gerekçe ve delil bulunmamaktadır. Nitekim, Mutedil Hürriyet ve İtilâf Fırkası adıyla kurulmaya çalışılan üçüncü fırkayı da ikincinin devamı gibi görme imkânı yoktur.

İ T'nin, diğer kuruluşları gayrimeşru sayan tavrı, siyasî mücadeleye hâkim olmuşken; siyasî reçeteler de nihayetinde "biz gelirse daha iyi yaparız" şeklinde ileri sürülmüştür. Gerçi H İ ayrıntılı sayılabilecek bir program ortaya koymuş; yeri geldikçe de mükemmelliğine güvendiğini hissettirerek programların tartışılmasını, şahsiyat yapılmamasını teklif etmiştir. Tabii bu yapılamamış, şahısların irdelenmesine devam edilmiş, toptancı ve kolaycı bir şekilde ifade edilen tavır siyasî hayata hâkim olurken meseleler hakkında kısmî çözüm yolları üzerinde durulmamıştır. Muayyen meseleler hakkında ayrı ayrı hâl çareleri ortaya koyma tavrı siyasî hayat için yumuşatıcı ve yatıştırıcı bir gelenek oluşturabilirdi.

Bunun yanı sıra en sade ve uzak meselelerin de önünde sonunda ahlâkî mefhumlarla ifade edilmesi ve bunlara dayanılarak tartışılması; siyasî hareketlerin ve şahısların bu mefhumlarla tartışılması ve nihayet sözün vatana ihanet edebiyatıyla bağlanması, siyasî hayatın en büyük handikapını ve çıkmazını teşkil etmiştir. İktisadî meselelerin iktisadî mefhumlarla ifade edilmesi, görüşlerin ise yine bir başka fikirle karşılanması ve meselelerin açık-şeffik bir üslûpla tartışılabilmesi

mümkün olamamıştır. Usûle kavuşamayan konuşmalar ve tartışmalar daima düğüşmeler şeklinde tezahür etmiştir. Netice itibariyle bir kere daha usûlün esastan önce geldiği ortaya çıkmıştır.

Meşrutiyet devrini siyasî hayatımızın bir laboratuvarı olarak görmek eğilimi, araştırmacılar arasında, hayli yaygındır. Gerçekten de sonraki devirlerin siyasî ve fıkırî yönelişlerinin ilk örneklerini bu devirde bulmak mümkündür. Bu devirde tartışılmayan veya değinilmeyen herhangi bir görüş veya mesele yok gibidir. Kısaca bu görüşe katılmamak mümkün değildir. Ancak bu görüş tamamlanmaya muhtaç görünüyor. Bu siyasî laboratuvarın alternatif maliyeti çok yüksek olmuştur. Bize göre fazla pahalıdır ve faydası ise tartışılabilir.

Osmanlı devletinin paylaşılması ve yıkılması yolunda kararların verildiği bir zamanda, aydınlar tarafından kurtuluş reçetesi olarak takdim edilen ve tarifi yapılamamış olan Meşrutiyetin, şüphesiz olumlu yönleri de bulunmakla beraber, asıl büyük ve mühim neticesi yıkılış devrinin kapanış sayfasına azâmî bir kayıpla, hem de çabuklaştırarak, yekûn çizgisinin çekilmesine yolaçması olmuştur. Diğer bir ifade ile Meşrutiyetin ilânı devletin dağılmasını hızlandırmış, kayıpları ise azâmiye çıkarmıştır. Çok partili siyasî hayatın cereyan tarzı, hattâ bizatihi varlığı ise bu gelişmenin sürükleyici âmilini teşkil etmiştir.

*Tüketti sarma hezâran hikâyet-i aşkı
O kıssadan dahi söylenmedik neler kaldı*

İzzet Molla

SUMMARY

The party of Liberty and Entente, which was one of the most considerable parties of multipartite political life in Turkey, was established in 21st November 1911. This party amalgamated nearly seventy of the 105 deputies who were not from the C U P at the parliament.

In 11th December 1911, 20 days after the party was established, hopes of becoming government awoke when the party won by-elections held in Istanbul. On the other hand, this situation made it necessary for the C U P to take a precaution. This precaution resulted in the close-up of the Chamber of Deputies. During the elections held in accordance with İrade-i Seniyye dated 18th January 1912, illegal ways were tried by the C U P. The party of Liberty and Entente could not have seats at the parliament after the elections.

On the other hand, the group of intellectuals left the party after the elections and, for this reason, the party began to diminish. The same situation of the party continued during the governments of Ahmet Muhtar Pasha and Kamil Pasha. Finally, the Anatolian branches of the party, most of which had already been closed, were then closed by the personal attempts of Sadık Bey, the vice president of the party.

Therefore, the party disappeared. Following the Babiali Raid held in 23rd Jan. 1913, the majority of the party members went abroad. Those who were abroad had been engaged in some activities in the name of the party during the time of World War I. Today, this party still seems to be one of the "so-called" problems of the history of political life in Turkey.

EKLER: A
HATIRLATMAK BÂBINDA
HÂL TERCÜMELERİ

DEBRE MEBUSU DUKAKİNZE H. BASRİ GÜN TEKİN

Hasan Basri kaynaklarda sadece Debre Mebusu Basri Bey şeklinde zikredilmektedir. 26 Ekim 1911 de İ T den ayrılarak muhalifler safına katılan Basri Bey, Meclis albümündeki fotoğrafına göre 1870 li yıllarda doğmuş olmalıdır. Miralay Sadık Bey'in dostlarından. H İ Fırkasında da Sadık Beyin yakınındaki birkaç kişiden biri de oydu. Siyasî hayatta aktif rol oynayanlar arasındaydı. Bâbîâli Baskınından sonraki hayatı hakkında bilgimiz yoktur. Ancak Meşrutiyette başladığı yayın hayatına 1920'den sonra hız verdiği ve bir dizi kitap yazdığı görülmektedir. Tespit edebildiklerimizden bazılarını Basri Gün Tekin imzasıyla, soyadı kanunundan (1934) önce, imzalamıştır. *Revue de Genève*'in 1922-1924 yıllarına ait sayılarında Türkiye hakkında yazılar neşretmiştir.

Eserleri

1. *Arnavutluk ve Buhran-ı Osmanî*, İstanbul, 1329, s. 191.
2. *Le Monde Oriental et L'Avenir de La Paix*, Paris, 1920. s. 320.
3. Dr. Basri Gün Tekin, *Le Mond Turc et Sa Mission Historique*, Leipzig, 1929.
4. *La Crise Ottomane*, Selânik, 1912
5. *Le Coeur Turc*, İstanbul, 1920
6. *L'Emigrant Mehmed Oghlou*, İstanbul, 1921
7. *Türkçülük Yazısı*, Sofya, 1923
8. *Küçük Asya ve Sungur*, İstanbul, 1928
9. K. A. ve S. (*Premier Opéra Turc*), Leipzig, 1929
10. *Muhacir Mehmedoğlu*, İstanbul, 1341-1923
11. *L'Albanie Indépendante et l'Empire Khalifal Ottoman*, Préface de Claude Frarrère, Paris, 1920, XVI+84 s.
12. *L'Orient Débalkanisé et l'Albanie*, Paris, 1920, 30 s.
13. *Le Monde Turc et l'Avenir de sa Mission Historique*, Genève, 1932.

GÜMÜLCİNELİ İSMAİL HAKKI

1879 yılında Gümölcine'de doğan İsmail Hakkı, Hukuk Fakölteſi mezunudur. 1908 Mec-lisine koyu bir ittihatçı olarak girdi. Daha sonra Ahalî Fırkası reisi iken Hürriyet ve İtilâf Fırkasına katıldı. Fırkanın en aşırı unsuru olmuştu. Münevveran'ın ayrılmasından sonra fırkanın gerçek hâkimi oydu. Bu sıralarda bir taraftan avukatlık yapıyordu. Bâbîâli Baskınından sonra da Sabahaddin Bey taraftarlarına yanaştı. Mahmut Şevket'in katli do-layısıyla idâma mahkûm edildi. I. Dünya Savaşı sırasında karışık bir siyasî hayatı oldu. Mütarekeden sonra dönerek yeniden siyasî mücadeleyle atıldı. Bursa Valisi iken 1.6.1924 tarihli 150 likler listesine dâhil edildi.

MÜŞİR FUAT PAŞA

İncirliköylü Müşir Hasan Paşa'nın oğlu olarak 1835 senesinde Mısır'da doğdu. İlk ve Orta tahsilini İstanbul'da yaptıktan sonra Hasan Paşa'nın Mısır'a gönderilmesi üzerine buraya dönerek Abbasiye Mektebine girdi ve süvari zabiti olarak çıktığı bu mektebe hoca tayin edildi. 1869 İstanbul'a gelerek Dâr-ı Şura-yı Askerî'ye memur edildi. 1872 de Mirliya rütbesiyle Hemavend aşiretinin isyanını bastırmak üzere Kerkük'e gönderilen Paşa, bilhassa 1876 daki Karadağ Savaşlarında yararlıklar göstererek Elena Kahramanı olarak anılmasına yol açacak zaferler kazandı ve kendisine Müşir rütbesi ile Yâver-i Ekremlik ünvanı verildi. Daha sonra Avusturya'ya ve Rusya'ya fevkalâde elçilikle gönderildi (1894). Deli lâkabıyla anılan Paşa devlet idaresine ve idarecilerine yönelttiği sert tenkitlerinden ötürü 1902 de rütbe ve nişanları sökülerek Şam'a sürüldü ve ancak Meşrutiyetin ilânıyla dönebildi. Âyân Meclisi âzalığine getirilen Paşa temiz şöhretinden ötürü Hürriyet ve İtilâf Fırkasının kurucuları arasına davet edilerek, Damat Ferit Paşa'nın istifasından (8 Mart 1912) sonra fırkanın başkanlığına getirildi. Bâbüâlî Baskınından çok kısa bir zaman öncesine kadar başkanlığı devam ettirdikten sonra Gümülcineli İsmail'in ihtilâlcî hareketlerinden ürkererek fırkayı terketmiştir. Bundan kısa bir müddet sonra, yânî fırka yeni bir başkanlık seçimine gidemeden, Baskından ötürü fırkanın teşkilâtı dağılmış ve mensupları yurt dışına çıkmak zorunda kalmıştır. Fırka reisliğinde iken bir ara Balkan Savaşına da katılan Paşa 1931 de İstanbul'da öldü. Nâzım Paşa'nın yaverlerinden Asaf Tugay'ın dayısı olan Paşa "dürüst, namuslu, sağlam karakterli, büyük bir vatan sever" olarak isim bırakmıştır.

ÖMER LÜTFİ FIKRİ

İkinci Meşrutiyetin siyasî hayatında önde gelen şahsiyetlerinden biri de Ömer Lütfi Fikri'dir ve Lütfi Fikri adıyla tanınmaktadır. 1872 de Babası Fikri Paşa'nın memuriyette bulunduğu Gümüşhane'de veya resmî kayıtlara göre İstanbul'da doğdu. Mülkiyeyi 1890 da bitirdi. Paris Hukuk Fakültesinden ve Paris "Ecole Libre des Sciences Politiques'in "Section Diplomatique" kısmından mezun olduktan sonra Nisan 1894 de İstanbul'a döndü. Kısa bir müddet sonra siyasî faaliyetten ötürü 1895 sencesinde yakalanarak 14 ay hapse mahkûm oldu. İstanbul Umumî Hapishanesinde cezasını tamamladıktan sonra bilebildiğimiz ilk memuriyeti olan Antalya Tahrirat Müdürlüğüne gönderildi. 1897 de Hamîdâbâd (Isparta) sancağı Tahrirat Müdürlüğüne ve buradan da Niğde Tahrirat Müdürlüğüne nakledildi. Daha sonra Tortum kazasında kaymakam iken 1901 de Avrupa'ya kaçtı. Daha sonra geçtiği Mısır'da avukatlık ve yazarlık yaptı. Meşrutiyeti ilânından sonra yurda dönerek Dersim mebusu olarak Meclis-i Mebusan'a girdi. Batıda kazandığı hukuk formasyonunun tesiri ve entellektüelist tavrı ile İ T ye ilk karşı çıkanlardan biri oldu. Mutcdil Hürriyetşeroveran Fırkasını (1909) kurdu. Daha sonra Hürriyet ve İtilâf Fırkasının Münecvveran Takımının önde gelen isimlerinden oldu. 29 Nisan 1911 den itibaren çıkardığı *Tanzimat* gazetesi ve kapatıldıkça çıkarılan diğer gazetelerin başmuharrirliğini yaparak İ T'ye karşı kalemiyle mücadele veren belli başlı aydınlardan biri de odur. H İ Fırkasından ayrıldıktan sonra da gazeteli muhalefetine devam etti. Ancak daha sonra 1915 de Avrupa'ya giderek savaş sonuna kadar kalmıştır. Mütarekeden sonra İstanbul'a döndü. Sabah gazetesinde başmuharrirlik ve avukatlık yaptı. 1923 ten sonra da bu defa Hilâfet'i savunarak muhalif tavırlar sergiledi. 1920 de İstanbul Barosu başkanlığına getirilmiş ve 8 sene başkanlık yapmıştır. Kansere yakalandıktan sonra tedavi için gittiği Paris'te 7 Ekim 1934 de 62 yaşında öldü. Daha sonra kemikleri Türkiye'ye taşındı. Lütfi Fikri'nin en dikkate değer tarafı mücadelecisi oluşuydu. Üzerine aldığı bir işi sonuna kadar takip eder ve bu uğurda sonuna kadar çarpışır. H İ Fırkasının basın dünyasındaki en gür sesi oydu. Batının kavramları adına tavizsiz bir siyasî mücadele yürütmüştür. Kitap halinde basılmış eserleri şunlardır:

1. *Şimdiki İzdivaçlar* (Piyes), Türk Matbaası, Kahire, 1905, s. 199.
2. *Tecrübe-i İntikad: Duhter-i Hindu*, Türk Matbaası, Kahire, 1905, s. 35. 3. *Erkekler Arasında* (Piyes), Türk Matbaası Kahire, 1907, s. 96.
4. *Selânik'te Bir Konferans*, Ahmed İhsan Matbaası, İstanbul, 1326, s. 48.
5. *Mebâdi-i İlm-i Hukuk*, Ahmed İhsan Matbaası, İstanbul, 1327, s. 112.
6. *Osmanlı Tarih-i Siyasîsi*, Kader Matbaası, İstanbul, 1329, s. 112.

7. *Hükümdarlık Karşısında Milliyet ve Mesuliyet ve Tefrik-i Kuvvâ*, Akşam Teşebbüs Matbaası, İstanbul, 1338, s. 23.
8. *Meşrutiyet ve Cumhuriyet*, Ahmet İhsan Matbaası, İstanbul, 1339, s. 41.
9. *Yemen Vilâyetinin Suret-i İdaresi Hakkında Dersim Mebusu Lütfi Fikri Beyin Teklif-i Kanun Lâyihası*, Matbaa-i Amire, İstanbul, 1326, s. 9.
10. *Hakk-ı Müdafaa*, Hamit Bey Matbaası, İstanbul, 1933, 24 s.
11. *Essai de Critiquei Les Désenchantées de Mr. Pierre Loti*, Imprimerie Internationale İdjtihad, Caire, 1907, 31 s.

MUSTAFA SABRÎ EFENDİ

1896 da Tokat'ta doğan Mustafa Sabri Efendi Hürriyet ve İtilâf Fırkasının Sadık Bey grubunun önde gelen isimlerinden biridir. Babası Ahmed Efendi adında bir zattır. Kur'an hıfzından sonra Kayscri'nin ünlü âlimlerinden Emin Efendi'den okudu ve İstanbul'da ders ve-killerinden Ahmed Asım Efendi'den icazetnâme aldı ve sonradan hocasına dâmâd oldu. Ruûs imtihanını kazanarak 22 yaşında Fatih Camiinde ders okutmaya başladı ve 50 talebeye icazetnâme verdi (Bağçe, nu. 6, 26 Ağustos 1324, s. 8). 1898-1914 yıllarında Huzur Derslerine muhatap olarak katıldı ve 1900-1904 yılları arasında ayrıca II. Abdulhamid'in hafız-ı kütüplüğünde bulundu.

1908 Meclisine Tokat mebusu olarak giren Mustafa Sabri Efendi 12 Ağustos 1912 de Cemiyet-i İttihadiye-i İslâmiye ismiyle bir cemiyet kurdu. 1908 den itibaren Cemiyet-i İlmiye-i İslâmiyenin neşir organı Beyanü'l-hak mecmuasının (1908-1912, 182 sayı) başmuharrirliğini yaptı. Önce İttihat ve Terakki'nin yanında bir tavır aldı. Ancak bir müddet sonra Ahalî Fırkasının (kuruluşu 21 Şubat 1910) ve ondan sonra da Hürriyet ve İtilâf Fırkasının (kuruluşu 21 Kasım 1911) kurucuları arasında yer aldı. Bu sıralarda hitabeti ve kitabeti ile İ T'nin çok ürktüğü birkaç muhaliften biri de oydu.

Bâbiâlî Baskını (23 Ocak 1912) üzerine yurtdışına kaçanların arasında yer aldı. Önce Mısır'a gitti, daha sonra Romanya'ya geçti ve Dobruca'da uzun yıllar Türkçe hocalığı yaparak geçindi. I. Dünya Harbinde, Türk Ordularının Romanyaya girmesi üzerine İttihat-Terakki tarafından yurda gönderildi ve Bilecik'te mecburî ikâmete tabî tutuldu.

1918'den sonra yeniden siyasî ve ilmî faaliyetine başlayarak Darü'l-Hikmeti'l-İslâmiye üyesi oldu (1918). I. Dâmâd Ferid Paşa kabinesinde şeyhülislâmlığa getirildi. Paris Konferansına giden sadrâzama vekâlet etti. Kabinenin düşmesi üzerine Âyân Meclisine seçildi. Sonradan Teâli-i İslâm Cemiyeti ismini alan Cemiyet-i Müderrisîn'in birinci reisliğini yaptı. II. Dâmâd Ferid Paşa kabinesinde de yine şeyhülislam oldu. Sevr anlaşması şartlarını tartışan Şura-yı Saltanat'a katıldı. Anadolu'daki Milli Harekete karşı tavır aldı. Görüşlerinin reddedilmesi üzerine şeyhülislâmlıktan istifa etti. Mütareke devrinde kurulan Hürriyet ve İtilâf Fırkasının ve ondan ayrılanların kurduğu Mutedil Hürriyet ve İtilâf Fırkasının kurucuları arasında bulundu.

Oğlu İbrahim Sabri Efendi ile 150 likler listesine dahil edilerek 1922 de ikinci defa yurtdışına çıkmak zorunda kalan Mustafa Sabri Efendi önce İskeçe'de (Yunanistan'da) oğluyla birlikte *Yarın* gazetesini çıkardı (70 sayı, sonra *Peyam-ı İslâm* adıyla 5 sayı. 1927-1930). İlk haftalık sonra onbeş günlük bu gazetenin yazılarının çoğunu kendisi yazıyordu. Burada bazı risâlelerini de tefrika etti. Ankara hükûmetine yönelttiği tenkitler-

den ötürü 1924 de dersiamlık maaşı kesildi.

İskeçe'den önce Hicaz'a ve bilâhère Mısır'a geçti. 150 liklerin affından sonra da yurda dönmeyi. 12 Mart 1954 de geride Türkçe ve bilhassa birçok Arapça eser bırakarak dünyadan göçtü.

Mustafa Sabri Efendi son devrin kuvvetli bir dinî tahsil görmüş kalem sahibi şeyhülislâmlarından biriydi. Diğer taraftan kitap haline getirmemekle birlikte birçok şiirler yazmış, *Beyanü'l-hak* ve *Teminat* gibi gazetelerde neşretmiştir ki bazıları onun bedbin ruh halini anlatmaları bakımından dikkate değer şaylardır. *Beyanü'l-hak*'taki yazıları polemikçiliğinin delilleridir. Ancak, Mustafa Sabri Efendi yurt içinde siyasî hayatı esnasında sadece bu gibi yazılar yazmış, ismini duyuran bellibaşlı kitaplarını ise siyaset yapmadığı zamanlarda, yâni ikinci ve son kere yurt dışına çıktıktan sonra yazmıştır. Kısaca siyaset yapılabildiği zamanlarda kitap halinde eser vermemiştir.

Eserleri hakkında İsmail Kara tarafından hazırlanmış bulunan listeyi izahlarıyla birlikte, aynen veriyoruz:

"*Yeni İslâm müctehidlerinin kıymet-i ilmiyesi* (Vahdet-i vücud ekolüne bağlı olarak Cehennem'de ebedî kalışın -hulûd fi'n-nâr- olmadığını savunan Musa Carullah Bigiyef'in *Rahmet-i ilâhiye burhanları* kitabının tenkidi, 1919), *Dinî müceddidler yahud Türkiye için necat ve i'tilâ yolları'nda bir rehber* (Haşim Nahid'in kitabının tenkidi, 1922. *Dinî müceddidler-reformcular* adıyla sadeleştirilerek basıldı, 1969), "İslâm'da imamet-i kübra" (*Yarın* gazetesinde tefrika sayı: 12-16, 24, 26-36, 39-44, 47-48, 52-54, 56, 60-63, 68-70), "Savm-ı Ramazan" (Orucun fidye ile geçiştirilmesini tavsiye eden Süleyman Nazife cevap. *Yarın* 'da tefrika, sayı: 16-22, Kaynaklar *Savm risâlesi* adıyla geçmekte ise de gazete-deki başlığı budur), "Din ve milliyet" (*Yarın* 'da tefrika, sayı: 62, 65, 67-68 ve Peyam-ı İslâm, sayı: 4), *Türkün başına gelen şapka meselesi* (*Yarın*, sayı: 68, 13 Rebiülevvel 1349 da M. Sabri'nin bu kitabının basılmaya başladığı, 3-4 sene önce de birkaç formasının basıldığı ihberi veriliyordu. Aynı sayıda kitabın başlık kılışesi de yer alıyor. Kitap olarak çıkıp çıkmadığı tesbit edemedim), *Mes'eletü tercemeti'l-Kur'an* (Kur'anın Türkçe tercümesinin namazda okunması yolunda Türkiye'deki gelişmelere ve Mısır'da buna benzer görüşleri savunan Meraği ve Ferid Vecdî'ye cevap, Kahire 1932, Arapça), *Mevkûfu'l-beşer tahte sultani'l-kader* (Arapça, Kahire 1933), *Mevkûfu'l-akl* (Arapça, C. 4, Kahire 1950), *el-Kavlü'l-fasl beynellezîne yu'minûne bi'l-gayb vellezîne lâ yüminûn* (Arapça, Kahire), *Kavl fi'l-mer'e* (Arapça, Kahire, ?), *en-Nekîr alâ münkiri nimetin mine'd-dîn ve'l-hulafe ve'l ümme* (Arapça, Beyrut, ?), *Meseleler hakkında cevaplar* (*Beyanü'l-hak* 'da "İslâm'da hedef-i münakaşa olmuş mesâil" başlığı altında çıkan makaleleri. Sadeleştiren: O. N. Gürsoy, 1976. Sonunda Savm-ı Ramazan'ı sadeleştirmesi de bulunmaktadır. Mustafa Sabri Efendi'nin *Beyanü'l-hak* ve *Yarın* 'dan başka *Malûmat*, *Yeni gazete*, *Tesisat*, *Alemdar*, *İkdam* gibi yayın organlarında da çokça yazısı yayımlanmıştır. Siyasî görüşlerindeki gelişmeler ve kaymalar için bu yazıları kitaplarından daha açıklayıcı özellikler taşır" (*Türkiye'de İslâmcılık Düşüncesi-II*, İstanbul, 1987, s. 264-265).

RIZA NUR

1878'de Sinop'da doğdu. Babası Mahmut Zeki isminde okur-yazar bir kunduracı, annesi deniz ticareti ve taşımacılıkla tanınan Zarfhoğlu ailesine mensup bir hanımdı ve oğlunun terbiyesinde tesirli olmuştu. Rıza Nur dört yaşında mahalle mektebine başladı. Sinop'ta 1888 de girdiği Rüştiyeden 1892 de mezun oldu. Daha sonra İstanbul'a gelerek Soğukçeşme Askerî Rüştiyesinden mezun oldu. Kuleli İdadîsinden sonra girdiği (1895) Askerî Tıbbiyeden 1901 de Tabib Yüzbaşılıkla çıktı. Alman hekimlerinin idaresinde bulunan Gülhane Hastanesine ihtisas yapmak için girdi ve burada Meşrutiyen ilânına kadar Tıp Müderrisliği görevini yürüttü. Tanınmasında büyük payı bulunan *Fenn-i İttîân*'ı (Matbaa-i Ahmet İhsan, İstanbul, 1322, 248+1 s.) burada iken neşretti. Türkçe ve Avrupa dillerinde tıbbî araştırmaları çoktur. Meşrutiyetin ilânından önce Avukat Baha ve Manyasızade Refik Beylerin rehberliğiyle İttihat ve Terakki Cemiyetine girdi. Meşrutiyetin ilânı üzerine tabib binbaşı rütbesinde iken hemşehrilerinin ısrarıyla Meclis-i Mebusana Sinop mebusu seçildi. Böylece hayatının en fırtınalı siyasî safhası başlamış oluyordu, henüz 30 yaşındaydı ve bekârdı. Bundan sonra yaşadığı siyasî hayatın ilk dönüm noktası 1909 senesinin ilk aylarında İttihat ve Terakki Cemiyetinden istifa ederek Ahrar Fırkasına girmesi oldu. 21 Kasım 1911 tarihinde kurulan Hürriyet ve İtilâf fırkasının Münevveran Takımının önde gelen mensublarından biri olan Rıza Nur, 1912 seçimlerinden sonra bu fırkadan da ayrılarak ferdî muhalefetine devam etti. Bazen de Sabahaddin Bey takımıyla işbirliği içinde oldu. 23 Ocak 1913 deki Bâbîâlî Baskınından sonra tıp tahsili bahanesiyle yurt dışına gönderildi. Mütarekeden sonra İstanbul'a döndü ve son Osmanlı meclisine Sinop mebusu olarak girdi. Daha sonra Ankara'da açılan Meclise katıldı. Burada kurulan hükümetlerde Milli Eğitim ve daha sonra Sağlık Bakanı oldu. Bir ara Dışişleri Bakanlığına vekâlet etti. İkinci devre seçimlerinde de Sinop mebusu seçildi. Lozan görüşmelerine ikinci murahhas olarak katıldı. Daha sonra yurt dışına çıkmak (1926) zorunda kalarak uzun müddet Paris ve bilhassa Mısır'da bulunduktan sonra yurda döndü (1938) ve *Tanrıdağı* dergisini çıkardı. Paris'te başladığı Türkoloji çalışmalarına Mısır'da da devam etmiş ve Türkbilik Revüsü isimli mecmuayı (8 sayı) çıkarmıştır. Jöntürklerin neşriyatı arasında hususî bir yeri olan Rüyalardan biri de Rıza Nur'un kaleminden çıkmıştır. Türkiye'ye döndükten dört sene sonra (1942) ölen Rıza Nur, geride basılmış ve basılmamış bir dizi eser bırakmıştır. Eserlerinin kendisi tarafından düzenlenen bir listesinden (*Türkbilik Revüsü* no. 7) siyasî ve edebî muhtevalı olanlarını şöyle sıralayabiliriz.

1. *Servet-i Şahane ve Hakk-ı Millet*, İstanbul, 1324, s. 29.

2. *Meclis-i Mebusanda Fırkalar*, İstanbul, 1325, s. 54.
3. *Tıbbiye Hıyatından*, İstanbul, 1327, s. 82.
4. *Cemiyet-i İlafiyye*, İstanbul, 1330, s. 548.
5. *Gurbet Dağarcığı*, Mısır, 1919, s. 32.
6. *Hürriyet ve İtilâf Nasıl Doğdu, Nasıl Öldü*, s. 1335, s. 68.
7. *Samson ile Dalila*, Sinon, 1921, s. 92.
8. *Jannette'in Düğünü*, Sinop, 1921, s. 92.
9. *Türk Tarihi*, 12 cilt, İstanbul, 1924-1926.
10. *Şecere-i Türk*, 1925, s. 350.
- 11. *Oughouz-nâme*, 1928, s. 64.
12. *Hilâlin Tarihi*, 1933, s. 181.
13. *Şehnâme ve Firdevsi*, s. 1934, s. 329.
14. Namık Kemal, Mısır, (*Türkbilik Revüsü*, no. 6), 1936, s. 720.
15. *Namık Kemal*, (y.y.), 1936, s. 25. (Fransızca)
16. *İlucunlara Cevaplar*, İstanbul, 1941, s. 45.
17. *İlayat ve Hatıratım*, İstanbul, 1967-1968, 4 cilt.

RIZA TEVFİK BÖLÜKBAŞI

1869 da Edirne'nin Cisir-i Mustafa Paşa kazasında doğdu. Babası mutasarrıflardan Mehmet Tevfik Bey'dir. Hâdiseli ve maceralı bir tahsil hayatından sonra 1899 da Tıbbiye'den mezun oldu. 1908 den önce Karantina Dairesinde ve daha sonra Eczâ-yı Tıbbiye Müfettişliğinde çalıştı. Meşrutiyetin ilânını takiben 1906 da girdiği 1 T Cemiyeti adına, asayişî sağlamak için at sırtında Selim Sırrı ile yaptığı gezintileriyle siyasî hayata girdi. 1908 de Edirne'den mebus seçildi. Daha sonra girdiği H İ Fırkasından, Münevveran Takımının diğer temsilcileriyle 1912 yazında uzaklaştı. 29 Ekim 1912 de kurulan Kâmil Paşa hükümeti zamanında tekrar memuriyete döndü ve Karantina Meclis-i Alisinde âzâ olarak çalışmaya başladı. Bu arada Felsefe Dersleri hocalığı da yaptı. Mütareke'den sonra yeniden siyasete girdi. Tevfik Paşa kabinesinde Maarif Nâzırı oldu. Sevr'i imzalayan heyette o da vardı.

1.6.1924 tarihli 150 likler listesine dahil edilen Rıza Tevfik, ancak 1943 de yurda döndü. 31 Aralık 1949 da İstanbul'da öldü.

Mesleği tabiblik olan Rıza Tefik, Felsefe sahasında eserler verdi. Halk ve bilhassa Tekke Edebiyatına dair araştırmalar yaptı. Halk şiiri tarzında şiirler yazdı.

O'nun dağdağalı geçen siyasî hayatı bilhassa Ferdîyetçi felsefî inançlarının tesirinde şekillenmiştir. Hürriyet ve İtilâf Fırkasına mensubiyeti ise en fazla 6 ay kadar olmuştur. 10 Ağustos 1920 de Sevr'i imzalayan heyette bulunması aleyhinde en çok kullanılan hareketi oldu. Hâtıralarını 1948'de (Ağustos ayından itibaren) "Biraz da Ben Konuşayım" başlığı altında *Yeni Sabah* 'ta yayınlandı. Diğer eserlerinden tespit edebildiklerimiz şunlardır:

1. *Textes Houroufis* (Clément Huart'la), Leiden, 1909,
2. *Mufasssal Vamûs-ı Felsefe*, İstanbul, 1914, 1. Cilt. 800+2 s. 2. Cilt. s. 400.
3. *Felsefe Dersleri*, İstanbul, 1330, 546+16 s.
4. *Mabede't-tabiiyat Dersleri-Ontoloji Mebahisi*, Darü'l-fünun Matbaası, İstanbul, 1336, s. 44 (Taş baskı).
5. *Mabede't-tabiiyat Derslerine Ait Vesaik*, Darü'l-fünun Matbaası, İstanbul, 1335, s. 144.
6. *Estetik*, Darü'l-fünun Matbaası, İstanbul, 1336, s. 64. (taşbaskı),
7. *Rûbaiyat-ı Ömer Hayyam* (Hüseyin Daniş Pedram'la), İstanbul, 1922, s. 2+368.
8. *Serab-ı Ömrüm*, Lefkoşe, 1934, s. 3+124+1; İstanbul, 1949, 357 s.
9. *Ömer Hayyam ve Rûbaileri*, İstanbul, 1945, s. 283.
10. *Tevfik Fikret*, İstanbul, 1945, s. 63
11. *Rıza Tevfik'in Tekke ve Halk Edebiyatı ile İlgili Makalaları* (Haz. Abdullah Uçman), Ankara, 1982, s. 379.

SADIK BEY

Ulemadan Huzur Dersleri Başmukarriri Küçük Filibeli Hoca lâkabıyla tanınan Abdullah Efendi'nin ikinci oğlu olarak 1860 da İstanbul'da dünyaya gelen Sadık Bey, Harbiye'den 1882 senesinde suvarî mülâzımı rütbesiyle çıktı. Geçen asrın şair ve âlimlerinden Mustafa Asım (1856-1904) onun ağabeyi, ünlü yazar ve ansiklopedistlerimizden İbrahim Alâeddin Gövsa (1890-1949) ise yeğenidir. Dedesi 1813 de ölen ve Ayaklı Kütüphane adıyla tanınan Mustafa Efendidir. Ailesi Bursalı olup Filibe'de iken Hatipzadeler; İstanbul'a geldiklerinde ise Filibeliler adıyla anılıyordu. Sadık Bey önce Harbiye'de Meç, Suvarilik, Fransızca ve Resim dersleri vermiş, bir aralık Suriye ve Trablusgarb'ta bulunduktan sonra askerlik hayatına Rumelide devam etmiştir. Manastır Suvarî Alay Komutanı iken İttihat ve Terakki Cemiyetinin Manastır şubesinin başında bulunuyordu. Meşrutiyetin ilk ilân edildiği Manastır'da şöhreti büsbütün artmış ve ilândan sonra Dr. Nâzım ve Ömer Naci ile fırkanın muhahaslığına getirilmişti. Ancak İ T'nin önderleri tarafından siyaset sahnesinden özenle uzak tutulmaya çalışılmış ve bir aralık Debre Mutasarrıflığına gönderilmişti. Daha sonra Harbiye Nezareti Suvarî Dairesi İkinci reisi olmuştu. Bununla beraber İ T nin oligarşik yönetim kadrosu dışında kalan Sadık Bey, pek mahir olmadığı siyaset sahnesinde ilk defa Hizb-i Cedit hareketiyle boy gösterdi (Nisan 1911). Daha sonra fırka kuracağına dair çıkan dedikoduları yalanlayan Sadık Bey, Hürriyet ve İtilâf Fırkasının kuruluşuna çalışmaların ilerlediği bir safhada katılmış ve müessislerden Lutfi Fikri, Rıza Nur, Rıza Tevfik ve Ahmet Reşit gibi gençlerin davetiyle fırkaya girmişti. Kabul edilmesindeki en büyük sebeb ise bilhassa orduda çok taraftarı bulunduğu yolundaki hüsn-ü zandır. Fırkanın ikinci başkanlığına getirilen Sadık Bey, öteden beri inanıldığının aksine hiçbir zaman fırkanın başkanlığı makamına getirilmemiş ve 23 ocak 1913'teki Bâbüali Baskınından sonra kaçtığı yurt dışından mütarekeden sonra dönebilmıştır. Mütarekeden sonra kurulan ve birinci ile sadece isim benzerliği olan, daha doğrusu onun isim ve şöhretine konan Hürriyet ve İtilâf Fırkasının başkanlığında bulunan Sadık Bey 150 likler listesine dahil edilmiş ve tekrar yurt dışına çıkmak (1924) zorunda kalmıştır. Sürgün hayatının 22 yılını Romanya'da, bilhassa Dobruca'nın Hırsova köyünde geçirmiştir. Son zamanlarda Bursa'daki cedlerinden birinin hatiplik yaptığı caminin ismini (Şehreküstü) kendine lâkap olarak seçmişti. 1940 da yurda girişine izin verilen Sadık Bey, ertesi günün gecesi ölmüştür. Hâtıralarını yazdığını ifade ediyorsa da henüz elde yoktur.

ŞABAN AĞA

H İ Fırkasının adı çok zikredilen mensuplarından biri de alaylı mütekaid mülâzım Kayserili Şaban Ağadır. Fırkadan en son ayrılanlardan biri de odur. Sadrâzam Mahmut Şevket Paşa zamanında yurt içinde kalmasına müsaade edilmesi tehlikesiz bir siyasî rakip kabul edilmesinden olsa gerektir. Bâbîâli Baskınından sonra Şehzade Vahdeddin'in sarayına devam etti ve onun zamanında Hazine-i Hassa Müfettişliğine getirildi. Zannedildiğinin aksine cahil olmadığına bu vazifesi de bir delil olsa gerektir. 1908'den sonra bu ara Jurnalleri Tetkik Komisyonunda da bulunmuştu. 1.6.1924 de 150 likler listesinde onun da ismi vardı.

EKLER: B
VESİKALAR

Huzûr-u ali-i hazret-i sadâretpenâhiye
Mâ'ruz-u çâker-i kemineleridir ki,

Hulâsa

Demokrat Fırkası hakkında

Demokrat Fırkası mensuplarından bazılarının hilâf-ı kanun habs ve tevkif olunduklarından bahs ile bazı ifâdâtı havi Osmanlı Demokrat Fırkası heyet-i merkeziye kâtibi umumîsi imzasıyla takdim olunan varakanın gönderildiği beyanıyla sâlifü'z-zikr fırkanın mevcudiyet-i resmîyesi neye müstenid olduğunun ve ahvâl-i müştekâ-biha hakkındaki mâlumatın bi't-tahkik arz ü iş'ârî resîde-i dest-i tâzim olan 21 Haziran 326 tarihli ve 984 numaralı tezkere-i sâmiye-i sadâretpenâhilerinde emr ü izbâr buyurulmuştur.

Evvelce Manastır'da bir Genç Demokrat şubesi tesis edildiğinden bahs ile icab eden ilm-ü haberin it'âsını istida eden bazı eşhasın sû-i şöhretle müştehir bulundukları bi't-tahkik anlaşıldığı beyanıyla ilm-ü haber it'â olunup olunmaması, Manastır ve kezâlik Manisa'da teşekkül eden Demokrat Fırkası şubesi için it'âsi taleb olunan ilm-ü haberin verilip verilmemesi de Aydın vilâyetlerinden istifsar kılınması üzerine Dersaadet'de Osmanlı Demokrat namında resmen mevcut bir fırka olmadığı cihetle bi't-tabîi bunun başka mahallerde şubeleri olamayacağına binaen bu nam altında bir cemiyet teşkili âlâkadaranca arzu edildiği takdirde cemiyetler kanunu ahkâmına tevfikan programlarının tedkikiyle muvafık görüldüğü halde alelusûl ilm-ü haber it'âsi cevaben vilâyeteyn-i müşarûnileyhimâyâ iş'âr olunduğu gibi Selânik'de bulunan murahasları tarafından "Hitab ve Hitabet" isminde neşr olunacak bir gazete için beyannâme verildiği ve Manastır'daki Demokrat merkezi heyet-i idaresi tarafından bir kulüp teşkili zımında makâm-ı vilâyete müracaat olunduğu halde ilm-ü haberleri verilmediği Osmanlı Demokrat Fırkası namına kâtibi tarafından verilen arz-ı hâlde beyan olunması üzerine de icrâ-yı icâbı Selânik ve Manastır vilâyetlerine ledet-tebliğ mezkûr gazete için taleb olunan ilm-ü haberin it'âsi İstanbul vilâyetinde vaki olan isti'lâm-ı cevabının vürûduna tâlik edildiği Selânik ve Manastır'da Demokrat ünvanıyla tesis olunan fırka mensubîni tarafından verilen beyannâme ve nizamnâme münderecatı, bu fırkanın merkez-i umumîsi Dersaadet'de olmak üzere şube halinde teşkilini mutazammın bulunduğundan arzu ettikleri takdirde hiç bir tarafa merbutiyeti olmaksızın bu ünvan ile yeniden bir fırka tesis ederek cemiyetler kanununa tevfikan beyannâme ve nizamnâmelerinin bâde't-tashih tevdîi kendilerine teshîm edildiği halde müessisleri tarafından tekrar müracaat vukubulmadığı Manastır vilâyetlerinden cevaben alınan muharreratda izbar ve mezkûr fırkanın Manastır kulübü müntesiblerinden bazılarının ne gibi esbabdan dolayı taht-ı tevkife alınmış oldukları 5 Haziran 326 tarihli tezkire-i acizî ile arz ü iş'âr ve lede'l-isti'lâm âhiren İstanbul vilâyeti ve vekâletinden alınan tezkire-i cevabiyede Divanyolunda mukim İbrahim Temo ve Sadr-ı esbâk Halil Rıfat Paşazade Ahmet ve eczacı Tefik Abdülkadir imzalarıyla verilen istidanâme üzerine nizamnâme-i dahilîleri tedkik olunarak cemiyetler kanununa mugayir bir cihet görülmemesine binaen Fırka-i İbâd yani Genç Demokrat Fırkası namıyla siyâsî bir cemiyete aleusûl ilm-ü haber itâ olunduğu izbar edilmiş olmakla ol babda emr-ü ferman hazret-i veliyyülemrindir. Fi 21 Receb 328 ve 15 Temmuz 326

Dahiliye Nâzırı
Talât

Daire-i Sadâret Tahrirat kalemi Şube: 2

Evrak numarası: 358 Kaleme vûdu tarihi: 25 C. âhir 328 20 Haziran 326

Dahiliye Nezâret-i Celilesine

Demokrat Fırkası mensubîninden bazılarının hilâf-ı kanun haps ve tevkif olunduğundan bahs ile bazı ifâdâtı havi Osmanlı Demokrat Fırkası heyet-i merkeziyesi kâtib-i umûmisi imzasıyla i'tâ olunan varaka leffen savb-ı âlilerine tisyar kılınmakla, sâlifü'l-beyân fırkanın mevcudiyet-i resmîyesi neye müstenid olduğunun ve bahs olunan ahvâl hakkındaki malûmatın bi't-tahkik inbasına ve melfûfun iadesine himmet.

İşâret-i âliye-i caiz-i Sadâretpanahî

BBA-BEO, Dahiliye Gelen Evrak, Dosya Nu: 283055

ع
ص
ر
ف

الحمد لله
والصلاة والسلام
على من لا نبي بعده
مكتوب

اقدمه خم مئة سنة استاذة الشاهجه تكايدوب ساره ده تج يا ايه جليلك برامه سوسه جليلك
جليلك جليلك ساره جليلك قس عا عطا افينر اورينر قسقات ام اكمينر داورنه جليلك اورينر
اورينر جليلك ساره سوسه جليلك اورينر داورنه جليلك اورينر جليلك اورينر جليلك
جليلك اورينر داورنه جليلك اورينر جليلك اورينر جليلك اورينر جليلك اورينر جليلك

سوسه جليلك
مكتوب
اورينر جليلك

Babiali
Daire-i Umûr-u Dahiliye
Mektubî Kalemi

Suret

İttihad-ı Muhammedî nâm-ı mukaddesi alunda İstanbul'da teşekkül edip Şam'da da şube
peyda eden cemiyetin burada müessisleri Abdülkadir Aclânî, Cezayirli Abdullah Paşa,
Murâdi Abdullah, Tevfik Kudsi, Rıza Attar efendiler oldukları tahkikat ile anlaşılmış ve ev-
rak-ı tahkikiyeleri ol bâbdaki emir mucibince adliye istinaf müdde-i umumiliğine tevdi
kılınmış olduğu ve eşhas-ı merkume tarafından zahiren bir maksâd-ı dinî telkiniyle iğfal
olunanlar cemiyetin cîkâr-ı fâsidesine vâkıf olduktan sonra izhar-ı havf u nedâmet etmekte
bulundukları mâ'ruzdur. 27 Nisan 325

Suriye Valisi
Nâzım

در باره شاهی و دولتی

مر

۵۶	۵۷	۵۸	۵۹	۶۰
۵۶	۵۷	۵۸	۵۹	۶۰
۵۶	۵۷	۵۸	۵۹	۶۰
۵۶	۵۷	۵۸	۵۹	۶۰

۵۸ مسکنه الحوائج و ۵۶ مسکنه الحوائج علیه آصفه زین جواد اخباره نام قدس
افقه تنکابینه دارنده حقیقت شام شیری شمسله طوفه افقه الطائفت حقیقت
انکار فاسکته مغرب به ابد و ۵۷ الما خوف و نجات انبار الما حریه و لا یقیم
باید ارشاد افقه انکار حقیقت بی یار و مدد طوفه حقیقت نکرده به شایسته الما
افسانه مغاند است ابد ماکه و مغاند حقیقت ماکه تسلیمه نفعه و نفعه و نفعه و نفعه
تسلیمه علیه الما هم علیه دارنده و ماکه به الما به

در باره شاهی و دولتی

Sadâret-i uzmâ mektûbî kalemi

Dahiliye nezareti celilesi cânib-i âlisine

28 Nisan 325 tarihli ve 536 numaralı name-i âliye-i âsâfâncelerine cevaptır. İttihad-ı Muhammedî nâm-ı mukaddesi altında teşekkül etmiş olan cemiyetin Şam şubesi müessisleri tarafından iğfal olunanların, cemiyetin eskâr-ı fâsidesine vukuf peydâ ederek izhar-ı havf ü nedâmet etmekte oldukları Suriye vilâyetince beyan olunmasına nazaran iğfal olunanlar hakkında bir şey yapılmamak tabii fakat cemiyet-i mezkûreyi tesis ile ifsâdatta bulunanların icrâ-yı muhakeme ve mücâzatları zımnında mehakime teslimleri muktezî olduğundan vilâyete o yolda tebligat-ı cevabîye icrasına himem-i aliyye-i dâderâneleri derkâr buyrulamak bâbında. 22. Rebi'ül âhîr 327-29 Nisan 325

işaret-i âliye-i hazret-i sadâretpenâhi mucibince

BBA-BED, Dahiliye Gelen Evrak, Dosya Nu. 265948

۱۱۲

خالد بن الوليد

出 版 社

臨

۷۴۴۷
مهری
خسرو می

صدمہ خاک کے زور

[illegible]

7.3

Babıali Dahiliye Nezareti Muhaberât-ı Umumiye Dairesi

Huzûr-u âli-i cenâb-ı sadâretpenâhiye

İttihat ve Terakki Cemiyetinin Rize şubesinden cemiyetin Dersaadet heyet-i merkeziyesine hitaben yazılıp mahallince elde edilen ve daî-i şüphe görülen bir mektuptan dolayı bilumum vilâyât ile elviyenin merâkiz ve mülhâkatındaki İttihat kulüplerinin taharrisiyle kâffe-i evrak ve sairenin daire-i nezârete irsâli heyet-i vûkelâ-i sâbıkaca taht-ı karara alınarak nezaret-i acizî makamından bu yolda vilayât ile elviye-i gayr-ı mülhakaya tebligat icra ve bunun üzerine her tarafça kulüpler bi't-taharri kağıt, defter ve mühür gibi evrak ve saireye va'z-ı yed olunarak, bunlardan bir takımının gönderildiği ve bir kısmının da derdest-i irsâl bulunduğu ve hayli miktara baliğ olacağı tabii olan evrak-ı mezkûrenin tasnif ve tedkiki zımında cihet-i mülkîye ve askerîyeden mürekkekbir komisyon teşkili hususunda 7 Kânun-u sâni 328 tarihli ve 3191 numaralı tezkere ile makam-ı sâmi-i fehimânelerinden isti'zân edildiği muhâberât-ı câriyeden ve vilâyetlerin i'şârat-ı mütevaliyelerinden anlaşılmıştır. Müstağni-i arz u beyân olduğu üzere herhangi fırkaya mensup olur ise olsun nizamnâme-i mahsusuna tevfiқан beyannâme itâ ederek hükümetin ruhsat-ı resmiyesiyle küşâde bulunan cemiyetler ahkâm-ı mahsusa-i kanuniyeye tâbi olup, bunlar hakkında ber-minval-i mâ'ruz hod-be-hod taharriyat icrâsı ve evrak-ı mevcûdenin zabtı gibi idareten muamele ifâsı gayr-ı caiz ve bu suret-i muamele ahkâm-ı celile-i meşrutiyet ile de katiyyen gayr-ı kâbil-i te'lif bulunmuş olduğundan heyet-i vûkelâ-i sâbıkaca ittihâz edildiği anlaşılan karâr-ı vâki'in yine meclis-i vûkelâca tedkikiyle emr ü tensib-i fehimânelerine iktiran eylediği halde, tashihine aid muamelenin iflası menû-ı rey-i âli-i fehimâneleridir. Ol bâbda emrû ferman hazret-i veliyyülemrindir. 19 Safer 331 15 Kânun-u sâni 328

Dahiliye Nâzırı
Âdil

BBA-BEO, Dahiliye Gelen Evrak, Dosya nu: 310332

Daire-i Sadâret Tahrirat Kalemi, Şube: 2

21 Safer 331
17 Kânun-i Sâni 328

Dahiliye Nezaret-i Celilesine

İttihat ve Terakki Cemiyetinin bilumum vilâyât ile elviye-i merâkiz ve mülhakâtındaki kulüplerinin taharrisi ile kâffe-i evrak ve sairenin nezâret-i celilelerine irsâli, heyet-i vükelâ-yı sabıkaca taht-ı karara alınarak bu yolda vilâyât ile elviye-i gayr-ı mülhakaya tebligat icra olunmuş olduğundan ve bunun üzerine her tarafça kulüpler bi't-taharri kağıd ve defter ve mühür gibi evrak ve saireye va'z-ıyed olunarak bunlardan bir takımının gönderildiği gibi bir kısmının da derbest-i irsal bulunduğu bahs ile bazı ifadeyi hâvi varid olup meclis-i vükelâda mütalâa olunan 15 Kânun-i Sâni 328 tarihli ve 3246 numaralı tezkere-i devletlerinde dermeyân olduğu vechile her hangi fırkaya mensup olur ise olsun, nizamnâme-i muhsusuna tevfikân beyannâme i'ta ederek hükümetin ruhsat-ı resmîyesi ile küşâde bulunan cemiyetler ahkâm-ı mahsusa-i kanunîyeye tâbi ve bunlar hakkında hob-be-hod taharriyat icrâsı ve evrâk-ı mevcûdenin zabtı gibi idareten muamele ifâsı gayr-ı caiz ve bu suret-i muamele ahkâm-ı celile-i meşrutiyet ile de kat'iyyen gayr-ı kabil-i te'lif bulunduğu muamelenin ahkâm-ı kanuniye dairesine ircaı ve evrâk-ı vâride ile mühürlerin nezaret-i celilerince ve henüz gönderilmeyen evrak ve mühürlerin de mahallerince tedkük ettirilerek ihlâf-ı kanun ve meşrutiyet ahvâle nihâyet verilmesi zımında vilâyâtâ ve elviye-i gayr-ı mülhakaya tebligat icrâsı hususunun cevaben taraf-ı âlilerine tebliği tezekkür kılınmış olmağla iktizâsının ifâsına himmet.

BBA-BEO, Dahiliye Gelen Evrak, Dosya Nu. 310332

HÜRRİYET VE İTİLÂF FIRKASI PROGRAMI

MAKSAD-I TEŞEKKÜLÜ

Madde 1. Hürriyet ve İtilâf Entente Libérale Fırkası'nın esas ve maksad-ı teşekkülü her türlü vesâit-i kanuniye ile memalik-i Osmaniye meşrutiyet-i hakikiyenin temin-i cereyanına, anasır-ı muhtelif-i Osmaniye arasında -her unsurun hayatı-ı ictimâiye ve faaliyet-i tabiiyesi mahfuz kalmak üzere- hakîki bir vahdet-i siyasiye tesisine ve vatan-ı Osmaniyenin düçar olduğu mehâlîkin ve avâmilinin izâlesiyle Osmanlı saltanatının temin-i âtisine çalışmaktır.

MEVADD-I ESASİYE

Madde 2- Meclis-i Meb'ûsan, heyet-i icrâiyyenin yâhud nüzzârdan birinin icraat ve netâyici hakkında sual ve istizah ve tahkikat-ı teşriiyye (anket parlamenter) hakkını ber-suret-i gayri mahdudedde hâizdir. Sual, mücib-i kanâat olamazsa istizaha tebdil olunabilir. Gerek bu suretle, gerek re'sen istizah üzerine nâzırın vereceği izâhat meclisce kâfi görülmez ve o nâzıra, yâhud heyet-i vükelâya beyan-ı itimat olunmazsa nâzır yâhud heyet sâkıt olur. Sual ve istizah icrası için ekseriyet kararına hâcet yoktur. Ancak nâzırlar lüzum görürlerse sual ve istizaha verilecek cevabın tehirini meclisden talep etmek hakkını hâizdirler. Bir madde hakkında tahkikat-ı teşriiyye icrâsı aded-i mürettebin lâ-akal humsu tarafından talep vukuuna vâbestedir. Meb'usandan her biri esrar-ı siyasiye ve askeriyeden mâadâ devâir-i resmiyeden arzu eylediği evrakı görmek ve malûmatı kâmilten istihsal etmek hukukunu hâizdir. Kanun-u Esâsî'nin 38. maddesi bu suretle ta'dil edilecektir.

Madde 3. Meclis-i Meb'ûsan'ın hakkı murakabesini ifâ ve vükelâya itimad veya adem-i itimad i'tâ etmek hususlarında madde-i ânifede gösterildiği vechile meclisin rey ve kararı bilâkayd ü şart câridir. Ancak vazife-i teşriiyyesinin ifâsında meclisle heyet-i hükümet arasında ihtilâf-ı nazar hâsıl olur ve tarafeyn ısrar eder ise Kanun-u Esasî'nin otuz-beşinci madde-i muaddelesi tatbik olunacaktır. Madde-i mezkûre bu suretle tasrih ve 73. madde ona göre tashih edilecektir.

Madde 4. Meclis-i Meb'ûsan intihâbâtunun doğrudan doğruya rey-i âmm ve ekseriyet-i mulaka ile icrası ve devâir-i intihâbiye için teşkilât-ı mahsusa vücuda getirilmesi furkanın fıkri esâsîsi cümlesinden ise de memleketde terbiye-i esâsiyenin buna müsâid olacağı zamana kadar iki derece intihab usûlü ibkâ edilecek ve yirmi yaşını ikmâl etmiş olanlar hakk-ı intihabı hâiz olup müntehib-i evvel ve sâniler ve meb'ûslar için mükellefiyet-i

hakk-ı intihabı hâiz olub müntehib-i evvel ve sâniler ve meb'ûslar için mükellefiyet-i mâliye aranılmayacaktır. Ekalliyetin hukukunu temin edecek bir usûl-ü intihâbiye ittihaz edilecektir. İntihab müntehibler için aynı zamanda hem hak, hem bir vazife-i vatanıyedir. Binâenaleyh her müntehibin bu vazifeyi ifâ etmesi zarurî ve mecburîdir. İntihâbâtın şerbestisi ve rey-i hafsinin her türlü müdahaleden masuniyeti temin edilecektir. Memurîn-i devlet memuren bulundukları vilâyet dâhilinde ve asâkir-i şâhane ve jandarma erkân ve ümerâ ve zâbitân ve efrâdı hiç bir mahâlde hakk-ı intihâbı hâiz olamaz. İntihâb-ı meb'ûsân kanunu bu esaslara göre tanzim olunacaktır.

Madde 5. Âyân lâ-akâl nısfının müntehab olması firkamızca mültezem ise de intihâba esas olan müessesât-ı medeniyye henüz memleketimizde vücuda gelememiş olduğu cihetle bu esâsatın husûlüne kadar âyânın kemâkân taraf-ı pâdişâhiden intihab edilmesi kabul edilmiştir. Ancak Meclis-i Âyâna dahil olmak için lâ-akâl on sene vükelâlık, büyükelçilik, valilik, ordu müşirliği, kadaskerlik ve feriklik vezâifini hüsn-ü ifâ edenler meyânında umûr-u devlette hidemât-ı memdûhası mesbûk ve mütcârif olmak ve üç defa meb'ûsluğa intihab edilmiş bulunanlar arasında efâl ve âsârı umûn'un vüsûk ve itûmadına mazhar zevâtın bulunmak veyâhud patriklik ve hahambaşılık memuriyetini ifâ eylemiş olmak veya bir suretle memlekete hizmet-i fevkalâde ile kesb-i ma'rûfiyet etmiş ve umûmun ihtirâmını kazanmış bulunmak ve kırk yaşından aşağı bulunmamak lâzımdır. Âyân âzâlılığına bu suretle intihab olunan zevâtın âyânlık sıfatını iktisab eylemesi evsâf-ı mezkûreyi hâiz olub olmadığı heyet-i umumîye-i âyân'ca ba'de't-tedkik intihab-ı vâkiin ekseriyet-i mutlaka ile tasdikine menûddur. Binâenaleyh Kânun-u Esasî'nin altmışbirinci ve altmışikinci maddeleri bu esasa göre ta'dil olunacaktır.

Madde 6. Meclis-i âyânın heyet-i vükelâya karşı hakk-ı suâlî vardır. Sual-i vâkiin cevabı meclisce kanaat-bahş olmazsa Âyân riyâsetinden Meclis-i Meb'ûsân riyâsetine bir tezkere yazılarak meb'ûsanın nazar-ı dikkati celb olunur. Yazılan tezkere Meclis-i Meb'ûsân'ca üç gün zarfında behemchal kırâat ve müzâkere edilerek karar verilir. Kânun-u Esâsiye bunu müeyyid bir madde ilâve edilecektir.

Madde 7. Âyân ve Meb'ûsân heyetleri arasında vaz-ı kanundan dolayı ihtilâf zuhur ederse telif-i eskâra çalışmak heyet-i vükelânın vazifesidir. Bu telif mümkün olmadığı halde heyet-i vükelâ meclislerden birinin reyini tercih etmeğe mecburdur. Meclis-i Âyân'ın reyini tercih ederse o halde vükelâ ile Meclis-i Meb'ûsân arasında ihtilâf-ı nazar hâsıl olmuş demek olacağı cihetle üçüncü maddede beyan olunan surete tatbik-i muâmele edilir. Meclis-i Meb'ûsân'ın reyine iştirak eylediği hâlde madde-i muhtelefun-fihâ gelecek devre-i intihâbiyeye kadar tehir edilir. İntihâbât-ı cedide ile teşekkül edecek Meclis-i Meb'ûsân da evvelki meclisin reyinde ıstar ederse artık o suret Meclis-i Âyân için mecburiyyü'l-kabûldür. Kânun-u Esasî'ye bu usûle göre bir madde ilâve edilecektir.

Madde 8. Bütçenin kabul ve tasdiki evvel-be-evvel Meclis-i Meb'ûsân'a âiddir. Meclis-i Âyân vükelânın muvâfakatiyle taklîl-i mesarif hakkında ittihâz-ı karar edebilirse de mesarifi tezyid edemez.

Madde 9. Zât-ı hazret-i padişâhî heyet-i icrâiyece emr-i idâreye, memurînin azl ve nasbına velhasıl icrâ vazifesine âid olarak ittihaz ve arz edilen mukarrerât ve maruzât üzerine taleb-i izâhat ve maruzât-ı vârideyi red veya kabul etmek hakkını hâizdir. Kânun-u Esâsî'nin muaddel 28 ve 29'uncu maddeleri bu esâsa göre tâdil edilecektir.

Madde 10. Ba'demâ Kânun-u Esasî'nin bir veya birkaç maddesinin icâb-ı hâl ve vakte göre tâdilüne lüzum görölerek bu bâbda heyet-i vükelâ canibinden veya âyân ve meb'ûsandan bir zat tarafından teklif vukû bulduğu hâlde teklif eden Âyândan ise lüzum-u tâdil heyet-i âyanca bade't-tasdik meclis-i Mebusan'a gönderilir. Heyet-i vükelâ tarafından veya

mevki-i tezekkür konulur. Tâdil teklifi bu suretle Meclis-i Meb'ûsanca bilmüzâkere aded-i mürettebin sülûsan ekseriyetiyle lüzum-u tâdile karar verilirse tâdilât o meclisin hitâm-ı devre-i intihâbiyesine kadar icrâ edilemez. İntihâbât-ı cedideyi müteâkib ictimâ edecek Meclis-i Meb'ûsan Âyanla birlikte Meclis-i Umûmî-i Millî hâlinde ictimâ ederek tâdilâtı bilmüzâkere ittihaz edeceği kararı tasdik-i şâhâneye arz eyler. Müddet-i intihâbiyenin hitâmını beklemeğe vakt ve hâl müsâid olmayacak derecede müstaceliyyetle Kanun-u Esâsi'nin tâdiline evvelâ Meclis-i Meb'ûsan ve ba'dehu Meclis-i Âyan tarafından aded-i mürettebin sülûsan ekseriyetiyle karar verilirse Meclis-i Meb'ûsan münfesih olur ve nihayet üç ay zarfında yeniden intihab icrâ olunarak müteakiben Meclis-i Âyan ile bi'l-ictimâ tâdilât hakkında ittihaz-ı karar eder. Kanun-u Esâsi'nin 116. maddesi bu suretle tâdil edilecektir.

Madde 11. Kanun-u Esâsi'nin bâlâda beyân olunan sûretlere ifrâğına lüzum görülen mevâddan mâadâ kâffe-i ahkâmı fırkanın programında müttehazdır.

Madde 12. Vükelânın mesûliyet-i siyâsiye ve cezâiye ve mâliyesinin derecâtını ve suret-i tatbikiyesini gösterir bir kanun-u mahsus âcilen tanzim olunacaktır.

Madde 13. Hükûmetin idâre-i örfiyei ilân edebilmesi hakkı takyid ve idâre-i örfiye müddeti tahdid edilecektir. Bu esasa göre âcilen bir idâre-i örfiye kanunu tanzim edilecektir.

BÜNYAN-I DEVLET

Madde 14. Devlet-i Osmaniye'nin dini din-i İslâmdır. Bu esas-ı kadimi muhâfaza ile beraber zâten şariat-ı Muhammediye ile müeyyed, hilâfet-i mukaddesc ve saltanat-ı seniyece de öteden beri müttehaz olduğu üzere devletçe resmen tanınmış olan mezâhibe mensup cemaat-i gayr-i müslimenin serbesti-i âyinleri ve mine'l-kâdim hâiz oldukları bilcümle hukuk ve imtiyâzâtı kemâ-kân mahfuz tutulacaktır.

Madde 15. Asrın mizacı ve medeniyet-i hazıra ile ahali-i memleketin ilcâ ve ihtiyacı yekdiğeriyle telif olunarak bünyan-ı devlete birkaç asırdan beri ârız olan vehn ü inhitâtın izâlesi ve terakkiyât-ı medeniyenin memâlik-i Osmaniye'ye teshil-i dühûlü esbâbı istih-sal edilecektir.

Madde 16. Fırkamızca ittihad-ı anâsır gâyesi ancak anâsır ve akvâm-ı muhtelifenin menfaat-i hakikiyelerinin yekdiğeriyle ve vahdet-i Osmaniye ile telifinde aranılacaktır.

Madde 17. Millet-i Osmaniyei teşkil eden anâsır ve edyân-ı muhtelif ashâbından her birinin vahdet-i Osmaniyei haleldâr etmemek şartıyla dînî, edebî, ilmî ve iktisâdî mesâi-i müştereke veya münferide sarf etmeleri ve bu maksadla kendi mezheb ve kavmiyetlerine has her türlü müessesât-ı ilmiye ve iktisâdiye teşkil eylemeleri serbestdir. Her kavim mensub olduğu dinin menâfiine -akvâm ve edyân-ı sâirenin hukuk-u mütesâviyesine taarruz etmemek şartıyla- bilâ-mâni hizmet edebilir. Hükûmet-i Osmaniye'nin bu türlü teşebbüsâta karşı ittihaz edeceği hatt-ı hareket hiç bir kavim ve unsurun diğerinin hukukuna tecâvüz etmemesine ve bilhassa vaddet-i Osmaniye maksad-ı aksâsını ihlâl edecek harekâtta bulunmamasına dikkat etmekle beraber anâsır ve akvâm-ı muhtelifenin kâffesine bilâ-tefrik ü istisnâ muâvenet-i mümkün-i kanuniyei siyyânen ifâdan ibaretdir.

Madde 18. Akvâm-ı Osmaniye'den birinin heyet-i umûmiyesi veyahud herhangi unsur ve dine mensup olursa olsun ale'l-ittlak efrad veya cemiyât tarafından vahdet-i siyasiye-i Osmaniyei ihlâl müstaid her türlü teşebbüs vukûu vatan-ı Osmaniye'ye karşı derece derece hıyanet ve cinayettir. Hüriyet-i vicdan ve hüriyet-i kavmiyei yalnız bu nokta tahdid eder ve bu da bir kanun-u mahsusla sarîhan tayin edilecektir.

MAARİF-İ UMUMİYE

Madde 19. Tahsil-i ibtidâi mecbûrî ve meccânîdir. Nahiye merkezleriyle nüfusu iki bin ve daha ziyade olan karyelerde ve şuhûr ve kasabâtın iki bin nüfusu hâvi her kısmında erkek ve kız çocukları için mekâtib-i ibtidâiye ve kurâ-yı sâirede ve pek küçük köylerin münasebet-i mevkiyesine göre birkaçı birleştirilerek en münasibinde köy mektepleri tesis olunacak ve yekdiğerinden gâyet uzak ve dağınık hanelerden müteşekkil köylerde mektebden istifâde edilebilmek üzere mektebin yanına talebe meskeni inşâ ve tesis edilecektir.

Madde 20. Köy mekteplerinde ve ale'l-umum mekâtib-i ibtidâiyede tedrisat lisân-ı mahallî ile icrâ edilecektir.

Madde 21. Tahsil-i ibtidâi ile tahsil-i idâdî arasında üç senelik rüşdiye tahsili vardır. Tahsiline bu derecesi mecburî değilse de meccânîdir.

Madde 22. Tahsil-i ibtidâi teamûm ve tevessü ederek ahalinin terbiye-i fikriyeye ihtiyacı tezayüd ettikçe mekâtib-i idâdiye de o nisbetde teksir olunacak ve bu mektepler halkın istifadesine en ziyade yarayacak surette memleketin en münasib noktalarında tesis edilecektir.

Madde 23. Mekâtib-i idâdiye'de şayan-ı nazar-ı dikkat âsâr-ı istidâd ibraz eden fakir gençlerden bi'l-müsâbaka ihraz-ı tefevvuk edenlerin mekâtib-i âliyyede ikmâl-i tahsil etmeleri için taraf-ı hükûmetden tahsisat-ı kâfiye itâ olunacaktır. Osmanlı mekâtib-i âliyesinde ikmâl-i tahsil eden şâkirdândan aynı evsâfî hâiz olanların teşebbüs-ü şahsîde muvaffâkiyeti temin eden ulûm ve fûnûn-u âliyyede tevsi-i malûmât için bi'l-müsâbaka masrafları taraf-ı hükûmetden verilerek Avrupa'ya i'zâm olunacaktır.

Madde 24. Kurâ mekâtibiyle mekâtib-i ibtidâiyenin nevâhice tesis ve idaresi ve mekâtib-i rüşdiyenin tensik ve idaresi vilâyât mecâlis-i umûmiyesine mevdû vezâif-i mühimmedendir. Mâarif hisse-i iâneleri tamamen mahallelerine terk olunarak nevâhi ve vilâyât bütçelerinde evvel-be-evvel işbu mekâtibin mesarîfına tahsis olunacaktır.

Madde 25. Mekâtib-i umûmiye programlarının esası yalnız memur yetiştirmek değil, nesl-i cedidi mücadele-i hayatta galebeye hazırlayacak ve teşebbüs-ü şahsiye müstaîd edecek terbiye ve marifeti ihzar eylemeğe mâtuf ve binâenaleyh programları daha ziyâde amelî olacaktır. Mâarif-i umûmiye kavânin ve nizâmâtının bu asıllara göre tertib ve tanzim edilmesi firkamızca mukarrerdir.

Madde 26. Dârü'l-Fünûn'un teşkilât ve tedrisât ve idâresinin Avrupa dârü'l-fünûnlarına tamamen tatbiki esbabı istikmâl olunacaktır.

Madde 27. Buraya kadar zikr olunan mektepler mekâtib-i resmîye olup bunların haricinde tesis edilen ve âtiyen edilecek olan mektepler cemaâte mahsus mekteplerle efrâd tarafından müesses mekâtib-i hususiyedir. Firkamız bilâ-tefrik-i cins ü mezheb her unsurun terakkiyât-ı ilmiyesini vatan-ı Osmanî için dâima büyük bir fâide olarak kabul eder. Binâenaleyh efrad-ı milletin münferiden ve akvâm ve cemaât-ı muhtelifenin müstereken ilnî ve edebî ve dinî her türlü mekâtib tesisine hakları firkamızca müttehez bir asıldır. Bu türlü müessesât için yalnız merciinden ruhsat almak ve programlarını beyan etmekle beraber tedris edilen ve edilecek olan kitablardan birer nüshasını merciine tevdi eylemekten başka bir kayıt yoktur. Cemaât-i gayr-i müslimeye âid mektepler rüesay-ı rûhaniye cânibinden serbesti ile idare olunacak, gerek bu mektepler ve gerek mekâtib-i husûsiye tarafından verilen şehâdetnâmeler mezkûr mekteplere muâdil hükûmet-i seniye mektepleri cânibinden verilen şehâdetnâmelere muâdil tutulacaktır. Devletin bi'l-cümle

mekâtib-i resmîye ve hususîye ile cemaat mektepleri üzerinde velâyet-i âmmesi ve hakk-ı nezareti derkâr olub bunlara mahsus suret ve kaidelere tevfikân teftişleri icrâ edilecektir.

Madde 28. Millet'in ale'l-umum seviye-i marifet ve terbiyesini îlâsı için şuhûr ve kasabâtta kütübhâneler, kırâat salonları, terbiyevî ve sînâî dersler, konferanslar, müzeler velhasıl fûnûn, edebiyât ve sanayie hâdim müesseselerin küşad ve idaresine fırkamız bezl-i mesâî edecektir. Bunların kısmen hükûmet, kısmen idare-i mahalliye ve kısmen cemaat ve efrâd mârifetiyle vücude getirilmesi için muâvenet-i ciddiye ifâsı fırkamızın vazâifindendir.

SIYASET-İ HARİCÎYE

Madde 29. Emniyet-i hariciyemizi istihsal için bilcümle devletlerle idâme ve temin-i hüsn-ü münâsebâta itinâ olunmakla beraber menâfi-i devletin icâbâtına göre devletlerin bazısı veya bazıları ile bi'l-ittifak bir meslek-i sâlim ittihaz olunacaktır.

Madde 30. Siyaset-i hariciyemizdeki matmah-ı nazar hiç bir devlet ve millet'in hukukuna taarruz ve memleketine tecavüz olunmayıp kendi mülkümüzün temâniyeti dâiresinde istikbâlimizi temin ve istiklâlimizi muhâfazadan ibâretidir.

SIYASET-İ DAHİLÎYE

Madde 31 Aksâm-ı Memâlik-i Osmâniye idâre-i siyasiyede merkeze merbut ve vahdet-i memleket halelden masûn bulunmakla beraber bazı vilâyat-ı Osmaniye'nin hususiyet-i kavânin-i muvakkate-i istisnâiye ile idâresini müstelzimdir. Kitaât-ı muhtelif ahalisi arasında irfân ve terbiye-i siyasiye itibariyle mevcut olun tefâvütte ve her mahallin istidâd ve mizâc-ı mahsusuna tevâfuk edecek ve kitaât-ı muhtelifenin bilâhère tesâvi-i ahvâlini müeddî olacak surette usûl ve kavâid ittihaz olunacaktır.

Madde 32. İdare-i vilâyât tevsi-i mezuniyet ve tefrik-i vezâif kaidesine tevfik edilecektir. Mâarif gibi umûr-u nâfia ve zirâat ve ticaret ve sanayie müteallik hususâtın menâfi-i esasiye-i devlete ve vatan-ı Osmanın müdâfaasına temas eden ve nef'i ve zarar bir vilâyete inhisar etmeyerek bütün millete veya bir kısmına şâmil olan mevâddan mâadâ kâffesi idâre-i mahallîyeye terk edilecek ve kavânin ve nizâmât-ı lâzimeye göre tanzim olunacaktır. İdâre-i merkeziyeden dahi muhtelif devâir-i resmiye rûesâsının hukuk ve vezâifi tevsi ve buna mukâbil mesuliyetleri tayin edilecektir.

Madde 33. Memâlik-i Osmaniye'de kitaât-ı mamûreden bed ile nevâhî teşkilâtı icrâ edilecektir. Yekdiğerine yakın köylerden münasib mikdarı mevkiyen suhûlet ve münasebet ve ahilisi arasında mümkün mertebe mücaneset gözetilmek suretiyle toplanarak nüfusu ikibinden dîn ve onbinden ziyade olmamak üzere nahiyeler vücuda getirilecektir.

Madde 34. Nahiyeler meclisleri ve müdirleri müntehab, fakat kâtib ve tahsildarları taraf-ı devletden mansûb ve muvazzaf olacaktır.

Madde 35. Nahiye devletce teşkilât-ı idariyenin esası olduğu gibi, kendi kendine hayat-ı mahsusa sahibi bir ferd-i içtimâî halinde bulunacaktır. Binâenaleyh kavânin ve nizâmât ve evâmir ve tâlimât-ı devletin neşr ve ilân ve tatbik ve icrâsı ve zabıta-i adliye ve mania vazifeleri nahiye müdirine mevdû ve bu vazifeler için nahiye meclisi heyet-i

müşavere sıfatını hâiz olacak, diğer taraftan köy mektepleriyle nahiye mekteb-i ibtidâyesinin ve inâbed ve mekâbirin, nahiyeye aid orman ve baltalıkların ve su yollarıyla çeşmeler ve pazar mahallerinin ve meraların, nahiye yollarının ihdas ve idare ve tamiri velhasıl nefî ve zararı nahiyeye münhasır hususât hakkında karar ittihâzı ve nahiye bütçesinin tanzimi ve inde'l-lüzûm "santim adisyonel" vâz'ı nahiye meclisine ve mukarrerâtın cihet-i icrâyesi müdire ait bulunacaktır.

Madde 36. Nahiye meclisi, meclis-i mebusan ve meclis-i umumîye intihâbatının kanunî ve suistimâlâtından beri olarak icrâsına dikkat ve nezâret etmek ve tekâlif-i devletin tarh ve tevzi ve cibâyetinde usûlsûz ve mugâyir-i adâlet ahvâl vukûuna meydan vermemek ve tahrir-i nüfus ve emlâk husûsâtında beyân-ı rey eylemek hukuk ve vazâifini hâiz olacaktır.

Madde 37. Müdirin vesâit-i icrâyesi nahiye jandarma neferâtı ve orman korucularıyla köy bekçileri olacaktır.

Madde 38. Bu esas dairesinde ve nahiye meclis intihâbatını temin ve tatbikâtını icâb-ı memlekete tevfiğ edecek surette bir nevâhî kanunu tanzim olunacaktır.

Madde 39. Şehir ve kasabalarda nahiye meclisleri vazifesi belediye meclislerine ve müdirin zabıta-i adliye ve mânia vazifesinden mâadâ vezâif-i belediye reislerine ait olacak ve nüfusu kırkbinden altmışbine kadar olan şehirlerde iki belediye heyeti teşkil edilecek ve daha ziyade nüfusu olan yerlerde heyetler o nisbette teaddüt edecekler.

Madde 40. Belediye heyetleri müteaddid olan şehirlerde bir heyet-i umûmiye-i müntehibe bulunacak ve belediye rûesâsından biri heyet-i umûmiyece riyâset-i ulâya intihâb olunarak İstanbul'a nisbetle şehremini vazifesi bu reis-i ulâya tevdi edilecektir.

Madde 41. Bu esaslara göre teşkilâtı ve intihâbatı ve vezâifi mübeyyin bir belediye kanunu tanzim olunacaktır.

Madde 42. Teşkilât-ı idâriye itibariyle memâlik-i Osmaniye sancaklara taksim edilecek ve her sancağın vûs'at ve hududu ihtiyâcât-ı hâliye ve âtiyeye tevâfuk etmek üzere teşkilât yeniden icrâ olunacaktır.

Madde 43. Teshil-i idare için sancaklar icabı kadar kazalara munkasım olacak, fakat bir liva dörtten ziyade kazayı ihtiva edemeyecektir. Livalarda mutasarrıf, kazalarda kaymakam bulunur. Bunlardaki meclis-i idareler yalnız memurinden mürekkeb münhasıran umur-u idare ile müştagil olacaktır.

Madde 44. Üç, dört ve nihayet beş liva cem edilerek vilâyet teşkil yâni vilâyât-ı mevcude-nin hudud-ı teşkilâtı ihtiyâc-ı memlekete göre yeniden tanzim edilecektir.

Madde 45. Her vilâyet kendine ait işlerle hey'ât-ı mahsusa sahibi bir zümre-i içtimâiye olacak ve âzâsı intihab-ı mebusan kanununa tevfiğ müntehab bir meclis-i umumîsi ve bir hususî bütçesi bulunacaktır.

Madde 46. Meclis-i umumî nefî ve zararı yalnız o vilâyete has olan umûrda hakk-ı teşriî hâiz ve kâffe-i vezâifde nahiye meclislerine mercî olacaktır. Bu meclis senede iki defa evkat-ı muayyenede içtimâ edecek ve münakit olduğu zamanlarda dâimî surette valinin heyet-i müşavere-i icrâyesi olmak üzere âzâsından beş kişi intihab edilecektir. Müzayede, münakasa bey ve şîrâ gibi hususât ve bilûmum makbûzât ve medfuâd ve meclis-i umumî mukarrerâtından muhtac-ı müzakere olan mevâd bu beş zatdan mürekkeb ve valinin riyâsetinde münakit meclis-i hususî kararıyla icrâ olunacaktır.

Madde 47. Her vilâyette bir vali bulunacaktır. Vazifesi evvelâ merkez-i devletle cereyân edecek kâffe-i muhâberâtın mercîi olmak, emniyet ve asâyişin muhafazası için lede'l-hâce tedâbir-i fevkalâde ittihâz ve icab eden nukata cihât-ı sâireden kuva-yı külliye-i zabıta sevk etmek ve alelâde kavânin ve nizamat ve talimât-ı devletin tatbik ve

icrasıyla mükellef olan memurîni ve bilhassa memurîn-i mülkiyeyi dâimi teftiş ve murâkabe altında tutmak ve memurîn aleyhinde şikâyet vukûsunda bittedkik lâzım gelen muâmele-i kanuniyeyi derhal icrâ cylemek sâniyen vilâyet meclis-i umûmisine riyâset etmek ve bu meclisin mukarrerâtının temin-i icraatı esbabını istikmâl ve takib ile her içtimâında ve üç ayda bir Dahiliye Nezâreti'ne raporlar vermek ve vilâyet husûsî bütçesinde murakkam mebâliğin ahz ü sarfı için emr itâ cylemek velhasıl meclis-i umûmî mukarrerâtının icrâsında vilâyetin şahs-ı mûtemessili sıfatında bulunmaktadır.

Madde 48. Vilâyet kanunu bu esaslara göre tanzim olunacak ve doğrudan doğruya vali maiyetindeki memurunin kimlerden mürekkeb ve ne ile muvazzaf olacakları da tasrih edilecektir.

Madde 49. Asâyiş ve inzibat ve emniyet, polis ve jandarma heyetlerine mevdû'dur. İhtilâl gibi umûmî bir şûriş zuhur etmedikçe kuvve-i askeriye temin-i asâyiş vazifesiyle meşgul edilmeyecek ve binâenaleyh jandarma mevcudunun ihtiyac-ı hakikî derecesine iblâğıyla müddet-i muvazzafa-i askeriye iki seneye tenzil olunacak ve ahvâl-i âdiyede efrad-ı nizamiyeye vazife-i askeriyeleri mümkün mertebe memleketlerine yakın kıtaâtta ifâ ettirilecektir.

Madde 50. Jandarma ve polis heyetleri bulundukları mahallerdeki memurîn-i mülkiyeye ve bi'n-nihâye valilere tamamiyle merbut olacak ve jandarma ve polisin vezâif-i merbutiyetleri ve derece-i mesuliyetleri kanun-u mahsus ile vâzihan tayin edilecektir.

Madde 51. Memuriyet için Kanun-u Esâsî'de mevcut olan şerâit-i istihdamdan maadâ takyidât olamayacağı gibi cins ve mezheb de düşünülmez. Ancak ehliyet ve kifâyet memurun hâl ve şaniyla mahall-i memuriyetinin icabâtı arasında muvâfakat, nazar-ı itibâra alınır.

Madde 52. Bilumum memurînin usûl-ü intihab ve tayinini ve hukukunu ve ale'd-derecât mesuliyetlerini mübeyyin bir kanun-u mahsus tanzim edileceği gibi terfi ve terakkîlerinin ve tekâüdlerinin de kavâid-i adl u hakka tevfiği maksadına göre kavânin-i hâzıra ta'dil olunacak ve erkân ve ümerâ ve zâbitân-ı askeriyenin emir kumanda ve terfîleri hakkında ayrıca bir kanun-u mahsus tanzim edilecektir.

Madde 53. Bütün memurînin siyasi cereyanlar haricinde bulunması selâmet-i vatan muktezâsı olduğundan asâkir-i şâhâne zâbitân ve efrad gibi bilumum memurîn-i mülkiye ve adliye ve zabitanın fırka ve cemiyât-ı siyasiyeden birine intisab ile hâiz olduğu nüfuz-u hükûmeti o fırka veya cemiyet lehinde istimâl eylemelerinin bir kanun-u mahsus ile men'i fırkaca mültezemdir.

Madde 54. Kanun-u ceza ile matbuat kanunu icâbât-ı hürriyete tevfikân tâdil edilecektir.

SIYASET-İ İKTİSADİYE

Madde 55. Ormanların, madenlerin işletilmesini ve fabrikalar tesisini, ziraatın terakkisini velhasıl servet ve ümrânın tezyidini mucib olacak teşebbüsât-ı husûsiye ve şahsiyeye âriz olan mevânî külliyyen izâle edilecek ve bu husûsât hakkında vâz olunacak kavânin ve nizâmatın hedefi irâe-i teshilât olacaktır.

Madde 56- Ecnebi sermayenin memlekete dühûlü teshil olunmakla beraber ahâli-i memleketin rekâbet-i ecnebiyye altında mutazzarrır olmamasını temin için esaslı bir siyaset-i iktisâdiye ittihaz edilecektir.

Madde 57. Arâzi-i emîriye-i hâliyenin sûret ve şerâit-i mûnâsebe ile fukarâ ve göçebe ahâliye tevzîi hakkında bir kanun-u mahsus tanzimi fırkamızca mültezemdir.

- Madde 58. Vilâyatta erbab-ı teşebbüse mütedil şerâitle ikrâzatta bulunabilecek müessesât vücuda gelmesine çalışılacaktır.
- Madde 59. Emvâl-i gayr-i menkûlenin servet-i mütedâvile hâline gelmesini teminen icab eden kavaninin tanzimi esbabına teşebbüs olunacaktır.
- Madde 60. Hayat-ı memleket için şimdiki hâlde ziraat mektepleri tecrübe ve nümüne tarlaları, âlât-ı zirâiye imâlâthâne ve tâmirhaneleri tesis ve tâtımına ve zirâat bankalarının bir müessese-i müstakile haline ifrağıyla henüz idrak edilmemiş mahsûl üzerine akçe ikrâz edecek derecede tezyid-i fevâidine ve ticaret odaları gibi zirâat odalarının da ikmâl-ı teşkilâtına çalışılacaktır. Amele, arazisiz zürrâ ve maraba (ortakçı, yarıcı) ahvâlini ıslah ve himaye edecek kavânin vâz olunacaktır.

SIYASET-İ MALİYE

- Madde 61. Mükellefinin kudretine ve adâlet ve müsâvât esâsına tevâfuk etmek lâzım gelen tekâlif-i devlet, suret-i tarh ve cibâyeti itibariyle mükellefinin terfûhını mücib olacak surette tâdil edilmekle beraber mahsulât-ı zirâiyenin tekâlif-i tazyikiyyeden âzâde kalmasına dikkat ve havâyic-i zaruriyeden olan mevâddan bilvâsıta alanıca vergilerin dahi mümkün mertebe tahfifine gayret edilecektir. Vâridât-ı devlet bilhassa ahâlinin kuvve-i istihsâliyesini ve servet-i memleketi artırmak tarikiyle tezyid edilecektir. Mesarif-i devlete israfata asla müsâmaha edilmeyerek hükûmetin bîcümle mesarifi katî hesabata göre tayin edilecektir. Siyaset-i mâliyenin esası behemahal mütevâzin bütçe tanzimî maksadına mâtuf olacaktır. Vâridât-ı devletin sarfına mezun olanlar sıkı ve şiddetli bir murâkabeye tâbi tutulacaktır.
- Madde 62. Düvel-i ecnebiyye ile akd olunacak ticaret mukâvelenâmelerinde siyâset-i mâliyemiz târife esâsına müstenid olacaktır. Balkan gümrük itihâdı fırkamızca şayan-ı müzakereedir.
- Madde 63. Devletçe alınıp satılacak kâffe-i emlâk ve eşyanın bey ve şirâsı muâmelâtı bir merkezde toplanmak üzere bunun için bir müdürîyet-i umûmiye teşkiline teşebbüs edilecektir.

EVKAF VE CEMAAT

- Madde 64. Fırkaca ittihaz olunan esasa göre hükûmet-i Osmanîyenin hukuk ve vezâifi Osmanlı sıfatını hâiz olan bilumum efrâd ve anâsır hakkında siyyânen câri olacağına ve cemat-ı gayr-i müslime ötedenberi sırf kendilerine âid umûr ve husûsâtı an-cemâatin rûyet ve icrâ etmekte bulunduklarına mebnî Osmanlılar arasında müsâvât-ı kâmile hâsıl olmak şahsiyet-i mâneviyesi hükûmetin ihâta-i siyasiyesi içinde gaib olarak bir vesâyet-i bilûzûm altında hüsn-ü teşebbûsten mahrum kalmış bulunan cemaat-i İslâmiye mevcudiyet-i hakikiye ihrâz edebilmek üzere cemaat-i sâire ile aynı hukûk ve vezâifi hâiz cemiyet-i İslâmiye teşkilâtına ehemmiyet-i mahsûsa verilerek bunun için lâzım gelen kavânin âcilen tanzim ve tatbik edilecektir. Kanun-u Esasî'nin 111. maddesi bu esasa göre tâdil olunacaktır.
- Madde 65. Evkaf Nezâreti evkaf müdürîyet-i umumiyesi şekline vâz olunacak ve meclis-i idâresi cemaât-i İslâmiye tarafından bi'l-intihâb tayin edilecektir. Bu müdürîyetin hükûmetle olan münâsebâtı makam-ı celil-i meşihat-penâhi ile cereyan edecektir.

- Madde 66. Vilâyat ve mülhakatı evkaf müdir ve memurını müdiriyet-i umumiye tarafından mansub olacak ve fakat mahalleleri cemaat-i İslâmiyesi tarafından müntehab birer meclis-i idarenin nezaret ve murakabesiyle ifa-ı vazife eyleyecektir.
- Madde 67. Evkâf ve vâridât-ı vakfiye-i mevcûdenin Haremeyn-i Muhteremeyn'e ve Kudüs-ü Şerife ve İstanbul vesâir bilâd-ı cesîmedeki cevâmi-i kebîreye velhasıl bir mahaldeki vâridâtın diğer mahallerde bulunan muhtassun lehlerine merbûtiyeti kemâ-kân bâki kalacak ve bu türlü evkâfın yalnız cibâyat-i vâridâtı hususunun tanzim ve ıslâhı ve fakat hem vâridât ve hem sarfiyâtı mahallerine muhtas olan vakıfların ez-her-cihet idaresi mahalleri evkâf meclisleri mârifetiyle icrâ edilecektir.
- Madde 68. Evkâf-ı İslâmiye'nin şu asla göre idaresini temin etmek üzere kâffe-i tafsilât ve teferruatını şâmil bir kanun-u mahsusun serian tanzim ve tatbiki fırkamızca mukarrerdir.
- Madde 69. Mekâtib-i husûsiye-i İslâmiyenin teşkil ve tensik-i idaresi cemaât-i İslâmiyeye tevdi olunarak cemaât-i sâire gibi cemaât-ı İslâmiye de terakkiyât-ı dîniye ve edebiye ve ilmiyesini idare ve temine ikdam olunacaktır.
- Madde 70. Cemaât-i İslâmiye ile evkâf-ı İslâmiye idarelerinin münâsebât ve revâbıtı derecesi bâlâda beyân olunan yeni kanunda vâzihan tayin olunacaktır.
- Madde 71. Cevâmi ve mesâcid-i şerife gibi medreselerin dahi vâridât ve sarfiyâtını tanzim ve idarelerini tensik ve talebe-i ulûmun maişetelerini terfih ve tedris ve tahsili ihtiyâc-ı zamana göre ıslah etmek vazifesi cemaât-i İslâmiyenin nezaret-i kanunîyesi altında bulunmak üzere evkâf müdüriyet-i umûmiyesine mevdu olacaktır.

20 Mayıs sene 328'de suret-i fevkalâdede inikad ile sekiz gün devam eden Umumî Kongre'de bazı fıkaraatı tâdil edilen Hürriyet ve İtilâf Fırkası Programı ve Nizamnâme-i Dahilisi, İstanbul, Arşak Garoyan Matbaası, 1328, s. 2-21

HÜRRİYET VE İTİLÂF FIRKASI NİZAMNÂME-İ DAHİLİSİ (Vezaif-i esasiye ve şerait-i duhûl)

- Madde 1.** Esâsat-i meşrutiyeti takviye, beyne'l-anâsır hakikî bir aheng-i itilâf tesis etmek ve idare-i hükûmete mülkûn terakki ve ümrânına mûsait bir cereyan-ı sâlim vermek için Hürriyet ve İtilâf Fırkası namıyla siyâsî bir fırka teşkil edilmiştir.
- Madde 2.** Yirmi yaşını ikmal edip hukuk-u medeniyesine malik olan bir cinayetle mahkûm ve sûi ahvâl ile müştehir olmayan her Osmanlı, siyâsî programda münderiç kavaid ve usûle tebaiyet şartıyla Hürriyet ve İtilâf Fırkası'na dahil olmak hakkını haiz olduğu gibi, istediği zaman istifa etmek selâhiyetine dahi maliktir. Bir kimsenin fırkaya dahil olması için fırka efradından birinin delâleti ve bulunduğu mahaldeki şube veya şube-i merkeziye meclis-i idaresinin inzımam-ı muvafakati lâzım ve duhuliye ve şehriye olarak bir meblağ-ı muayyen itâsî şarttır, şu kadar ki fakr-ı hali mütehakkık olanlar şart-ı mezkûrdan müstesnadır. Fırka namına vuku bulacak vasiyet ve hibeler şer'î ve kanunî olmak üzere kabul edilecektir.
- Madde 3.** Fırkanın esas-ı teşekkülü siyâsî programını kabul ve tervicinden ibaret olduğundan bunun haricinde fırka efradı hiçbir karar ile takyid edilemeyecektir.
- Madde 4.** Fırkanın mürettep olan siyâsî programını terviç ve tatbik vazifesi Hürriyet ve İtilâf Fırkası'nın mümessili olan Fırka-i Mebusan'a aittir. Gerek Dersaadet ve gerek taşrada bulunacak fırka merkez ve şubelerinin vazifesi mesağ-ı kanunîyi haiz olan kâffe-i vesait ile zikrolunan program münderecatını neşr ve tamime ve fırka mensubîninden teksire ve intihabatta fırka mensubîninden ehil ve muktedir olanlarının mebusluğa intihabını teshil ve temine çalışmaktır.
- Madde 5.** Fırkaya mensup efratdan hiçbirinin gerek fırkaya ait mevadd için memurîn-i hükûmete müracaat ve gerek fırka namına hükûmetle tesis-i münasebet etmeye hakkı yoktur. Öyle bir harekete cûret edenler bi't-tetkik hareket-i vâkıa sübut bulduğu takdirde firkadan ihraç ve matbuat ile ilân edilecektir.
- Madde 6.** Sûi-ahvâl ile müştehir oldukları halde her nasılsa fırkaya dahil olmuş olanlarla bilâhare fırkanın meslek ve menafiine muzır ve münafi hâl ve hareketi tahakkuk edenler mensup oldukları şubeler mecalis-i idaresi tarafından heyet-i umumiyeye verilecek tahrir üzerine bi'd-dâva mevcut âzânın ekseriyet-i sülûsân kararıyla firkadan ihraç edilebilecekleri gibi bir şube-i merkeziye veya şube hakkında böyle bir hâl tahakkuk ettiğinde o şube-i merkeziye veya şubenin merkez-i umumî âzâsının aded-i mürettebinin sülûsân ekseriyet-i kararıyla terkîn-i kaydı icra olunacaktır. Herhangi bir şubede veya şube-i merkeziyede mukayyed olursa olsun fırkaya mensup bir şahıs hakkında şerâit-i ânife daire-

sinde merkezi umumînin de ihraç kararı itâsına salâhiyeti vardır. Bu karar dahi merkez-i mumuî âzâsı aded-i mürettebinin ekseriyet-i sülûsânı ile verilir.

TEŞKİLÂT

Madde 7. Hürriyet ve İtilâf Fırkası'nın merkez-i umumîsi İstanbul'da olacak ve taşra liva merkezlerinde şubât-ı merkeziye, kaza ve nahiye merkezleriyle köylerde ve İstanbul'un mevaki-i muhtelifesinde şubeler bulunacaktır.

Gerek intihabat esnasında emr-i intihabın mazbut bir surette cereyan ettirilmesi ve gerek suret-i dâimede şubât beynindeki aheng-i irtibâtın temin-i muhazafası şube-i merkeziyeleri mevdû bir vazife-i inühimmedir. Şu kadar var ki bilcümle şubâtın lüzum gördükleri hususatta merkez-i umumî ile muhabereye mezuniyetleri bâkîdir. Bir liva merkezinde mütcaddid şubeler mevcut olduğu takdirde merkez-i mezkûrede merkezî kongrenin hîn-i inikadında bu şubelerden birinin şube-i merkeziye olmasına merkezî kongre karar verecek ve merkez-i umumîce tasdik edildikten sonra bunun hükmü gelecek merkezî kongreye kadar câri olacaktır. Liva merkezinde hiçbir şube mevcut değilse o liva dahilindeki kaza merkezleri müstakil addolunacaktır.

Madde 8. Fırkanın merkez-i umumisinde bir reis ve iki reis-i sâni ile ondört âzâdan mürekkep bir meclis-i idare bulunacaktır, âzâdan biri kitabet, bir diğeri veznedarlık vezâifini deruhte edecektir.

Madde 9. Biri reis, biri reis-i sâni, biri kâtip ve biri veznedar olmak üzere her şube-i merkeziye meclis-i idaresi onbir ve her şube meclis-i idaresi yedi âzâdan mürekkep olacaktır.

Madde 10. Merkez-i umumîde ve şubât-ı merkeziyede ayrıca muvazzaf kâtip istihdam olunabilecektir. Umum şubâtın muamelâtını teftiş için merkez-i umumî lüzumu kadar müfettiş istihdam edebilecektir.

Madde 11. Her şubede senede bir defa mayısın bidayetinde o şubeye mensup umum efraddan mürekkep bir mahallî kongre içtima edecektir.

Madde 12. Her teşrin-i evvel iptidasında şubât-ı merkeziyede şubelerden gelecek murahhaslarla merakiz efradı tarafından müntehip murahhaslardan mürekkep olmak üzere birer merkezî kongre akdolunacaktır.

Madde 13. Her sene teşrin-i sâni onbeşinde fırkaya mensup âyân ve mebusan ile fırka müessisininden ve merkez-i âzâsından ve taşra şubât-ı merkeziye kongreleriyle İstanbul şubelerinin her birinin heyet-i umumiyesi tarafından müntehib murahhaslardan mürekkep umumî bir kongre in'ikad edilecektir.

Madde 14. Fırka dahilinde ârâ-yı müntesibîni hakkıyla tecelli ettirmek hususunda ekseriyet kaide-i sâlimesinden ayrılmamak maksadıyla kongrelere murahhas tayinininde şubeler için daima nisbet-i adediye nazarı itibare alınacak ve aded-i müntesibîni elliyi tecavüz eden her şubenin birden ziyade murahhas gönderebilmesi ve elliden sonra beher yüz kişinin bir murahhas intihab edebilmesi suretiyle elliden efzûn olan adetler için yüzde bir nisbeti gözetilecek ve fırkanın teşkilâtı inkişaf ettikçe bu nisbetin muhafazası müşkilâtı dâi olursa şubelerin umumuna siyyanen tatbik edilmek üzere yüzde nisbeti umumî kongre kararıyla tenkis veya esbab-ı ma'kûse dolayısıyla tezyid edilebilecektir. Ancak umumî kongre âzâ-yı müntehibesi mecmu'u âzâ-yı tabiyye olan âyân ve mebusan ve fırka müessisîni yekûnundan lâ-akal bir fazla olacaktır.

İNTİHAB

Madde 15. Her şube meclis-i idaresi o şubenin mahallî kongresi, her şube-i merkeziye meclis-i idaresi onun merkezî kongresi canibinden intihab olunacağı gibi merkez-i umumî meclis-i idaresi dahi umumî kongre canibinden intihab olunacaktır. Fırkanın müessisleri âzâ-yı tabî'iyeden mâduddurlar.

Madde 16. Meclis-i idarelerin reisi, kâtip ve veznedarı mensup oldukları meclis-i idare tarafından rey-i hafî ile intihab olunacak ve şubât ile şubât-i merkeziye intihabatı derhal merkez-i umumîyeye bildirilecektir.

MECLİS-İ İDARE VEZÂİFİ

Madde 17. Meclis-i idareler fırkanın siyâsî programını beyne'l-ahâlî vesâit-i makbule-i kanuniyye ile neşr ve tamim ederek fırka efradını teksir etmek ve intihabatta fırka mensûbûnından zevat-ı muktedirinin mebusluğa intihabını teshil ve temine çalışmak vâzife-i esasîyesini icra için lâzım gelen tedabiri icab-ı hâl ve mevkie göre kararlaştırmak ve icra etmek ve cemiyetler kanunun yedinci maddesi mucibince tutulması lâzım gelen defterleri kayıt ve zabt etmekle mükelleftir.

Madde 18. Mecalis-i idare fırkaya mensub efrad arasında mevcut olmak lâzım gelen ittihad-ı efkârî ve samimiyet-i uhuvveti idame için esbab-ı lâzıme tevessül edecek ve her halde oradaki bilumum efradın nokta-i temas ve ittisali olacaktır.

Madde 19. Her mahalde, fırkaya mensup olsun olmasın, bilâ istisna bütün Osmanlıların tenvir-i efkârî ve tehzib-i ahlâkî için konferanslar ve gece dersleri itâsı ve kütüphaneler ve mektepler tesisi ve risâleler ve imkân varsa cerâid-i mevkûte ve hattâ yevmiye neşri meclis-i idarenin vazâifindendir.

Madde 20. İşbu vezâîfin ifası için lâzım olan mebaliği tedarik ve yoluyla sarf etmek vazifesi meclis-i idareye mevdudur. Meclisin kararı olmadıkça hiçbir akçe ahz u sarf edilemeyecektir. Mesarif-i teftişîye ve saireye medar olmak üzere her şube ve şubât-i merkeziye kendi mesarif-i zarurîyesinden mütebaki varidâtının yüzde yirmibeşini merkez-i umumîye gönderecektir.

Madde 21. Her devre-i intihabiyede intihab-ı mebûsana bağlanmazdan mukaddem taşrada her şube bilcümle efradını cem ile bir heyet-i umumîye akdederek mebus namzetleri hakkında müzakere icra ettikten sonra mezkûr heyet-i umumîye tarafından meclis-i idare âzâsının lâ-akal üçü murahhas intihab edilecek ve bu murahhaslar liva merkezinde içtima ile namzetleri kararlaştıracaklardır.

Maddesi 22. Meclis-i idare reisi esna-yı müzakerâta icra-yı riyaset ve ruznâme-i müzakerâtı tanzim etmek ve cemiyetler kanununun dokuzuncu maddesinde tâdat ve beyan olunan muamelâtı ifa eylemek vazifesiyle mükellef ve ittihaz olunacak mukarreratın zabt ve tahriri vazifesi de kâtime aittir. İrad ve mesarîfin evrak-ı musbitesiyile beraber tescil ve tanzimi veznedarın vazifesidir.

Madde 23. Meclis-i idare haftada lâ-akal iki defa içtima edecek ve ale't-tevalî dört içtimada bilâ-ömr hazır bulunmayan âzâ müstâfî addedilecektir.

Madde 24. İstanbul şubelerinin meclisi idareleri her üç ay nihayetinde veznedarları tarafından o üç aya mahsus olarak tanzim olunacak hesabâtı havi cetveli tetkik ve tasdik edip bir suretini merkez-i umumîye irsâle mecbur oldukları gibi taşra şubât-ı merkezi-

yesi de bu yolda umum şubelere ait hesabât cetvellerini kendi merkezlerine ait hesabât cetvelleriyle maan merkez-i umumiye irsale mecburdurlar. Taşra şubâtının bu hususdaki mükellefiyetleri merkezlerine karşıdır.

Madde 25. Meclis-i idarede âzânın ekseriyeti mevcut olmadıkça müzakereye ibtidar edilemez ve verilecek kararlar mevcudun ekseriyetiyle ittihaz olunur.

Madde 26. Meclis-i idare heyet-i merkeziyeden yalnız siyasi programın tatbikatı hakkında vâki olacak talimat ve irşadata tevfiğ-i muamele etmeye ve şayet bunlarda oraca tatbik ve icrası mümkün olmayan şeyler varsa onları esbab-ı mucibesiyle beraber merkeze bildirmeye mecburdur. Bunun haricindeki mevadda her şube hürriyet-i harekâta maliktir. Ancak umumî kongre mukarراتı herhalde vacibü'l-icradır.

Madde 27. İstanbul şubeleriyle taşra şubât-ı merkeziyesi meclis-i idareleri gerek re'sen ve gerek merkez-i umumînin işarı üzerine teşebbûsat ve tedâbirin suver-i icraiyesi hakkında her altı ayda bir merkez-i umumîye bir rapor göndermek ve bu müddet zarfında yeniden fırkaya dahil olanları veya kat'-ı münasebet edenleri bildirmekle mükelleftirler. Taşra şubeleri de şubât-ı merkeziyeye karşı işbu vazifeyi ifa edeceklerdir.

Madde 28. Her şube ve şube-i merkeziye meclis-i idareleri bir senelik teşebbûsat ve icraatı ve hesabâtı hakkında kendi kongrelerine bir rapor itâsına mecburdurlar.

Madde 29. Merkez-i umumî meclis-i idaresi şubât-ı merkeziye ile İstanbul şubeleri meclis-i idarelerine ait bâlâdaki vezâifi tatbik ve icra etmekle beraber vezâif-i mezkûrenin şubât-ı merkeziye ve şubât meclis-i idarelerince hüsn-ü ifasına nezaret ve onlara mümkün olduğu kadar muavenetle de mükelleftir.

Madde 30. Merkez-i umumî meclis-i idaresi merkeze ait olan hesabât, teşebbûsat ve icraatı ile mahallî ve merkezî kongrelerden gelecek raporları telhis ederek mecmuu hakkında umumî bir rapor tanzim edip umumî kongreye itâ ile mükelleftir.

MERKEZ VE ŞUBE KONGRELERİNİN VEZÂİFİ

Madde 31. İstanbul ve taşra şubelerine ait mahallî kongreler ile taşra şubât-ı merkeziyesine ait merkezî kongreler her sene vakt-i muayyeninde içtima ile meclis-i idareden tanzim olunacak raporları ve hesapları tetkik ederek neticesi hakkında tanzim edeceği raporu ve sene-i âtiye için yapılması lâzım gelen şeyler hakkında ittihaz-ı karar ederek bir suretini merkez-i umumiye irsal edeceklerdir.

Madde 32. Kongrenin reisi ve reis-i sânisî ile kâtipleri kongre âzâsı tarafından bi'l-intihab tayin olunur.

Madde 33. Kongrede bulunması lâzım gelen âzânın sülûsânı mevcut olmadıkça müzakere icra edilemez. Kararlar aza-yı mevcudenin ekseriyet-i ârâsiyle ittihaz olunur.

Madde 34. Kongre mukarراتının ve raporlarının zabt ve tahriri intihap olunan kâtibin vazifesidir.

UMUMÎ KONGRENİN VAZİFESİ

Madde 35. Umumî kongre bilumum teşebbûsat, icraat ve hesabât hakkında merkez-i umumî meclis-i idaresi tarafından tanzim ve itâ edilecek raporu tetkik ve tastik edecek ve

icraat-ı âtiye hakkında kongreye gönderilecek raporları ve vaki olacak teklifâtı mütalâa ile ittihaz-ı karar eyleyecektir.

Madde 36. Siyasî programın derecat-ı tatbikiyesi hakkında fırkanın meclis-i millîde mümessili olan fırka-ı mebûsan tarafından tanzim ve ita edilecek raporun tetkikiyle karar itâsı umumî kongreye aittir.

Madde 37. Siyasî programın ve işbu nizamnâmenin tebdil ve tâdili dahi umumî kongre kararına menûttur. Tebdil ve tâdil şubât kongrelerinin taleb-i tahririsine veyahut umumî kongre âzâsından lâ-akal on kişi tarafından mûmza ve teklif-i tahririye mütevakkıftır. İşbu teklifin müzakeresini kabul etmek kongrenin âzâ-yı mevcûdesinin ekseriyet-i ârâsına ve şekl-i tadilin kabûlü sülûsan ekseriyet husûlüne menûttur.

Madde 38. Umumî kongre mûkarreratı lâzımü'l-icra olup bunlardan umur-u dahiliyeye taallûk edenler evvelâ merkez-i umumî ve saniyen şubât-ı merkezîye ve şubât meclis-i idareleri tarafından ve siyasî programa müteallik olanlar meclis-i millîdeki fırka-i mebûsan canibinden icra olunur.

MECLİS-İ MİLLÎDEKİ FIRKA-I MEBUSANIN TEŞKİLAT VE VEZÂİFİ

Madde 39. Fırka-ı mebûsan âzâsı tarafından her üç ayda bir intihap edilecek bir reis ve iki reis-i sâni ile biri kâtip olmak üzere altı âzâdan mürekkep bir meclis-i idaresi bulunacaktır. Meclis-i idare kararları ekseriyetle ittihaz olunur.

Madde 40. Fırkaya mensup âzânın inde'l-lüzum müzakere etmek üzere içtimaa daveti meclis-i idare kararıyla reis tarafından tahriren veya şifahen icra edilecektir. Müzakereye davet için fırka âzâsından sekiz kişinin reise tahriren müracaatı dahi içtimai müstelzimdir.

Madde 41. Fırka-i mebûsanın içtimai ve müzakeratı alenîdir. Celse-i hafîye akdi ekseriyet kararına vâbestedir.

Madde 42. Fırka heyet-i umumîyesinin içtimai aded-i mürettebinin nisfından bir fazlası ile vukubulabilir. Vekâletle itâ-yı rey makbûl değildir. Mevadd-ı mühimmede mevcudun sülûsân ekseriyet ile ve mevâd-ı âdiyede ekseriyetle karar verilir.

Madde 43. Fırka namına hükûmete müracaat etmek için icabı kadar âzâyı intihap ve îzam etmek hakkı umum fırkaya aittir.

Madde 44. Fırkaya dahil olan mebûsandan herbiri müzakereye vaz'olunan hususattan siyasî programa dahil bulunan veya dolayısıyla programa tesir edeceğine fırka heyetince karar verilen mevad hakkında rey-i muhalif itâ edemezler. Bunun haricinde istedikleri gibi ita-yı reye ve harekete selâhiyetdardırlar. Meclis-i Mebûsan'ın ruzname-i müzakerâtına dahil olan ve yahut meclisde bağteten zuhur ile müzakeresi lâzım gelen mevaddan dolayısıyla fırkanın siyasî programına temas edenler hakkında fırka âzâsının nazarı dikkatini celp etmek fırka-ı mebûsanın meclis-i idaresine ait vazifedir.

Madde 45. Hükûmet-i icraiye fırkanın siyasî programını kabul ve meslek ittihaz etmiş zevattan müteşekkil olduğu halde dahi vûkelâ-yı mesûleye tevcih edilen sual ve istizah fırka programını tenkit şeklinde olmadıkça fırka vûkelâyâ müzaheret vazifesiyle mükellef değildir. Fırkaya mensup olan mebûsanın vazifesi umur-u teşriiyede fırka programını terviç ve tatbiki sarf-ı mesâi etmek ve fırâk-ı saire tarafından programa vaki olacak itirazatı müdafaa eylemek hususlarına maksur olup Meclis-i Mebûsan'ın heyet-i icraiye üzerindeki hakk-ı teftiş ve mürakabesi hiçbir suret ve bahane ile tahdit edilmeyecektir.

Madde 46. Fırka -i mebûsan ara sıra mevadd-ı mühimme hakkında münasip mahallerde alenî ve umumî konferanslar itasıyla müntehibinin tenvir-i efkârına çalışacaklardır.

20 Mayıs sene 328'de suret-i fevkalâdede inikad ile sekiz gün devam eden Umumî Kongre'de bazı fıkâratı tâdil edilen Hürriyet ve İtilaf Fırkası Programı ve Nizamnâme-i Dahilisi, s. 21-32

HÜRRİYET VE İTİLÂF FIRKASININ MERKEZ VE TAŞRA ŞUBELERİ

A. İstanbul Şubeleri

Anadoluhisarı, Yenimahalle, Eyüp Nişancı, Üsküdar, Doğancılar, Arnavutköy (Ortaköy şubesi ile birleşmiştir), Aksaray, Beykoz, Boyacıköy, Beylerbeyi, İstavroz, Havuzbaşı (kapanmıştır), Bulgurlu, Beyazıt (Süleymaniye ile birleşmiştir), Beşiktaş, Büyükdada, Galata, Cihangir, Hubyar, Hasköy, Halıcılar, Horhor, Davutpaşa, Divanyolu (Sultanahmet ile birleşmiştir), Ayosofya, Rumelihisarı, Rami'de Boşnak karyesi, Fatih, Sultanselim, Kıztaşı (muvakkaten Fatih ile birleşmiştir), Şehzadebaşı Şehremeni, Kocamustafapaşa (Samatya ile birleşmiştir), Karagömrük, Kadıköy, Kızıltoprak, Kurbağalıdere (bu üç şube Kadıköy namıyla birleşmişler fakat henüz birleşmeleri tescil edilmemiştir), Kasımpaşa, Kazlıçeşme, Küçükpazar, Heybeliada, Yusufpaşa, Sarıyer, Tophane, Fındıklı, Eskialipaşa, Makrıköy, Galata Arap Camii.

B. Taşra Şubeleri

Çatalca, Silivri, Edirne, Cesr-i Mustafa Paşa, Dedeoğlu, Sofulu, Tekfurdağı, Malkara, Şarköy, Selânik, Vodine, Vardar Yenicesi, Ustrumca, Persiçan, Üsküp, Komanova, Kerepne, Bursa, Bursaya mülhak Armut kazası, Kirmastı, Mihaliç, Bursa Yenişehir, Kütahya, Uşak, Eskişehir, Afyonkarahisar, Balıkesir, Balya, Edremit, Biga, Karamürsel, Adapazarı, Sapanca, Gemlik, Bolu, Düzce, Kastamonu, Devrekâni nahiyesi, Daday, Tosya, Kangırı, Koçhisar, Şabanözü, Boyabad, Ayandon'un Barta iskelesi, Ankara, Mecidiye, Keskin, Kırşehirine mülhak Hacı Bektaş Veli, Çorum, Osmancık'a mülhak Kargı, Adana, Osmaniye, Umraniye, Konya, Akşehir, Yenişehir, Karaman, Antalya, Alâiye, Burdur, İstanköy, İzmir, Tire, Manisa, Aydın, Denizli, Amasya, Merzifon, Zile, Divriği, Samsun, Ünye, Trabzon, Şanlı nahiyesi, Ordu, Giresun, Keşap, Rize, Mamuretülaziz, Malatya, Arapkir, Keskin, Basra, Bağdat, Humus, Trablus Şam, Lâzkiye, Antakya, Serez.

İfham, nu. 264-8 (22 Mayıs 1328-2 Haziran 1912) s. 3; *Siyasal Partiler*, C.I., s. 299.

RUMLARLA HÜRRİYET VE İTİLÂF FIRKASININ İTİLÂFNAME SURETİ

Madde 1. Ekalliyetin hukukunu temin edecek bir usûl-ü intihabiye ittihaz edilecektir.

Madde 2. Rum kilisesinin mine'l-kadim haiz olduğu imtiyazatın temâmî-i muhafazası mu-karrerdir.

Madde 3. Cemaat-i gayr-i müslime marifetiyle idare olunan mektepler üçüncü maddede zik-rolunan kaideye tevfikân rûesâ-yı ruhaniye canibinden serbestî ile idare olunacak ve bu ahvalin temâmî-i muhafaza-i ahkâmıyla beraber cemaat mektepleri tarafından verilen şahadetnâmeler mezkûr mekteplere muadil hükümet-i seniye mektepleri canibinden ve-rilen şahadatnâmelere muadil tutulacaktır.

Madde 4. Meclis-i Âyân'a tayin edilecek âzâ umumun ihtiramını kazanmış zevattan ihtihap olunacaktır.

Madde 5. Bâlâda dört maddede kabûl olunan kavaid-i esasiye Kanun-u Esasî'nin buna dair olan mevaddı meyanına idhâl edilmek üzere Hürriyet ve İtilâf Fırkası'nın ilk kongresinde tezekkür edilecektir.

Madde 6. İki fırkanın münasebatından parlamento usûl ve âdâtına riayet olunacaktır.

Hürriyet ve İtilâf Fırkası bâlâdan zikrolunan nukatı kendi programına, ferman-ı hümayunlara, Gülhane Hatt-ı Hümayûnu'na ve Kanun-u Esasî'ye muvafık görmekle kabûl etmiş ve Rum Meşrutiyet Cemiyeti de bundan böyle Dersaadet'te fırka-i mezkûre ile müttefikân hareket eylemeyi ve vilayâtta şubelerinin de Hürriyet ve İtilâf Fırkası şubeleriyle teşrik-i mesai etmesini deruhte eylemiştir.

Bedâhet, nu. 247-6 (1 Kânun-u sâni 1327-14 Ocak 1912) s. 2.

HÜRRİYET VE İTİLÂF FIRKASI'YLA SOSYAL DEMOKRAT HİNÇAKYAN FIRKASI ARASINDA VUKUBULAN İTİLÂFNAME SURETİDİR.

- Madde 1. Devlet-i Osmaniye'nin idaresinde hakimiyet-i millîye esası muhafaza edilecektir.
- Madde 2. Vahdet-i devlet ve Meşrutiyet-i Osmaniye'nin muhafaza ve idaresi bir emel-i müşterektir. Binaenaleyh hilâf-ı meşrutiyet harekât ve vücud-u devletten ayırmak te-mayülâtı şiddetle merduttur.
- Madde 3. Devlet-i Osmaniye'yi teşkil eden millet-i muhtelifenin siyasî hukuku tamamiyle muhafaza edilecek ve bir milletin siyasete diğerinin mâdûnunda bulunması külliyyen red olunacaktır.
- Madde 4. Ermeni Patrikhanesi'nin mine'l-kadim haiz olduğu imtiyazâtın temâmî-i muhafaza-sı mukarrerdir. Ermeni milleti idare olunan mektepler kema-kân Patrikhane ve ona merbut heyetler cenibinden idare olunacak ve bu ahvâlin temâmî-i muhafaza-i ahkâmı ile beraber işbu mektepler tarafından verilen şahadetnâmeler mezkûr mekteplere muadil mekâtüb-i resmîye canibinden verilen şahadetnâmelere muadil tutulacaktır.
- Madde 5. Amele, arazisiz zürrâ ve maraba (ortakçı, yarıcı, aylıkçı) ahvâlini ıslah ve hi-maye edecek kavanîn vaz olunacaktır.
- Madde 6. Arazi ve emlâk-i mağsûbe dâvaları kanunen tedkik edilerek sahib-i hakikiyelerine iade olunacaktır.
- Madde 7. Bâdemâ muhacirîn, yerlilerin hukuk-u tasarrufiyesine hâcel getirilmeyerek arazi-i emirîye-i hâlîye üzerine iskân edilecektir.
- Madde 8. Bâlâda beyan olunan mevadd üzerine Hürriyet ve İtilâf Fırkası'yla Demokrat Hıçakyan Fırkası itilâf etmiş olduklarından (1912-1328) intihabat-ı umumîyesinde ve badchu Meclis-i Mebusan'da tevhid-i mesaiye karar vermişlerdir.

TAM BİR MUHALİF

Bu kadar temiz, sade, kanaatkâr bir yürekte bu derece derin, keskin, koyu bir kin, ne zaman, ne vukuat ile azalmıyan, eksilmiyen, kuvvetini kaybetmiyen bir köklü ve sağlam husumet hiçde beklenmezdi. Kendisi ihtiyaç, zaruret içinde kıvrınmağa alışmış, fakir kıyafetli, şansız, şöhretsiz, ufak tefek, silik, sessiz bir adamdı; ne ilmi vardı, ne nutku vardı, ne fevkalâde bir yararlığı görülmüş, ne de bellibaşlı bir fedakârlık yapmıştı. Yalnız muhalifti, İttihat ve Terakki muhalifiydi ve muhalif fırkaya canü yürekten bağlı, ezeli ve ebedî bir aşk ile alâkalıydı. Onu en kara, en çıplak bir sefalet, ne hapis, ne dayak, ne menfa, hiçbir tehdit, hiçbir ceza, hiçbir eziyet bu sevdasından vazgeçiremiyor, kalbinde birikip toplaşmış, katılaşmış, taş haline gelmiş olan husumeti hiçbir hamz eritemiyor, hiçbir ilâç, hiçbir deva dağıtıp halledemiyor, bu zehri atamıyordu. İşte Veli Beyin fevkalâdeliği burada idi. Fırkasının müruru zamanla rüesasından bile kaç tanesi tebdili fikretmiş, başka mesleklerle başvurmuş, kinini unutmuş, çileleri hazmedip çektiyenlere tabasbusa başlamış, hulâsa döneklik etmiş, fakat o, adsız, sansız âciz bir fert, bir lâhza, bir zerre fırkacılığından, muhalifliğinden kaybetmemiş, fırkasına karşı beslediği muhabbet ve duyduğu hürmetten bir an ayrılmamış, kanaatini sarsmamıştı.

Veli Bey Hürriyet ve İtilâfın İttihatçılıkla mücadeleye girdiği ilk günlerden başlayarak pürümüt, pürgayret meydana atılmış, mahallesinde fırkaya ilk yazılan o olmuş, ilk defa intihapta o dayak yemiş, memuriyetinden ilk defa o atılmış, zaten fakir olması itibarile ilk sefaletle de o düşmüş, mahpese girmekte, menfaya gönderilmekte, hulâsa muhaliflerin başından geçen bütün acıklı ve eziyetli sergüzeşterde daima birinciliği o ihraz etmişti. Fakat ne olsa, fırka kanaati, istikbale emniyet ve galebe ümidi kalbinden silinmezdi, döverlerken:

-Yakında görürsünüz, geliyoruz. Dayak atmak ne demektir. Ben size anlatırım!

Diye haykırır, hiddetlerini arttırır, herifleri büsbütün deli ederdi. Hapse sokarlarken:

-Çoğu gitti azı kaldı, ben de sizi böyle, iki aya kalmaz, sille tokat deliğe sokacağım, hele biraz sabredin!

Der, arkasına iki yumruk, bir tekme daha yerd. Azlettikleri gün müdürüne şöyle bağurmuştu:

-Sen de şu iskemlede otursan otursan daha kırk gün oturursun!

Hakikaten Veli Beyin böyle, daima kırk günde, iki ayda, nihayet altı ayda fırkasının mevkii iktidara geleceğine, mukabelebilmişilde bulunacağına, intikam alıp mağdurları himaye ve sahabet edeceğine kanaati vardı. Bin kişiyi Sinoba gitmek üzere vapura bindirdikleri gün bile o herkesten daha ümitvar, âdeta muhalefetin şu rütbesini de ihraz ettiğinden dolayı pürneş'e:

-Altı ay sürmez, İstanbulda, hükûmetteyiz!

Diyordu. Bütün bu kanatleri, ümitleri ne kırk günde, ne kırk ayda birtürlü tahakkuk edememesine, muhalefet mevkii iktidara bile yanaşsa yine hiçbir iş görememesine, bir ferdine yardımı dokunamamasına rağmen o birtürlü yese düşmez, bildiğinden şaşmaz, söylediğinden dönmezdi.

-İki ay daha dişinizi sıkın, görürsünüz ne olacak! Bu defa maymunun gözü açıldı!..

Der, cebinde beş para yok, evinde on kişilik ailesi aç, pantolonunun arkası delik, sırtında kış, yaz bir alpak ceket, daima ümitvar, daima fırkasına merbut, meftuniyet ve gaşy içinde âdeta mes'ut, evet mes'ut yaşırdı.

*

* *

Gazi Muhtar ve Kâmil Paşalar kabineleri zamanında Veli Bey hergün:

-Ha bugün icraat başlıyor, ha yarın!

Diye diye nihayet Babîâli vak'asını görmüş, fakat yine ümidini kaybetmemişti; muhalefetin tanınmış simalarına hürmet ve tazim etmek âdeti olduğundan o esnada yolda bana rasgelince şöyle düğmelerini iliklemiş, yarı çarpık durmuş:

-Ne dersin bu işe Veli Bey?

diye meysane sorduğum suale:

-İyi oldu paşam, demişti, işte şimdi tekrar gelince, biz de yapacağınızı adamakıllı yaparız, kırarız hınzırların kemiklerini...

Ümit Veli Beyde, aferin gibi, tükenmez bir hazine idi! Onu arkadaşları kızdırmak, kurdurtmak için:

-Canım, bu muhalefet çıkmaz bir yol, nafile inat edip boşuna nefes tüketmemeli, İttihatçı olmalı, geçmeli memuruyete, bakmalı keyfine, değil mi Veli Bey?

Derlerdi. O zaman Veli bey kıpkırmızı kesilir, böyle söyliyenerlerin yanından hemen kalkar:

-Allah hepinizin belâsını versin, kahrolun, İttihatçı kadar başınıza taş düşsün!

Diye haykırarak, lânet ederek çıkıp giderdi. Bazan da yine arkadaşları onu müşkül bir mevkie sokmak için lâtife olsun diye:

-Canım Veli Bey, sana şimdi bir İttihatçı gelse, "fırkanızın programını anlat, beni ikna et, muhalif olayımı!" dese ne cevap verirsin, nasıl ikna edersin?

Derlerdi. Nâtkadan, hitabetten külliye mahrum olan Veli Bey dünyanın en saçma, en mantıksız delillerini gayet pürüzlü, kekeme bir lisanla saymağa çalışır, nihayet beceremediğini anlayınca:

-Ne desem nafiledir, kırk yıllık İttihatçı muhalif mi olur, topunun köküne lânet!

İnkisarile iknadan vazgeçerdi. Veli Bey Sinopta da zerre kadar sarsılmadı, kanaatinden ayrılmadı. Ne ezalar çekmedi, ne sefaletler görmedi, maaile ne perişanlıklara düşmedi... Günde hükûmet dört kuruş yevmiye verirdi, başında on kişi vardı, ekmek parasına bile yetmeyen bu para ile ne yapar, nasıl idare ederdi? Maamâfih:

-Bugünler de geçer, bu sıkıntılar da unutulur, bu çilenin de sonu gelir, arkası ferahlık, hele bir hükûmet devrilsin!

Der, dururdu.

Menfilerden bir kısmı menfadan yılmışlardı. Hükûmete arzuhallër veriyorlar, telgraflar çekiyorlar, aflatrını istiyorlardı. Veli Bey bunları işittikçe kabına sığamıyor, küfrederek, lânet okuyarak aleyhlerinde bir dediğini bırakmıyordu.

-Geberirim dönmem, vay gibi habisler vay, hükûmete geçince hınzırları tekrar sürmeli, ammalı sopayı!

Derdi. Onlara selâmı keser, bulundukları yere ayağını atmaz, yanlarından geçerken su-

ratını bir karış asar, homurdanırdı.

Zaman beni Sinoptan Çoruma, Çorumdan Ankaraya götürdü. Arabadan ayağımı yere bastım. Baktım karşımda Veli Bey... Arkasında liyme liyme bir asker ceketi, ayağında parça parça bir yemeni, başında yağlı ve soluk bir kabalak, zayıf ve perişan, fakat mütebessim:

-Mel'unlar beni askere aldılar, şimdi de buraya attılar, fakat ziyanı yok, son günleri geldi!

Dedi, içimden (lâhavle) çektim, fakat bir şey diyemedim, bilirdim ki itiraz etsem Veli Beyin benden de sıtkı sıyrılacak, bana da canı sıkılacaktı. Zavallı adam, ailesi başında nefer aylığıle, angaryadan angaryaya, Ankara'da ne acıklı bir ömür sürüyordu. Bütün manasile perişan, perişan ender perişandı. Lâkin o halinde, o ıstırap ve felâketinde bile:

-İttihatçının biri, onunla görüşmem!

Diye hâlâ insanları ikiye ayırır, muhaliflerden başkasile, dost olmaz, dönemlerden nefret eder, kin ve nefretini unutmaz, azaltmazdı! İkide bir beni bulur:

-Gidiyorlar, düşüyorlar!

Diye kanaatimi arttıracak, yüreğime kuvvet verecek ümitbahş sözler söylerdi!

*
* *

Vaktâ ki mütareke oldu, muhalefet iktidara geldi, Veli Bey yine umduklarını göremedi, arzusuna eremedi, bir ufacak memuriyet, bir iş bile bulamadı. Sokaklarda yine öyle, eskisi gibi, kenne menfada veya askerde ittihatçılar zamanında imiş gibi mahrum, mağdur dollaşıyordu. Fakat hâlâ ümitvardı, hâlâ fırkanın alâkalısı, merbutu ve meftunu idi. Kanaati demir gibi sağlamdı:

-Hele biraz daha geçsin, bak nasıl işler yoluna girecekt!

Diyor, aç, bîilâç bir şubeden bir şubeye koşuyordu. Nihayet zarurettten soğuktan, sefaletten hastalandı, yatağa düştü ve öldü. Yanında bulunanlar söylüyorlardı, vasiyeti şu olmuş:

-Cenazemi fırkanın önünden geçiriniz!

Fakat biçare Veli Beyin bu arzusu da is'af edilmemiş, cemaat Kumkapıdan Parmakkapı yokuşuna birtürlü çıkmayı gözlerine yediremedikleri için vazgeçmişler, doğru, düz yoldan tabutu yüklenip gitmişler!

İşte ben tam bir muhalif olarak yalnız bu zati, Veli Beyi; şu biçare siyaset şehidini tanıyorum!

KİTAPİYAT*

I. BASILI OLMAYAN KAYNAKLAR

Başbakanlık Arşivi-Bâb-ı âlî Evrak Odası
Dahiliye Gelen Evrak Defteri nu. 75, 76, 77, 78, 79, 80
Dahiliye Giden Evrak Defteri nu. 107, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 114
Dahiliye İrade Kataloğu, 1324, 1325, 1326, 1327, 1328, 1329

II. BASILI KAYNAKLAR

A- Kitaplar ve Risâleler

A. A. Adamov, (Tercüme, Hüseyin Rahmi-Apak), *Anadolu'nun Taksimi*, İstanbul, 1927.
A. Safvet, *İstanbul Musahabeleri*, İstanbul, 1324
Abidin Nesimi (Fatinoğlu), *Yılların İçinden*, İstanbul, 1977
Açık Söz, (*Hürriyet ve İtilâf Fırkasının*) *Redd-i İtirazat*, İstanbul, 1330
Ahmad, Feroz, *İttihat ve Terakki 1908-1914*, İstanbul, 1971
Ahmed Hamdi, *Türk Ordusunun Esbab-ı Mağlûbiyeti ve Arnavutlar*, Mısır, 1329
Ahmet Hilmi, *Muhalefetin İflâsı*, İstanbul, 1331
Ahmet İhsan (Toksöz), *Matbuat Hatıralarım (1908-1914)* C. 2, İstanbul, 1931.
Ahmet Muhtar (Kevakibî), *Vatan Müdafilerine-Risâle* (Paris), 1911, *Üçüncü İntak-ı Hak*, İstanbul, 1927, *İntak-ı Hak*, nu. 4, İstanbul, 1930.
Ahmet Raci, *Yıldızda Yeni Casuslar Cemiyeti yahut Yâveran Tensikâtı*, İstanbul, 1324.
Ahmet Saip, *Nereye Gidiyoruz*, İstanbul, 1327
Akçura, Yusuf, *Üç Tarz-ı Siyaset*, Ankara, 1976, (Haz. Nijat Sefercioğlu), *Yeni Türk Devletinin Kurucuları*, Ankara, 1981.
Akkerman, Naki Cevat, *Demokrasi ve Türkiye'de Siyasî Partiler Hakkında Kısa Notlar*, Ankara, 1950.
Aksüt, Ali Kemâlî, *Profesör Mehmet Ali Aynî, Hayatı ve Eserleri*, İstanbul, 1944
Akşin, Sina, *31 Mart Olayı* Ankara, 1970; *Jön Türkleri ve İttihat ve Terakki*, İstanbul, 1980

* Kitabiyat hazırlanırken taranan gazetelerin yazıları için ayrıca bir liste düzenlemedik. Bununla beraber mühim yazıların tam künyeleri dipnotlarla verilmiş bulunmaktadır. Diğer taraftan iki yazarlı bir kaç kaynak ise alfabetik düzen içinde öncelik alan isimlerle gösterilmiştir.

- Akyüz, Kenan, *Batı Tesirinde Türk Şiiri Antolojisi*, Ankara, 1971
- Aliye Divan-ı Harb-i Örfisinde Rüyet olunan Mesele-i Mühimme Hakkında İzahat, İstanbul, 1332
- Alsan, Zeki Mesut, *Mustafa'nın Romanı*, İstanbul, 1943
- Altınsu, Abdülkadir, *Osmanlı Şeyhülislâmları*, Ankara, 1972
- Amca, Hasan, *Doğmayan Hürriyet*, İstanbul, 1958
- Anday, Kadri Raşit, *Hatıraları*, İstanbul, 1947
- Apak, Kemalettin, *Anaçizgileriyle Türkiye'deki Masonluk Tarihi*, İstanbul, 1958
- Apak, Rahmi, *Yetmişlik Bir Subayın Hatıraları*, Ankara, 1957
- Atay, Falik Rıfkı, *Batı Yılları*, İstanbul, 1963; *Pazar Konuşmaları*, İstanbul, 1966
- Aybars, Ergun, *İstiklâl Mahkemeleri 1923-1927*, Ankara, 1982
- Aynî, Mehmet Ali, *Milliyetçilik*, İstanbul 1943; *Hatıraları*, İstanbul 1946
- Ayverdi, Sâmîha, *Bir Dünyadan Bir Dünyaya*, İstanbul, 1974
- Baler, Mahmut, *Baldan Damlalar-3 ve Hatıralarım*, İstanbul, 1982
- Bardakçı, Cemal, *Toprak Davasından Siyasî Partilere*, İstanbul, 1945
- Başar, Ahmet Hamdi, *Demokrasi Buhranları*, İstanbul 1956; *Hürriyet Buhranı*, İstanbul, 1946
- Bayar, Celâl, *Ben de Yazdım*, C. 1, 2, 3, İstanbul, 1966-1967.
- Bayur, Hilmi, Kâmil, *Sadrâzam Kâmil Paşa*, Ankara, 1954
- Bayur, Yusuf Hikmet, *Türk İnkılâbı Tarihi*, C. II. Kısım. I.II.III.IV. Ankara, 1943-1952
- Berzeg, Sefer E., *Gurbetteki Kafkasya'dan Belgeler*, Ankara, 1985
- Böcüzade Süleyman Sami, (Haz. Suat Seren), *Kuruluşundan Bugüne Kadar Isparta Tarihi*, İstanbul, 1983
- Cemal Paşa, *Hatıralar*, İstanbul, 1959
- Cemaleddin, *Hâtırat-ı Siyasîyesi*, İstanbul, 1336
- Cemil, *Mahşer'de Bir Hutbe*, İstanbul, 1331
- Cerrahoğlu, A., *Türkiye'de Sosyalizmin Tarihine Katkı*, İstanbul, 1975
- Çankaya, Mücellitoğlu Ali, *"Son Asır Türk Tarihinin Önemli Olayları ile Birlikte" Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler*, C. 3, Ankara, 1968-1969
- Çavdar, Tevfik, *Özgürlük Kavgasında Yaşayan Geçmiş*, Ankara, 1982; *Talât Paşa*, Ankara, 1984
- Çelebioğlu, Sarım Hüsnü, *Şeyhülislâm Erzurumî Çelebizade Hüseyin Hüsnü*, İstanbul, 1958
- Danışmend, İsmail Hami, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, C. 4. İstanbul, 1955
- Deliorman, Necmettin, *Balkan Türklerinin Tarihi*, İstanbul, (1943)
- Demircioğlu, Aziz, *100 Yıllık Kastamonu Basını, 1872-1972*, Kastamonu, 1973, *100 Yıllık Kastamonu Basınında Kim Kimdir, 1972-1972*, Kastamonu, 1980
- Demircioğlu, M. Ziyaeddin, *Kastamonu'da Meşrutiyet Nasıl İlân Olundu*, Kastamonu, 1968
- Deniz Mektepleri Tarihçesi*, İstanbul, 1931
- Dumont, Paul-Haupt, George, (Çev. Tuğrul Artunkal), *Osmanlı İmparatorluğunda Sosyalist Hareketler*, İstanbul 1977
- Düzdağ, Ertuğrul, *Türkiye'de Masonluk Meselesi*, C.I, İstanbul, 1977
- Ege, Nezahat Nurettin, *Prens Sabahattin-Hayatı ve İlmi Müdafaaları*, İstanbul, 1977
- Ertürk, Hüsameddin (Haz. Samih Nafiz Tansu), *İki Devrin Perde Arkası*, İstanbul, 1964
- Fazlı Necip, *Külhani Edipler*, İstanbul, 1930
- Felek, Burhan, *Yaşadığımız Günler*, İstanbul, 1974
- Fethi, *Muhaliplerin Esrarı*, İstanbul, 1332
- Feylesof Rıza Tevfik Bey, İstanbul, 1328

- Fındıkoğlu, Z. Fahri, *Le Play Mektebi ve Prens Sabahaddin*, İstanbul, 1962
- Frasheri, Kristo, *Histoire d'Albanie (Bref Aperçu)*, Tirana, 1964
- Georgon, Farançois, *Aux origienes du Nationalisme Turc*, Yusuf Akçura (1876-1935). Paris, 1980
- Gövsâ, İbrahim Alâettin, *Süleyman Nazif*, İstanbul, 1933, *Türk Meşhurları*, İstanbul, 1946
- Graves, Philip P., *Briton and Turk*, London and Melbourne, 1941
- Günday, A. Faik Hurşit, *Hayatım ve Hatıralarım*, İstanbul 1960
- Güngör, Erol, *Türk Kültürü ve Milliyetçilik*, İstanbul, 1976
- Güralp, Şerif, *Dinler-Devrimler*, İstanbul, 1961
- Hanioğlu, M. Şükrü, *Bir Siyasal Düşünür Olarak Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi*, İstanbul, 1981
- Hasan Sadi, (Birkök), *İttihat ve Terakkinin İflassı*, İstanbul, 1328
- Hatıpzade Ubeydullah (Hatiboğlu), *Kime Rey Verelim, İttihat ve Terakki-Hürriyet ve İtilâf-Hangisi İyi?*, İstanbul, 1328
- Hâtemî, Hüseyin, *Basın Ahlâkı* (Özellikle Türk Basını Açısından), İstanbul, 1976; *Medenî Hukuk Tüzelişileri*, I, İstanbul, 1979
- Hidayet Keşfi, *Zaten Millet Kan Ağlıyor*, İstanbul, 1328
- Huyugüzel, Ömer Faruk, *Hüseyin Cahit Yalçın'ın Hayatı ve Edebî Eserleri*, İzmir, 1984.
- Hürriyet ve İtilâf Fırkası Programı ve Nizamname-i Dahilisi*, İstanbul, 1328, 32. s. 1334, 30 s.
- Hüseyin Kâzım, *Arnavutlar Ne Yaptılar?* İstanbul, 1330
- İbrahim Hilmi (Çığırçan), *Milletin Kusurları*, İstanbul, 1328, *Milletin Hatâları*, İstanbul, 1329
- İhsan Adlî, *Şiirlerim*, Kahire, 1950
- İrfan Hayaî, *Tarihçe-i Seyyiat*, İstanbul, 1330
- İsmail (Hakkı) Tevfik (Okday), *Adana Vilâyeti Matbuatı*, Ankara, 1932
- İstanbul Namzetleri Münteheb-i Saniler Esamisi*, İstanbul, 1327.
- Kalaç Ahmet Hilmi, *Kendi Kitabım*, Ankara, 1960
- Kara, İsmail, *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi*, II, İstanbul, 1987
- Karabekir, Kâzım, *Cihan Harbine Neden Girdik, Nasıl Girdik, Nasıl Idare Ettik*, Kitap. 2, İstanbul, 1937
- Karaosmanoğlu, Yakup Kadri, *Hüküm Gecesi*, Ankara, 1966
- Karatay, Namdar Rahmi, *Kitaplarımın Hikâyesi*, İstanbul, 1952
- Karay, Refik Halit, *Kirpinin Dedikleri*, İstanbul, 1952; *Tanıdıklarım*, İstanbul, (t.y.)
- Kaygusuz, Bezmi Nusret, *Bir Roman Gibi*, İzmir, 1955
- Kuntay, Mithat Cemal, *Üç İstanbul*, 1976
- Kuran, Ahmet Bedevî, *Hüseyin Cahit Yalçın Beye Açık Mektup*, İstanbul, 1955, *Harbiye Mektebinde Hürriyet Mücadelesi*, İstanbul, 1957, *Osmanlı İmparatorluğunda İnkılâp Hareketleri ve Millî Mücadele*, İstanbul, 1959
- Küçükömer, İdris, *Düzenin Yabancılaşması*, İstanbul, 1969
- Külçe, Süleyman, *Osmanlı Tarihinde Arnavutluk*, İzmir, 1944; *Türkiye'de Masonluk*, İzmir, 1948
- Lewis, Bernard, (Çev. Metin Kırath) *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Ankara, 1970
- Lütfi Fikri, *Selânik'te Bir Konferans*, İstanbul, 1326
- Lütfî Simavî, *Sultan Mehmed Reşad Hanın ve Halefinin Sarayında Gördüklerim*, Kısım; I-II, İstanbul, 1340
- M. A. Hun'in *Sahifeler*, İstanbul, (t.y.)

- Mardin, Şerif Arif, *Jön Türklerin Siyasî Fikirleri 1895-1908*, Ankara, 1964
- M. Safa, *Bütün Osmanlılara Açık Mektup*, Dersaadet, 1330
- M. Z. İttihat ve Terakki Cemiyetinin Fırıldakları yahut Tarih-i Matem, İstanbul, 1328
- Macit Adil, *İşlerin İçyüzü*, İstanbul, (t.y.)
- Mahmut Muhtar (Katırcıoğlu), *Maziye Bir Nazar*, İstanbul, 1341
- Masar, İlhami, *Bir Ömür Boyunca*, İstanbul, 1974,
- Meclis-i Mebusan-ı Osmani'de Terakkiperveran Fırkasının Siyasî Programı (ve Nizamname-i Dahilisi)*, İstanbul, (t.y.)
- Mehmet Fetgeri Şoenu, *Eşgâl-i Hayat*, İstanbul, 1331
- Mehmet Kadri Nasih, *Serayih*, Paris, 1912
- Mehmet Selâhaddin, *Bildiklerim*, Mısır, 1334
- Mehmet Şeref (Aykut), *Cemiyet ve Muhalifleri*, Edirne, 1911
- Mevlâzade Rifat, *Hakk-ı Vatan Yahut Tarık-i Mücadelede Hakikat Ketmedilemez*, İstanbul, 1328
- Mithat, Ali Haydar, *Hatıralarım (1872-1946)*, İstanbul, (1946)
- Musa Kâzım, *Külliyat-ı Şeyhülislâm Musa Kâzım*, İstanbul, 1336
- Mustafa Zihni, *Tevsi-i Mezuniyet*, İstanbul, 1324
- Mücahid-i Hürriyet Mahmut Şevket Paşa ve Hareket Ordusu*, İstanbul, 1327
- Nur, Rıza, *Cemiyet-i Hafiye*, İstanbul, 1330; *Gurbet Dağırcığı*, Mısır, 1919; *Hürriyet ve İtilâf Nasıl Doğdu, Nasıl Öldü?* İstanbul, 1335-1919; *Türk Tarihi*, C. 12, İstanbul, 1344-1926, *Hayat ve Hatıratım*, C. 2, İstanbul, 1967
- Nüzhet Sabit, *Karganın Genç Nazırlara Bir Sual*, İstanbul, 1328; *Bugünün Vazifesi*, İstanbul, 1334
- Okandan, Recai Galip, *Amme Hukukumuzun Anahatları*, İstanbul, 1968
- Öge, Ali Rıza, *Meşrutiyetten Cumhuriyete Bir Polis Şefinin Gerçek Anıları*, Bursa, 1982
- Pakalın, Mehmet Zeki, *Son Sadrazamlar ve Başvekiller*, C. 5, İstanbul, 1948; *Maliye Teşkilâtı Tarihi*, C. 4, Ankara, 1977
- Pertev Tevfik, *İkinci On Temmuz*, İstanbul, 1328, *Vatan Tehlikede*, İstanbul, 1328
- Raif Necdet (Kestelli), *Hayat-ı Edebiye*, İstanbul, 1922
- Rey, Ahmet Reşit (H. Nâzım), *Gördüklerim-Yaptıklarım (1890-1902)*, İstanbul, 1945
- M. Sabahaddin, *Teşebbüs-ü Şahsî ve Tevsi-i Mezuniyet Hakkında Bir İzah*, İstanbul, 1324; *Teşebbüs-ü Şahsî ve Adem-i Merkeziyet Hakkında İkinci Bir İzah*, İstanbul, 1324; *İttihat ve Terakki Cemiyetine Açık Mektuplar, Mesleğimiz Hakkında Üçüncü ve Son Bir İzah*, İstanbul, 1327; *Türkiye Nasıl Kurtulabilir?* İstanbul, 1334
- Safaeddin Kâmil, *Miralay Sadık ve Yeni Kurulan Fırka Münasebetiyle: Şanlı Türkler, Kahraman Osmanlılar*, İstanbul, 1329
- Saru, Kâmrân Şerif, *İhsan Şerif Saru*, İstanbul, 1970
- Selâmet-i Vatan İçin: İrşâd-Hürriyet ve İtilâf Fırkası Programının Tenkidini, İkâzat-ı Müşidâneyi Havidir*, Bursa, 1328
- Söylemezoğlu, Galip Kemali, *Başımıza Gelenler (1918-1922)*, İstanbul, 1939
- Süleyman Nazif, *Yıkılan Müessese*, İstanbul, 1927
- Şahabeddin Süleyman, *Osmanlılıkta Vahime-i Mesuliyet*, İstanbul, 1331
- Şerif Paşa, *Bir Hasbîhâl*, İstanbul, 1330
- Şeyh Muhsin-i Fânî, *10 Temmuz İnkilâbı ve Netayici*, İstanbul, 1336
- Şehzâde Necmettin, *Divan-ı Âlîde İttihat ve Terakki Kabinesi*, İstanbul, 1327
- T.H., *Bu Gidiş İyi Bir Gidişe Benzemiyor*, (İstanbul), (t.y.)
- Tarcan, Selim Sırrı, *Hatıralarım*, İstanbul, 1946

- İbrahim Temo, *İttihad ve Terakki Cemiyetinin Teşekkülü ve Hizmeti Vataniye ve İnkılâbı Millîye Dair Hatıratım*, Mecidiye, 1939
- Tengirşek, Yusuf Kemal, *Vatan Hizmetinde*, İstanbul, 1967
- Tepedelenlioğlu, Nizamettin Nazif, *Sultan İkinci Abdülhamid ve Osmanlı İmparatorluğunda Komitacılar*, İstanbul, 1964
- Tevetoğlu, Fethi, *Türkiye'de Sosyalist ve Komünist Faaliyetler (1910-1960)*, Ankara, 1967
- Tevfik Fikret, (Haz. Fahri Uzun), *Rûbab-ı Şikeste*, İstanbul, (t.y.)
- Teziç, Erdoğan, *Siyasî Partiler*, İstanbul, 1976
- Togay, Muharrem Feyzi, *Yusuf Akçura*, İstanbul, 1944
- Toprak, Zafer, *Türkiye'de "Millî İttisat" (1908-1918)*, Ankara, 1982
- Tökin, Fûruzan Hüsrev, *Türk Tarihinde Siyasî Partiler ve Siyasî Düşüncenin Gelişmesi*, İstanbul, 1965
- Tugay, Asaf, *İbret*, C. 1-2, İstanbul, 1961-1962
- Tunaya, Tarık Zafer, *İnsan Derisiyle Kaplı Anayasa*, İstanbul, 1979, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, İstanbul, 1984
- Turgut, Nikhet, *Siyasal Muhalefet*, Ankara, 1984
- Türkgeldi, Ali Fuat, *Görüp İşittiklerim*, Ankara, 1949
- Uçarol, Rifat, *Gazi Ahmet Muhtar Paşa-Bir Osmanlı Paşası ve Dönemi*, İstanbul, 1976
- Uçman, Abdullah, *Rıza Tevfik*, Ankara, 1986
- Ulunay, Refi Cevad, *Sayılı Fırtınalar*, İstanbul, 1964
- Uran, Hilmi, *Hâtıralarım*, Ankara, 1959
- Us, Asım, *Gördüklerim, Duyduklarım, Duygularım*, İstanbul, 1964
- Uşaklıgil, Halid Ziya, *Saray ve Ötesi*, C. I-II, İstanbul, 1940-1941
- Vardar, Galip (Haz. Samih Nafiz Tansu), *İttihat ve Terakki İçinde Dönerler*, İstanbul, 1960
- Vatan Tehlikede*, (y.y.), 1895
- Yahya Kemal, *Siyasî ve Edebî Portreler*, İstanbul, 1968
- Yayla, Yıldızhan, *Anayasalarımızda Yerinden Yönetim İlkeleri-Tevsi-i Mezuniyet ve Tefrik-i Vezaif*, İstanbul, 1982
- Yurdoğlu, İhsan, *Tek Seçim Münasebetiyle Demokrasimiz*, İstanbul, 1946
- Yücekök, Ahmet N., *Siyaset Sosyolojisi Açısından Türkiye'de Parlamentonun Evrimi*, Ankara, 1983
- Ziya Şakir, *Yakın Tarihin Üç Büyük Adamı: Talât, Enver, Cemal Paşalar*, İstanbul, 1943, *Mahmut Şevket Paşa*, İstanbul, 1944
- Zorlutuna, Halide Nusret, *Bir Devrin Romanı*, Ankara, 1978

B. Tezler

- Tuna, Nilüfer, *"Hürriyet ve İtilâf"*, İstanbul, 1945, s. 65. İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü mezuniyet tezi

C. Yazılar ve Dizi Yazılar

- Ahmad, Feroz Rustow, Dankwart A., "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler" *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, İstanbul, 1976, Sayı. 4-5, s. 244-288
- Ahmet Saip, "Hayat-ı Meşrutiyetimiz", nu. 1-31, *Tanzimat*, nu. 8 (23 Nisan 1327) -39-16 (24 Mayıs 1327)
- Akşin, Sina, "İttihat ve Terakki üzerine", *İ.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, Ankara

- 1971, C. XXVI, Sayı. 1, s. 153-182; "31 Mart Olayına Değın Sabahattin Bey ve Ah-rar Fırkası", *A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, Ankara, 1973, C. XXVII, Sayı. 3, s. 541-560; "Fedakârân-ı Millet Cemiyeti", *A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, Ankara, 1975, C. XXIX, Sayı. 1-2, s. 125-136
- Asaf Muammer (Kütayis), "Yâd-ı Hâtırat", *Mukavemet*, nu. 257-1 (22.11.1327) 272-16 (6.12.1327)
- Birinci, Ali, "Dr. M. Şükrü Hanioglu'nun Abdullah Cevdet hakkındaki kitabının düşündürdükleri", *Tarih ve Toplum*, Sayı. 40, Nisan 1987, s. 58-63; "Hürriyet ve İtilâf Fırkası", *Tarih ve Toplum*, Sayı. 41, Mayıs 1987, s. 17-24; "Hürriyet ve İtilâf Fırkasını Destekleyen Matbuat", *Tarih ve Toplum*, Sayı. 42, Haziran 1987, s. 9-14.
- Bölükbaşı, Rıza Tefvik, Rıza Tefvik Anlatıyor, "Biraz da Ben Konuşayım", *Yeni Sabah*, 1 Ağustos 1948 den itibaren
- Erkul, Ali, "Prens Sabahattin", *Türk Toplumbilimcileri I*, (Haz. Emre Kongar) İstanbul, 1982, s. 83-150
- Eroğul, Lütfi, "Bizde Siyasî Cemiyet ve Partilerin Tarihçesi", *Aylık Ansiklopedi*, İstanbul, 1949, s. 1489-1497
- "Hurşid Paşa'nın Saray Hâtıraları", *Hayat Tarih Mecmuası*, 1965, C. 1, Sayı. 1-5
- "Hurşid Paşa'nın Kabine Hâtıraları", *Hayat*, Sayı 1. (1 Ocak 1964)-12 (12 Mart 1964)
- İrtem, Süleyman Kânî, "Son Osmanlı Padişahı", *Akşam*, nu. 8737 (17 Şubat 1943)
- İsmail Hakkı (Babanzade), "Tanin'in Tarihçe-i Siyasîsi", *Tanin*, nu. 550, (2 Mart 1326) s. 4
- Kayalı, Kurtuluş, "Hürriyet ve İtilâf", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, İstanbul, 1985, C. 5, s. 1436-1439
- Koçu, Resad Ekrem, Türkiye'de Seçim Tarihi, *Hayat Tarih Mecmuası*, Ekim 1965, C. 2, Sayı. 9, s. 9-16; "Türkiye'de Seçimin Tarihi" (1877-1950), *Tarih Dünyası*, Yıl 1, Sayı. 5, s. 179-183; Sayı. 6, s. 256-259
- "Mahmut Şevket Paşa'nın Günlük Not Defteri", *Hayat*, Sayı 1-31 (1 Ocak-29 Temmuz 1965).
- Makedonski, Stojan, "Le Regime Jeune-turc et Les Deuxiemes Elections Parlementaire de 1912 en Macedoine et Thace Orientale", *Etudes Balkanique*, 1978, nu. 2, s. 58-71
- Muhiddin (Birgen), "Tanin'in Tarihçe-i Siyasîsi" 1326-1327, *Tanin*, nu. 1269 (1 Mart 1328)
- Mustafa Ragıp (Esatlı), "Meşrutiyet Devrinde Sadaret...", *Akşam*, nu. 8731 (11 Şubat 1943) s. 4; "Meşrutiyet devrinde İntihap Mücadelesi Nasıl Yapılıyordu", *Akşam*, nu. 9759 (11 Mart 1943) s. 4; "Meşrutiyet Devrinde İntihap Mücadeleleri", *Akşam*, nu. 8766 (18 Mart 1943) s. 4.
- Nur, Rıza, "Hücumları Cevapları", *Türkbilik Revüsü*, Alex, 1937, No. 7, s. 1660-1695; "Hâtırat Parçaları", *Türkbilik Revüsü*, Alex, 1938, No. 8, s. 1989-2019; "Vatan Haini Arnaud Hüseyin Câhid", *Türk Bilik Revüsü*, Alex, 1938, No. 8, s. 2043-2055; "Ziya Şâkir'e", *Türkbilik Revüsü*, Alex, 1938, No. 8, s. 2032-2043
- (Şenkıl) Şemsioğlu Ahmet Kemal, "Halâşkâr Zabitler Grubunun İçyüzü", *Tarih Hazinesi*, Kasım 1952, C. 2, Sayı. 16, s. 837-839
- Tefvik, "Sultan Reşad'ın Başmâbeyncisi Tefvik Beyin Günlük Notları", *Hayat Tarih Mecmuası*, Sayı. 12 (Ocak 1971)
- Toprak, Zafer, "Bir Evrak-ı Muzır: Şehrah Gazetesi", *Tarih ve Toplum*, İstanbul, 1987, Sayı. 37, s. 45-47
- Yalçın, Hüseyin Cahit, "Meşrutiyet Hâtıraları" (1908-1918) nu. 1-152 *Fikir Hareketleri*,

Sayı. 71 (1935)-223 (1938)

Ziya Şakir (Soko), "Hürriyet ve İtilâf Fırkası Nasıl Doğdu? Nasıl Yaşadı, Nasıl Battı?" *Tan* :
(29-10-1937: 14-3-1938)

D. Salnâmeler ve Diğer Resmî Yayınlar

Düstur, İkinci Tertip

Meclis-i Mebusan Albümü, İstanbul, (t.y.)

Meclis-i Mebusan, Birinci Devre-i İc̣timaiye, İstanbul, 1328

Meclis-i Mebusan, İkinci Devre-i İntihabiye, İstanbul, 1332

Meclis-i Mebusan, Üçüncü Devre-i İntihabiye, İstanbul, 1335

Musavver Nevsâl-i Osmânî - 1325, İstanbul, 1325

Musavver Nevsâl-i Osmânî - 1326, İstanbul, 1326

Musavver Nevsâl-i Osmânî - 1327, İstanbul, 1327-1329

Musavver Salname-i Şervet-i Fünun - 1326, İstanbul, 1326

Musavver Salname-i Servet-i Fünun - 1327, İstanbul, 1328

Musavver Salname-i Servet-i Fünun - 1329, İstanbul, 1329

Nevsâl-i Millî, İstanbul, 1330

Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye - 1327, İstanbul, 1327

Türk Yılı, İstanbul, 1928

Takvim-i Vekâyi

E. Gazete ve Mecmualar

Alemdar	İkhtiham	Tanin
Baba Himmət	İstişare	Tanzimat
Bedahet	Maşrak	Tazminat
Darbe	Maşrak-ı İrfan	Teminat
Hak	Matbuat	Tenbihat
Hakimiyet-i Milliye	Merih	Tesisat
Hedef	Meslek	Teşkilât
Hemrah	Mukavemet	Yeni Yol
Hukuk-u Umumiye	Mülkiye	Yakın Tarihimiz
Hikmet	Nevrah	Vazife
İslahat	Serbestî	Volkan
İfham	Şehrah	Züğürt
İkdam	Takdirat	Zühre

1

İNDEKS

A. Hayri (Nasuhendizâde) : 103

Abdullah Bey: 212

Abdullah Paşa: 172

Abdullah Cevdet: 39, 182

Abdullah Safa: 209, 210

Abdurrahman: 210

Abdurrahman (Vefik SAYIN-Tatar Abdurrahman): 201

Abdülaziz (Osmanlı Padişahı): 170

Abdülhamid I (Osmanlı Padişahı): 22

Abdülhamid II (Osmanlı Padişahı): 22, 77, 84, 89, 166, 206, 211, 215 dn. 232, 220, 225.

Abdülhamid Zehravî (Ilama mebusu): 48, 50

Abdülmecid (Osmanlı Padişahı): 211

Acem (kitapçılar): 20

Adalar: 56

Adalet: 226

Adana: 18, 68, 83

- vak'ası: 134

Adapazarı: 125

Adem-i merkeziyet: 57, 127

Adil (Hacı-ARDA): 147, 152 dn. 246, 165, 172

Adil (Süleyman Paşazâde): 210

Adl ü İntikam (Cemiyeti ?): 194

Adliye memurları: 133

- teşkilâtı: 133

Aff-ı Umumi: 163, 190

Afyon: 69

Ahali fırkası: 39, 40, 52

- Basra Şubesi: 39

Ahmed Abuk Paşa: 169, 212

Ahmed Ağayef (Ağaoğlu): 182

Ahmed Bedevî (KURAN): 204 dn. 174

Ahmed Fakih (Şeyh): 124

Ahmet Ferit (TEK): 41, 53, 109, 114, 182

Ahmed (Kara): 203

Ahmed Midhat Efendi: 124

Ahmed Muhtar Paşa: 164, 165, dn. 16, 169, 174, 175, 178, 191

- hükümeti: 88, 89, 95, 164, 174, 190-192, 193 dn. 141, 224

düşmesi: 193

Ahmed Reşit (REY-H.Nâzım): 46, 47, 55, 57, 108, 194-197, 201, 210, 211, 224

Ahmet Rıza Bey: 111, 118

Ahmed Samim: 129

Ahrar Fırkası: 37, 122, 134, 223

Alaylı: 22

Alemdar (gazete): 73, 78

Ali Bey (Reji müdürü): 147

Ali (Hacı-Bağdat mebusu): 110

Ali Galib (Kayseri mebusu): 220

Ali Haydar Midhat: 32

Ali İlmî Fânî (BİLGİLİ-Kozan mebusu): 157 dn. 271

Ali Kemal: 201

Âli Paşa: 194

Ali Rıza Paşa: 209

Alman kolonileri: 18

Amasya: 66, 68, 83, 179

Anadolu: 18, 22, 23, 59, 97, 122, 124, 129, 135, 185

Anadolu Demiryolları: 18

Anadolu Muhlplerl Cemiyeti: 25

Anayasa, bkz: Kanun-ı Esasî

Andonaki: 19

Ankara: 37, 204 dn. 172

Antalya Osmanlılar İttihad Kulübü: 25

Araseçimler (İstanbul'da): 103-105, 138

Arap: 21, 37, 38, 56, 122

- mebusları: 54, 55

Arabistan: 18, 129, 137, 185

Araplar: 50, 106, 130

Arif (Çerkes): 209

Arnavut: 21, 37, 38, 46, 56, 156

- gençleri: 149
 - grubu: 116
 - kulüpleri: 140
 - mebusları: 54, 55, 113, 114
 - milliyetçiliği: 165
 Arnavut Boşukım Kulübü: 25
 Arnavutköy: 67
 Arnavutlar: 51, 106, 130, 140
 Arnavutluk: 46, 51, 56, 137, 164, 171, 185
 - hâdiseleri: 160-166
 - isyanları: 61
 Arın: 19
 Asaf Muammer (Sözcü A.M. KÜTAYIS): 219
 Asâkir-i Sâhâne: 127
 Asir: 152
 Asker, bkz: Ordu
 Asterapi (gazete): 113
 Atina: 219
 Avnullah el-Kâzunî (Mehmed Selim): 36 dn.
 139, 37
 Avram BENAROYA: 148
 Avrupa: 34, 80, 89, 205
 - medeniyeti: 185
 - sarrafları: 131
 Avrupahlılar: 225
 Avusturya: 59, 131
 Âyân: 117, 118
 - Meclisi, bkz: Meclis-i Âyân
 Âyânlık: 127
 Aydın: 148
 Aydınlar: 215, 224-226
 - da siyasî telâkkiler: 34-35
 Aziz Efendi: 91
 Aziz Paşa (Prens A. Hasan): 79
 Aziz Nuri: 218
 Azmi Bey (Cemal A.): 208, 209 dn. 209
 Bâbiâlî: 15, 19
 - baskını: 66, 78, 96, 197-199, 201,
 202, 204, 213
 Bağdat: 69
 Baha Tevfik: 40
 Bahr-i Cedid Vapuru: 215
 Balkan Harbi: 57, 70, 165, 189, 195, 212,
 224
 Balkan Gümrük İttihadı: 64
 Balkan Mezâllimî Neğr-i Vesâik Ce-
 miyeti: 24
 Basra: 69
 Basri (Dukakinzâde H. - Gün Tekin): 48, 49,
 87, 93, 191, 193-196, 198, 212, 217
 Bedâhet (gazete): 79

Bedros: 83
 Bekir Fahri (IDİZ): 73, 76, 87, 180
 Belediye teşkilâtı: 133
 Berat: 40
 Bern: 220
 Beşeriyet (gazete): 40
 Beşiktaş Vak'ası: 124
 Beyanü'l-hak (mecmua): 72
 Beyazıt Meydanı: 208, 210
 Beyoğlu: 19, 212
 Beyrut: 69, 122, 135, 151
 Bezmî Nusret (KAYGUSUZ): 39, 40, 52
 Bigadiç: 69
 Bîlât (Karesi): 69
 Bilecik: 219
 Bodosaki: 19
 Bodrum: 226
 Bolu: 53, 122 dn. 90
 Borçlanma (Dış): 131
 Bosna-Hersek: 59, 131
 Bostancı (İst.): 170
 Boşnak zabıtlar: 169
 BOŞO (Yorgi): 51, 110, 126, 139, 205
 Boykotaj: 20
 Bulgar-Bulgarlar: 17, 22, 54, 56, 122
 Bulgaristan: 198
 Bursa: 68, 209
 Büyükkada (İst.): 123, 149
 Rükreş: 219
 Camî (Abdurrahman-BAYKUT): 182-183
 Cavid Bey: 16
 Celâl: 165
 Cemal Bey: 73, 79
 Cemal Paşa: 188, 210, 215 dn. 231
 Cemaleddin Efendi: 193, 197, 201
 Cemil Tevfik: 79
 Cemiyet kurma hürriyeti: 24
 Cemiyetler Kanunu: 24, 227
 Cemiyet-i Hafîye: 208
 Cemiyet-i İlmîye-i İslâmîye: 154
 Cemiyet-i Muhtereme: 165
 Cemiyet-i Mukaddese: 33
 Cemiyet-i Tıbbîye-i Osmanî: 26
 Cenevre: 220
 Cevad: 210
 Çar II. Nikola: 217-218
 Çelebi: 17
 Çerkes Kadınları İttihat ve Teavün
 Cemiyeti: 25
 Çorbacı: 17
 Çorum: 226

Çörçil: 20
 DAĞAVARYAN (Dr. Nazaret): 51, 66, 110
 Dahiliye Nezareti: 32, 154
 Darbe (gazete): 72
 Darü'l-fünun Hocası: 77
 Darü'l-fünun Talebe Cemiyeti: 26
 Davud Yusufânî: 66
 Debre: 135, 212, 217
 Dersaadet Dâvâ Vekilleri Cemiyeti: 26
 Dersaadet Zenne Caket İşçiler Cemiyeti: 26
 Dersim: 124, 135, 151
 Derviş Vahdeti: 38
 Dervişler: 94
 Devlet-i Osmaniye: 185
 Devlet-i Osmaniye Bulgar Meşrutiyet Kulüpleri: 25
 Devr-i Sabık Edebiyatı: 222
 Dimitri: 19
 Din-Siyaset ilişkisi: 225
 Dinsizler: 94
 Dinsizlik: 144
 Diplomatlar Meclisi: 28
 Divan-ı Âli: 111
 Divan-ı Harb: 33, 161
 - mazbatası: 209
 Divan-ı Harb-i Örfi: 75, 78-80, 149, 188, 205
 Divanyolu (İst.): 208
 Doksanbeşe doğru: 119
 Donanma Cemiyeti: 24
 Dünya Harbi, I: 218
 Düzce: 123
 Ecnebî Sermaye: 127
 Edhem Bey: 92
 Edime: 22, 51, 198, 209
 - nin işgâle uğraması: 199
 Efkâr-ı Umumiye: 161
 Eğin İttihad ve Terakkî Kulübü: 25
 Elmme-i Mahallât Cemiyeti: 26
 Emin Bey (İstanbul Valisi): 48, 147
 Emin (Kör): 209
 Emlâk Bankası: 131
 Emrullah Efendi: 109, 114
 Ergiri: 53
 Ermeni Kadınları Cemiyeti: 25
 Ermeniler: 17-20, 104, 139-140, 156, 224
 - mebusları: 37, 46, 51
 Ertağrul Şakir: 168
 Erzurum: 18

Esat Paşa (Toptanı): 110
 Eskişehir: 146
 Esnaf Kredi Kooperatifleri: 132
 Eşref (Şair): 136
 Evkaf Müdiriyet-i Umumiyesi: 64
 Evkaf Nezareti: 64, 127
 Evlendiriciler Cemiyeti: 25
 Evrenoszâde Sami (Süleyman-Evrenosoğlu): 218, 219
 Farmason İttihatçılar: 90
 Fazlı Necib: 75, 79
 Fazlı Paşa Karakolu: 37
 Fedakârân-ı Millet Cemiyeti: 36-37, 132, 223
 Fehim Paşa: 209
 FELEK, Burhan: 214
 Fellâhlar: 59
 Ferid Paşa (Avlonyalı): 152
 Ferid Paşa (Dâmât): 46, 48-49, 65, 74, 82, 90, 105, 107, 219, 224
 Feruh Niyazi (Dr. AYOĞLU): 52
 Fethi Bey: 66, 204-205
 Fethiye: 70
 Fırka-ı İbad: 39
 Fırka-ı İstiklâlîye: 41
 Fırka-ı Müzahere: 41
 Filip: 20
 Filistin: 18
 Finike: 69
 Foni (gazete): 139
 Fransa: 60
 - dan borç bulmak: 218
 Fransız Cumhurbaşkanı: 218
 Fransızca: 19
 Fransızlar: 18, 219, 220
 Frenk: 18
 - ler: 19
 Fuad Bey (Miralay Çerkes): 210
 Fuad Paşa (Müşir): 45, 65, 96, 191, 195-196, 198, 202, 224, 235
 Galata (İst.): 18
 Galip Paşa (PASİNER): 146
 Ganî Toptanı Paşa: 209
 Gayrimüslim unsurlar: 122, 134, 137, 223
 - vakıfları: 64
 Gebze: 125
 Gedikpaşa (İst.): 37
 Gelibolu: 69
 Gemlik: 69
 Genç Demokrat Fırkası: 39
 Genç Osmanlılık: 226

- Görice: 39
 Gümülcine: 150
 Haccgân: 94
 Hacı (Mahmud) Bayram Efendi: 110
 Hacı Veli (TATAR): 146 dn. 221
 Hakkı (Çerkes): 209-210
 Halâskârân-ı Zabitan Grubu Hareketi: 88, 166-177
 Halep: 76, 122
 Halid Bey (Osmanpaşazâde): 69, 148
 Halil (Menteşe): 138, 140, 162, 174
 Halkın İlalet-i ruhiyesi: 21-22
 Hamiyet edebiyatı: 128, 143 dn. 214
 Hama: 48
 Hamdi (Küçük-Muhammed II. YAZIR): 48, 52
 Hamza: 165
 Hançer (gazete): 73 dn. 37, 76
 Harbiye: 22, 171
 - nezareti: 114
 Harput: 135
 Hasan (Volçetrinli): 48, 51, 110, 126, 164 dn. 14
 Hasan Âlî: 168
 Havran İsyanları: 56
 Havza: 70
 Hayreddin Paşa (Tunuslu): 211
 Hedef (gazete): 80
 Heyet-i idare âzâlığı: 47
 Heyet-i Teftişiyeye: 121
 Hınçak Reform Cemiyeti: 91, 139-140
 ile Hİ Fırkasının seçim itilâfnâmesi: 276
 Hicaz: 23, 122, 171
 Hikmet: 210
 İtilâf-i İslâmiye: 127
 HİLÂİ-i Ahmer Cemiyeti: 25
 Hilmi (Kolağası): 168 dn. 30
 Hilmi (Yüzbaşı): 210
 Hizb-i Cedit: 45, 194
 Hristiyanlar: 17-21, 156
 Hurşit Paşa: 169, 172
 Hususî teşebbüs: 64
 HUYUGÜZEL (Ömer Faruk): 202 dn. 169
 Hügnen (Edouard Huguenin): 21
 Hürriyet: 226
 Hürriyet-i Ebediye Tepesi: 171
 Hüseyin Ağa (Kaykanacioğlu): 147
 Hüseyin Avni: 168
 Hüseyin Cahit (YALÇIN): 31-33, 97, 108 dn. 34, 125, 157
 Hüseyin İlmi (İştirakçi): 40, 140 dn. 204
 Hüseyin İlmi Paşa: 32, 110, 189
 Hüseyin Kâmi (Kâşif Dehri): 65
 Hüseyin Siret (ÖZSEVER): 46, 48, 94, 219
 Hüsnü (Binbaşı Rosinyol): 168
 Irak: 122
 İslahat-ı Esaslıye Fırkası: 218
 İbrahim bey (Adliye Nâzırı): 207
 İbrahim (Mülâzım-ı evvel): 208
 İbrahim Aşkî (TANIK): 168 dn. 32
 İbrahim Susa: 118 dn. 22
 İbrahim Temo (İ. Edhem Murad): 223
 İçki Düşmanları Cemiyeti: 25
 İçtima hakkı: 161
 İçtima hürriyeti: 130
 İdare-i Örfiye: 76, 149, 207
 - karamâmesi: 79
 lağvı: 190
 İfham (gazete-Lütfi Fikri'nin): 77-78
 İfham (gazete-A.Ferid'in): 182, 188-189
 İfham Küllüphanesi: 182 dn. 105, 188
 İhsan Adli: 69 dn. 120, 215 dn. 232
 İhtilâl Komitesi: 196
 İKBÂL, Muhammed: 221
 İkdâm (gazete): 20, 67
 - Yeni ikdâm (gazete): 80
 İkuham (gazete): 72, 80
 Hürriyet ve İtilâf Fırkası: 6-8, 16, 36, 38-40
 - Ahmed Muhtar Paşa hükümeti ile münasebetleri: 190-192
 - Görüşleri: 55-57
 a) Dış politika görüşleri: 58-60
 b) İttihad-ı anâsır hakkındaki görüşü: 61-62
 c) Diğer görüşleri: 63-64
 - Hizipleri: 93-96
 Münevveran Takımı: 94-95
 Sadık Bey Takımı: 93-96, 199
 - İttihat ve Terakkî ile münasebetleri: 97-99
 - Kâmil Paşa hükümeti ile münasebetleri: 193-196
 - Kuruluşu:
 - kuruluş çalışmaları: 45-47
 - kuruluşu: 48-49
 - kuruluşu ve azınlıklar:
 Araplar: 50
 Arnavutlar: 51
 Bulgarlar: 51
 Ermeniler: 51
 Rumlar: 50-51

- Yahudiler: 51
- Kuruluşunda kendisine katılan fırkalar:
 - Ahali Fırkası: 52
 - Mutedil Hürriyetperveran Fırkası: 52-53
 - Osmanlı Demokrat Fırkası: 51-52
 - Kuruluşunda kendisine katılmayan gruplar:
 - Müstakiller grubu: 53-54
 - Sabahaddin Bey taraftarları: 54
 - Diğerleri: 54
 - Mahmud Şevket Paşa'nın katlinde rolü meselesi: 213 dn. 226, 214
 - malî kaynakları: 82-83
 - matbuatı: 72-81
 - Meclis-i Mebusan Grubu: 93 dn. 237
 - mensupları: 84-89
 - Millî Meşrutiyet Fırkasına karşı tavrı: 186-187
 - kongresi: 91-92
 - nizamnâme-i dahilisi: 55, 268-273
 - programı: 55, 259-266
 - saray ile münasebetleri: 90
 - seçimlerdeki (1912) tavrı ve görüşleri: 129-136
 - seçim müttefikleri:
 - Amavutlar: 140-141
 - Bulgarlar: 140
 - Ermeniler: 139-140, 276
 - Rumlar: 137-139, 275
 - Sosyalistler: 141
 - seçim şikâyetleri: 154-155
 - seçim taktiği: 144-145
 - sonu: 70-71, 193-199
 - Teşkilâtı:
 - merkez teşkilâtı: 65-66
 - şubeleri:
 - İstanbul: 66, 274
 - Taşra: 66-71, 274
- Alfabetik sıraya göre şubeler:
- Adana, Adapazarı, Afyonkarahisar, Aksaray, Akşehir, Alâiye, Amasya, Anadoluhisarı, Ankara, Antalya, Arapgir, Armutlu (Bursa), Arnavutköy, Ayasofya, Aydın, Bağdat, Bakırköy (Makriköy), Balıkesir, Balya, Barta iskelesi (Ayan-don-İnegöl), Basra, Beşiktaş, Beyazıt, Beykoz, Beylerbeyi, Beyrut, Biga, Bigadiç, Bilât (Karesi), Boşnak Köyü (Rami-İst.), Boyacıköy, Bolu, Boyabat, Bul-

gurlu, Burdur, Bursa, Büyükağa, Cihan-gir, Cess-i Mustafapaşa, Çankırı (Kangrı), Çatalca, Çorum, Daday, Davut-paşa, Dedeağaç, Denizli, Devrekânî, Di-vanyolu, Divriği, Doğançılar, Düzce, Edirne, Edremit, Eskişehir, Eskialipaşa (İst.), Eyüp Nişancı, Fatih, Fındıklı, Finike, Fethiye, Galata, Galata Arap ca-mii, Gelibolu, Gemlik, Giresun, Ilacı Bektaş Veli, Ilalıcılar, Ilasköy, Havuz-başı, Ilavza, İleybeliada, Horhor, Hub-yar, Iltumus, İskeçe, İstanköy, İstavroz (İst.), İzmir, İzmit, Kadıköy, Ka-ragümrük, Karaman, Karamürsel, Kargı, Kasımpaşa, Kastamonu, Kaş, Kaz-lıçeşme, Kerepne, Keskin, Keşap, Kızıltoprak, Kızılaşı, Kırmastı, Kocamus-tafapaşa, Koçhisar, Komanova, Konya, Kurbağalıdere, Küçükpazar, Kütahya, Lâzkiye, Malatya, Malkara, Mamuretila-ziz, Manisa, Mecidiye, Merzifon, Mi-haliç, Musul, Nebek, Nevrekop, Niğde, Ordu, Osmaniye, Ortaköy, Palanga (Kosova), Persiçan, Rize, Rumelihisarı, Samatya, Samsun, Sapanca, Sarıyer, Selânik, Serez, Silivri, Simav, Sivas, Sofulu, Soma, Sultanahmet, Sultanselim, Süleymaniye, Şabanözü, Şarköy, Şarlı, Şehremini, Şehzadebaşı, Tataristan Köyü (Yalova), Tekirdağı (Tekfurdağı), Tikveş, Tire, Tosya, Tophane, Trablusşam, Trab-zon, Umraniye, Ustrumca, Uşak, Ünye, Üsküdar, Üsküp, Vardar Yenicesi, Vo-dine, Vezirköprü, Yalova, Yenişehir (Bursa), Yenişehir, Yenimahalle, Yusuf-paşa, Zile.

İkinci Hürriyet ve İtilâf Fırkası: 199

Hürriyet ve İtilâf Fırkası (Paris, 1913): 218

İmce Kabinesi: 108

İngiliz-İngilizler: 18, 59, 60, 218, 219

- dostluğu: 58-60

- kralı: 218

İnsidat-ı Müzakere: 113

İntihab-ı Mebusan Kanunu: 133

İrtica: 112, 146

İrtica-ı siyasi: 105

İskeçe: 69

İslâm: 22, 29

İslâmcılık: 57

İslâmiyet-İslâmlık: 56, 88, 184

İsmail Hakkı (Babanzâde): 114, 118, 172
dn. 60, 176 dn. 71, 178 dn. 83, 212 dn.
222

İsmail Hakkı (P. mülâzımı): 165

İsmail (Gümülcinli-İlakkı): 39-40, 47, 52,
66, 87, 91-94, 96, 110, 114, 148, 191,
193 dn. 140, 194-196, 198, 201-220,
210-212, 214, 217-219, 224

İsmail Hakkı Paşa: 38, 48, 66, 76, 92, 94,
110, 126

İsmail İlakkı Paşa (Ordu Levazım Reisi): 172

İsmail Kemal: 40, 46

İsmail Sıdkı: 48, 67

İstanbul: 18-23, 29-30, 53, 67, 80, 122,
132, 177, 215, 219

- Alıncı Belediye Dairesi: 139

- Araseçimlari: 66-67, 72, 105

- Heyet-i İntihabiye-i Milliyesi: 122,
123 dn. 92, 133-134

- Kıltaççılar: Cemiyetli: 26

- muhafızlığı: 215

- Umum Kasap Esnafı Cemiyetli:
26

- Üniversitesi Binası: 208

- Valiliği: 194

- Vilâyeti Polis Müdiriyeti: 148

İstefan Hilmi (Gurdikyan): 67

İstibdad-ı Mebusan: 126

İstipan: 18

İstopoliya (gazete): 50

İsviçre: 220

İş kabinesi: 53

İşçi ücretleri: 132

İştirak (mecmua): 78

İtalya-İtalyanlar: 148, 164

İtilâf komitesi: 196

İtilâf kuvvetleri: 60

İtilâf-ı müelles: 60

İtilâfçılar: 126

İttihat (gazete): 73

İttihad-ı Anâsır: 56-57, 61, 63, 133, 137,
185, 223, 225

İttihad-ı Anâsır Fırkası (Manastır): 41

İttihad-ı Muhammedî Cemiyetli: 38,
251-254

İttihad-ı Osmanî (fırka): 94

İttihat ve Terakkî: 15, 16, 30-39, 45,
48, 50-51, 53, 56-57, 60-61, 63-64,
67-68, 70, 72, 74, 76-77, 81, 84, 88-
89, 93-95, 97-99, 103-106, 108-109,

112, 130, 134, 136-142, 146--149,
152-157, 162, 166, 170-226

- nin galibesi: 156

- Hî Fırkası ile münasebetleri: 97-99

- nin iktidardan uzaklaşması: 164

- de Heyet-i İnhisariye: 98

- de komitecilik usûlleri: 98

- komitesi: 180

- kulüpleri: 178

- mensubu zabıtlar: 69

- mebusları: 114

- Pangaltı şubesi: 39

- Rize şubesi: 198

- ve seçimler: 122-128, 137-142

- nin seçim taktiği: 143-144

- nin tekelci tavrı: 31-33

İzmir: 18, 51, 67, 73, 123, 139, 148

- suikasti: 214

İzmit: 67, 69, 125

İzzet Molla: 228

Jakobenlik: 126

Jandarma: 127, 133, 143

Jeune Turc (gazete): 53

Jön Türk neşriyatı: 18

Jön Beyanâmesi: 61

Jön Türklük: 226

Jurnalci-Jurnaller: 114

Kabine: 127

Kadıköy: 66

Kadılık Tahsisatı: 19

Kadri (Pehlivan): 91-92

Kadri Raşit Paşa (ANDAY): 32

Kaldırımçı Esnafı Cemiyetli: 26

Kâmil Paşa (sadrâzam): 60, 66, 96, 110,
134, 136, 163, 170, 197-198, 211

- arızası: 136 dn. 177

- hükümeti: 70, 87, 89, 193-199

Kanun İllükmünde Karamâme (Kanun-ı Mu-
vakkate): 162, 225

Kanun-ı Esasî: 75, 116, 132, 152

35. maddenin tâdili: 105-117, 138

- tâdilleri: 171

Kapatılan gazete ve mecmualar: 81 dn. 182

Karabet: 20

Karadeniz postası: 179

Karaman: 147

KARASU (Emanuel Carasso): 209

Karesi: 66, 69

Kartal: 125

Kasaba halkı: 144

Kasım: 165

Kasımpaşa: 18
 Kastamonu: 73, 146
 - Belediye seçimleri: 70, 147
 - Vilâyet matbaası: 74, 147
 Kaspas: 20
 Kaş: 69
 Kaymakam: 143
 el-Kays (gazete): 74
 Kayseri: 18
 Kâzım (Yüzbaşı Çerkes): 201 dn. 167, 204,
 208 dn. 196, 210, 211 dn. 214, 213
 Kemal (Bahriye yüzbaşısı): 204
 Kemal (Jandarma): 210
 Kemal (Binbaşı Şemsioğlu-ŞENKİL): 168 dn.
 36
 Kemal (Sigortacı): 168
 Kemal Midhat: 46, 48, 67, 94, 169, 210-
 211, 214, 220
 Kemaleddin Efendi (şehzade): 211
 Kesek isyanları: 56, 134
 Kerim Bey: 209
 Kerkük Mutasarrıflığı: 37
 Kırım: 22
 Kırkkilise: 53
 Kırmızı Konak (İT merkezi): 31
 Kiliseler Anlaşmazlığı: 138
 Kirkor ZÖHRAB: 53
 Koçana: 165
 KOFİDİ (Matyo): 137 dn. 194
 Konya: 66, 69, 83, 122, 135
 Kosova: 70
 Kostantin Efendi: 110
 Kozmîdi Efendi: 50 dn. 25, 126, 139, 205
 Kör Ali Vak'ası: 124
 Koroğlu (gazete): 70, 73, 147
 Köylüler: 132, 144
 Kudret: 168
 Kudüs: 66
 Kütüphane:
 Hürriyet ve İtilâf Fırkası Kütüphanesi: 80 dn.
 181
 İhsan Kütüphanesi: 188
 Levanten: 18
 Londra: 174
 Lütfi Fikri: 34, 41, 48, 72,, 73 dn. 133, 75-
 76, 85-86, 91, 94, 108, 113, 126, 135,
 139, 151, 162, 166, 176 dn. 73, 177,
 186 dn. 118, 191, 224, 236-237
 Maarifperveran Cemiyetli: 25
 Mabeyn Başkâtlılığı: 194
 Mahalle imamları: 120

Mahallî lisanla eğitim: 134
 Mahir Said (PEKMEN): 37, 46, 48, 66, 92,
 96, 165, 170, 204 dn. 172
 Mahkemeler: 132
 Mahmud: 204
 Mahmud Muhtar Paşa (KATIRCIOĞLU): 165
 dn. 16, 172, 207
 Mahmud Şevket Paşa: 16, 85, 114, 172,
 188, 204, 206
 -Sadâretî ve Katli: 32, 206-215, 225
 Makedonya: 23, 125
 - Jön Türkülüğü: 226
 - Komitçiliği: 32
 Makrıköy Hımaye-i Etfal Osmanlı
 Hanımlar Cemiyetli: 27
 Makyevelizm: 35
 Malisörler meselesi: 134
 Manastır: 41, 135
 MANDELSTAM (André): 220
 Mason Cemiyetleri: 166-167
 Matbuat: 15, 31, 78
 - hakkı: 157
 - hürriyeti: 129
 - kanunu: 77
 Mazhar: 66
 Mebus seçimi: 120-121
 Meclis-i Âyân: 15, 63, 112, 116, 127,
 163, 174
 Meclis-i Mebusan: 15, 32, 34-35, 76, 130,
 134, 138, 156-157, 163, 167
 - ın feshi: 68, 104, 112-119, 142, 148,
 169-170, 174-175, 225
 - feshi emreden İrade-i seniye: 142 dn.
 209
 "bulunmaz meclis-i mebusan": 180
 Mehdi: 72
 Mehmed Efendi: 210
 Mehmed Ali Bey (canik mebusu): 182-183
 Mehmed Ali (Komiser): 147
 Mehmed Ali (Mülâzım): 209-210, 213
 Mehmed Ali Paşa: 152
 Mehmed Emin (YURDAKUL): 22
 Mehmed Fuad Efendi: 125
 Mehmed Memduh: 103
 Mehmed Remzi: 69
 Mekteb-i Mülkiye Kulübü: 26
 Mekteb-i Mülkiye Mezunları İttihat
 ve Teavün Cemiyetli: 26
 Mektebli: 22
 Memur: 133-134, 143
 - odaları: 132

- ların seçimlerde rolleri: 144
Men-i İsrâfat Cemiyeti: 25
Mergûze: 147
Meslek (gazete): 79
Mes'ud: 76
Mes'ul Müdürler: 80 dn. 178
Meşrutiyet: 35, 56, 61, 116, 131, 133, 140, 146, 161, 221-228
 - fikri: 84
 - edebiyatı: 125
 - nighbanlığı: 34, 176
Meşrutiyet-i Osmanîye Ermeni Cemiyeti: 25
Meşrutiyet-i Osmanîye Fırkası: 45
Meşrutiyet-i Osmanîye Kulübü: 25
Mensubin-i Askeriyenin Siyasetle Men-i İştigâli Zımında...: 171 dn. 56
Mevlânâzade Rifat: 201
Mısır: 59-60, 80, 89, 201, 218-219
Midhat Fraşeri: 48
Mihran: 20
Millet-i hâkime: 223
Millî: 186
Millî Meşrutiyet Fırkası: 41
 - kuruluşu: 181-183
 - neşriyatı: 186
 - sonu: 189
 - temel görüşleri: 184-185
Milliyetperver Türk Fırkası: 181
Misak (gazete): 45
Mişon: 19
Mizancı Murad: 222
Mondros Mütarekesi: 96
Muammer Bey: 135
Muğla: 125
Muhafazakârlar: 34
Muhalefet:
 - Bâbü'lî baskınından sonra: 201-205
 - Mahmud Şevket Paşa zamanında: 206-211
 - partisi: 220
 - in Yurtdışı faaliyetleri: 217-220
Muhâlif mebuslar (1912 meclisinde): 157 dn. 271
Muhâliflerin sürülmeleri veya kaçmaları: 201-203, 215-216
Muhtarlar: 120
Muhîp: 210
Muhlis Sabahaddin (EZGİ): 52
Muhtar Efendi: 19
Muhtekir murabahacı: 132

Mukavemet (gazete): 79-80
Musahabe-i Hasbîhâl: 66, 195
Musevî Gençler Kulübü: 25
Mustafa (Kavaklı): 210 dn. 209
Mustafa (Matlı): 209
Mustafa Arif (DEYMER): 53, 55, 224
Mustafa Naluk Paşa: 219
Mustafa Necip: 124
Mustafa Nuri: 69
Mustafa Sabri Efendi: 52, 66, 68, 73, 87, 91, 108, 110, 126, 135, 187, 191, 195-196, 201, 217, 219, 238-239
Mustafa Sabri (Mütakaîd Mirliva): 68
Mustafa Suphi: 182, 188 dn. 122
Mustafa Zühtî (İNİLAN): 182 dn. 107
Musul: 66, 70
Muş: 38
Mutasarrıf: 143
Mutedil Fırkası: 34
Mutedil Hürriyet ve İttîfâk Fırkası: 227
Mutedil Hürriyetperveran Fırkası: 38-39, 52-53, 72, 108
Müceddidîn Fırkası: 200
Müdafaa-i Hukuk-ı Nisvan Cemiyeti: 26
Müessis-i Faal: 46
Müfid: 53
Mülâzım-ı sâni: 23
Mülkiye memurları: 133
Mülkiye mezunu: 77
Münci-i millet: 33
Müntchib-i evvel: 120
Müntchib-i sâni: 104, 120
Müntecilik: 106
Müsavî (gazete): 73
Müslim azınlıklar: 122, 134
 - vakıfları: 64
Müslüman: 20
Müslümanlar: 17-18, 88, 126
Müslümanlık: 132, 134
Müstakîl Fırka (Müstakîller Grubu): 41, 53-54, 109, 113-114, 226
Nafi Paşa: 38, 110
Nafiz: 165 dn. 18
Nazif Paşa: 169
Nahiye teşkilatı: 133
Nakkaş ve Kalemkâr ve Sıvacı Esnafı Cemiyeti: 26
Nasyonal: 186
Nasyonalist: 186

Nâzım Paşa: 152, 169, 194, 197-198, 204, 213
 Nâzırların odaları: 132
 Nazmi: 209
 Nebek: 70
Necdet (gazete): 80
 Necib Asfer: 127 dn. 126
Neologos (gazete): 212
 Nesim Russo: 209
Nevrah (gazete): 78
 Nevrekop: 69
 Nigehban-ı Meşrutiyet: 34
 Niğde: 70
 Niğdeli Hakkı EROĞLU: 28
 Nihat Reşat (BELGER): 203-205
 Nikolaidi: 20
 NORADONKYAN (Gabriel): 197
 Nurettin Bey: 67
 Nurettin Feriuh (ALKEND): 201
 Numune Çiftlikleri: 132
 Of: 23
 Ohannes: 20
 Ordu: 131, 134, 164-166
 - nun durumu: 22-23
 - III. ordu: 22
 Ordu-Siyaset ilişkisi: 127, 133 dn. 156, 144, 166-174, 176-178
 Osmanlı Devleti: 21
 - siyasi bütünlüğü: 127
 Osmanlı Bankası: 20
 Osmanlı Berri ve Bahri Makinistler Cemiyeti: 26
 Osmanlı Demokrat Fırkası: 39, 51-52, 134
 - Şarköy şubesi: 52
 Osmanlı Hanedanı: 220
 Osmanlı Islahat-ı Esaslye Fırkası: 39
 Osmanlı Kadınları Terakkiperver Cemiyeti: 27
 Osmanlı Milleti: 134-135
 Osmanlı Sosyalist Fırkası: 40, 78
 Osmanlı Padişahlığı: 31, 184
 Osmanlı-Rus Savaşı: 22
 Osmanlı-Yunan Harbi: 22
 Osmanlılık: 141, 156, 184
 Ottomanisme: 141
 31 Mart Vak'ası: 34, 37-38, 164, 201, 210, 218, 222
 Örfî İdare: 130, 147
 Padişah-Sultan: 78, 106, 110, 112, 155,

127, 155, 170, 184
 Palanga (Kosova): 70
 Papazlar: 120
 Paris: 39, 141, 177, 201, 217, 219
 - anarşistleri: 213
 Parlamentarizm: 184
 Partizan: 186
 PASTIRMACIYAN (Karakin): 111
 Patrikhane: 106, 138-139
 Patriyot: 186
 PAVLOV (Dimitar): 51, 110
 Pertev Tevfik: 83 dn. 192, 209 dn. 198, 210, 211, 213 dn. 226, 218
 Petersburg: 207
 Petraki: 19
 Pire: 212
 Pire Mehmed Sokağı: 210
 Post Kavgası: 142 dn. 210
 Posta müvezzileri: 153
 Ragıb Bey (mabeynci): 211 dn. 212
 Raif Bey: 210
 Receb: 168
 Refet: 79
 Ref'i Cevad (ULUNAY): 92
 Refik (Manyasizâde): 16, 31, 103
 Refik Nevzat: 40, 141
 Remzi Bey (maliyeci): 52
 Reşad (Osmanlı padişahı): 90, 104
 Rıza NUR: 35, 39, 46, 48, 73, 82-86, 91, 94, 114, 126, 166, 170, 176-177, 191, 201, 219, 224
 Rıza Tevfik (BÖLÜKBAŞI): 46, 48, 73, 76, 85, 86, 92, 94, 126, 149, 150-151, 224, 242
 Rifaî Dergâhı: 69
 Rifat Paşa: 103
 Rıza (Yakovalı): 166
 Rizo: 67
 Rodos: 83
 Romanya: 219
 Rum: 17-19, 22, 37, 46, 50, 56, 104, 122
 - gazeteleri: 136, 144
 - grupları: 116
 - mebusları: 51, 113-114
 - meşrutiyet kulübü: 50-51, 91, 136
 -nün Hl Fırkasıyla seçim anlaşması: 137-138, 275
 - metropoliti: 150
 - siyasi kulübü: 25
 - lar: 20, 50, 87, 92, 133, 137-139
 Rumeli: 22-23, 56, 125

Rus:

- hariciyesi: 220
- heyetleri: 220
- kâbusu: 58, 60

Sabah (gazete): 20, 72

Sabahaddin Bey: 32, 37, 46, 64, 82, 169-170, 191, 204-205, 210-211, 214, 218-220, 222-223, 225

Sadâret: 154

Sadık Bey (Miralay): 45-49, 51, 57, 65-66, 70-71, 82-83, 92-96, 105, 126, 169, 177, 191-196, 201-202, 208, 217-219, 224-225

- takımı: 47, 49, 93-96

Saffet (binbaşı): 169 dn. 38

Safiyeddin: 83

Said Paşa: 59, 107, 109, 111, 163, 172-173

- hükümeti: 116, 118
- istifası: 172-173

Said Halim Paşa: 32

Sakız Adası: 148

Salih: 204

Salih Efendi (Terlikçi): 170

Salih Paşa (Hayreddin paşazâde Dâmât): 47, 92, 194, 202, 210-211, 214

Saltanat-ı Osmaniye: 127

Samsun: 74, 147

Sandalcı Esnafı Cemiyeti: 26

Sapanca: 125

Saray: 19, 151

- Hİ Fırkası ilişkileri: 90

Satvet Lütü (TOZAN): 169, 203, 205

SCALERY (George): 205

Seçim:

- 1914: 180
- 1912: 117, 120-121
- de Fırkalar:
- Hİ Fırkası: 129-136
- İT Fırkası: 122-128
- hâdiseleri: 146-151
- müttelikleri: 137-141
- neticeleri: 156-157
- şikâyetleri: 151-152
- taktikleri:

Hİ Fırkasının: 144-145

İT Fırkasının: 143-144

- yapılması: 120-121, 142-145
- yaşı: 133
- yolsuzlukları: 152-153

Selâmet-i Umumiye Kulübü: 39

Selânik: 22, 51, 70, 132, 147, 195

Selim Sırrı (TARCAN): 222

Serbest İzmir (gazete): 40

Serez: 69, 80

Serfiçe: 51

Seyyid Bey (Mehmed): 106

Sırp Osmanlı Kulübü: 25

Silâh (gazete): 76

Simav: 70

Sinop: 166, 226

Sivas: 66, 69, 124, 148

- Talebe Cemiyeti: 26

Siyaset (humma-i siyaset): 28

Siyasî Meşrutîyet Cemiyeti: 41

Siyasî Telâkkiler (aydınlarda): 34-35

Siyasileşme: 15, 16, 28-30, 214, 215, 222-223

Siyonist: 131

Skoulidis (Yunan Başbakanı): 220

Sol cennah (yâni Ahrar Fırkası): 220

Sopalı Seçim: 117, 146, 153

Sosyalistler:

Bulgar: 138

Türk: 141

SÖYLEMEZOĞLU, Galib Kemalî: 219

Subayların siyasete karışmaları: 133, 166-173

Suriye: 51, 122, 156

Süleyman Paşa: 48

Süleyman Radi: 79

Süngü (gazete): 76

Sürcyya Bey (Avlanyalı): 152, 157 dn. 271

Sürcyya Bey (Bedirhanî): 219

Şaban Ağa (Kayserili): 47 dn. 14, 51, 92-94, 96, 191, 195, 198, 244

Şahin Taki: 39

Şam: 22, 38, 50, 110, 151-152

Şarköy: 52

Şefik el-Müeyyed: 110

Şehir halkı: 144

Şehrah (gazete): 45, 72, 79

Şehzadebaşı: 65, 91

Şems Matbaası (Samsun): 74, 147

Şeref (Bolu mebusu): 53

Şeref sokağı: 31

Şerif Paşa (Bo Şerif): 46, 82-83, 98, 177, 210-212, 214, 218, 219

Şevket Bey (Rodoslu): 83, 91, 179

Şevki: 210, 213

Şeyhülislâm: 78

Şirket-i inhisariye: 98, 106

Şura-yı Devlet: 212

- reisliği: 174
 Şükrü (Hoca Ahmed): 66, 62, 94, 218
 Şükrü (Ahmed-Maarif Nâzın): 207
 Şükrü el-A'selî: 49-50, 74, 78, 126
 Şükrü Paşa: 182
 Tahir Hayreddin (Tunuslu Hayreddin pa-
 gazâde): 72--73, 80, 103-104, 110
 Tahsin (Mülâzım): 165
 Tahsin (Yaver): 79
Takdirat (gazete): 76
 Taksim kıışlasının satışı: 128
Takvîm-i Vekâyi: 24
 Talebe-i Ulûm: 38
 Talip Bey: 39, 69, 157 dn. 271
 Talât Paşa: 16, 32, 94, 114, 138, 140, 152,
 172, 186, 205, 207, 209, 218, 223
 Taklib-i Hükümet teşebbüsü: 54, 203-206,
 211, 215
Tanin (gazete): 32, 67-69, 74, 76, 98, 106,
 113-114, 118, 130, 135, 137, 140,
 146, 156-157, 208, 212, 213
 Tanzimat: 20, 194
Tanzimat (gazete): 72, 75, 77, 200
 Tarım-Kredi Kooperatifleri: 132
 Taşnaksutyunlar: 140, 224
 Tataristafa Köyü (Yalova): 70
 Tayyar (Yüzbaşı): 165
Tazminat (gazete): 78
 Teall-i Nisvan Cemiyeti: 26
 Teall-i Nisvan-ı Osmanlı Cemiyeti:
 27
 Teall-i Vatan Osmanlı Hanımlar Ce-
 miyeti: 27
 Tekkeler: 132
Teminat (gazete): 76-77
 Teminat Akçesi: 77
 Tensikat: 29-30, 142, 209, 222
 Terakki-i İnas Cemiyeti: 27
 Terakkiperveran Fırka: 45
Tercüman-ı Hakikat (gazete): 40
Tesisat (gazete): 67, 72, 75
 Teşebbüs-ü Şahsî: 132
Teşkilât (gazete): 76
 Tevfik (H.İ Konya murahhası): 83
 Tevfik (mütekaid yüzbaşı): 168
 Tevfik (yüzbaşılıktan matrud): 204
 Tevfik (Iloca Mehmed-SAFOĞLU): 73, 92,
 147
 Tevfik Fikret: 119, 149
 Tevfik Hamdi (Binbaşı Burunsuz): 168, 170
 Tevfik Paşa (Ahmed T. OKDAY): 16, 174

Tevsi-i Mezuniyet ve Tefrik-i Vezaif: 63,
 133
 Tıbbiyeler (Mülki-Askerî): 32
 Tikveş (Selânik): 70
 Tokat: 66, 179
Top (gazete): 76
 Topal Tevfik: 209-210
 Trablusgarb: 98, 111, 123, 131, 134
 - savaşı: 53
 Trabzon: 18, 51, 66, 122, 124, 139
 - valiliği: 197
 - valisi: 198
 TUNAYA, Tarık Zayer: 53, 182
 Turanizm: 141
 Türk-Türkler: 17-21, 46, 126, 134, 144,
 219-220, 223
 Türk-Arap kardeşliği: 156
 Türk mebusları: 55
 - muhacirleri: 212
 Türkçe: 19, 126
 Türkçülük: 57
 Türkiye: 212
 Türklük: 56, 181, 184-186
 Türklük Müdafiliği: 144
 Ubeydullah Efendi (Hocazade Mehmed-Ha-
 tiboglu): 124, 126
 Uhuvvet: 226
 Ulah: 56
 Ulema zümresi: 88
 Umumi İçtimaat Kanunu: 148
 Uşak: 67, 83
 Üsküp: 51
 Vahdeddin (Osmanlı Padişahı): 90, 202, 212
 Vali: 143
 Van-Vanlı: 18
 Vaniköy: 18
 VARTKES (Serengülyan): 54, 111
 Vasfi (Hoca İbrahim): 52, 66, 94
 Vazife (gazete. A. Ferid'in): 188
 Vasil: 19
 Vehip Paşa (KAÇI): 171
 Vezirköprü: 70
 Viyana: 201
 VLAIIOV (Dimitar): 140
 Volçetirin: 51
Volkan (gazete): 38
 Volkancı: 68
 Volkan Cemiyeti: 124
 Vukela: 130
 Yahudi-Yahudiler: 17-18, 51, 56, 224
 Yahudi Cemiyeti: 131

Yanko: 19
 Yaver Paşa: 169
 Yavuz Sultan Selim: 61 dn. 75
 Yemen: 56, 122, 171, 209
 - isyanları: 134
Yeni Gazete (gazete): 72
Yeni İkdam (gazete): 80
 Yeni Jöntürklük: 226
Yeni Yol (gazete): 79
 Yıldız Sarayı: 15
 Yobazlar: 94
 Yunan: 18, 20
 - hükümeti: 220
 Yunanistan: 164
 Yunanlılar: 219
 Yusuf AKÇURA: 182, 183
 Yusuf Rasih (ŞAHİNBAŞ): 168, 219

Yüzbaşı: 23
 Zabitan: 127
 Zabtiye:
 - memurları: 133
 - nezaretinin ilgası: 148
Zafer (gazete): 73, 147
 Zeki Bey (gazeteci): 76, 198, 129
 Zeki Bey (Kaymakam-Yarbay): 210
 Zeki Paşa: 169
 Zembilli Ali Cemalî Efendi: 61
 Zeynelabidin Efendi: 56, 66, 157 dn. 271
 Zeynelabidin İrfanî: 83
 Zile: 68
 Ziraat:
 - bankaları: 132
 - mektepleri: 132
 Ziya (Kör): 209, 210